

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

երես

I. ՆԱԹԱՆ ԻՄԱՍՏՈՒՆ, գործ Լէսսինգի, թարգմ. Գ. Բարխուդարեանց	1
II. ԿՌՈՒԱԾԱՂԻԿ, ազգային վիպասանութիւն, գործ Պերճ Պուշկինցի	81
III. ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, Ս. Պալասանեանց	163
IV. ՅՈՅՆԵՐԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԵՐԳԸ, բանաստեղծութիւն Ադամանտի Կորախի, թարգմ. Գ. Բարխուդարեան	230
V. ՆԵՐՍԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ ԴԱՆԻԷԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ, Ա. Երիցեանց	230
IV. ԻՄ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ, Յ. Գեղամեան	269

ՄԱՏԵՆԱԹՍՈՒԹԻՒՆ

VII. ՀԻՒՍՈՒԱԾՔ ԲԱՆԻՑ ՆԱԽՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐԱՑ ՀԱՅՈՑ, խմբագրութիւն Կ. Կոստանեանց, Գրիչ	297
VIII. ՎԱՆԳՈՅԺ, գործ Խրիմեան հայրիկի, Գրիչ	312
IX. ԵՐԿՈՒ ԻՈՒՄԲ, աշխատասիրութիւն Արարատեանցի, Գրիչ	317
X. ԾՆՈՂԱՍԷՐ ԹԵԿՂԻՆ, հատ. I, աշխատասիրութիւն Խ. Տէր Խաչատուրեանցի, Գրիչ	319

XI. ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ, Քաջբերունի	330
---	-----

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

XII. Հայկական Տաճկաստանի ազատութիւնը և անգլիական մամուլը	368
XIII. Ըմբոստ եկեղեցականներ, նամակ. Ս. Պետերբուրգից	381
XIV. Հայերի մասնակցութիւնը Ռուսաստանի Անդրկովկասում աւրած տիրապետութիւնների մէջ, պատմական տեսութիւն. Ա. Երիցեանց	389

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

XV. Տիէր՝ Ֆրանսիայի երրորդ հասարակապետութեան հիմնադիրը	405
--	-----

ՅԱԻՆՈՒԱԾ

XVI. ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, գործ Էրկման Շատրխանի	86
XVII. Յայտարարութիւններ	

ՆԱԹԱՆ ԻՄԱՍՏՈՒՆ

ԴՐԱՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆԳ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԵԱՄԲ

ԼԷՍՍԻՆԳԻ

(Շարունակութիւն և վերջ) *

ԶՈՐՐՈՐԻ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹ

Վանքի կամարակապ անցքերը

ՎԱՆԱԿԱՆ ԵՂԲԱՅՐ և փոքրից յետոյ ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

ՎԱՆԱԿԱՆ

Այ՛, պատրիարքն իրաւունք ունի:
Ի հարկէ, որ ես չեմ կարողացել
Միշտ յաջողութեամբ կատարել, ինչ որ
Նա ինձ յանձնել է: — Բայց ինչի՞ նա էլ
Ինձ միշտ այդպիսի բաներ է յանձնում: —
Ոչ, ես չեմ կարող խորամանկ լինել,
Համոզել, քիթս ամեն տեղ կոխել,
Ամեն բանի մէջ իմ մատը խառնել: —
Մի՞թէ դրա համար թողի աշխարհը,
Որ ուրիշների համար աշխարհի
Գործերում խառնուիմ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

(Շտապով մօտենում է նորան):

Ահա, այստեղ էք:

*) Տես նախընթաց համարը:

Իմ բարի եղբայր: Վաղուց է, ինչ որ
Որոնումեմ ձեզ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ի՞նձ, պարոն:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Մի՞թէ

Զէք ճանաչում ինձ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ինչպէս չէ: Միայն

ես չէի կարծում, որ ձեզ կեանքիս մէջ

էլի կը տեսնեմ: Յոյսս Աստուած էր:

Աստուծոն յայտնի է, որքան ծանր էր ինձ

Առաջարկութիւնն, որ ես ձեզ անել

Պարտաւոր էի: Նա գիտէ, արդեօք

Յանկանում էի, որ յօժարութեամբ

Լսէք ասածս. գիտէ, թէ որքան

Ուրախացայ ես իմ սրտի խորքում,

Երբ որ դուք առանց երկար մտածելու

Իսկոյն մերժեցիք բոլորը, ինչ որ

Անվայել է մի ազնիւ ասպետին:—

Բայց էլի ահա հիմա գալիս էք.

Ուրեմն էլի ներդրածեց ձեզ վրայ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Արդէն գիտէք դուք, ինչի եմ գալիս:

Հազիւ թէ ինքս գիտեմ այդ բանը:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Դուք մտածեցիք և համոզուեցաք,

Որ բոլորովին անիրաւ չէ մեր

Պատրիարք հայրը, որ պատիւ և փող

կարող էք ստանալ նորա մտադրած

Զեռնարկութենից. և որ թշնամին

Թշնամի է միշտ, թէև տասն անգամ

Պահապան հրեշտակ լինէր մեզ համար:

Ահա այս բանն էք մըտածել, կշռել,

Եւ այժմ գալիս էք, որ առաջարկէք
Ձեզ — Ո՛վ իմ Աստուած —

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Մխիթարուեցէք,

Ո՛վ իմ բարեպաշտ, սիրելի եղբայր,
Այդ բանի համար չեմ եկել այստեղ,
Այդ բանի համար չեմ ուզում խօսիլ
Պատրիարքի հետ: Այդ բանի մասին
Ես դեռ չեմ փոխել իմ համոզմունքը.
Եւ ոչքնի հետ ամբողջ աշխարհում
Երբէք չեմ փոխի այն լաւ կարծիքը,
Որին մի անգամ արժանի արեց
Ինձ ձեզ պէս ազնիւ, ձեզ պէս բարեպաշտ,
Ձեզ պէս բարի մարդ: — Ես միայն եկել եմ,
Որ խորհուրդ հարցնեմ ձեր պատրիարքին
Մի բանի մասին:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Գուք պատրիարքի՞ն,
Ձեզ պէս ասպետը — մի քահանայի՞ն:
(Երկիւղով նայում է իւր շուրջ):

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այո՛ — բաւական քահանայական
է նոյն իսկ դործը:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Սակայն քահանան
Երբէք ասպետից խորհուրդ չի հարցնի,
Թէպէտ և լինէր դործն ասպետական:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Որովհետեւ նա իրաւունք ունի
Միշտ մեղանչելու. բայց մեղնից ոչ ոք
Շատ չի նախանձի նորան այդ բանում: —
Ի հարկէ, եթէ միայն ինձ համար
Ես աշխատէի, եթէ որ միայն
Ինքս ինձ հաշիւ առնու լինէի,

Այն ժամանակը ի՞նչ հարկաւոր էր
 Ձեր պատրիարքը: Բայց և այնպիսի
 կան հանգամանքներ, երբ յօժարութեամբ
 վատ եմ վարվում ես ուրիշէ կամքով,
 Քան լաւ իմ կամքով:—Այլ և տեսնում եմ,
 Որ կրօնը նոյնպէս կուտակցութիւն է.
 Ես ով կարծում է թէ անկողնապահ
 Աչքով է նայում այդ բանի վերայ,
 Բայց էլի, ինքն էլ չընկաւելով,
 Պաշտպանում է նա իւր կուտակցութեան
 Իրաւունքները: Եւ որովհետեւ
 Այդ միշտ այդպէս է, ուրեմն անշուշտ
 Իրաւացի է:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Այդ բանի մասին
 Լաւ է կըլուեմ, որովհետեւ ես
 Պարօնի միտքը լաւ հասկանում չեմ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց էլի—

(Ինքն իրան.)

Արդեօք ի՞նչ եմ ուզում ես,
 Վրձի՞ն, թէ խորհուրդ:—Արդեօք ի՞նչ խորհուրդ
 Պարզ, թէ գիտնական:—

(Վանականին.)

Ես շնորհակալ եմ

Ձեզանից, եղբայր, շնորհակալ եմ ձեր
 Այդ մտքի համար:—Ի՞նչ հարկաւոր է
 Ինձ պատրիարքը:—Իմ պատրիարքը
 Դուք էք լինելու: Ես պատրիարքին
 Ուզում եմ հարցնել իբր քրիստոնեային,
 Ոչ քրիստոնեային իբր պատրիարքին.—
 Ահա՛ ասեմ ձեզ.....

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ո՛չ, ո՛չ, մի՛ ասէք:

Ի՞նչ հարկաւոր է:—Սխալվում էք իմ մէջ:—

Ով շատ բան գիտէ, նա շատ հոգս ունի.
 Իսկ ես մէկ հոգսով էի պարծենում:—
 Ո՛հ, ի՞նչ լաւ եղաւ: Լսեցէք, տեսէք:
 Ահա՛ իմ բաղդից ինքը գալիս է:
 Մընացէք այստեղ. նա ձեզ նկատեց:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ գալիս է մի անցքով մի հոգևոր տիրոջ բոլոր փառահե-
 զութեամբ, ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Լաւ է սորանից հեռանայի ես,
 Ի՛նձ հարկաւոր չէ սորա խորհուրդը:—
 Հաստիկ, կարմրագէմ, ուրախ հոգևոր.
 Ի՛նչ շքեղութիւն:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Դուք պէտք է տեսնէք

Երբ որ գընում է նա դէպի պալատ:
 Այժմ հիւանդի մօտից է գալիս:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ինչպէս չամաչի այստեղ Սալադինն:

ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ

(Առաջ գալով նշանով կանչում է իւր մօտ վանականին.)

Այստեղ եկ:— Սա այն տաճարականն է:
 Ի՛նչ է կամենում:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Չը գիտեմ:

ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ

(Մօտենում է տաճարականին, այն ինչ վանականը և հետևորդները յետ եւ
 քաշվում:)

Ասպետ,

Ես շատ ուրախ եմ, որ ձեզ տեսնում եմ:

Այ՛ո՛ դուք քաջ էք— և երկտասարդ—

Աստծոյ օգնութեամբ դորանից մի բան
կարող է դառնալ :

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Գերապատիւ տէր,
Դժուար թէ աւելի, քան թէ ինչ որ կայ.
Գուցէ և պահաս:

ՊԱՏՐԻԱՐԺ

Գոնէ իմ կողմից
Ես ցանկանում եմ, որ շատ շատ ապրի
Ձեզ պէս բարեպաշտ և քաջ տապեալ
Քրիստոնէութեան, Աստուծոյ դործի
Փառքի ու պատուի և օգտի համար:
Եւ այդ անպատճառ այդպէս կը լինի,
Եթէ քաջասիրտ երիտասարդը
Ծերունու հասուն խրատ ու խորհրդին
Ուղէ հետեւիլ:—Ասացէք, ասպետ,
Ինչո՞վ կարող եմ ես ձեզ ծառայել:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այն բանով, որին այժմ կարօտ եմ,
Այն է խորհրդով:

ՊԱՏՐԻԱՐԺ

Մեծ յօժարութեամբ —
Եթէ խորհուրդն միայն կընդունէք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց ոչ կուրօրէն:

ՊԱՏՐԻԱՐԺ

Այդ ո՞վ է ասում:—
Անշուշտ ամեն մարդ պէտք է զործ ածէ
Աստուծուց նորան պարգեւած խելքը—
Ինչտեղ որ պէտք է: Բայց արդեօք միշտ էլ
Պէտք է զործ ածել:—Ամենեւին ոչ:
Ահա օրինակ, եթէ Տէր Աստուած
Իւր հրեշտակների մէկի միջոցով —
Այսինքն իւր սուրբ բանի ջերմեռանդ

Սպասաւորների մէկի բերանով
Արժանացնում է ցոյց տալ մի միջոց,
Մի բոլորովին այլ եղանակով
Աւելի ամուր կերպով հաստատել
Քրիստոնէութեան բարորութիւնը,
Սուրբ եկեղեցու պայծառութիւնը,
Այն ժամանակ ո՞վ կը համարձակի
Քննել իւր խելքով նորա հաճոյքը,
Ով որ ստեղծել է մարդկային խելքը—
Ով կը յանդգնի սընտաի պատուի
Չնշին ու մանր կաննոներովը
Ստուգել երկնային փառաւորութեան
Յաւիտենական անսուտ օրէնքը:—
Սակայն այդ մասին այսքան հերիք է:
Այժմ ասացէք, ի՞նչ բանի մասին
Ուզում էք լսել զուր մեր խորհուրդը:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Դիցուք, սրբազան, որ մի հրեայ մարդ
Ունի մի զաւակ— որ մի աղջիկ է—
Որին մեծ խնամքով կրթել է ամեն
Բարի բանի մէջ, որին սիրում է
Նա իւր հոգու չափ, որ և աղջիկը
Նոյնպէս սիրում է նորան հեզութեամբ,
Եւ հիմա յանկարծ մեզանից մէկին
Ծածուկ յայտնում են, որ այդ աղջիկը
Հրէայի դուստրը չէ, այլ որ այն աղջկան
Իբրեւ երեխայ գտել է, գընել
Կամ գողացել է—ինչպէս ուզում էք.
Եւ այս էլ զիտեն, որ այն աղջիկը
Քրիստոնեայ է ծնել, և մկրտուած է,
Բայց հրէան նորան հրեայ է կրթել,
Եւ իբրեւ դուստր մինչև հիմա էլ
Հրէայ է թողնում,—Գերապատիւ Հայր,
Ասացէք, արդեօք ի՞նչ պէտք է անել
Այս հանդամանքում:

ՊԱՏՐԻԱՐԲ

Ես սարսափում եմ:—

Բայց պարզ խօսեցէք, արդեօք այդ դէպքը
իրողութիւն է, թէ ենթադրութիւն,
Այսինքն արդեօք այդ բանը դուք էք
Ձեզնից հրնարել, թէ պատահել է
եւ դեռ հիմա էլ շարունակվում է:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ես կարծում եմ, որ այդ մի և նոյն է,
երբ որ ուզում եմ Ձեր Սրբազնութեան
կարծիքն իմանալ:

ՊԱՏՐԻԱՐԲ

Ի՞նչ, մի և նոյն է:

Ահա, տեսնում էք, պարոն, թէ ինչպէս
Մարդու մեծամիտ խելքը սխալվում է
Հոգևոր բանում:— Ո՛չ, պարոն: Եթէ
Միայն կատակ է ձեր պատմած դէպքը,
Ապա արժանի չէ ուշադրութեան:
Ես ձեզ ցոյց կըտամ թատրոնի բէմը,
ինչտեղ այդպիսի pro et contraներ
Մեծ յաջողութեամբ կարող են խօսուիլ:—
Եթէ դուք ինձ հետ մի թատրոնական
կատակ չէք անում, եթէ այդ դէպքը
իրողութիւն է և պատահել է
Դուցէ մեր թեմում, մեր այս սիրելի
երուսաղէմում — այն ժամանակը —

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այն ժամանակն ի՞նչ:

ՊԱՏՐԻԱՐԲ

Իսկոյն հրէային

Տալ այն պատիժը, որով այդպիսի
Սրբապղծութիւնն, այդպիսի յանցանք
Պատուհասվում է սրտի և կայսրի
Օրէնքներով:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ա. յդպէս:

ՊԱՏՐԻԱՐԲ

Ա. յն:

Ահա ինչ պատիժ նշանակուած է
Այդ օրէնքներով. խարոյկի վերայ
Այրել հրէային, որ քրիստոնեային
կրօնափոխ կանէ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ա. յդպէս:

ՊԱՏՐԻԱՐԲ

Մանաւանդ

Հրէային, որ մի քրիստոնեայ մանուկ
Բռնի լալէ է սուրբ եկեղեցուց,
Որի հետ կապուած է մկրտութեամբ:
Մի՞թէ բռնութիւն չէ այն բոլորը
Ինչ որ անում են փոքր մանուկներին:—
Բացի, ի հարկէ այն բանից, ինչ որ
Անում է նոցա սուրբ եկեղեցին:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց եթէ պիտի կորչէր մանուկը,
Թէ որ այն հրէան չըխցճար նորան:

ՊԱՏՐԻԱՐԲ

Այդ ոչինչ, հրէան պիտի որ պրուի:—
Աւելի լաւ էր կորչէր մանուկը
Թշուառութեան մէջ, քան թէ այդ կերպով
Ազատուեցաւ նա յաւիտեանական
կորուստի համար:— Բացի դորանից
Հրէային պէտք չէր Աստուծոյ առաջն
Առնել ինքնակամ: Առանց նորան էլ
Կըփրկէ Աստուած, եթէ կամենայ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Եւ, պէտք է կործնել, հակառակ նորան—
Երջանիկ անել:

ՊԱՏՐԻԱՐԳ

Այդ ոչ ինչ : Հրէան

Պիտի որ այրուի :

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ափսոս : Մանաւանդ

Ինչպէս ասում են, հրէան աղջկան

Գաստիարակել է ոչ իւր, ոչ էլ

Մի այլ կրօնի մէջ, և Աստուծոյ մասին

Սովորեցրել է միմիայն այնքան,

Որքան բաւական է մարդու խելքին :

ՊԱՏՐԻԱՐԳ

Այդ ոչինչ : Հրէան պիտի որ այրուի.....

Այդ բանի համար միայն արժանի է

Նա երեք անգամ արդէն այրուելու :

Ի՞նչ : Աւանց կրօնի մանուկ մեծայնել .

Եւ չըսովրեցնել նորան հաւատալ ,

Որ մարդու համար է ամենամեծ

Պարտաւորութիւն : Ես պարմանում եմ ,

Ասպէտ, ի՞նչպէս դուք....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Գերապատիւ տէր

Մնացածը, եթէ Աստուած կամենայ,

Խոստովանքի մէջ

(Ուղում է գնալ :)

ՊԱՏՐԻԱՐԳ

Ի՞նչ : Մինչև անգամ

Հաշիւ չըտա՞լ ինձ : Ինձ այն հրէայի ,

Այն չարագործի անունը չասե՞լ —

Իսկոյն չըբերե՞լ նորան իմ առաջ : —

Գիտեմ, ինչ կանեմ : Ես իսկոյն կերթամ

Սալաղինի մօտ : Նա, դաշնադրութեամբ ,

Որ հաստատել է ինքը իւր երդմամբ ,

Պարտաւորուած է միշտ պաշտպանել մեզ ,

Մեր իրաւունքը և մեր սուրբ կրօնը :

Գոհութիւն Ասածոյ, որ խեղճանը
Այժմ մեզ մօտ է. մենք ունինք նորա
Ստորագրութիւնը և նորա կնիքը—
Բացի դորանից ես կը հասկացնեմ
Նորան, թէ ինչպէս վտանգաւոր է
Տէրութեան համար անհաւատութիւնն:
Հասարակական բոլոր կապերը
Լուծվում են, քանդվում, երբ էլ ոչընչին
Մարդ չէ հաւատում:— Զեռնէ, թող հեռու
Կորչի այդպիսի սրբապղծութիւնն:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ախտոս, Սրբազան, ժամանակ չունիմ
Աւելի երկար լսել պատուական
Ձեր այդ քարոզը: Ես այժմ կանչուած եմ
Սալադինի մօտ:

ՊԱՏՐԻԱՐԲ

Իրաւ — Ուրեմն:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Եթէ հաճոյ է ձեզ, հայր սրբազան,
Կերթամ սուլթանին ես կը պատրաստեմ:

ՊԱՏՐԻԱՐԲ

Ո՛հ — գիտեմ, ասպետ, որ Սալադինը
Ողորմած է ձեզ:— Ես ձեզ խնդրում եմ
Խմ մասին նրա մօտ միայն բարին յիշէք:—
Ինձ այսպէս վարուիլ թելադրում է միայն
Ջերմեռանդութիւնը դէպի Աստուած,
Եւ թէ անում եմ չափից դուրս մի բան,
Նորա համար է: Ասպետ, այս բանը
Դուք լաւ կշռեցէք: Ինչ որ փոքր տառջ
Հրէայի մասին ասացիք, անշուշտ
Դա մի խնդիր էր — դուցէ...

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Խնդիր էր:

(Դուրս է գնում:)

ՊԱՏՐԻԱՐԲ (ինքն իրան.)

Միայն պէտք է ես այն լաւ խորը քննեմ....

Եւ այդ կը յանձնեմ էլ ձեր եղբայր

Բօնաֆիգէսին:—

(Վանականին.)

Այստեղ եկ, որդեակ:

(Նա խօսելով դուրս է գնում վանականի հետ.)

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ոճեւեակ սաղադինի պաշտոն:

Սարուկները բերում են շատ քսակներ և դարսում են միմեանց մօտ յատակի վերայ:

ՍԱԼԱԴԻՆ և փոքրից յետոյ ՋԻՏՏԱ.

ՍԱԼԱԴԻՆ (ներս մտնելով.)

Իրաւ վերջ չունի:—Դեռ էլ շատ կայ:

ՍՏՐՈՒԿ

Դեռ կէսն էլ կայ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ապա մնացածը

Տարէք Ձիտոսային:—Ո՞ւր է ԱԼ-Հաֆին:

Դայ փողը տանի:—Կամ թէ ուղարկեմ

Բոլորը հօրս:—Այստեղ բոլորը

Ձեռիցս կերթայ:—Իրաւ վերջապէս

Մարդ կը քարանայ, և մեծ հնարք պէտք է

Այժմ ինձանից շատ բան դուրս քաշել:

Աղքատութիւնը թող իրան օգնէ,

Ինչպէս ուզում է գոնեա մինչև

Էլ կուղարկին Նգիպասից փող:—

Եթէ որ միայն գերեզմանի մօտ

Ողորմութիւն ապը շարունակուէր,

Միայն թէ քրիստոնեայ ուխտաւորները

Չը հեռանային դատարկ ձեռներով.

Միայն թէ—

ԶԻՏՏԱ

Այս ի՞նչ է: Ինչե՞ն բերել
փողերը ինձ մօտ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Այդ փողեց ստացիր,
ինչ որ պարտ եմ քեզ. մնացածը պահիր:

ԶԻՏՏԱ

Մի՞թէ Նաթանը դեռ ես բերել չէ
ճաճարականին:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Նա որոնում է
Նորան ամեն տեղ:

ԶԻՏՏԱ

Տես, ինչ եմ գտել
Հին զարդերիս մէջ:

(Ցոյց տալով նորան մի փոքր պատկեր.)

ՍԱԼԱԴԻՆ

Եղբայրս—Նա՛ է—

Այո՛ այդ նա է—Նորա պատկերն է—

Ո՛վ քաջ պատանի, ափսո՛ս, որ շատ շուտ

կորցրիր ես քեզ: Ի՞նչեր չէի անի

Քեզ հետ միասին:—Զիտտա, պատկերը

Թող ինձ մօտ մընայ: Նա այժմ յիշում եմ.

Ասադ եղբայրս տու եց այդ պատկերը

Մեր քոյր Լիլլային, որ մի առաւօտ

Ձէր ուզում թողնել նորան իւր գրկից:

Այդ հեռանալը վերջինը եղաւ—

Ա՛խ ես թոյլ տուի նորան մենակ գնալ:—

Ա՛խ, Լիլան մեռաւ վշտից և երբէք

Նա ինձ չընեց, որ ես Ասադին

Թողնեմ մենակ գնալ:—Նա էլ յետ չեկաւ:

ԶԻՏՏԱ

Խեղճ եղբայր:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Բայց լաւ, հերիք է, Չիտտա—

Երբեմն ամենքս էլ կերթանք այստեղից:
Այլ և—ո՞վ գիտէ: Միայն մահը չէ,
Որ Ասաղի պէս երիտասարդին
Մոլորեցնում է իւր նպատակից:
Նա ունի ուրիշ շատ թշնամիներ,
Եւ տկարի պէս հզօրն էլ շատ անգամ
Յաղթահարվում է:—Բայց թող ինչ կուզէ
Պատահած լինի:—Ես այս պատկերը
Պէտք է ասպետի հետ համեմատեմ:
Ուզում եմ տեսնել, որքան եմ խաբուել:

ԶԻՏՏԱ

Ինքս էլ բերել եմ այդ նպատակով:
Բայց, եղբայր, տուր ինձ: Պէտք է ասեմ քեզ,
Կնոջ աչքն աւելի լաւ է նկատում
Այդ պիտի բաներ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

(Դռնապաններից մէկին որ ներս է մտնում):
Ի՞նչ, ո՞վ է եկել.—

Տաճարականը:—Թող գայ:

ԶԻՏՏԱ

Չեմ ուզում

Ես ձեզ խանդարել, հետաքրքրութեամբ
Շրվոթել նորան:

(Նա նստում է մի կողմը բազմոցի վերայ և ցած է թողնում երեսի քողը:)

ՍԱԼԱԴԻՆ

Շատ լաւ:

(Ինքն իրան.)

Բայց արդեօք

Ձայնը ի՞նչպէս է:—Ասաղի ձայնը

Անշուշտ քրնած է դեռ իմ հոգու մէջ:

ԶՈՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ և ՍԱԼԱԴԻՆ

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Սուլթան, գերիդ եմ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Գերիս ես: Ում որ

Կեանքը շնորհեցի, միթէ չեմ շնորհի

Եւ ազատութիւն:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ինչ որ վայելէ,

Սուլթան, քեզ անել, ինձ միայն վայելէ

Լսել և ոչ թէ նախագուշակել:—

Անչափ շնորհակալ լինել քեզանից

Իմ կեանքի համար, այդ հակառակ է

Իմ կոչմանը և բընաւորութեան.

Կեանքս այսուհետեւ քեզ է պատկանում:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ապրիլ, միայն թէ ինձ մի՛ վընասիր:

Թէև պատրաստ եմ թշնամիներիս

Մի զոյգ այդպիսի բազուկ ընծայել,

Սակայն ծանր է ինձ նոցա այդպիսի

Մի սիրտ ընծայել:— Չեմ սխալուել քո մէջ,

Քանի երիտասարդ: Դու իմ Ասադն ես

Հոգւով և մարմնով: Ես մինչև անգամ

Կարող եմ հարցնել, արդեօք ո՞ր էիր

Այսքան ժամանակ, ո՞ր քարայրի մէջ

Քընած մընացել: Այդ ո՞ր հրաշալի

Երկրում, ո՞ր բարի յաւէրժահարսը

Այս ծաղիկն այսպէս թարմ պահպանեց:

Տես, կարող էի ես մինչև անգամ

Քո միտը ձգել, ինչ որ միասին

Մենք կատարել ենք: Ես կարող էի

Նեղանալ քեզ վրայ, որ դու մի գաղտնիք,

Որ դու մի արկած ծածկել ես ինձնից:—
 Ես կարող էի այդ անել, եթէ
 Չըտեսնէի ինձ քո կողքին կանգնած:—
 Բայց էլի այս քաղցր երազների մէջ
 Գոնեա այնքան կայ ճշմարտութիւն,
 Որ ինձ իմ կեանքի աշնան միջոցին
 Կրկին կըծաղկի մի Առադ եղբայր:—
 Բաւական ես դու, ասպետ, այս բանով:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բոլորը, ինչ որ դու կամենում ես,—
 Ինչ կուզէ լինի—իբրեւ ցանկութիւն
 Արդէն առաջուց կար իմ սրտի մէջ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ուրեմն իսկոյն թող փորձենք մենք այդ:—
 Կըմնա՞ս ինձ մօտ— իբրեւ քրիստոնեայ,
 Իբրեւ մուսուլման, այդ մի և նոյն է.
 Սպիտակ վերարկով, կամ մեր հանդերձով,
 Քո այդ զլխարկով, կամ թէ չալմայով,
 Ինչպէս ուզում ես, բոլորը մէկ է:
 Նրբէք պահանջել չեմ ես, որ բոլոր
 Ծառերի վերայ մի կեղև աճի:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այն ժամանակ դու դժուար լինէիր
 Այն, ինչ որ այժմ ես — Աստուծոյ պարտէզը
 Մշակող մի հերոս:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ուրեմն եթէ

Դրանից վատ կարծիք չունիս իմ մասին,
 Ապա իրար հետ համաձայն ենք մենք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այո՛:

ՍԱԼԱԴԻՆ

(Տալով նորան իւր ձեռք.)

Հաստատ խօսք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

(Բռնկող նորա ձեռք։)

Մի այր մարդու խօսք։—

Հեան էլ ընդունիր աւելի, քան թէ
կարող էիր դու առնել ինձանից.
Ես բոլորովին քեզ եմ պատկանում։

ՍԱԼԱԴԻՆ

Այսօր անչափ շատ վաստակ ունեցայ։—
Նա հետդ չեկաւ։

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այդ ո՞վ։

ՍԱԼԱԴԻՆ

Նախանը։

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ (սառնուկ թեամբ.)

Ո՛չ։ Մենակ եկայ։

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ինչ զեղեցիկ է

Քո արած գործը, և ինչ բաղդ, որ այդ
Նախանի պէս մի մարդու համար էր։

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այո, այդպէս է։

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ինչո՞ւ այդպէս սառն։

Ո՛չ, երիտասարդ։ Երբ որ Տէր Աստուած
Մեր ձեռով մի լաւ գործ է կատարում,
Պէտք չէ անտարբեր լինել այդ բանին,
Եւ համեստութեամբ անգամ անտարբեր
Պէտք չէ երևիլ։

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Իրաւ աշխարհում

Ամեն բան ունի իրարից այնպէս
Ձանազան կողմեր, որ մեզ շատ անգամ
Հասկանալի չէ, թէ ինչպէս նորա

Մէկը միւսի հետ յարմարվում են:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Միշտ լաւ կողմն եղեր և փառաւորի
Դու քո Ստեղծողին, որին յայտնի է
Նոցա իրար հետ յարմարութիւնը: —
Բայց, երկուսսարդ, եթէ դու այդպէս
Կը դժուարանաս, այն ժամանակը
Ինձ էլ զգուշանալ պէտք է քեզանից:
Ափսոս, որ ես էլ ունիմ շատ կողմեր,
Որոնք շատ անգամ կարծես իրար հետ
Չեն համաձայնում:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ինձ համար ցաւ է
Լսել այդ բանը — որովհետեւ ես,
Կասկածամիտ չեմ: —

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ուրեմն ո՞ւմ վրայ է
Կասկածդ, ասա: — Նախանի վերայ:
Դու կասկած ունիս Նախանի վերայ: —
Պարզ խօսիր, տուր ինձ քո մտերմութեան
Առաջին փորձը:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ոչ, Նախանի դէմ
Ես ոչինչ չունիմ: Ես միայն ինձանից
Անբաւական եմ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ի՞նչ բանի համար:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Որ երազեցի, իբր կարող է
Հրէան դադարել հրէայ լինելուց,
Որ արթուն տեսայ այդպիսի երազ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Պատմի՛ր բաց աչքով տեսած երազը:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Սուլթան, զու գիտես, որ այդ Նաթանը
 Ունի մի դուստր: Դու գիտես, թէ ինչ
 Արի նրա համար—Հպարտութիւնս
 Թոյլ չէր տալիս ինձ շնորհակալութիւն
 Ժողովել այնտեղ, ուր չէի ցանկել,
 Եւ այդ պատճառով երկար ժամանակ
 Չէի կամենում կրկին միւս անգամ
 Տեսնել աղջկան: Հայրը հեռու էր:
 Նա եկաւ, լսեց, գտաւ ինձ, արեց
 Շնորհակալութիւն: Նա ցանկանում է,
 Որ ես հաւանիմ նորա աղջկան:
 Նա ինձ տալիս է զանազան յոյսեր,
 Պայծառ ապագայ է ինձ դուշակում:—
 Ականջս կախած լսում եմ նորան,
 Գնում եմ, տեսնում եմ, իրաւ գտնում եմ
 Մի աղջիկ.... Սուլթան, ես ամաչում եմ:—

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ամաչում ես—որ մի հրէայ աղջիկ
 Տրպաւորութիւն արեց քեզ վերայ:
 Անկարելի է:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ես ամաչում եմ,

Որ հօր խօսքերի ազդեցութեան տակ
 Միամիտ սիրտս չընդդիմացաւ այդ
 Տրպաւորութեան:—Յիմարս կրկին
 Կրակի մէջ ընկայ:—Ուզեցի աղջկան,
 Սակայն Նաթանը մերժեց խնդիրքս:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Մերժեց խնդիրքդ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Իմաստուն հայրը

Թէև ի հարկէ վճռական կերպով
 Զրմերժեց, սակայն առաջ պէտք է նա
 Հարց ու փորձ անէ, պէտք է մտածէ:

Ի հարկէ, ես էլ նոյն բանը չարի՞:
 Հարց ու փորձ չարի՞, չըմտած եցի՞,
 Երբ որ կրակի մէջ աղաղակում էր
 Նորա աղջիկը:—Աստուած վեկայ, շատ
 Գեղեցիկ բան է այդպէս խմաստուն,
 Այդպէս զգոյշ լինել:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ոչ, մի՛ այդպէս խիտ
 Դատիր ծերունուն: Երկար կարող է
 Նա ընդդիմանալ: Մի՞թէ կարծում ես,
 Թէ կրպահանջէ քեզանից, որ նախ
 Հրէայ դառնաս դու:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ո՞վ գիտէ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ո՞վ:—Նա,
 Ով որ Նաթանին լաւ է ճանաչում:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Թերահաւտութիւնն, որի մէջ փոքրից
 Մենք մեծացել ենք, չէ կօրցնում մեզ վրայ
 Իւր զօրութիւնը և այն ժամանակ,
 Երբ որ մենք արդէն ճանաչում ենք այն:—
 Դեռ ևս ազատ չէ նա բոլորովին,
 Ով որ ծաղրում է իւր շղթաները:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Շատ ճշմարիտ է: Սակայն Նաթանը....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ամենազատն է իմ կարծիքով այն
 Թերահաւտութիւնն, երբ մարդ կարծում է,
 Թէ միւսներից իւրն է տանելի....

ՍԱԼԱԴԻՆ

Շատ կարելի է: Միայն Նաթանը....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Որին միմիայն պիտի հաւատայ

Կոյր մարդկութիւնը, մինչև սովորի
Նա ճշմարտութեան պայծառ օրերի
Լոյսը տեսնելու. որին միմիայն....

ՍԱԼԱԳԻՆ

Լաւ, բայց Նաթանը: — Նաթանը չունի
Այդ թուլութիւնը:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ես էլ մի և նոյն

Կարծիքն ունէի.... Բայց ի՞նչ, եթէ որ
Այդ անօրինակ մարդը այնպիսի—
Մղեռանդ հրէայ է, որ քրիստոնեայ
Երեխաներին ժողովում է և
Հրէայ մեծացնում...

ՍԱԼԱԳԻՆ

Մթթէ ասում են

Նաթանի մասին այդպիսի մի բան:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Նոյն իսկ աղջկը, որով խաբելով
Քաշեց ինձ իւր մօտ և որի մասին
Ինձ յոյսեր տալով, կարծես յօժար էր
Արած լաւութիւնս փոխարինել,
Նորա դուստրը չէ—այլ մի որդեգրած
Քրիստոնեայ մանուկ

ՍԱԼԱԳԻՆ

Եւ էլ քեզ տալ

Չէ՞ կամենում նա:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ (սաստկութեամբ)

Կամենում է, թէ կամենում չէ նա,
Արդէն բռնուած է: Այո՛, բռնուած է
Այն ազատամիտ գաղափարներ,
Եւ ես կաշխատեմ այդ փիլիսոփայ
Ոչխարի մորթով հրէայ գնացի վրայ
Արձակել շէր, որոնք արդէն լաւ
Կրգղեն նորան:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Հանդարտ, քրիստոնեայ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՛նչպէս թէ հանդարտ:— Երբ ամեն հրէայ
Ամեն մուսուլման իրաւունք ունի
Խորը պաշտպանել, միայն քրիստոնեայն
Պիտի զուրկ լինի այդ իրաւունքից:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Հանդարտ, քրիստոնեայ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ (մեղմովեամբ.)

Յանդիմանութեան բոլոր ծանրութիւնն,—
Որ Սալադինը ամփոփում է այդ
Մէկ հատ բառի մէջ:— Ա՛խ, երանի թէ
Գիտենայի ես, ի՛նչպէս կը վարուէր
Ասադը, եթէ իմ տեղը լինէր:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ոչ աւելի լաւ. անշուշտ քեզ պէս տաք:—
Բայց աստ, արդեօք քեզ ո՞վ սովորեցրեց
Ասադի նման այդպէս կաշառել
Ինձ մէկ հատ խօսքով: Ի հարկէ, եթէ
Բոլորն այնպէս է, ինչպէս պատմում ես,
Ինքս էլ Նաթանին լաւ չեմ հասկանում:—
Բայց առ այժմ նա իմ բարեկամն է,
Եւ ես չեմ ուզում, իրար հետ կռուին
Բարեկամներս: Ահա խորհուրդս.

Զգոյշ կ'սցէ և խելոյն մի՛ ձգիր նորան
Քո ժողովորդի մոլեռանդների

Հալածանքի տակ: Չասես այն բանը,

Որով ձեր իղերը ինձ կը բողբէ

Նորանից իւր վրէժն առնելու համար

Եղբի քրիստոնեայ:— Բայց ոչ հակառակ

Մի մուսուլմանի, կամ մի հրէայի:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Փոքր մընաց, որ արդէն ուշ լինէր:

Շնորհակալութիւն մեր պատրիարքի
Արիւնածարաւ բրնաւորութեան:
Ես ստրաստումեմ մի դործիք լինել
Այն մարդու ձեռին:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ի՞նչ: Դու դեռ ինձ մօտ
Չեկած՝ զընացիր պատրիարքի մօտ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ինձ յախշատիկց կերբը, ինձ շփոթեց
Տարակուսանքը: — Ներիր ինձ, սուլթան: —
Ես վախենումեմ, որ այսուհետեւ
Ել չես գտնելու իմ մէջ նմանութիւն
Քո Ասադի հետ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Այդ երկիւղն մէջ
Եւս գտնումեմ: Կարծումեմ, զիսեմ
Ի՞նչ սխալմունքներից ծրլում ծաղկում է
Առաքինութիւնն: Այսուհետեւ էլ
Հետեւիր նորան և սխալմունքներիդ
Շատ չեն վընասի քեզ ինձ մօտ: — Հիմա
Գընա՛, որոնիր Նաթանին, ինչպէս
Մինչև հիմա նա որոնում էր քեզ.
Եւ բեր նրան այստեղ: Պէտք է երկուսիդ
Համաձայնեցնեմ: — Եթէ դու սրտանց
Աշխատում ես այն աղջկայ համար,
Հանդիստ կանց, քոնն է: Նաթանին նոյնպէս
Մենք կը հասկացնենք, որ յանդգնել է
Նա մի բրիտանացի մանուկ մեծացնել
Առանց խոզի մտի: — Դէհ, հիմա զընա:

(Տաճարականը դուրս է գնում և Զիտտան թողնում է բազմոցը:)

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՍԱԼԱԴԻՆ 4 ՁԻՏՏԱ

ՁԻՏՏԱ

Ջարմանալի է:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ի՞նչ կասես, Ջիտտա,

Միթէ գեղեցիկ երիտասարդ չէ՞ր

Ասադ եղբայրս:

ՁԻՏՏԱ

Թէ նա այդպէս էր,

Եւ այս պատկերը նորանն է՛լ ոչ

Տաճարականի:— Ի՛նչպէս մոռացար

Հարցնել, ո՞վ էին նորա ծնողները

ՍԱԼԱԴԻՆ

Մանաւանդ թէ ով էր նորա մայրը:

Արդեօք եղել է երբէք նա այստեղ:—

Այնպէս չէ՞:

ՁԻՏՏԱ

Լաւն ես:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Շատ կարելի է:—

Ասադ եղբայրս շատ սիրելի էր

Քրիստոնեայ կանանց և ինքն էլ այնքան

Սիրում էր նոցա, որ մինչև անդամ

Խօսք կար երբեմն:— Մակայն հերիք է:

(պարզաբան)

Ինչ անախորժ է խօսել այդ մասին:—

Նա նորից իմն է— իմը կը լինի

Իւր սխալանքներով, իւր փափուկ սրտի,

Հաճոյքներովը:— Նախանձ պէտք է,

Աղջկան սայ նորան: Դու ի՛նչ ես կարծում:

ԶԻՏՏԱ

Տայ: Պէտք է թողնէ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Անպատճառ: Եթէ

Նաթանը իրաւ նորա հայրը չէ,
Եւ ի՞նչ իրաւունք ունի նորա վրայ:
Ով որ պահպանեց աղջկայ կեանքը
Ունի աւելի իրաւունք նրա վրայ,
Քան թէ նա, ով որ կեանք տուեց նորան:

ԶԻՏՏԱ

Քայց ի՞նչ ես կարծում, Սալադին, արդեօք
Լաւ չէ, որ խկոյն իւր ապօրինի
Տիրոջ ձեռիցը խլելու աղջկան
Եւ բերես այստեղ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Մի՞թէ անպատճառ

Հարկաւոր է այդ:

ԶԻՏՏԱ

Առ այժմ դեռ ոչ:—

Հետաքրքրութիւնն է ինձ միայն ստիպում,
Որ տալիս եմ քեզ ես այս խորհուրդը:
Կան մարդիկ, որոնց մասին ես սաստիկ
Հետաքրքիր եմ շուտով իմանալ,
Թէ արդեօք նոքա ի՞նչպիսի աղջիկ
Կարող են սիրել:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ուրեմն ուղարկիր,

Բերել տուր նորան:

ԶԻՏՏԱ

Կարո՞ղ եմ, եղբայր:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Միայն խընայիր Նաթանին, Զիտում:
Թող նա չըկարծէ, թէ մենք ուզում ենք

Աղջկան բռնի հեռացնել նրանից:

ԶԻՏՏԱ

Միամիտ եղեր:

ՍԱԼԱԳԻՆ

Ե՞ն էլ այժմ ինքս
կերթամ իմանալ, ո՞ր է Ա - Հաֆին:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Նաբանի տան քակր, արմառենիների
կողմը, ինչպես առաջին գործողություն
առաջին երեւոյթում:

Ապրանքների մի մասը հանած դարձած է այնտեղ և խօսքը նորա մասին է:

ՆԱԹԱՆ և ԴԱՅԱ

ԴԱՅԱ

Շատ գեղեցիկ է, հիանալի է,
Բոլորն էլ լաւ է:—Միայն դուք զիտէք
Այդպէս ընծայել: Այս արձաթաթել
կերպարը արդեօք լ՞իջտեղ են շինում:
Որքան արժէ սա:—Ա՛յ, իմ կարծիքով
Պըսակի հալաւ: Ոչ մի թաղուհի
Պահանջելու չէ տրանից լաւը:

ՆԱԹԱՆ

Պըսակի հալաւ, ինչի՞ անպատճառ
Պըսակի հալաւ:

ԴԱՅԱ

Ի հարկէ որ դուք

Չէիք մըտածում այդ մասին, երբ որ
Առնում էիք այդ: Այս կտորը, Նաթան,
Իսկ և իսկ հարսի հալաւացու է:
Կարծես գիտութեամբ գործել է սուսձ:

Տեղը լոյս սպիտակ — պատկերացնում է
Անմեղութիւնը և նորա վերայ
Ամեն կողմ ձգուող ոսկէ շերտերը —
Հարստութիւնը: Հիանալի է,
Նաթան, մի տեսէք:

ՆԱԹԱՆ

Ինչէ՞ր ես խօսում:

Ո՞վ է այդ հարսը, որի հալաւը
Այդպէս զարդարում էս խնամութեամբ
Այդ նշաններով: Մի՞թէ հարս ես դու:

ԴԱՅԱ

Ե՞ս, ես:

ՆԱԹԱՆ

Ապա ո՞վ

ԴԱՅԱ

Ե՞ս: — Տէր Աստուած, ես:

ՆԱԹԱՆ

Ապա ուրիշ ո՞վ: Ո՞ր հարսնացուի
Պատիւի հալաւի մասին ես խօսում:
Այս բոլորը միայն քեզ է պատկանում
Եւ ոչ ուրիշին:

ԴԱՅԱ

Ի՞նձ է պատկանում.

Բոլորը ի՞մն է: Ապա ի՜նչպի՞ն:

ՆԱԹԱՆ

Ի՜նչպիսի համար բերած բաները
Տեղաւորել եմ ուրիշ հակի մէջ:
Դէ՛հ, Դայա, վեր սա տար քո զանձերը:

ԴԱՅԱ

Ո՞վ փորձի: — Ո՛չ, էջ: Թէեւ տայիք ինձ
Բոլոր աշխարհի հարստութիւնը,
Ես ձեռք չեմ տայ, մինչև որ իսկոյն
Չերգուէք, ինձ, Նաթան, որ օգտուելու էք

Դուք այդ զիպուածից, որի նմանը
Եւ երկրորդ անգամ չի տայ երկինքը:

ՆԱԹԱՆ

Օգտուի՛լ, ի՞նչ քանից: Այդ ի՞նչ զիպուած է:

ԴԱՅԱ

Ո՛հ, մի՛ անտեղեակ ձեռնաք այդպէս:—
Ի՞նչ երկարացնեմ: Տաճարականը
Բէխային սիրում է, տուէք նորան:
Այդպէս կը քաւէք, Նաթան, ձեր մեղքը,
Որ էլ աւելի չեմ կարող ծածկել:
Այդպէս աղջկան կը վերադարձնէք
Բրիստոնեաներին, և նա կը լինի
Ինչ որ էր և է. և այն ժամանակ
Դուք ձեր բարութեամբ, որի համար մենք
Պարտական ենք ձեզ, ժողովելու չէք ձեր գլխին
Միայն վառած ածուխներ

ՆԱԹԱՆ

Ելի հին երգը —

Նոր եղանակով, բայց վախճումեմ
Ներդաշնակութիւնը չը խանգարուի:

ԴԱՅԱ

Այդ ի՞նչպէս, Նաթան:

ՆԱԹԱՆ

Ինձ շատ յարմար է

Տաճարականը, միւսիայն նորան
Ամբողջ աշխարհում յօժար էի տալ
Ես իմ Բէխային... Միայն համբերիր:

ԴԱՅԱ

Ելի համբերիր:—Ահա այդ էլ ձեր
Մշտական երգն է:

ՆԱԹԱՆ

Միայն քանի մի օր
Ելի համբերիր... Տե՛ս, ո՞վ է գալիս:

Վանական եղբայր: Հարցրու, իմացիր,
Ի՞նչ է ուզում նա:

ԴԱՅԱ

Ի՞նչ պիտի ուզէ:
(Դայան մօտենում է վանականին:)

ՆԱԹԱՆ

Դեռ չը խնդրած, տուր:
(Ինքն իրան.)

Ինչպէս մօտենամ

Տաճարականին, առանց ասելու
Նորան պատճառն իմ հետաքրքրութեան:
Բայց եթէ ասեմ և իմ կասկածը
Անհիմն դուրս գայ, այն ժամանակը
Ի դուր կը խառնեմ հօրն այս գործի մէջ
(Դայային:)

Հը, ինչ է ասում:

ԴԱՅԱ

Նա ձեզ է ուզում:

ՆԱԹԱՆ

Թող ներս գայ. իսկ դու առ այժմ գընա:

ԵՐԹՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՆԱԹԱՆ և ՎԱՆԱԿԱՆ

ՆԱԹԱՆ (Ինքն իրան.)

Ի՞նչպէս ուզում եմ ես դարձեալ մընալ
Րէկայի հայրը: --- Բայց մի՞թէ էլի
Չեմ կարող հայր մնալ, թէեւ չը կրեմ
Ել այդ անունը: Բայց նա, նա էլի
Ինձ հայր կանուանէ, երբ որ կիմանայ,
Թէ ի՞նչպէս սրտով ուզում եմ լինել
Ես նորա հայրը:

(Վանականին:)

Բարեպաշտ եղբայր,

Ինչո՞վ կարող եմ ես ձեզ ծառայել:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Շատ փոքր բանով:— Անչափ ուրախ եմ
ես, պարոն Նաթան, որ ձեզ տեսնում եմ
Առողջ անջնառ:

ՆԱԹԱՆ

Ուրեմն, եղբայր,

ձանաչում էք ինձ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ո՞վ չէ ձանաչում:

Արդէն շատերի ձեռին դրոշմել էք

Դուք ձեր անունը: Դա արդէն վաղուց

Ծանոթ է և ինձ:

ՆԱԹԱՆ (քսակը հանելով):

Ուրեմն եկէք

Նորոգենք մեր հին ծանոթութիւնը:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Շատ շնորհակալ եմ: Ոչինչ չեմ առնի:

Ինչի՞ գողանամ աղքատներիցը:—

Խրաւունք տուէք, որ ես զարթեցնեմ

Ձեր յիշողութեան մէջ իմ անունը:

Ես էլ կարող եմ պարծենալ, որ ձեր

Ձեռին դրել եմ այնպիսի մի բան,

Որ դուք ընդունել չարհամարհեցիք:

ՆԱԹԱՆ

Ներեցէք, եղբայր— Ես ամաչում եմ:

Ասացէք ի՞նչ է— և եօթնապատիկ

Առէք ինձանից տուածի փոխարէն:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Առաջ լսեցէք, թէ ի՞նչպէս ինքս

Այսօր յիշեցի իմ ձեզ պահ տուած

Աւանդի մասին:

ՆԱԹԱՆ

Աւանդ, ձեզանից

Եւ ինձ պահ տուած:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Շատ ժամանակ չէ

ձգնում էի ես կարանտանայում

Երկբոնի մօտ: Յանկարծ աւազակ

Արաքներն եկան, քանդեցին խուցս ու

Աղօթարանս և ինձ իրանց հետ

Քշեցին տարան: Բաղդաւորաբար

Աղատուեցայ ես և եկայ այստեղ

Պատրիարքի մօտ, որ խնդրեմ նրանից

Ինձ մի ուրիշ տեղ, ուր կարողանամ

Առանձնանայով ծառայել Աստծուն

Մինչև երկաւոր կեանքիս վախճանը:

ՆԱԹԱՆ

Մի տանջէք, եղբայր: Կարծես թէ վառուած

Ածուխների վրայ լինեմ ես կանգնած.

Մի երկարացնէք. Աւանդը, որ դուք

Ինձ պահ էք տուել:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Խախտի կասեմ ձեզ:—

Պատրիարքը ինձ խոստացաւ մի խուց

Թափոր լերան վրայ հէնց որ մէկն այնտեղ

Դատարկ կը լինի. և առ ժամանակ

Պահեց ինձ վանքում իբրև սպասաւոր.

Եւ ահա այսպէս մընացի այստեղ,

Եւ օր չի անցնի, որ հազար անգամ

Չըքաշէ սիրտս ինձ դէպի Թափոր:

Պատրիարքը ինձ յանձնում է այստեղ

Այնպիսի գործեր, որոնք ինձ համար

Շատ զգուշի են: Ահա օրինակ:...

ՆԱԹԱՆ

Եղբայր, վերջացրէք, աղաչում եմ ձեզ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Այդ տեղ եմ գալիս:— Մէկ ով որ այսօր

Ծածուկ հասցրել է նորա ախանջին,

Իրր ասորում է այստեղ մի հրէայ,

Որ իւր տան մէջ մի քրիստոնեայ մանուկ
Մեծացնում է նա իբրեւ իւր դուստր:

ՆԱԹԱՆ

Ի՞նչպէս:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Լրտեցէք:— Եւ մի այդպիսի
Սրբապղծութեան վերայ զայրացած,
Սրբապղծութիւն, որ նա իսկական
Մեղք է համարում Սուրբ Հոգու առաջ—
Դա է այն մեղքը, որ մեղքերի մէջ
Ամենամեծն է, թէեւ, փառք Աստծոյ,
Ինքներս անգամ ուղիղ չը գիտենք,
Թէ ի՞նչ բանի մէջ է այդտեղ մեղքը—
Հրամայեց, որ ես, ինչտեղ եւ լինի,
Իսկոյն գտնեմ այն հրէայի հետքը:
Այդտեղ զարթեցաւ յանկարծ իմ խիղճը
Եւ ես յիշեցի, որ ինքս երբեմն
Առիթ եմ տուել այդ աններելի
Մեղքը գործելու:— Ասացէք, արդեօք
Տասնեութ տարի սորանից առաջ
Զբերեցի ձեզ մի ձիաւոր զինուոր
Մի փոքրիկ աղջիկ քանի մի շաբաթուան.

ՆԱԹԱՆ

Բայց ի՞նչ.— Ի հարկէ— իրաւ այդպէս է:—

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ուրեմն մի լաւ նայեցէք դուք ինձ:—
Այդ ձիաւորը ես ինքս եմ

ՆԱԹԱՆ

Դ՞ուք էք:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Եւ այն պարոնը, որ երեխային
Ուղարկեց ձեզ մօտ— որքան յիշում եմ—
Պարոն Ֆիլնէկն էր— Պարոն Վօլֆ Ֆիլնէկ:

ՆԱԹԱՆ

Այո՛, այդպէս է:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Մայրն այդ միջոցին

Նոր էր վախճանել, և հայրը պէտք է—
Եթէ չեմ սխալվում—շտապով գնար Գացցա,
Ուր երեխային չէր կարող տանել,
Եւ այդ պատճառով ձեզ մօտ ուղարկեց:
Կարծեմ Դարանում հանդիպեցայ ձեզ:

ՆԱԹԱՆ

Այո՛, Դարանում:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ջարմանալի չէ,

Որ ինձ սխալեցնէ յիշողութիւնս:
Ես քաջ պարոններ շատ եմ ունեցել,
Բայց դորան շատ կարճ ժամանակ միայն
Մառայեցի ես: Շուտով նա ընկաւ
ձախտամարտում Ասկալօնի մօտ.
Բայց պէտք է ասել, շատ լաւ պարոն էր:

ՆԱԹԱՆ

Այո՛, շատ լաւն էր: Եւ նորան անչափ
Շատ եմ պարտական: Եւ քանի անգամ
Ազատել է նա ինձ սրի տակից:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Շատ գեղեցիկ է: Ուրեմն ի հարկէ
Աւելի սիրով կը խընամէիք
Դուք նորա աղջկան:

ՆԱԹԱՆ

Ի՛նչ ասել կուղէ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Բայց այժմ ուր է նա: Անշուշտ մեռել չէ:—
Ո՛չ, ո՛չ, լաւ է որ մեռած չը լինի:—

Եթէ չըզիտէ ոչ որ այդ բանը,
Միամիտ եղէք:

ՆԱԹԱՆ

Ճշմարիտ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Նաթան,

Հաւատացէք ինձ: Տեսէք, ես ահա
Այսպէս եմ կարծում: Երբ մտադիր եմ
Ես մի այնպիսի բարի գործ գործել,
Որին շատ մօտիկ սահմանակից է
Մի սաստիկ վատը, լաւ է չեմ գործի
Այն բարի գործը, սրովհետեւ մենք
Վատը բաւական լաւ ճանաչում ենք,
Բայց բարին — դժուար:— Շատ բընական է,
Որ եթէ դուք այն քրիստոնեայ աղջկան
Պէտք է տայիք լաւ դաստիարակութիւն,
Ապա անպատճառ պիտի կրթէիք
Նորան իբրեւ ձեր հարազատ աղջկան:—
Այո՛, արեւ էք դուք այդ մեծ սիրով,
Հաւատարմութեամբ, և հիմա այսպէս
Պիտի վարձատրուիք: Ես չեմ հասկանում:
Ինչ ասել կողգէ, խոհեմութիւն էր
Ձեր կողմից եթէ քրիստոնեայ աղջկան
Իբրեւ քրիստոնեայ մեծացնել տայիք
Ուրիշի ձեռով: Բայց այն ժամանակ—
Հասկանալի է— էլ չէիք սիրի
Դուք երեսային ձեր բարեկամի:
Երեխաներին քնքոյշ հասակում
Հարկաւոր է սէր, թէեւ վայրենի
Դազանի մի սէր, աւելի քան թէ
Քրիստոնէութիւն: Այդ բանի համար
Դեռ ժամանակ կայ: Եթէ աղջկան
Մեծացրել էք դուք ձեր աչքի տակը
Առողջ, երկիւղած, ապա Աստուծոյ
Աչքի առաջ նա նոյնն է, ինչ որ էր:

Եւ մի՞թէ բոլոր քրիստոնէութիւնն
Հրէութեան վերայ չէ հիմնած: Յաճախ
Նեղացելեմ ես և շատ արտասուել,
Որ մոռանում են քրիստոնեաները,
Որ մեր Փրկիչը ինքն էլ հրէայ էր:

ՆԱԹԱՆ

Դուք, բարի եղբայր, պիտի բարեխօս
Լինիք ինձ համար, երբ իմ դէմ կանգնին
Այդ բանի համար ատելութիւնն ու
Կեղծաւորութիւնն: — Այդ բանը պէտք է
Միայն դուք իմանաք, բայց պէտք է ձեզ հետ
Գերեզման տանիք: Դեռ ևս երբէք
Մնապարծութենից ստիպուած պատմել չեմ
Ես այդ ուրիշին: Միայն ձեզ եմ պատմում,
Միայն ձեր երկիւղած պարզմտութեանը,
Որովհետեւ միայն դա կը հասկանայ,
Թէ ինչ մեծ գործեր կարող է անել
Մի մարդ, որ Աստծուն է ապաւինել:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Նաթան, շարժուած էք և լաց էք լինում:

ՆԱԹԱՆ

Դուք ինձ Դարանում տուիք այն երեխան.
Բայց դուք ի հարկէ գուցէ չը գիտէք,
Որ քանի մի օր նորանից առաջ
Քրիստոնեաները սպանեցին Դաթում
Բոլոր հրէաներին առանց խնայելու
Ոչ կանանց, ոչ էլ երեխաներին:
Անշուշտ չը գիտէք որ և իմ կինը
Եւ ծաղկափթիթ եօթը որդիքս
Նոցա մէջ էին. նոցա իմ եղբօր
Տանն էի պահել, ուր և այրեցին
Բոլորին մէկտեղ

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ո՛վ արդար Աստուած:

ՆԱԹԱՆ

Երբ որ դուք եկաք, ամբողջ երեք օր
 Ընկած էի ես մոխրում ու փոշում
 Աստուծոյ առաջ և լալիս էի:—
 Ի՛նչ, լալիս էի: Ես Աստծոյ վերայ
 Գանգատում էի, բարկանում էի,
 Կատաղում էի, ինձ և աշխարհը
 Անիծում էի: Երգուեցի լինել
 Անհաշտ թշնամի քրիստոնէութեան:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ա՛խ, հաւատում եմ:

ՆԱԹԱՆ

Բայց կամաց կամաց

Խելքս զլուխս եկաւ և հեզիկ ձայնով
 Ասաց ինձ այսպէս. «էլի կայ Աստուած,
 Եւ այդ բոլորը նորա վճիռն էր:
 Ապա ուրեմն եկ արա՛, ինչ որ
 Վաղուց է արդէն որ հասկացել ես.
 Ինչ որ աւելի դժուար չէ անել
 Անկասկած, քան թէ խելքով ըմբռնել:
 Վեր կաց:»—Վեր կացայ և բարձր ձայնով
 Կանչեցի Աստծուն. ես կամենում եմ,
 Երբ որ քո կամքն է, որ ես կամենամ:—
 Եւ այդ միջոցին դուք ձիւց իջաք
 Եւ ինձ յանձնեցիք փոքր երեխային,
 Որ ծածկել էիք ձեր վերարկուով:
 Թէ ի՛նչ ասացիք ինձ այն ժամանակ,
 Կամ ի՛նչ ասացի ես ձեզ, միտս չէ:
 Այսքան միայն գիտեմ, որ երեխային
 Առայ ձեր ձեռից, տարայ իմ տունը,
 Համբուրում էի, և ծունկ խոնարհած
 Լալիս, հեկեկում: Աստուած իմ, Աստուած,
 Աղաղակեցի, ահա իմ կորցրած
 Եօթը զաւակից այս մէկին կրկին
 Վերադարձրիւ ինձ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Նաթան, ով Նաթան,
Դուք քրիստոնեայ էք: — Վրկայ է Աստուած
Դուք քրիստոնեայ էք, ձեզանից լաւը
Երբէք չէ եղել:

ՆԱԹԱՆ

Այո՛, երկուսս էլ
Մենք երջանիկ ենք: Որովհետեւ այն,
ինչով ձեզ համար ես քրիստոնեայ եմ,
Նոյնով ինձ համար դուք մի հրէայ էք: —
Բայց հերիք շարժենք իրար սրտերը:
Այժմ պէտք է գործ: Եւ թէպէտ արդէն
Ես եօթնապատիկ սիրով կապուած եմ
Այս մէկ հատ եւ ինձ օտար աղջկայ հետ,
Թէպէտ ինձ համար մահ է այն միտքը,
Որ ես նորա մէջ կրկին պիտ' կորցնեմ
Եօթը որդիքս, — բայց եթէ նորան
Ինձանից կրկին յետ կը պահանջէ
Նախախնամութիւնն — ես կը հնազանդիմ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Այժմ կատարեալ քրիստոնեայ էք դուք: —
Իսկոյն ես ինքս ուզում էի ձեզ
Այդ խորհուրդը տալ. բայց արդէն տուել է
Ձեզ այդ խորհուրդը ձեր բարի հոգին:

ՆԱԹԱՆ

Միայն ի հարկէ երբէք թող չեմ տայ,
Որ նորան ինձնից խէ ով եւ լինի:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ի հարկէ որ ոչ:

ՆԱԹԱՆ

Ով որ ինձանից
Մեծ իրաւունքներ չունի նորա վրայ,
Գոնեա աւելի հին իրաւունքներ: —

ՎԱՆԱԿԱՆ

Այո՛, անպատճառ:

ՆԱԹԱՆ

Իրաւունք բնութեան,

Արեւակցութեան:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ես համաձայն եմ

Ձեր կարծիքի հետ:

ՆԱԹԱՆ

Ուրեմն շուտով

Ասացէք, եղբայր, ո՞վ է այն մարդը
 Որ նորան եղբայր է, կամ հօրեղբայր,
 Կամ որ և իցէ կերպով ազգական,
 Եւ ես յետ կըտամ նորան թէսային,
 Որ այնպէս ստեղծուած և մեծացրած է,
 Որ կարող է զարդ լինել ամեն տան
 Եւ ամեն կրօնի:—Ես յոյս ունիմ, որ
 Ինձնից աւելի լաւ էք ճանաչում
 Դուք ձեր պարոնի ազգականներին:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ո՛չ, բարի Նաթան, դժուար թէ ձեզնից
 Լաւ ճանաչեմ ես:—Ինչպէս ասացի,
 Նորան կարճ միջոց ծառայեցի ես:

ՆԱԹԱՆ

Գոնէ չը գիտէք մայրն ինչ ազգից էր,
 Արդեօք Շտաուֆէնն չէր:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Շատ կարելի է:

Այո՛, կարծեմ որ:

ՆԱԹԱՆ

Կօնրադ ֆօն Շտաուֆէն

Ձեր կոչվում արդեօք նորա եղբայրը —
 Մի տաճարական:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Եթէ չեմ սխալվում:

Սպասեցէք, ահա, լաւ միտս եկաւ:
Ես իմ հանգուցեալ պարոնից ունիմ
Մի փոքրիկ գրքոյի, որ նորա ծոցից
Հանեցի, երբ որ Ասկալօնի մօտ
Թաղում էինք նրան:

ՆԱԹԱՆ

Յետոյ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Այդ գիրքը

Բովանդակում է իւր մէջ աղօթքներ,
Եւ մենք ասում ենք դորան ժամագիրք:—
Մտածեցի, որ քրիստոնեայ մարդուն
Հարկաւոր գիրք է:— Ինձ ի հարկէ, ոչ—
Որովհետեւ ես կարդալ չը գիտեմ:—

ՆԱԹԱՆ

Այդ ոչինչ, ոչինչ: Շարունակեցէք:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ահա այդ գրքի սկզբի և վերջին
Երեսների վրայ, ինչպէս ասացին,
Պարոնս ինքը իւր ձեռով գրել է
Թէ իւր, թէ կընոջ ազգականներին:

ՆԱԹԱՆ

Ո՛հ, ինչ ուրախ եմ: Գնացէք, շուտ բերէք
Ինձ մօտ այն գիրքը:— Շուտ բերէք գիրքը
Ես նորա քաջը ոսկի կը տամ ձեզ:
Եւ հազար անգամ շնորհակալութիւն
Կանեմ: Շտապեցէք:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Մեծ ուրախութեամբ:

Բայց պէ՛տք է ասեմ, որ իմ պարոնը
Արաբերէն է գրել նորա մէջ:

(Դուրս է գնում:)

ՆԱԹԱՆ

Այդ մի և նոյն է, միայն թէ բերէք:
 Աստուած իմ, եթէ էլի հնար լինէր
 Պահել աղջկան և մի այդպիսի
 Փեսայ զընէի ես ինձ նորանով:—
 Դժուար:—Թող լինի, ինչ որ ուզում է
 Բայց պատրիարքին ո՞վ է ասել այդ:
 Այդ բանը պէտք է որ ես իմանամ:
 Ո՞վ գիտէ, գուցէ և Դայան լինի:

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԴԱՅԱ և ՆԱԹԱՆ

ԴԱՅԱ (շտապով և շփոթուած.)

Նաթան:

ՆԱԹԱՆ

Հը՛, ի՞նչ է:

ԴԱՅԱ

Խեղճ Րէխան, ինչպէս

Սաստիկ վախեցաւ: Մարդ է ուղարկել....

ՆԱԹԱՆ

Ո՞վ, պատրիարքը:

ԴԱՅԱ

Սուլթանի քոյրը.....

ՆԱԹԱՆ

Ոչ պատրիարքը....

ԴԱՅԱ

Ո՛չ, իշխանուհի

Զիտտան — լսում էք — ինքն իշխանուհին:

Մարդ է ուղարկել և կամենում է

Րէխային տանել:

ՆԱԹԱՆ

Ո՞վ է կամենում

Րէխային տանել:— Զիտտան, ասում ես—

Հա եթէ միայն նա է կանչողը,

Ոչ պատրիարքը.....

ԴԱՅԱ

Ո՞րտեղեց յանկարծ

Յիշեցիք նորան:

ՆԱԹԱՆ

Ուրեմն, Դայա,

Ոչինչ չե՞ս լսել դու նորա մասին,
Կամ ինքդ ոչինչ չե՞ս ասել նորան:

ԴԱՅԱ

Ես նորան:

ՆԱԹԱՆ

Ո՞ւր են եկած մարդիկը:

ԴԱՅԱ

Այնտեղ են, դուրսը:

ՆԱԹԱՆ

Զգուշութեան համար

Ես ինքս պէտք է խօսիմ նոցա հետ. —

Ով գիտէ, գուցէ և պատրիարքը

Խառն է այս բանում:

(Դուրս է գնում):

ԴԱՅԱ

Ես վախենում եմ

Մի ուրիշ բանից: Պատրաստ եմ գրազ գալ,

Որ մոռուլմանի համար էլ վատ չէ

Այսպիսի հարուստ հրէայի միակ

Համարած դուստրը: — Տաճարականը

Մի ակնթարթում կը կորցնէ նորան:

Կը կորցնէ նորան, եթէ որ չանեմ

Ես մի երկրորդ քայլ, եթէ չը յայտնեմ

Իրան Բէխային, թէ ինքը ով է: —

Համարձակ, Դայա: Այդ բանի համար

Ես կը գործածեմ առաջին բոպէն,

Երբ ես նորա հետ մենակ կը լինիմ. —

Դուցէ հիմա իսկ, երբ հետը կերթամ:

Այսպէս մի նշան տալ ճանապարհին,

Կարծում եմ, ոչինչ վընաս չի բերի:

Ապա համարձակ: Ա՛յժմ, կամ երբէք:

(Դուրս է գնում Նաթանի ետեւից):

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹ

այն սենեակը Սաղադինի պաշատում, ուր
քերուեցան փողով պարկերը եւ դեռ դար-
սած են այնտեղ:

ՍԱԼԱԴԻՆ, փոքրից յետոյ ՄԱՄԵԼԻԻԿՆԵՐ

ՍԱԼԱԴԻՆ (ներս մտնելով.)

Ահա՛, դեռ ես այստեղ է փողը
եւ մարդ չեղիտէ, ուր է դէրվելը,
Որ անշուշտ մի տեղ շախէ խաղում այժմ,
եւ միտքը այնպէս տուել է խաղին,
Որ մոռացել է անգամ իւր գլուխը —
Ի՞նչ զարմանք, որ ինձ մոռացած լինի: —
Լաւ, կը համբերեմ. ի՞նչ ունիս, ասա:

ՄԱՄԵԼԻԻԿ

Յանկալի լուր եմ բերել քեզ, սուլթան,
եւ ուրախութիւն: Ահա՛ անջնաս
Հասաւ կարաւանը Գահիրէից
եւ իւր հետ բերեց հարուստ Նեղոսի
եօթը տարեկան բոլոր հարկերը:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ապրի՛ս, իբրահիմ: Իրաւ ցանկալի
Համբաւաբեր ես: — Վերջապէս եկաւ:
Շատ շնորհակալ եմ. լաւ համբաւ բերիր:

ՄԱՄԵԼԻԻԿ

(Սպասելով, ինքն իրան.)

Յետոյ, վերջացրու:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ե՛Լ ի՞նչ ես սպասում:

Կարող ես գընալ:

ՄԱՄԵԼԻԻԿ

Ե՛Լ ուրիշ ոչինչ,

Սուլթան, ցանկալի համբաւաբերին:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ե՛Լ ի՞նչ:

ՄԱՄԵԼԻԻԿ

Ինձ պէս լաւ համբաւաբերին

Ոչ է՛լ հացի փո՞ղ:—Այսպէս ուրեմն

Ես առաջինն եմ, որի վրայ ահա

Սուլթան Սալադինը սովորում է

Դատարկ բառերով միայն վարձատրել:—

Այդ է՛լ պարծանք է—եւ առաջինն եմ,

Որի հետ այսպէս կծծի է վարվում:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ուրեմն ա՜ռ քեզ ահա մի քրտալ:

ՄԱՄԵԼԻԻԿ

Ոչ, է՛լ չեմ ուզում, թէ՛ն բոլորը

Ինձ ընծայէիր:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Կամակոր—ահա,

Ե՛կ, ա՜ռ երկուսը:—Իրաւ, գընում է:

Ինձնից վեհանձն է:—Անշուշտ, պէտք է որ

Աւելի ծանր լինի նորա համար

Չընդունել, քան թէ ինձ համար տալը:—

Իբրահիմ:—Ինչի՞ յանկարծ իմ կեանքի

Վերջին օրերին եւ բոլորովին

Ուզեցի փոխուիլ:—Մի՞թէ չէ ուզում

Սալադինն իբրև Սալադին մեռնիլ:—

Ուրեմն պէտք է, որ և չէր ապրել
 իբրև Սալադին:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՄԵԼԻԻԿ

Սուլթան....

ՍԱԼԱԴԻՆ

Եթէ դու

Գալիս ես յայտնել.....

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՄԵԼԻԻԿ

Որ եզրպառուից

կարաւանն արդէն հասաւ վերջապէս:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ես արդէն գիտեմ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՄԵԼԻԻԿ

Ուրեմն ուշացայ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ո՛չ, չես ուշացել:—Ա՛ռ քեզ քո բարի
 քանկութեան համար մէկ կամ երկու քսակ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՄԵԼԻԻԿ

Այդ երեք կանէ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Լաւ, առ, եթէ դու

կարող ես համրել:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՄԵԼԻԻԿ

Երբորդն էլ կը գայ —

Եթէ միայն նա գալ կարողանայ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ի՞նչպէս:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՄԵԼԻԻԿ

Նա անշուշտ վեղը կտորել է,

Որովհետեւ երբ հաստատ իմացանք,

Որ կարաւանը արդէն հասել է,

Իսկոյն երեքս ձիաների վրայ

Թռանք այս կողմը: Առաջինը շուտ

Վայր ընկաւ ձիուց և այլպէս ինքս

Ես առաջ անցայ և առաջ մնայի
Մինչև քաղաքը, բայց այդտեղ արդէն
Իբրահիմը իմ առաջը անցաւ,
Ինձնից աւելի ծանօթ լինելով
Քաղաքի բոլոր փողոցների հետ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Բայց նա, բարեկամ, որ ձիուց ընկաւ:—
Գնա, շտապիր նորան դիմաւորելու:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՄԷԼԻԻԿ

Ահա գրնումեմ:—Եւ թէ դեռ ևս
Կենդանի է նա, այս քրտակների
Կէսը կը ստանայ:

(Դուրս է գնում:)

ՍԱԼԱԴԻՆ

Տես, թէ ինչ բարի,

Ազնիւ տղայ է:—Ապա ո՞վ ունի
Մամէլիւկներիս պէս կտրիճ մարդիկ:
Միթէ իրաւունք չունիմ ես կարծել,
Որ իմ օրինակն է նոցա կրթել:—
Ուրեմն հեռու ինձնից այն միտքը,
Վերջին օրերում մի այլ օրինակ
Տալ նոցա:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՄԷԼԻԻԿ

Սուլթան:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Արդեօք նա՞ ես դու,

Որ ձիուց ընկաւ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՄԷԼԻԻԿ

Ո՛չ, ես գալիս եմ

Յայտնել, որ իսկոյն ձիուց իջնում է
Էմիր Մանզօրը, որ կարաւանը
Առաջնորդում էր:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Շուտ գնա և ինձ մօտ

Հրաւիրիր նորան:—Ահա՛ նա ինքը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԵՄԻՐ ՄԱՆՁՕՐ Կ ՍԱԼԱԴԻՆ

ՍԱԼԱԴԻՆ

Բարով, իմ էմիր:—Ի՞նչ համբաւ ունիս:
Մանզօր, շատ երկար սպասեցինք մենք քեզ:

ՄԱՆՁՕՐ

Այս նամակից դու կը տեղեկանաս,
ինչ խռովութիւններ նախ պիտի զսպէր
Աբուլկասէմը թէբայում, մինչև
Համարձակեցանք ճանապարհ ընկնիլ:
Ապա շտապեցի, որքան հընար էր:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Հաւատումեմ քեզ:—Սիրելի Մանզօր.
Առ իսկոյն, իսկոյն.... Բայց միայն պէտք է
Սիրով անես այդ.... իսկոյն առ քեզ հետ
Պահապան մի գունդ: Դու պէտք է իսկոյն
ճանապարհ ընկնիս և այդ փողերի
Մեծ մասը հօրս տանես Լիբանան:

ՄԱՆՁՕՐ

Պատրաստ եմ սիրով և յօժարութեամբ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Բայց տէս, որ գունդը փոքր չըլինի:
Լիբանանի մօտ էլ առաջուայ պէս
Ապահով չէ այժմ: Արդեօք լսել ես:
Տաճարականներն էլի սկսել են
Առաջ գալ: Զգո՛յշ կաց:—Եկ գընանք, ցոյց տուր
ինձ կարաւանը: Ես կամենում եմ
ինքս ամեն բան կարգադրել:—Յետոյ
Այնտեղից կերթամ Զիտտա քրոջս մօտ:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

արմաւենիները Նաքանի տան առաջ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

(Մենակ ման է գալիս յետ ու առաջ:)

Ո՛չ, տուն չեմ մտնի:—Անշուշտ վերջապէս
Ինքը դուրս կը գայ:—Երբեմն այնպէս շուտ
Եւ յօժարութեամբ նկատում էին
Ինձ այստեղ:—Գուցէ բանն այնտեղ հասնի,
Որ նա արգելէ ինձ այսպէս շուտ շուտ
Գալ իւր տան առաջ:—Հը՛մ:—Ես չափից դուրս
Նեղսիրտ եմ և չար:—Ինչի՞ նորա վրայ
Այսքան բարկացայ:—Չէ՞ որ նա առայ,
Որ զեռ չէ մերժում նա իմ խնդիրքը:
Եւ Սալադինը յանձն առաւ նորան
Համաձայնեցնել:—Ի՞նչ. մի՞թէ իրաւ
Աւելի յամառ քրիստոնեայ եմ ես,
Քան թէ նա հրէայ:—Ո՞վ, արդեօք իրան
Լաւ է ճանաչում: Թէ չէ ինչի՞ ես
Չուզեցի ներել նորա այն փոքր
Յափշտակութիւնն, որ նա արել է
Քրիստոնեաներից:—Ի հարկէ չէ փոքր
Յափշտակութիւն այդ արարածը:—
Բայց ո՞ւմ արարած:—Անշուշտ ոչ ստրկի,
Որ անտաշ քարը ձգել է կեանքի
Դատարկ, ամայի ծովափի վերայ
Եւ ինքը գնացել, այլ այն վարպետի,
Որ այն դէն ձգած քարին կերպարանք
Տուեց աստուածային:—Թող քրիստոնեայի
Ծնունդ լինի Բէխան, բայց էլի նորա
Ճշմարիտ հայրը է և յաւիտեան
Կը լինի հրէան:—Եթէ Բէխային
Համարեմ միայն քրիստոնեայ աղջեկ

Առանց այն բոլոր բաների, ինչ որ
 Սորա պէս հրէան կարող էր տալ նրան.
 Սիրտ, իմ սիրտ, ասա, ի՞նչ կայ նորա մէջ,
 Որ քեզ գրռաւէր: Ոչինչ. եւ նոյն իսկ
 Նորա ժպիտը, թէեւ դա լինէր
 Գեղեցիկ, քնքոյշ ցնցումն նորա
 Մկանունքների, թէեւ այն, ինչ որ
 Ժպտեցնում է նրան, լինէր անարժան
 Այն չքնաղութան, որ վարդարում է
 Նորա ժպիտը. — ոչ, մինչև անգամ
 Նոյն իսկ ժպիտը չէր կարող գրաւել:
 Ո՛չ, ևս աւելի գեղեցիկ ժպիտ
 Շատ եմ տեսել ես ծաղրող, կատակող
 Եւ շողջորթող հեշտասէր կանանց
 Շրթունքների վերայ: — Մի՞թէ այդ բանը
 Կախարդել է ինձ: Մի՞թէ զգացել եմ
 Երբէք ցանկութիւն յաւիտեան ապրել
 Այդ ժպիտի պայծառ ճառագայթներում:
 Ո՛չ, ես չեմ յիշում: Եւ հիմա ինքս
 Անբաւական եմ այն մարդուց, որ այդ
 Մեծ արժանիքը տուել է նորան: —
 Բայց ի՞նչպէս, ինչե՞ն: — Բայց ինչ, եթէ որ
 Իրաւ արժանի եմ ես այն ծաղրին,
 Որով արձակեց ինձ Սալադինը:
 Արդէն շատ վատ է, որ Սալադինը
 Այդպիսի կարծիք ունի իմ մասին:
 Ո՛հ, ինչպէս ստոր և արհամարհելի
 Պիտի երևիմ ես նորա աչքին: —
 Եւ այդ բոլորը մի աղջկայ համար: —
 Կո՛ւրդ, Կո՛ւրդ, այդ լաւ չէ: Յետ դառիր: Գուցէ
 Շատախօս Դայան ասաց ինձ մի բան,
 Որ անհնար է ապացուցանել: —
 Ահա, վերջապէս դուրս եկաւ տանից:
 Այն ո՞վ է հետը: Ո՞ւմ հետ է խօսում:
 Վա՛հ, վանականն է: — Անկասկած արդէն
 Բոլորը գիտէ, և պատրիարքին

Արդէն մատնուած է:—Ո՛վ խելագարս,
Այս ի՞նչ արի ես:—Ո՛հ, ինչպէս այրեց
Այս կրքի մի հատ կայծը ուղեղս:—
Պէտք է շուտ վճռեմ իմ անելիքը:
Այստեղ մի կողմը կը սպասեմ նորան,
Մինչև վանականը կը հեռանայ:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՆԱԹԱՆ և ՎԱՆԱԿԱՆ ԵՂԲԱՅՐ

ՆԱԹԱՆ (մօտենալով նորան.)

Ո՛վ բարի եղբայր, էլի մի անգամ
Յայտնումեմ ձեզ իմ շնորհակալութիւնն:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ես էլ նմանապէս:

ՆԱԹԱՆ

Դուք էլ նմանապէս:

Ի՞նչ բանի համար: Որ յամառութեամբ
Ստիպում էի ձեզ ընդունել, ինչ որ
Հարկաւոր չէ ձեզ:—Այո՛, եթէ որ
Համաձայնէիք. եթէ բռնութեամբ
Չը կամենայիք աւելի հարուստ
Լինել, քան թէ ես:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Առանց դորան էլ

Չէ որ այն գիրքը ինձ չէ պատկանում,
Այլ այն աղջկան, և է իւր հօրից
Մընացած բոլոր ժառանգութիւնը:—
Բայց ոչինչ: Այժմ ձեզ պէս հայր ունի:—
Միայն Աստուած տայ երբէք չափսոսաք,
Ինչ որ արել էք դուք նորա համար:

ՆԱԹԱՆ

Ի՞նչպէս կարող եմ ափսոսալ: Երբէք:
Միամիտ եղէք:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Բայց պատրիարքը,

Տաճարականը....

ՆԱԹԱՆ

Երբէք չեն կարող
Նոքա ինձ անել այնքան չարութիւն,
Որ ես ամբողջով իմ արածները:—
Ուրեմն հաստատ գիտէք, որ իմ գէմ
Այդպէս զրգուում է պատրիարքին
Մի տաճարական:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ուրիշը—դժուար:
Ինձանից առաջ հետը խօսում էր
Մի տաճարական, և իմ լըսածը
Համարեա այդ էր:

ՆԱԹԱՆ

Բայց այժմ այստեղ
Երուսաղէմում միմիայն մէկ հատ
Տաճարական կայ: Դորան ես ինքս
Լաւ եմ ճանաչում. իմ բարեկամն է,
Ազնիւ և անկեղծ մի երիտասարդ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Իսկ ձեր ասածն է:—Բայց ինչ որ մարդն է
Եւ ինչ որ պիտի լինի աշխարհում,
Այդ երկու բանը միշտ չեն յարմարվում:

ՆԱԹԱՆ

Ափսոս, այդպէս է:—Ուրեմն թող ով
Եւ կուզէ լինի, անէ իւր ուզած
Չարը կամ բարին. ձեր զիրքը ձեռիս,
Եղբայր, ոչ ոքից էլ չեմ վախենում.
Եւ այն հետս առած՝ ահա ես իսկոյն
Ուղղակի զընում եմ սուլթանի մօտ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Աստուած տայ ձեզ բազդ և յաջողութիւն:
Հիմա մնաք բարով:

ՆԱԹԱՆ

Դուք մինչև անգամ

Չը տեսաք աղջկան:—Բայց շուտ շուտ եկէք,
Եթէ միայն այսօր ոչինչ չիմանայ
Ձեր պատրիարքը:—Բայց ի՞նչ: Այսօր իսկ
Ասացէք նորան, եթէ ուզում էք:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ո՛չ, ես չեմ ասի: Մընացէք բարով:
(Դուրս է գնում):

ՆԱԹԱՆ

Չը մոռանաք մեզ, եղբայր:—Աստուած իմ,
Ինչե՞ս ես խիոյն չեմ կարող այստեղ
Բաց երկնքի տակ ծնկներիս վերայ
Ընկնել քո առաջ: Ի՞նչպէս ինքն իրան
Ահա լուծվում է այժմ կնճիւռ,
Որ այնքան յաճախ վախեցնում էր ինձ:—
Տէր Աստուած, ի՞նչպէս թեթեւ է սիրտս,
Որ այսուհետեւ ստիպուած չեմ ոչինչ
Ծածկել աշխարհից, որ այսուհետեւ
Նոյնպէս համարձակ կարող եմ քայլել
Ես մարդկանց առաջ, ինչպէս քո առաջ:—
Դու միայն, ո՛վ Աստուած, երբէք չես դատում
Քո ստեղծած մարդուն իւր գործերովը,
Որոնք շատ հազիւ նորա գործերն են:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՆԱԹԱՆ և ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ, որ մօտենում է նորան մի կողմից:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Սպասեցէք, Նաթան, առէք ինձ ձեզ հետ:

ՆԱԹԱՆ

Ո՞վ է կանչում ինձ:—Այդ դուք էք, ասպետ:
Ո՛ւր էիք գնացել, որ սուլթանի մօտ
Չը տեսայ ես ձեզ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Գնալիս մենք իրար

Չը հանդիպեցանք: Մի ցաւիք:

ՆԱԹԱՆ

Ես ոչ,

Բայց Սալադինը:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Դուք նորա մօտից

Նոր էիք գնացել....

ՆԱԹԱՆ

Ուրեմն տեսաք

Նորան, խօսեցաք: Շատ լաւ է:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց նա

Երկուսիս մէկտեղ ուզում է տեսնել:

ՆԱԹԱՆ

Այդ աւելի լաւ: Ուրեմն զընանք:

Առանց դորան էլ ես զընում էի

Այժմ նորա մօտ:—

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Կարող եմ հարցնել,

Նաթան, այն ո՞վ էր, որ իսկոյն ահա

Հեռացաւ ձեզնից:

ՆԱԹԱՆ

Անկասկած նորան

Չէք ճանաչում դուք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Արդեօք բարեսիրտ

Վանականը չէր, որին իբր լրտես

Մառայեցնում է մեր պատրիարքը:

ՆԱԹԱՆ

Շատ կարելի է: Նա ծառայում է

Պատրիարքի մօտ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Վատ միտք չէ սկսել

Իւր չար գործերը նրա պէս պարզամիտ

Մի մարդու ձեռով:

ՆԱԹԱՆ

Յիմար պարզամիտ —

Բայց ոչ բարեպաշտ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ոչ մի պատրիարք

Երբէք հաւատում չէ բարեպաշտին:

ՆԱԹԱՆ

Այս եղբօր համար երաշխաւոր եմ:

Ոչ մի անվայել գործում չի օգնի

Նա պատրիարքին:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Գոնեա այդպէս

Երեւում է նա: — Բայց նա ձեզ ոչինչ

Չասաց իմ մասին:

ՆԱԹԱՆ

Ձեր մասին: Ոչինչ:

Դժուար թէ զիտէ նա ձեր անունը:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Դժուար թէ զիտէ:

ՆԱԹԱՆ

Այո, ի հարկէ,

Մի տաճարական ասպետի մասին

Խօսում էր ինձ հետ....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Եւ ի՞նչ էր ասում:

ՆԱԹԱՆ

Բայց չեմ կարծում, որ ձեզ էր ակնարկում:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ոչ զիտէ, Նաթան: Ասացէք տեսնեմ:

ՆԱԹԱՆ

Իբր թէ ինձ վրայ մի տաճարական

Գանդատ է արել պատրիարքի մօտ....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Գանդա՞տ է արեւ ձեզ վրայ: — Այդ սուտ է —
 Լսեցէք, Նաթան: — Ես այն մարդը չեմ,
 Որ կարողանամ արածս ուրանալ:
 Ինչ որ արել եմ, կասեմ արել եմ:
 Բայց երբէք բոլոր իմ արածները
 Ես չեմ պաշտպանի իբրեւ բարի գործ:
 Ինչի՞ աժաչեմ ես իմ սխալմունքից,
 Երբ որ պատրաստ եմ սխալմունքս ուղղել:
 Եւ ես լաւ գիտեմ, թէ ո՞ւր կարող է
 Հասցընել մարդուն այդ ցանկութիւնը —
 Լսեցէք, Նաթան: — Իրաւ ես եմ այն
 Տաճարականը, որ վանականի
 Ասելով, մատնեց ձեզ պատրիարքին: —
 Դուք գիտէք, ինչից վրդովեցայ ես,
 Ինչից արիւնս եռաց իմ բոլոր
 Երակների մէջ: Ո՛վ խեղագարս —
 Ես եկայ ձեզ մօտ, որ հոգւով մարմնով
 Ընկնեմ ձեր գիրկը: Բայց ի՞նչպէս արդեօք
 Ընդունեցիք ինձ. — ցուրտ — և անտարբեր:
 Բայց լաւ էր, թէ ցուրտ, քան թէ անտարբեր:
 Դուք ուզում էիք ազատուիլ ինձնից,
 Անտեղի հարցեր առաջարկելով:
 Այժմ էլ չեմ կարող յիշել այդ բանը
 Եւ չըվրդովել: — Լսեցէք, Նաթան: —
 Եւ երբ ես այդպէս վրդոված էի,
 Յանկարծ գողի պէս մօտեցաւ Դայան
 Եւ ուղեղիս մէջ ձգեց մի գաղտնիք,
 Որ, իմ կարծիքով, բացատրում էր ձեր
 Անհասկանալի վարմունքը ինձ հետ:

ՆԱԹԱՆ

Այդ ի՞նչպէս:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Թողէք, խօսքս վերջացնեմ: —
 Ես կարծում էի, թէ դուք չէք ուզում

Կրկին յետ դարձնել մի քրիստոնեային,
ինչ որ մի անգամ արդէն խլել էիք
Քրիստոնեաներից: Եւ այդպէս ահա
վճռեցի առանց այլևայլութեան,
լաւ համարեցի դանակի ծայրը
Ուղղել ձեր կուրծքին:

ՆԱԹԱՆ

Լաւ համարեցի՞ք:—

Ի՞նչն է այդտեղ լաւ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Լսեցէք, Նաթան:—

Անշուշտ լաւ չարի: Դուք մեղաւոր չէք:
Այն անմիտ Դայան, ինքն էլ չը գիտէ,
թէ ինչ է խօսում: Նա ձեզ ատում է—
Եւ այդ պատճառով ուկում է ձգել
Ձեզ փորձանքի մէջ:— Շատ կարելի է:—
Ես թելթելամիտ երիտասարդ եմ,
Յափշտակվում եմ ծայրահեղութեամբ.
Կամ շատ ջերմեռանդ եմ, կամ անտարբեր:
Ի հարկէ այդ էլ կարող է լինել:
Ներեցէք, Նաթան:

ՆԱԹԱՆ

Ի՞հարկէ, երբ որ

Այդպէս էք խօսում....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Կարճ ասեմ, գնացի

Պատրիարքի մօտ, —բայց ձեր անունը
Չասացի նորան: Ինչպէս ասացի,
Սուտ են ասել ձեզ: Ես միայն պատմեցի.
Նորան գիպուածը, ինչ է իմանամ
Նորա կարծիքը:— Ի հարկէ այդ էլ
Շատ աւելորդ էր, որովհետեւ ես
Արդէն գիտէի, որ պատրիարքը
Անպիտան մարդ է: Միթէ չէի կարող
Ուղղակի ձեզ հետ խօսել այդ մասին:

Ի՞նչ հարկաւոր էր ենթարկել աղջկան
 Զեղ պէս մի հօրից զըկուելու վտանգին:—
 Բայց այստեղ ի՞նչ կայ: Մեր պատրիարքի
 Անպիտանութիւնն, որ միշտ մընում է
 Անփոփոխ, կրկին ուշքի բերեց ինձ:—
 Լսեցէք, Նաթան, ասեմ բոլորը:—
 Դիցուք, թէ գիտէ նա ձեր անուներ.
 Աւելի էլ ի՞նչ, էլ ի՞նչ աւելի —
 Նա կարող է խլել աղջկան ձեզանից
 Եթէ նա ձերն է, ոչ ուրիշներ:
 Կարող է միայն հանել ձեր տանից
 Եւ վանքը տանել:—Ուրեմն տուէք
 Նորան ինձ, տուէք, ապա թող գայ նա:
 Տեսնենք, թէ ի՞նչպէս կը համարձակի
 Խըլել կընծա:—Տուէք ինձ նորան,
 Տուէք ինձ, Նաթան:—Թող նա ձեր գուտորը
 Լինի, չը լինի, թող հրէայ լինի,
 Կամ թէ քրիստոնեայ և կամ ոչ մէկը,
 Այդ բոլորովին նոյն է ինձ համար:
 Ես ձեզ այդ մասին չեմ հարցնի ոչ այժմ,
 Ոչ ուրիշ անգամ երբէք իմ կեանքում:
 Թող լինի, ինչպէս որ լինելու է:

ՆԱԹԱՆ

Գուցէ կարծում էք, թէ հարկաւոր է
 Ինձ համար ծածկել ճշմարտութիւնը:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Թող լինի, ինչպէս որ լինելու է:

ՆԱԹԱՆ

Ես ոչ ձեր, ոչ էլ ուրիշի առաջ —
 Որին այդ բանը պէտք է գիտենալ —
 Երբէք չեմ ժխտել, թէ քրիստոնեայ է
 Բէխան, և թէ նա իմ որդեգիրն է
 Եւ ոչ թէ զուտորը:—Բայց որ չեմ յայտնում
 Նորան այդ բանը, այդ մասին պէտք է
 Ինձ արդարացնեմ միայն նորա առաջ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ո՛չ, հարկաւոր չէ ձեզ արդարանալ
 Եւ նորա առաջ: Թողէք, որ նա ձեզ
 Երբէք չընայէ ուրիշ աչքերով:
 Ոչինչ մի յայտնէք:—Այլ և դեռ ևս
 Դուք էք նրա տէրը: Տուէք ինձ նորան.
 Նախան, խնդրումեմ, տուէք ինձ: Միայն ես
 Եւ երկրորդ անգամ կարող եմ փրկել
 Նորան ձեզ համար:

ՆԱԹԱՆ

Դուք կարող էիք:—
 Բայց այժմ էլ ոչ: Այժմ արդէն ուշ է:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչպէս թէ ուշ է:

ՆԱԹԱՆ

Շատ շնորհակալ եմ
 Ես պատրիարքից:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Դուք շնորհակալ էք
 Նորանից: Արդեօք ի՞նչ բանի համար:

ՆԱԹԱՆ

Որ այժմ գիտենք ո՞վ են Բէխայի
 Ազգականները, որ այժմ գիտենք,
 Թէ ո՞ւմ կարող ենք ապահով կերպով
 Յանձնել մենք նորան:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Թող դորա համար
 Շնորհակալ լինի նորանից, ով որ
 Այլ բանի համար պարտական է նրան:

ՆԱԹԱՆ

Եւ դուք Բէխային պիտի նոցանից
 Ստանաք, ոչ ինձնից:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Խեղճ՝ Բէխա—ինչեք

Ձբփորձեցիր դու: — Այն, ինչ որ ուրիշ
 Որբերի համար բաղդաւորութիւն
 Պիտի համարուի, քեզ համար միայն
 Անբաղտութիւն է: — Նախ — ասացէք,
 Ո՞ւր են Րէխայի ազգականները

ՆԱԹԱՆ

Ո՞ւր են:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Եւ ո՞վ են:

ՆԱԹԱՆ

Առ այժմ միայն
 Եղբայրն է յայտնի: Նորանից պիտի
 Խնդրէք Րէխային:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Եղբայր: Ո՞վ է նա,
 Ձինուոր է նա, թէ հոգևորական: —
 Ի՞նչ յոյս կարող եմ ունենալ նրանից:

ՆԱԹԱՆ

Ես կարծում եմ, որ նա ոչ մէկն էլ չէ
 Կամ շերիւսն էլ է: Դեռ Լոս նորան
 Լաւ չեմ ճանաչում:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց ընդհանրապէս:

ՆԱԹԱՆ

Նա ազնիւ մարդ է: Րէխային նրա մօտ
 Վատ չէ լինելու:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց քրիստոնեայ է: —

Նախ, երբեմն չեմ հասկանում ձեզ —
 Խնդրում եմ ինձ վրայ չընեղանաք դուք —
 Միթէ չե՞ ստիպուի ինքն էլ քրիստոնեայ
 Ձեանալ Րէխան, երբ որ քրիստոնեայ
 Ազգականների հետ կեանք կը վարէ:

Միթէ վերջապէս չի դառնայ նա այն,
 Ինչ որ ձևանում էր երկար միջոց
 Միթէ վերջապէս անպիտան խոտը
 Չի խեղդի ցորենը, որ ցանել էք:—
 Եւ դորա մասին այնքան անհոգս էք,
 Որ ինձ ասում էք, թէ վատ չի ապրի
 Բէխան եղբօր հետ:

ՆԱԹԱՆ

Այդպէս եմ կարծում,
 Այդպէս յոյս ունիմ:—Եթէ նորա մօտ
 Նա մի բանի մէջ կարիք կունենայ,
 Չէ որ ձեզ և ինձ էլի ունի նա:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ կարիք պիտի զգայ նա նորա մօտ
 Միթէ չի հոգայ իւր քրոջ համար
 Եղբայրը առատ կերակուր, հանդերձ,
 Միրգ և զարդարանք: Քրոջը էլ ուրիշ
 Ի՞նչ է հարկաւոր:—Իրաւ է, նորան
 Էլի հարկաւոր է մի ամուսին—
 Եղբայրը այդ էլ արդէն կը ճարէ
 Իւր ժամանակին—մի լաւ քրիստոնեայ:—
 Ո՛վ Նաթան, ինչպէս գեղեցիկ է ձեր
 Ստեղծած հրեշտակը և ինչպէս այժմ
 Պիտ' ապականեն նրան ուրիշները:

ՆԱԹԱՆ

Վնաս չունի: Նա միշտ էլի մեր սիրոյ
 Արժանի կլինի:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Իմ սիրոյ մասին

Մի ասէք այդպէս: Որովհետեւ նա
 Թոյլ չի տայ խըլել իրանից ոչինչ,
 Թէև դա լինէր շատ չնչին մի բան,
 Թէև դա լինէր միայն լոկ անուներ:—
 Սպասեցէ՛ք.—Արդեօք կասկած չէ տանում
 Բէխան, թէ ի՞նչ է պատահում իրան:

ՆԱԹԱՆ

Շատ կարելի է թէ՛ և չը գիտեմ
Արդեօք ի՞նչ տեղից:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ես էլ չը գիտեմ:—

Բայց ինչ և իցէ պէտք է անպատճառ
Իմանայ ընկած, թէ ինչ է սպառնում
Նորան իւր բաղբը, և այդ նախ ինձնից
Պիտի իմանայ: Ես միտք ունէի
Չը տեսնեմ Նորան, հետը չը խօսեմ
Մինչև ես Նորան իմը անուանեմ
Չը կարողանամ: Այժմ այդ միտքը
Թողի: Շտապում եմ:

ՆԱԹԱՆ

Կացէ՛ք, ո՛ւր էք գնում:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Նորա մօտ: Տեսնեմ արդեօք այդ աղջկայ
Հոգին բաւական քաջութիւն ունի՞,
Որ անէ միակ վճռական քայլը,
Իրան արժանի:

ՆԱԹԱՆ

Այդ ո՞րն է:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այն է,

Ել այսուհետև ոչ ձեզ և ոչ էլ
Եղբօրը հարցնել—

ՆԱԹԱՆ

Ե՛լ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Հետեիլ ինձ.

Թէ՛ և այդպիսով ստիպուէր նա դառնալ
Մուսուլմանի կին:

ՆԱԹԱՆ

Կացէ՛ք: Դուք Նորան

Տանը չէք գտնի: Նա սուլթանի քոյր
Զիտտայի մօտ է:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Շատ ժամանակ է:

Եւ ինչե՞հ համար:

ՆԱԹԱՆ

Եւ թէ ուզում էք

Նորա եղբորն էլ այնտեղ հանդիպել,
Գընանք միասին:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Եղբօրը, ո՞րի:

Զիտտայի՞ արդեօք, թէ Րէիսայինը:

ՆԱԹԱՆ

Շատ կարելի է և երկուսինը:

Եկէ՛ք գնանք, գընանք, խնդրում եմ ես ձեզ:
(Նա դուրս է տանում նորան):

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Զիտտայի հնարամիսակն:

ԶԻՏՏԱ և ՐԷԻՍԱ, խօսում են միմեանց հետ:

ԶԻՏՏԱ

Ի՞նչպէս ուրախ եմ, ո՞վ քաղցր աղջիկ,

Որ քեզ տեսնում եմ: Միայն թէ մի՛ լինիր

Տխուր և երկչոտ:—Ուրախ կ'աց, խօսի՛ր

Բաց ինձ քո սիրտը:

ՐԷԻՍԱ

Ո՛վ իշխանուհի:

ԶԻՏՏԱ

Րէիսա, մի կանչեր ինձ իշխանուհի,

Ոչ, Զիտտա կանչեր—բարեկամ և քոյր:—

Մայր կանչեր:—Անշուշտ ես կարող էի

Քո մայրը լինել:—Դու այդպէս մատաղ,

Խելօք և պարկեշտ: Ի՞նչ, չը գիտես դու:
Ի՞նչ չես կարդացել:

ՐԷԽԱ

Ինչ չեմ կարդացել:—
Զիտտա, ծաղրում ես փոքր և յիմար
Քրոջդ: Ես հազիւ կարող եմ կարդալ:

ԶԻՏՏԱ

Հազիւ կարող ես, ո՞վ դու սըտախօս:

ՐԷԽԱ

Փոքր ինչ կարդում եմ հօրս գրքածը.
Ես կարծում էի գրքերի մասին
է խօսքդ, Զիտտա:

ԶԻՏՏԱ

Այո՛, իմ խօսքն է
Գրքերի մասին:

ՐԷԽԱ

Գրքեր կարդալը
Շատ դժուար է ինձ:

ԶԻՏՏԱ

Ճշմարիտ:

ՐԷԽԱ

Այո՛:

Հայրս այնքան շատ չէ սիրում սառը
Գրագիտութիւնը, որ իւր անկենդան
Նշաններովը ճշնշում է միայն
Մարդու ուղեղը:

ԶԻՏՏԱ

Այդ ի՞նչ ես ասում:—

Բայց և մի կողմից իրաւունք ունի:—
Իսկ ինչ որ գիտես....

ՐԷԽԱ

Նորա բերանից

Միայն լսել եմ: Շատ բանի մասին

Կարող եմ ասել, թէ ի՞նչպէս, ի՞նչտեղ
եւ ինչի՞ համար ինձ սովորեցրել է:

ՁԻՏՏԱ

Այդպէս ի հարկէ մարդ սովորածը
լաւ է ըմբռնում: Այդպէս սովորում է
Մարդ բոլոր հոգւով և միանգամայն:

ԲԷԽԱ

Անշուշտ և Զիտտան շատ չէ կարդացել,
կամ գուցէ ոչինչ էլ չէ կարդացել:

ՁԻՏՏԱ

Բայց ինչի՞ այդպէս:—Ես չեմ պարծենում
Գիտնականութեամբ:—Միայն ինչի՞ այդպէս:
Ասա՛ պատճառը, ասա՛ համարձակ:

ԲԷԽԱ

Նա այնպէս պարզ է և արդարամիտ
Այնպէս անկեղծ է, այնպէս բընական.

ՁԻՏՏԱ

Յետո՞յ, վերջացրո՞ւ:

ԲԷԽԱ

Հայրս ասում է,

Որ միշտ այդպէս չէ շատ կարդացողը:

ՁԻՏՏԱ

Ո՛հ, ի՞նչ պատուական մարդ է քո հայրը:

ԲԷԽԱ

Այնպէս չէ՞ մի/թէ:

ՁԻՏՏԱ

Ի՞նչպէս զիտէ նա

Ուղղակի հասնել իւր նպատակին:

ԲԷԽԱ

Շատ ճշմարիտ է:—Եւ ես այդ հօրը —

ՁԻՏՏԱ

Բայց ի՞նչ եղաւ քեզ, սիրելի Բէխա:

ԲԷԽԱ

Եւ ես այդ հօրը —

ԶԻՏՏԱ

Ինչե՞ս ես լալիս:

ՐԷԽԱ

Եւ ես այդ հօրը — ո՛հ, պէտք է ասեմ —

Օդ, օդ է ուղում իմ սիրտը....

(Արտասուակից աչքերով ընկնում է նորա առաջ.)

ԶԻՏՏԱ

ՐԷԽԱ,

Սիրելի՛ քոյր իմ, ի՞նչ պատահեցաւ:

ՐԷԽԱ

Եւ ես այդ հօրը պիտի կորցնեմ:

ԶԻՏՏԱ

Պիտի կորցընե՞ս: Ի՞նչպէս: — Հանգիստ կաց: —

Ոչ երբէք: — Վեր կաց:

ՐԷԽԱ

Ի զուր չասացիր,

Որ դու իմ քոյրն ես, իմ բարեկամն ես:

ԶԻՏՏԱ

Այո՛, քո քոյրն եմ, քո բարեկամն եմ: —

Բայց միայն վեր կաց, թէ չէ ստիպուած եմ

Օգնութիւն կանչել:

ՐԷԽԱ

(Սիրտ առնելով վեր է կենում.)

Ա՛խ, ներքի, ներքի —

Ցաւից մոռացայ քո ով լինելը:

Զիտտայի առաջ չը պէտք է ողբալ:

Եւ յուսահատուիլ: Զիտտայի վերայ

Կարող է ազդել միայն սառն, անվրդով

Բանականութիւնն: Եւ ում դործը որ

Սա է պաշտպանում Զիտտայի առաջ

Նա պիտի յաղթէ:

ԶԻՏՏԱ

Ասա՛, ի՞նչ բան է:

ՐԷԽԱ

Ո՛վ իմ բարեկամ, իմ քոյր, մի՛ թոյլ տայ,

Երբէք մի՛ թող տայ, որ մի ուրիշ հայր
փաթաթեն վրդես:

ԶԻՏՏԱ

Ուրիշ հայր, Րէխա՛,
փաթաթեն վրդե՞ք: Այդ ո՞վ կարող է,
Ո՞վ է այդ ուզում:

ՐԷԽԱ

Խմ բարի և չար
Դայան է ուզում:—Դու չես ճանաչում,
Զիտոս՛, այդ բարի և չար Դայային:
Թող Աստուած ներէ նորան, թող Աստուած
Վարձատրէ նորան. նա ինձ արել է
Շատ լաւութիւն և շատ էլ վատութիւն:

ԶԻՏՏԱ

Վատութիւն, և քեզ — ուրեմն դժուար
Բարի լինի նա:

ՐԷԽԱ

Ո՛չ, շատ բարի է:

ԶԻՏՏԱ

Ո՞վ է այդ Դայան:

ՐԷԽԱ

Քրիստոնեայ կին է,
Որ մանկութենից մեծացրել է ինձ,
Ա՛յնպէս մեծացրել:—Դու չես հաւատում:—
Նա միշտ ինձ համար եղել է իբրև
Հարազատ մի մայր:—Աստուած, թող Աստուած
Վարձատրէ նորան—Բայց նա ինձ նոյնպէս
Շատ է վախեցրել, շատ է չարչարել:

ԶԻՏՏԱ

Ինչո՞վ և ինչե՞ք:

ՐԷԽԱ

Ա՛խ այդ խեղճ՝ կինը —
Ինչպէս ասացի — մի քրիստոնեայ է —
Նա ինձ սիրելով ստիպուած է տանջել:—
Նա այն ցնորասէր կանանցից միմէն է,

Որոնք կարծում են, թէ գիտեն ուղիղ
Միակ, ընդհանուր այն ճանապարհը,
Որ մարդուն տանում է Աստուծոյ մօտ:

ԶԻՏՏԱ

Հիմա հասկացայ:

ՐԷԽԱ

Նոքա ըզգում են

կարևորութիւն, որ ամեն մէկին,
Ով որ չէ գրնում այդ ճանապարհով,
Տանել նորա վրայ: — Այլ և չեն կարող
Ուրիշ կերպ վարուիլ: Թէ ճշմարիտ է,
Որ միակ ուղիղ ճանապարհն է այդ,
Ի՛նչպէս կարող են անտարբեր մընալ
Նոքա, երբ իրանց բարեկամներին
Տեսնում են ուրիշ ճանապարհի վրայ —
Որ նոցա զէպի յաւիտենական
կորուստն է տանում: Անկարելի է
Մի և նոյն մարդուն տօնել և սիրել: —
Բայց այդ չէ, որ ինձ այժմ ստիպում է
Բարձրաձայն զանգատ յայտնել նորա վրայ:
Ես ուրախութեամբ այսուհետեւ ել
Կը համբերէի նորա խրատներին,
Հաւաքանքներին, սպառնալիքներին
Եւ աղօթքներին. այդ բանը ինձ միշտ
Աւիթ էր տալիս բարի, օգտակար
Խորհրդածութեան: Իսկապէս ասել,
Ո՛ւմ ցանկալի չէ զգալ իրան այնքան
Թանգ և սիրելի ուրիշի համար,
Որ մինչև անգամ անտանելի է
Նորան մըտածել, որ նա յաւիտեան
Պիտի կորցնէ մեզ:

ԶԻՏՏԱ

Շատ ճշմարիտ է:

ՐԷԽԱ

Բայց Հափը անցաւ. և զորան զէմ դնել
Զեմ կարող ես ոչ խորհրդածութիւն,

Ոչ համբերութիւն, ոչ ինչ:

ԶԻՏՏԱ

Ինչ բանին:

ԲԷԽԱ

Ինչ որ նա իսկին յայտնեց իբր գաղտնիք:

ԶԻՏՏԱ

Յայտնեց և իսկոյն:

ԲԷԽԱ

Այո, հէնց հիմա:

Մենք այստեղ գալիս ճանապարհի վրայ
Պատահեցանք մի քրիստոնէական
Քանդուած տաճարին: Յանկարծ կանգնեց նա.
Կարծես ինքն իւր հետ պատերազմում էր.
Եւ թաց աչքերով նայում էր մէկ ինձ,
Մէկ դէպի երկինք: «Յ'կ», «ասաց նա ինձ»,
«Յ'կ այս տաճարի միջով անց կենանք»:
Նա, մտաւ, նորան հետևում եմ ես,
Եւ սարսափելով նայում եմ իմ շուրջ
Աւերակներին: Նորից կանգնեց նա,
Եւ ես տեսնում եմ ինձ մի կիսաւեր
Սեղանի առաջ: Երևակայիր
Իմ զրբութիւնը, երբ որ նա յանկարծ
Ձեռները կցած և արտասուելով
Ընկաւ իմ առաջ:

ԶԻՏՏԱ

Քարեսիրտ մանուկ:

ԲԷԽԱ

Եւ ատուածութեան անուամբ, որ այնտեղ
Անշուշտ լսել է շատ ջերմ աղօթքներ,
Անշուշտ գործել է պէսպէս հրաշքներ,
Երդուեցնում է ինձ — ջերմ կարեկցութեամբ
Երդուեցնում է ինձ, խղճալ իմ անձը.
Գոնեա ներել, որ պէտք է յայտնէ,
Թէ ինչ իրաւունք ունի ինձ վերայ

Իւր եկեղեցին:

ԶԻՏՏԱ (ինքն իրան.)

Խեղճ աղջեկ:— Ես այդ

Գուշակում էի:

ԲԷԽԱ

Նա սաաց, որ ես

Քրիստոնեայ եմ ծնել և մկրտուած եմ,

Որ ես Նաթանի զուպորը չեմ, որ նա,

Նա իմ հայրը չէ:— Աստուած իմ, Աստուած,

Նա իմ հայրը չէ:— Զիտա, ո՛վ Զիտա,

Ահա ես կրկին քո սոն եմ ընկնում....

ԶԻՏՏԱ

Բէխա, մի՛ այդպէս, վեր կաց, շուտ վեր կաց:—

Ահա եղբայրս դալիս է, — վեր կաց:

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՍԱԼԱԴԻՆ Ե ՅՌԱԶԻՆՆԵՐԸ

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ի՞նչ է պատահել, Զիտա:

ԶԻՏՏԱ

Աստուած իմ,

Ուշքը վերան չէ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ո՞վ է:

ԶԻՏՏԱ

Դու գիտես....

ՍԱԼԱԴԻՆ

Նաթանի զուսորը: Ի՞նչ է պատահել:

ԶԻՏՏԱ

Ուշքի եկ, որդեակ. — Ահա սուղթանը....

ԲԷԽԱ

(Ծնկներն վերայ սողալով և կորագլուխ մօտենում է Սալադինին)

Ես չեմ վեր կենայ—ես չեմ նայելու
Սուլթանի դէմքին—ես չեմ զնայելու
Նորա աչքերի, նորա ճակատի
Թէ բարութեան և թէ արդարութեան
Արտափայլութեամբ....

ՍԱԼԱԴԻՆ

Վեր կաց....

ԲԷԽԱ

Մինչև որ:

Զըխոստանայ ինձ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Լաւ է, լաւ, վեր կաց....

Ինչ կուզէ լինի խոստանում եմ քեզ:

ԲԷԽԱ

Խնդիրքս այս է, որ չը բաժանեն
Հօրս ինձանից և ինձ իմ հօրից:—
Ես դեռ չը գիտեմ, ո՞վ է այն մարդը,
Որ կամենում է իմ հայրը լինել—
Ոչ էլ ուզում եմ ես այդ գիտենալ:
Մի՞թէ արիւնը, միայն արիւնն է
Մարդուն հայր շննում:

ՍԱԼԱԴԻՆ (բարձրացնում է նորան.)

Ես հասկանում եմ—

Բայց ո՞վ էր արդեօք այնքան խտասիրտ,
Որ և քո զլխում ձգեց այդ միտքը:—
Մի՞թէ այդ արդէն անսցունեցուած է:

ԲԷԽԱ

Երևի: Ղայանն ասաց ինձ, որ նա
Այդ բանը լսել է իմ ծածօրից:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ծածօրից:

ԲԷԽԱ

Այո: Նա հոգին տալիս

Պարտք է համարել յայտնել նորան այդ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ի՞նչ, հոգին տալի՞ս և ոչ ցնորուելի՞ս: —
 Նիցուք ուղիղ է: Ի հարկէ միայն
 Արիւնք դեռ ևս տալիս չէ մարդուն
 Հօր իրաւունքը, հազիւ երբեմն
 Միայն անասունին: Շատ, շատ, արիւնք
 Տալիս է միայն իրաւունք ստանալ
 Մեզ այդ անունը: — Դու մի՛ վախենար: —
 Գիտե՞ս ինչ կանես, երբ որ երկու հայր
 Սկսեն իրար հետ քեզ համար կռուել
 Երկուսին էլ թող, երրորդին հայր առ —
 Ինձ, ինձ ան քեզ հայր:

ԶԻՏՏԱ

Ո՛հ, այդպէս արա՛:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ես շատ բարի հայր կը լինեմ քեզ համար: —
 Բայց կաց, աւելի լաւ բան միտս եկաւ: —
 Ինչ հարկաւոր են, ասա, քեզ հայրեր.
 Բայց եթէ մեռնին: Լաւ է վաղօրոք
 Որոնես մէկին, որ պիտի ապրի
 Քեզ հետ մինչև վերջ: Չունի՞ս այդպիսին....

ԶԻՏՏԱ

Մի՛ կարմրեցնի:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ընդհակառակը

Ուղում եմ կարմրի: Կարմրիլը տգեղին
 Գեղեցկացեում է, ո՞րքան աւելի
 Կը գեղեցկացնէ մի սիրուն աղջկան: —
 Մարդ եմ ուղարկել, որ կանչեն ինձ մօտ:
 Քո հայր Նաթանին և մի ուրիշին:
 Դու շահում չես դու, ով է ուրիշը: —

ՆԱԹԱՆ ԻՄԱՍՏՈՒՆ

71
ԷՄ

Իրաւունք կը տամ ինձ, ջիտտա:

ԶԻՏՏԱ

Եղբայր:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ահա, սիրելի, նորա առաջը

Պիտի շատ կարմրիս:

ՐԷԽԱ

Ո՞ւժ առաջ կարմրիմ....

ՍԱԼԱԴԻՆ

Խորամանկ աղջիկ: Ուրեմն գեղնիր, թո՛ղ չեմ հարկաւոր
Եթէ ուզում ես. —

(Խտնում է մի սարկուհի և խօսում է ջիտտայի հետ:)

Արդէն եկել են:

ԶԻՏՏԱ

Լաւ: Ասա, թող գան: — Նոքա են, եղբայր:

ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՆԱԹԱՆ, ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ Է ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԸ

ՍԱԼԱԴԻՆ

Բարով էք եկել, իմ բարեկամներ: —

Քեզ, Նաթան, պէտք է ամենից առաջ

Քայլունեմ, որ հիմա, երբ որ կամենաս,

կարող ես փողդ յետ ստանալ:

ՆԱԹԱՆ

Սուլթան:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Հիմա ինքս քեզ կարող եմ, փոխ լաւ:

ՆԱԹԱՆ

Սուլթան:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Կարաւորն արդէն եկել է:

Հիմա ես նորից այնպէս հարուստ եմ,
 Ինչպէս վաղուց է, որ էլ չեմ եղել:—
 Ասա ինձ, որքան հարկաւոր է քեզ,
 Որ մեծ գործ սկսես: Ես գիտեմ, որ և
 Վաճառականը միշտ պատրաստ չունի
 Ձեռին մեծ գումար:

ՆԱԹԱՆ

Ի՞նչ հարկաւոր է
 Առաջ այդ չնչին բանի վրայ խօսիլ:—
 Այստեղ տեսնում եմ արտասուող մի աչք,
 Որ ցամաքեցնել այժմ ամեն բանից
 Աւելի ևս հարկաւոր է ինձ:

(Նա մօտենում է Իէիային):

Դու լաց ես եղել: Ի՞նչ է պատահել:—
 Չէ՞ որ դեռ ևս դու իմ դուստրն ես:

ԻԷԻԱ

Հայր իմ:

ՆԱԹԱՆ

Մենք իրար լաւ ենք հասկանում:
 Հերիք է, որդեակ, ուրախ, հանդիստ կաց:
 Եթէ որ սիրտդ դեռ ևս քոնն է
 Եթէ չէ սպառնում նորան այլ կորուստ—
 Հօրդ չես կորցնի:

ԻԷԻԱ

Ո՛չ, ամենևին:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ամենևին ո՛չ:—Ապա սխալուած եմ:
 Ինչ բան որ կորցնել մարդ չէ վախենում,
 Իրեք չէ կարծել, թէ ունեցել է,
 Ոչ էլ ցանկացել է այն ունենալ:—
 Շատ լաւ:—Այժմ, Նաթան, բանը փոխուեցաւ:—
 Սալադին, մենք քո հրամանով եկանք:
 Բայց ես քեզ ի վուր խառնեցի դորձում,
 Եւ մի՛ աշխատիր:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ելի շտապեցար

Ո՛վ երիտասարդ:—Մի՞թէ ամեն բան
Պէտք է անպատճառ քո կամքով լինի,
Յանկութիւնդ միշտ նախագուշակուի:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ահա լսում ես, տեսնում ես, սուլթան:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ի հարկէ—վատ է, որ դու աւելի
Հաւաստի չէիր քո զործի մասին:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այժմ հաւաստի եմ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ո՛վ որ այդպէս շատ
Պնդում է արած լաւութեան վերայ,
Նա այն լաւութիւնը յետ է առնում:
Փրկածդ չէ քո սեփհականութիւն.
Թէ այդպէս լինէր, ամեն աւազակ,
Որ կրակն է ընկնում ազահութենից,
Քեզ պէս հերոս է:

(Ծաղկում է Բէլային, որ տանի նորան տաճարականի մօտ.)

Ե՛կ, իմ սիրելի,

Ե՛կ, մի՛ այդպէս խիստ լինիր նորա հետ:
Եթէ նա այդպէս չը լինէր, այդպէս
Ջերմարիւն, հըպարա, նա քեզ չէր փրկի.
Մէկը միւսի տեղ պիտի ընդունես:—
Ե՛կ, ամաչեցրու նորան, արա այն,
Ինչ որ նա ինքը պէտք է արել էր
Ե՛կ, խոստովանիր նորան քո սէրը
Եւ առաջարկիր քո սիրտն ու ձեռք.
Եւ եթէ նա քեզ կը մերժէ, եթէ
Կը մոռանայ նա, ինչպէս այդ քայլով
Դու անհամեմատ շատ բան ես անում
Նորա համար, քան թէ նա քեզ համար....
Բայց ի՛նչ է արել քեզ համար: Փոքր ինչ
Ծուխ է կուլ տուել, մե՛ծ բան է արել—
Այն ժամանակը ոչինչ նմանութիւն

Չը կայ նորա և իմ Աստղի մէջ.

Նա նորա գիմակն է միայն կրքում,

Ոչ նորա սիրտը: Ե՛կ, իմ սիրելի....

ՁԻՏՏԱ

Գնա՛, գնա՛, սիրելի: Աւելի մեծ է

երախտիքը քան շնորհակալութիւնդ:

ՆԱԹԱՆ

Ո՛չ: Կաց, Սալադին, կսոց, Զիտտա:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Դու է՛:

ՆԱԹԱՆ

Այստեղ և մէկը նոյնպէս ձայն ունի:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ո՞վ է ուրանում:— Խօսք չըկայ, Նաթան,

Որ բարեբարը այստեղ ձայն ունի,

Եւ թէ ու զուժեւ— առաջին ձայնը:

Տեսնում ե՞ս, Նաթան, բոլորը գիտեմ:

ՆԱԹԱՆ

Ո՛չ, դէ՛ռ չը գիտես: Խօսքս իմ մասին չէր:

Կայ մի ուրիշը, որին պէտք է նախ

Լսես, Սալադին:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ո՞վ է:

ՆԱԹԱՆ

Բէխայի

Եղբայրը:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Նորա եղբայրը:

ՆԱԹԱՆ

Այո՛:

ԲԷԽԱ

Եղբայր: Ուրեմն ես եղբայր ունիմ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

(Յանկարծ տաքանալով սթափում է իւր անուշադրութիւնից:)

Ո՞ւր է, ո՞ւր է նա: Գե՛տ ևս այստեղ չէ՛:

Չէ՞ որ նա այստեղ պիտի հանգիսէր:

ՆԱԹԱՆ

Համբերութիւն:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ (սաստիկ դառնութեամբ.)

Նա թէխայի համար

Հայր գտաւ.—ինչի՞ եղբայր չի գտնի:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Պակասը լրացաւ: Բրիտոննայ, երբէք

Ասադ եղբորս բերնից չէր դուրս գայ

Այդ ստոր կասկածը:—Լաւ, շարունակիր:

ՆԱԹԱՆ

Ներքիւր—իմ կողմից ներում եմ նորան:

Ո՞վ գիտէ, թէ ինչ կը մտածէինք,

Եթէ լինէինք մենք նորա տեղը,

Նորա հասկում:

(Բարեկամաբար մօտենում է տաճարականին.)

Ի հարկէ, ապկտ—

Կասկածն է ծնունդ անվստահութեան

Եթէ դուք իսկոյն ինձ ձեր իսկական

Անունն ասէիք....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ:

ՆԱԹԱՆ

Դուք Շտաուֆէն չէք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ապա ո՞վ եմ ես:

ՆԱԹԱՆ

Կուրդ ֆօն Շտաուֆէն չէ

Ձեր անունն.

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ապա ի՞նչ է անունս:

ՆԱԹԱՆ

Լէօ ֆօն Ֆիլնէկ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ:

ՆԱԹԱՆ

Ջարմանեւմէք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Իրաւունք ունիմ: Այդ ո՞վ է ասում:

ՆԱԹԱՆ

Ես, որ կարող եմ աւելի ևս

Շատ բան ասել ձեզ, թէ՛ և չեմ ասում,

Թէ սուտ էք խօսում:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Չէ՞ք ասում:

ՆԱԹԱՆ

Գուցէ

Եւ այդ անունը պատկանում է ձեզ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ես այդ կարծում եմ:—

(Ինքն իրան.)

Աստուած է սորան

Այսպէս խօսեցնում:

ՆԱԹԱՆ

Ձեր մայրը ինքը

Ազգով Շոտաւֆէն էր: Իսկ ձեզ մեծացրից

Նորա եղբայրը, այն է ձեր քեռին,

Որին յանձնեցին ձեզ ձեր ծնողները,

Երբ կոշտ կլիմայի պատճառով իրանը

Թողին Գերմանիան և եկան այստեղ:—

Կուրդ Գօն Շոտաւֆէն էր նորա անունը:

Շատ կարելի է, որ հոգէորդի

Ընդունեց նա ձեզ:—Վաղընց է, ինչ որ

Եկաք նորա հետ դուք այս կողմերը

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ ասեմ, Նաթան:—Բոլորն ուղիղ է,

Նա մեռաւ: Ինքս նոր հասայ այստեղ

Մեր ասպետներին օգնութիւն եկած

Վերջին դնդի հետ:—Բայց, բայց, ասացէք

Արդեօք Բէխայի եղբայրը ի՞նչ գործ

Ունի սորա հետ:

ՆԱԹԱՆ

Ասպետ, ձեր հայրը....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ, դուք նորան էլ ճանաչում էիք:

ՆԱԹԱՆ

Իմ բարեկամն էր:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ձեր բարեկամն էր:

Մի՞թե....

ՆԱԹԱՆ

Կոչվում էր Վ. Օլջի ֆիլնէկ, բայց նա
Գերմանացի չէր:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այդ էլ գիտէք դուք:

ՆԱԹԱՆ

Նորա կինը միայն գերմանացի էր:

Նա Գերմանիա ուղևորուել էր

Ձեր մօր հետ միայն կարճ ժամանակով:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ել ոչինչ, Նաթան, խնդրում եմ ես ձեզ:—

Ո՞վ է Րէխայի եղբայրը:

ՆԱԹԱՆ

Դուք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ե՞ս:

Րէխ

Սա իմ եղբայրը:

ՋԻՏՏԱ

Քոյր ու եղբայր են:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Քոյր ու եղբայր են:

Րէխ

(Ուզում է վազել տաճարականի մօտ.)

ՍԻՐԵԼԻ Եղբայր:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ (յետ քաշուելով.)

Ե՛ս սորա եղբայր:

Րէխ

(Կանգնում է և դառնում է Նաթանին.)

Անկարելի է.

Նա այդ չէ ըզգում:— Աստուած իմ, Աստուած

Մենք խաբերայ ենք:

ՍԱԼԱԴԻՆ (տաճարականին.)

Խաբերայ: Այդպէս

Մտածում ես դու: Ինքդ ես խաբերայ:

Քո մէջ ամեն բան կ'ընէ: պատկերդ,

Ձայնդ, շարժումաճքդ — բոլորը կ'ընէ:

Այսպիսի քրքրջն ուրանալ: Գրնա:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

(Խոնարհութեամբ մօտենում է նորան.)

Սուլթան, մի՛ այդպէս վատ մեկնիր և դու

իմ ավշուլթիւնը: Մի վայրկեանի մէջ

Մի՛ ուրանար դու ինձ ու Ասադին,

Որին դժուար թէ երբէք տեսել ես

իմ դրոշմութեան մէջ:

(Մօտենալով Նաթանին.)

Դուք ինձ տալիս էք,

Նաթան, շատ բան և շատ էլ առնում էք:

Ո՛չ, դուք աւելի շատ էք տալիս ինձ,

Քան թէ առնում էք: Անշափ աւելի: —

(Գրկելով Բէխային.)

Իմ սիրելի՛ քոյր:

ՆԱԹԱՆ

Բլանդա Ֆօն Ֆիլնէկ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բլանդա: — Ոչ Բէխա: Տէր Աստուած, մի՞թէ

էլ ձեր Բէխան չէ: — Մերժում էք նորան.

Քրիստոնէական անունը տալով,

Դուք իմ պատճառով մերժում էք նորան.

Նաթան, Նաթան, ի՞նչ մեղաւոր է նա:

(ամեն վայելագոյն ՆԱԹԱՆ)

Այժմ երկուսդ էլ իմ զաւակներն էք.

Մի՛թէ իմ անշկայ տղայորդ նոյնպէս

Որդիս չէ — երբ որ ինքը կ'ամենայ:

(Այն ինչ նա զրկախառնում է Բէխային և տաճարականին, Սալադինը անհանգիստ և զարմացած մօտենում է իւր քրոջը.)

ՍԱԼԱԴԻՆ

Քոյր, ի՞նչ ես ասում:

ԶԻՏՏԱ

Սիրտս յուզուած է:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Իսկ ես դողում եմ մի աւելի մեծ

Յուզմունքի առաջ: Լսո՛ւ պատրաստ եղեր

Այդ բանին, Զիտում, որքան կարող ես:

ԶԻՏՏԱ

Ի՞նչպէս:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Այստեղ եկ, Նաթան, խօսք ունիմ:

(Նաթանը մօտենում է նորան, իսկ Զիտումն քրոջը և եղբորը, որ յայտնէ նոցա իւր համակրութիւնը: Սալադինը և Նաթանը կամայ խօսում են.)

Նաթան, նոր իսկոյն չասացիր դու....

ՆԱԹԱՆ

Ի՞նչ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Որ դերմանացի չէր սոցա հայրը:

Ապա ո՞վ էր նա:

ՆԱԹԱՆ

Նա ինձ այդ մասին

Ոչինչ չէ ասել:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Բայց ընդհանրապէս

Արեւմուտքի չէր, Ֆրանկ չէր:

ՆԱԹԱՆ

Որ Ֆրանկ չէր

Նա այդ չէր ծածկում:— Նորա ամենից

Սիրելի լեզուն էր պարսկերէնը:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ի՞նչ, պարսկերէնը. — ել ի՞նչ եմ ուզում:—

Այդ նա է, նա է...

ՆԱԹԱՆ

Ո՞վ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Իմ եղբայրը:

Ասող եղբայրս:

ՆԱԹԱՆ

Երբ որ այդ բանը

Ինքդ իմացար, ահա՛ ապացոյցն

Այս գրքի մէջ է:

(Տալիս է նորան ժամագիրքը:)

ՍԱԼԱԴԻՆ (շուտ բաց է անում գիրքը:)

Վահ, նորա ձեռքը...

ՆԱԹԱՆ

Նորա դեռ ևս ոչինչ չը գիտին

Քեզնից կիմանան որքան որ պէտք է

ՍԱԼԱԴԻՆ (գիրքը թերթելուց յետոյ:)

Ի՞նչ, չը ճանաչեմ ևս իմ հարապատ

եղբոր որդիերանց, ապա քեզ թողնեմ:

(բարձր ձայնով:)

Նորա ևն, նորա, Զիտա, նորա ևն,

Բո և իմ եղբոր որդիքն են սոքա:

(Շտապում է գրկել նոցա:)

ԶԻՏԱ (հետևում է նորան:)

Ա՛հ, ի՞նչ եմ լնում: Մի՞թէ ուրիշ կերպ

կարող էր լինել:

ՍԱԼԱԴԻՆ (տաճարականին:)

Հիմա, կամակոր,

Հիմա ահամայ պիտի ինձ սիրես:

(Բէխային:)

Ուզում ես, թէ չէ, Հիմա քո հայրն եմ:

ԶԻՏԱ

Ես էլ քո մայրն եմ:

ՍԱԼԱԴԻՆ (դարձեալ տաճարականին:)

Որդի՛, իմ Ա՛սադ, Ասադիս որդի՛:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ես քո արիւնն իմ:—Այսպէս ուրեմն

Երեխայութեան իմ երազները

Բոլորովին էլ երազներ չէին:

(Ընկնում է նորա առաջ:)

ՍԱԼԱԴԻՆ

Տէ՛ս չարագործին: Սա արդէն գիտէր

Այս մասին մի բան, և էլ ինձ իւր

Սպանողն էր շինում: Սպասիր, սպասիր դու:

(Այն ինչ նորա կրկին ընկնում են լրար գիրկը, վարագոյրը իջնում է:)

ԴԵՈՐԳ ԲԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆՑ

Կ Ռ Ո Ի Ա Ծ Ա Ղ Ի Կ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

(Նուէր հանգուցեալ օրիորդ Աշխէն Դօլգեանցի յիշատակին։)

Ա.

Տ Ա Խ Տ Ա Կ Ա Կ Ա Պ Ա Յ Ր Ե Ր Ը

Առաւօտեան կարմիր արեւի ճառագայթներն երբ որ ցոլանում են Արագածոտն գաւառի վերայ և Արայի լեռան քամին նրա բազմաւոսակ ծաղիկների բուրմունքը տարածում է դէպի Աշտարակ, այս երկնային բարիքը վայելողներից առաջինը լինում են Աշտարակում Գոմշախրամ կոչուած ձորամտքի գլխին գտնուած Տախտակակալ այրերը, կամ ինչպէս տեղացիք առհասարակ կոչում են Յերերը, որի ներքեւ ձորի միջից վազում է Քասախ գետակը։

Աշտարակու այս ձորը իւր Յէրերի տակովը պէտք է եկել և պէտք է գալիս մեր գիւղացիներին տաւար ¹⁾ պահելու և գարունը ձիւնը վեր կենալուն պէս մեծ պասի երկարութիւնը մոռացնող բազմաւոսակ աղցաններ ²⁾ և ուրիշ կանաչեղէններ քաղելու համար։ Աշտարակու առուն, սկիզբն առած Կարբի գիւղի տակից Քասաղ գետիցը՝ անց է կենում այս Յէրերի տակովը և քանի դար է զովացնում ու կեանք է տալիս մեր երկրաւոր գրախտին՝ Աշտարակ գիւղին։ Նոյն առուն է, որ բարակ վտակներով դուրս հոսելով ավիներիցը, պարգևում է Աշտարակին շատ բանջարեղէնների, ոչ թէ մարդու ձեռքով խնամած՝ այլ բնութեան առատ շնորհաց բերք։ Այստեղ են բուսնում եղինջն ու զողայպատը, ծնէ բեկն ու պարոն — բանջարը ³⁾ և իրանց գրաւում մեծ պասին Աշտարակու կանանցը և հարս ու աղջկանցը։ Այս տեղ մեր լուսաւորիչ պապի երինջները յետ են ձգում իւրեանց մշտածածուկ քօղը՝ իրանց քիթ ու բերանը կապող քնթկալը ⁴⁾ ու ազատ թռչուն-

¹⁾ Անասուն։ ²⁾ Բանջարեղէն։ ³⁾ Բանջարներ են։ ⁴⁾ Քթի ծածկելու շղարշ։

ների նման քարափից քարափ ծլունդ ծլունդ լինելով՝ վայրի այծերի անահ ճարպիկութիւնով միմեանց սրտերի գաղտնիքները պատմում։ Այս էլ բաւական չի. այս անգամ մեր սիրունները խառնում են իւրեանց քաղցրանուագ ձայները Քասախի խողիւճների ներդաշնակութեան հետ, արձագանգը ժայռերից ժայռեր ու սարերից սարեր տարածելով թնդացնում ողջ ձորը։ Այստեղ, այս, և ուռենիների տակից քեզ երբեմն կը վախեցնեն մարաղ մտած կատուի երկու պլսարակին տուած ¹⁾ աչքեր, որ ժամերով բեռնուած մի տեղում, փոխում են միայն իւրեանց տեղերը քարերի տակից կուզէ կուզ անելով, երբ իւրեանց սրտի առարկաները բանջարեղէների ²⁾ ցիւր քերելով՝ միմեանց ստում են. աղջիկ, բալամ ջան ³⁾, էլ ըստեղ աղջան չկայ, զէւ բոնենք ⁴⁾ դբա Մողնու ձորը։ Հետն էլ միմեանց նշանացի աչքով անելով, ունքերով զիմացի քարերն են ցոյց տալիս։ Հա, իմ խունջիկ-մունջիկ եկող ⁵⁾, սիրոյ կրակում էրվող աղջիկներս, դուք էլ լաւ իմանում էք և լաւ ճանաչում ունքով ցոյց տուած քարերի տակից ցորացող փայլուն բծերին— ձեզանից ոչ պակաս սիրավառ պատանիներին, բայց վնաս չունի, ձեւացրէք, իբրեւ թէ ոչինչ բանից տեղեկութիւն չունիք, թոյլ տուէք այդ անշղթայ գերիներին կշտանալ ձեր գեղեցիկ տեսքովը, զմայլել ձեր հոգու թելերին խփող ձայնովը։

Մանուշակը թէպէտ գուշակում էր, որ իւր մի ժամանակուան զասընկեր նախըն Մանուկի աղայ վարդը էս ուռենիների մացառներումը կամ քարափների խոռոչներումը իւր հետքը պահում կը լինի, թէպէտ ուրախ էր այդ բանի վերայ, բայց միւս կողմից էլ շատ արտում էր. նա նոյնպէս հաստատ զիտէր, որ իւր երբեմնեան ուսուցիչ Տէր—Յարութիւնի աղայ Թորոսը, որը մի քանի տարի էջմիածնումը վերաբրիւն հազին մի շարական, կամ ութ կանոն սաղմոս ձեռքին պատարաստվում էր իւր կամքի հակառակ չայ-քրիստոնէի համար գիշեր ցերեկ աղօթողների կարգը մանել, այսօր այդ տիրացուն Ներսէսացած՝ Աշտարակումն էր նոյն Փարաջայով և իւր քամակիցը հոտոտելով ման է գալիս։

Էլ ժամանակ չը կորցրեց Մանուշակը, բաժանուեց մի հնարքով

¹⁾ Պլած. ²⁾ Բանջար քաղելու գործը. ³⁾ հողիս. ⁴⁾ վաղենք. ⁵⁾ Նազ անող.

իւր ընկերուհիներէից ու իւր դայեակ պառաւ Սանդխտի հետ մտաւ Տախտակակապ այրերի գետնափոր անցքի մէջ:

Այսօրուան Մանուշակի աղցանի գալը պատրուակ էր. նա իւր մօր մահից յետոյ իւր բռնակալ քարասիրտ հօր ահիցը երբէք չէր համարձակել տանից ազտա դուրս գալ: Նրա միակ գնալու տեղը Աշտարակայ առուն էր: Կուժն ուսին դրած՝ ուսաշորը ¹⁾ ծածկած՝ նա այնպէս պէտք է փողոցովն անցկենար, որ իւր կողքովն անցնողները վազանցուկ ստուերի պէս երևէին իրեն. նրա աչքերը պէտք է իւր կանաչ սեկի ²⁾ կօշկի ծայրին նայէին: Այս մի հատիկ զբօսանքն էլ այն ժամանակն էր, երբ բարբարոս Ղևոնդը երևանումը սարդարի ու խաների հաճոյքներին թարգման լինելու էր գնացել, Աշտարակու պարկեշտ, գեղեցկութեան տիպար, դեռահաս օրիորդների ցուցակը սարդարի մօլէ կիւրքը գրգռելու համար տարած լինելով:

Այսպիսի միջոցներ միայն Մանուշակը քաղցրաբարոյ Սանդխտի թոյլտվութեամբ կերթար ջրի:

Այս անգամ ինքը Սանդուխտն ընտրել էր Տախտակակապ այրերը ժամադրեալ տեղ: Նա լաւ գիտէր, որ իւր տէրը՝ Ղևոնդը այս անգամ երեք օրից յառաջ չի կարող վերադառնալ երևանից: Դեռ երեկ նա պարսից սարվազներին ³⁾ առաջնորդ եղած՝ անդթաբար դուրս քաշել տուեց իւր հարեան խեղճ Գասպարի 14 տարեկան զօղորիկ աղջկանն ու գնաց նրանով Պարսից Նաւբոուզ Բ այրամը՝ մարտի 10-ին—գարնանամտի տօնը շնորհաւորելու: Գիտէր նոյնպէս, որ զիւղի միւս ծերունիներն ու Տէր Յարութիւն բարեպաշտօն քահանայն Գէորգ-խալճի հետ, Աշտարակումն էլ ձուլ, իւղ, հաւ, ոչխար չը թողած՝ 12 հոգւով գնացել են նոյնպէս շնորհաւորութեան, որ եթէ կարելի լինի, մի հնարքով յետ խնդրեն թշուառ աղջկանը սարդարի ժանիքներից, որ եթէ դեռ անմեղ սրսը վատշուէր սարդարի հարամխանի լաբիւրինթոսը չի ընկել, յամիշտակող սարվազից սկսած՝ մինչև զլիաւոր ներքինապետը կաշառակուր անեն ու ողորմելի հօր վշտերը փարատեն:

Այս սրտատուջոր տեսարանները Ղևոնդի անպիտանութեամբ սովորական էր դառնել Աշտարակու համար. այսպիսի եղեռնագոր-

¹⁾ Ուսի ծածկելու շոր, ջրի գնալուս՝ թաց չլինելու համար: ²⁾ Կաշի:
³⁾ Պարսից զինուոր:

ծուծիւններ տարին մի քանի անգամ կատարվում էին. դրա համար մեր գիւղումը 15 տարեկան աղջիկ յոթուար էր գտնելը. մատաղ հասակի մէջ պսակում էին՝ միայն գլուխը ծածկելու և կին կոչելու համար: Պարսիկները, կամ իւրեանց անարգանք համարելով և կամ խղճի խայթից երկիւղ կրելով՝ նուիրականութեան դէմ սրբապղծ ծուծիւն էին համարում ամուսնացած կանանց բռնաբարութեամբ քաշելը:

Վաղուց Մանուշակն էլ այդ վիճակին ենթարկուած կը լինէր, եթէ Գէորգ խալճէն կամ ծերունի իշխաններից մէկը Ղ.Լոնդի մատնիչ հոգին կունենային, կամ եթէ Ղ.Լոնդի համամիտը և չարութեան գործակից վատահոգի, ցած, փծնի Տէր-Մէլքսէթը չունենար Ղ.Լոնդի հետ մասնակցութիւն: Այս երկու վատթար անձինքը ոչ միայն Աշտարակին՝ բոլոր դաւառի վերայ էին. սարսափ բերէլ:

Այսօր ևս սատանայի կամակատար, քահանայութեան թուք ու նախաորինք Տէր-Մէլքսէթը Ղ.Լոնդի հետ Երևանումն էր:

Այսպիսի միջոցը Աշտարակու հարս ու աղջիկները ազատ էին իւրեանց վանդակից, և այս էր պատճառը, որ Յէրերի տակը մի կենդանութիւն էր ստացել այսօր:

Բ.

ՈՒՅՏԻ ԳՐԱԽԱԿԱՆԸ

Մանուշակի վերայ ոչինչ ազդեցութիւն չարին Տախտակակապ այրերը. նա Սանդուխտ տատի հետ մի քանի անգամ մտել էր:

Պառաւր թէպէտ ինքը կարծում էր և ամբողջ գիւղն էլ համոզուած էր, որ կանանց միջից միայն իրեն և տղայ մարդկանցից Գէորգ խալճին էր յայտնի այդ այրերի մուտքը, բայց մտքովն էլ չէր անցկացնում, թէ այս բոլակիս մի երրորդն էլ քայլ առ քայլ հետևում է իրանց գետնափորների միջով և իրանցից ոչ հեռու մի մութը խռոչում լռիկ մնջիկ գիտում և լսում է իւրեանց շարժումաձքն ու խօսեցածը:

Ի հարկէ հարկաւոր էլ չէր կանանցը այսպիսի նշանաւոր տեղերի մուտք ու ելքը ցոյց տալը: Այս այրերը գիւղի ամբողջներն էին, որոց մուտքը իրրեւ սուրբ գաղանիք գիւղի իշխաններին միայն աւանդվում էր իւրեանց նախնիներից, և անկասկած Ղ.Լոնդին էլ պէտք է

իմանար, եթէ նորա հայրը դեռ մանկութիւնից նկատելով իւր որդու անպիտան բնաւորութեան հետքերը, չպահէր այս խորհրդաւոր տեղի գաղտնիքը: Նա պղպէս էլ արեց. իւր մահուան ժամանակը յայտնեց իւր հօրեղծօր որդի Գէորգ խալժին ¹⁾ և Տէր-Յարութիւնին: Սանդուխտը միանգամ Ղևոնդի մօր հետ աղքատի գնալուս նրա հետ մուտք էր ունեցել այրը:

— Մենք հիմի էտեւ ժէն մենակ ենք, Աղամայ որդու հոտ չըկայ մեզ մօտ, Մանուշակ ջան, խօսեց Սանդուխտ տատը, ծառայ ու մէհտար ²⁾, թուրք ու շուն էլ անհանգիստ չեն անիլ մեզ իրանց դող աչքերովը, սատանի չաքուն՝ Տէր-Մէլէքսէթը, նրա հօգին հօւրն յաւիտեան դժոխքական ընի, էլ քեզ զգուացնիլ չի, էլ իր սեւացած ժանիքը բաց արած՝ լըբածիծաղ չի տալ երեսիդ, որ բալքի թէ ³⁾ մի թալաքի ⁴⁾ մէջ քցի քեզ. դէհ խօսի, բաց արա՛ սիրտդ, էլ ամանչկոտութիւնը դէն քցիր. դու գիտես, որ էս օր քեզ համար մէր եմ, ես եմ, հընկեր եմ, էլի իմ չոր գլուխս ա: Էն օրից՝ որ դու ոտդ կտրելես լուսահոգի Տէր Յարութիւննց շեմքից, էն օրից՝ որ Սուսամբար տէրտէրընկայ քաղցր աչքը վըրցդ պակսել ա, էլ ո՞վ ունիս սրտէ ի սիրտ բարեկամ: Էս իմ չորացած գլուխս մէնակ հօ քեզ չի պահել մենծացրել, էս իմ ուռի պէս դողացող կոներս քո հօրդ էլ են գրկել մանածել: Էն երէխութիւնի յիշատակն ա, որ հօրդ պէս քարասիրտ մարդը, քիչ թէ շատ՝ ինձ պատվումա: Ա՛խ, սիրտս մղկտումա, որ միաքս ա գալիս, թէ ինչքան սիրելի, թմրիկ ⁵⁾ երեխայ էր: Ես մաթ եմ մնացել ⁶⁾, թէ էն Աստու գառը, էն հրեշտակ Ղևոնդն ինչպէս փոխուեց: Քսան տարին մօտ էր, որ պատկեցինք, իրանից մեծի մօտ երկու խօսք չանգալով չէիր կարող բերանիցը դուս քաշել: Խեղճ ողորմածիկ պապդ, լիս դառնայ նրա հոգին, դրախտումը ծլվլայ, մի մին ասում էր. — ես իմ տղի քիթ ու պռունգից վախում եմ: Աստուած իրան դատաստանը քաղցր անի, հոգին վկայում էր: Խեղճը պսակեց, տան կառավարչութիւնն իր ձեռը տուեց, համա սրտումը տուն տուեց ⁷⁾, ինչքան լի բաժին մենծ Տէր-Մարտիրոսը մի օր քարոզեց իրան, որ էս Տախտակակապ յէրերի մուտը շանց տայ ⁸⁾, նա անկաջ չարեց:

¹⁾ Վարժապետ կամ առաջին աշակերտ: ²⁾ Զխապան: ³⁾ Գուցէ: ⁴⁾ Որոգայթ: ⁵⁾ Կայտառ: ⁶⁾ Զարմացել եմ: ⁷⁾ Նախագուշակեց: ⁸⁾ Ցոյց տալ:

— Չէ, որ չէ, տէրտէր ջան, աջիդ մեռնեմ, ասաց. ինձանից էլածի բնութիւնն ինձ լաւ այան ա ¹⁾. Իմ անումը պարզացնողն իմ հօրողքօր տղայ Գէորգը պաի ըլի. քահանէքանց միջեց էլ քո տեղդ Տէր-Յարութիւնը պաի բռնի. էս երկուսը հերիք են, ես սրանց կրտանեմ, մօքի բերնին կրկաննացնեմ, ինչ որ ասելիքն է, կասեմ: Էս խօսքերը իմ խլանալու անկաջովս լսեցի, հոգի ունիմ տալացուկ, ձեռներս խաչած գաբրելական փողին ոչ արժանի բլեմ, թէ որ մի խօսքը սուտ ա:

— Լաւ ա, լաւ, Սանդուխտ տատի, էլ երգում հաւատ ուր ես անում, էդ հօ նոր բան չես ասում, հարիր հետ պատմել ու մոռացել ես. էլ ժամանակ չըկորցնենք, դու ասում էիր, որ խօսալու բան կայ, պատմի՛ր տեսնենք. էդուց հէրս երեւանից յետ կրդաւ նայ, էլ յետ չորս պատի մէջ կրիակուենք, էլ յետ ոտ ու ձեռքներս էլ ու ընդունես էլ կրկնապուն: Ա՛խ Աստուած, մի լիս ու ճար պաի անեմ ինձ, մի օր կրպրծնիմ էս գերութիւնից, թէ պաի փթիմ ու ջահէլ արեւ ժուռումուռ ²⁾ չորանայ. գոգնոցի ծայրով աչքերը սրբելով ասեց Մանուշակը:

— Սրտիդ մի՛ առնիլ, աչքերիդ մեռնի Սանդուխտ տատը, մայրական դթոտութեամբ երկու դողդոջիւն նիհար ձեռքերով առաջ քաշեց պառաւը կարմրատակած հեակլտող օրիորդի գլուխն ու արտասուախառն աչքերը համբուրեց. Աստուած ողորմած ա, քու պահապանը, քու տէր ու տիրականը սուրբ Կիրակին ա, որի գմբեթի առաջին ամէն կիրակնամտի լիս ես վառում երեսս նրա ոտի տակը, նա քեզ չի թողալ էդպէս հալու մաշ ըլելու, այ, հալուի՛ ու մաշուի՛ իմ ջանս:

— Է՛հ, Սանդուխտ տատի, քո էդ միթարական խօսքերն են ինձ սրտաւորում, պահում, թէ չէ իմ օրս ի՞նչ ա. աչքս բաց արած օրից ոչ մօր քաղցրութիւն, ոչ հօր անուշ երես իմ տեսել, իմ մուրազխաւիան մօր պակսելուց յետոյ դու ես էլել իմ ուրախութիւնն էլ, իմ պահողն էլ. մի քանի ժամանակ Մուսամբ բար տէրտէրրնկայ ձեռի տակին, սաքի, ³⁾ աչք բաց արի, Վարդի ու տէրտէրի երեսեքանց հետ խաղալով մի քիչ սիրտս բաց էր ըլում, բայց էն բոլորն ինձ համար ոնց որ մի երազ: Ա՛խ, ի՞նչ

¹⁾ Յայանի է: ²⁾ Տհաս: ³⁾ Իբր թէ:

կըլէր ես նրանց տանը մեռած ըլէի ու հիմի օրս հսպէս սե չէր ըլլել, նրանց տանից սրտիս մէջ պահած մի յիշողութիւնի համար ես հիմի քո առաջին կարմրիլ, քրտնիլ չէի... Ա՛խ, ես ընչի՞ չեմ կարողանում սիրտս բաց անել քեզ մօտ...

— Դու էլ քու մէջը կարծում ես, թէ տատիցդ թաքունա սրտիդ խորհուրդը, դու հէնց իմանում ես, իմ աչքի տակիցը փախչում են քո ժաժ ու մաժ գալը. դրանով սրտիս սին ես տալիս, յուսով լցնում ես ինձ: Շատ կարեւր աս, Մանուշակ ջան, վաղուց քո մօր ոտի հողին ես էլ արժանացած կըլնէի, համա ¹⁾ իմ սիրտս իմանում աս, որ Սիամոն ծերունու պէս դեռ պտի բաց աչքով, ուրախ սրտով տեսնեմ քո բաղդաւորութիւնը, յետոյ աչքերս փակեմ: Ասած աս, մարդ իր մեռնելու օրի վերայ չպտի խօսի, համա ի՞նչ կանես, որ ես աշկարայ առաջիս տեսնում եմ, որ սուրբ Կիրակու զօրութիւնովը քո մօր սրտի սթխը ²⁾ կատարուելու աս, ես քեզ բերելեմ ըստեղ լուսահոգի՝ Համասփիւռ խանումիս խորհուրդը պատմեմ:

— Հոգիս հանեցիր, տատի ջան, էլ քանի՞ ձգձգես:

— Զէ, որդի՛, դեռ դու պտի քո բերնովը խոստովանուիս քո հալ ու մաշ ըլելու պատճառը. ընչանք չասես, մի խօսք չեմ հանիլ բերանիցս, կըպապանծուիմ, կըլռուեմ, կըմնամ. համա քեզ ասեմ, մի սուտ որ խառն ըլի, էլ ոչ ես՝ ոչ դու:

— Ստատան էլ շննեցի՞ր, տատի ջան, մի օր իմ բերնիցս մի սուտ բառ դուս էկէլա՞մ, որ հիմի հաւատում էլ չես, էդքան էհատիբարս ³⁾ կտրուելա՞մ քեզ մօտ:

— Զէ որ ամանչկոտութիւնը քու բերանդ կըրռնի, կամանչես մի ջահէլ-ջիւան ⁴⁾ աղջիկ՝ մի զզզուած ⁵⁾ պառաւի մօտ սրտիդ սուր ⁶⁾ յետ բացանել. քանի՞ հետ, ասա՛, տեսնեմ, մին ուզեցել ես սրտինդ թափ տալ առաջիս, մին էլ, նալաթ ⁷⁾ չար սատանին, ասել ես ու թողել. դու էլ, էն է, քո միջումը կարծել ես, թէ պառաւը բան չըհասկացաւ: Լաւ էլ հասկացել եմ, լաւ էլ էրուել փոթոթուել եմ իմ միջումս, համա ծպտունս կտրել եմ. ⁸⁾ ուզեցել չեմ քո անմեղ հրեշտակի պէս սիրտը խոռեմ: ⁹⁾ Իմի էլ էս բանը չէի անիլ. ի՞նչ կանես, քօռանան էս աչքերը, տեսնում եմ, որ օրէցօր թոռոմում,

¹⁾ Բայց. ²⁾ Ուրտ. ³⁾ Վարկ. ⁴⁾ Դեռահաս. ⁵⁾ Զառամեալ. ⁶⁾ Գաղտնիք. ⁷⁾ Անէծք. ⁸⁾ Լռել. ⁹⁾ Քանդել:

չմշկում ես. մին էլ վախում եմ, որ մի բշեր Գաբրիէլ Տրեշաակը գայ իմ մեղաւոր անարժան հողին ուղի, ու ես պարտական մնամ քո լիս դառած մօրը. նրա իմ վրայ դրած բեռը ցեց ա դառել, սիրտս կռծոտում: Դէհ, բացն ապա, Մանուշակ ջան, ո՞վ ա քու քաղցր քունը խլել, ո՞վ ա քու հանգստութիւնը փախցրել:

— Ի՞նչ ունիմ, տատի, մխիթարուելու, որ ուրախանամ:

— Չէ, ասաց պառաւր ձեռը բարձրացնելով խրոխտաբար, քանի՞ թագցնես, վարդն ա քու քունը կտրողը, սուտ ամ:

Ամօթխածութիւնը իւր թեկըր փռեց մի վայրկեանի մէջ համեստադէմ աղջկայ վերայ, վարդ անուան յանկարծական աղ-դեցութիւնից նրա գլուխը ինքն իրեն քաշ ընկաւ գեղեցիկ կուրծքի վրայ և նայեց աջուձախ լանջի վրա դրած երկու փոքրիկ բլրակներին: ձակատիցը քրտինքը ջրի նման առու եղած փոքրիկ քթի երկու կողմից՝ բոլորակ ծնօտի վրայից կաթիլ-կաթիլ թափվում էր երկու բլրակաց հովտի մէջ, որի վերին մասը մի մատնաչափ տեղ բաց երևում էր մարմարանման, իսկ ցածը՝ փակուած էր կարմիր դա-նաւուզի ¹⁾ շապկի վերայ կախ արած մարգարտաշար ոսկէ կոճակի շնորհիւ: Տեսնել արժան էր, թէ ի՞նչ աննման պատկեր էր ներկա-յացնում այս չքնաղ կոյսը այս բոպէին. ի՞նչպէս ակամայից բարձ-րանում և իջնում էին ամբողջ կրծքի տախտակի հետ երիտասարդ-ների կեանք հալող երկու բլրակները—նրա կուսական ստիները. թէ որքան հրաշալի էր Մանուշակը իւր կորացրած աչքերով, այդ Ման-դիստին չէր տուած դատելու. այդ զգալի էր նոյն ժամին այն տեղ մթնումը աչքերը պլշացրած, նրանց վերայ տնկած և շնչառու-թիւնը հաղել պահող երիտասարդին: Քիչ մնաց ինքն իրան մատ-նում էր նա, բերանը բաց էր մնացել և Մանուշակից ոչ պակաս բարձր ու ցած էր անում նրա կուրծքը, մի մազաչափ մնաց, որ իւր ներ-կայութիւնը յայտնվում էր: Երկու խօսակիցները, արդարեւ, մի ուրիշ շնչառութեան ձայն լսեցին, երկուսն էլ մի բոպէ սթափեցան ու ականջները սրեցին, բայց աներևոյթ անձնաւորութիւնը պինդ կծեց առաջի սուր ատամներով լեզուի ծայրն և նախկին անշարժ դու-թեան մէջ մտաւ:

— Ո՞վ կըլնի ըստեղ, ասաց գլուխը կրկին ցած թողնելով Մանուշակը, մեր շունչն ա յերի քարալիներին զխաչելով՝ ձէնը յետ մեր անկաճը քցել:

) Կերպաս է:

Խեղճ աղջիկը կարծեց արձագանքը:

— Երեսդ քո տեղակ լիզու ա էլել խօսում, Մանուշակ ջան, պատասխանեց պառաւը, մի անգամ հա՛ տաս ու պրծի, էլ ի՞նչ ես ամանչում:

— Հա՛, Սանդուխտ տատի, հա՛, վճռաբար անաց աղջիկը՝ մատը վեր բարձրացնելով. նրանից որ թագուն չի, քեզանից ի՞նչ պահեմ, իմ ուշք ու միտքս, խելքս, սիրտս էն աղքատ, տրխների ծէրից ոտի մատները դուս պրծած տղի վրայ ա. նախը՛ 1) հօրս գգիր Մանուկի տղայ վարդի վրայ եմ քշեր ցերեկ միտք անում երեսու-թիւնից, հենց տէր Գարուծիւնենց տանից՝ նա սրտիս մէջ նստած ա. չգիտեմ, յիմար եմ, թէ ի՞նչ, որ թողած մեր գեղի համրէ-քանց 2) ու իշխանների տղէքանցը, մի անսուն-անտէր ուրիշի հացին կարօտի վրայ եմ միտք անում: Վու էլ գիտես, որ հենց էս սհաթն էլ տիրացու Ներսէսը երկու ոսո մի մաշիկ ա դրել, 3) համա որ կպչում չի: Երազի նման միտս ա գալիս մեր երեսուծիւնը, որ տէր Գարուծիւնենց բաղչումը ալիւմաղիների 4) պէս նրա երեսեքանց հետ ծաղկների մէջ տափ կենալու կի 5) էինք խաղում. ես ինքս ինձն ու ինձը գնում էի վարդիցը բռնվում, խելքս գնում էր հետը. խեղճ Թորոսը, որ հիմի Ներսէսն ա, պառչները կռծոտում էր, որ չէր կարում ինձ գանել: Էն օրուանից ընչանք հիմի էն սերը սրտիս մէջը հա կայ ու կայ. բաց ասեմ, ոչ ամանչեմ, վարդի զունգը ողջ աշխարհքի հետ չեմ փոխիլ, ըսկի 6) ինքս էլ չըզիտեմ, ընչի՞ համար: Հէնց իմանաս, թէ էս ցաւը նրա ջանն էլ ա մտել. շատ քշեր ձմեռուան բուք ու ձների մէջ տեսել եմ նրան մեր դռանը պատի տակին, ուսը ծակ ետփունջին 7) ծածկած՝ լիսացրել ա. լաւ էլ սիրտս կտոր կտոր ա էլել, համա ոչ քեղ եմ մի բան ասել, ոչ իրան մի նշան ցոյց տուել: Աչքի պոչով՝ կուժն ուսիս, առաւօտները ջրի գնալուս մտիկ եմ տուել ու աչքիս լիսը քաղուել ա, երբ որ տեսել եմ տրեխը տասը տեղից կարկատած ու ոտի բռլթը միջեցը դուս եկած:

— Ասումես, որ ոչ մի խօսք կամ նշան չէս արել նրան:

— Թող Աստուած ինձ պատժի. շատ էլ ուզեցել եմ, համա

1) Նախորդը: 2) Հարուստ: 3) Ստիպել: 4) Թիթեռնիկ: 5) Խաղէ երեսայական: 6) Երբէք: 7) վերարկու:

կարող էի՞, կամ կըհամարձակուէի՞, հօրս բնութիւնն ինձ յայտնի չէ՞, իր շուաքիցն էլ խրտնումաւ. կամ թէ չէ էն անխղճմտանք տէր Մէլիքսէթը որ իմանար, ի՞նչ կըլնէր խեղճ տղի օրը. միտդ չէ՞, որ անբաղդ Վարդի հէր Մանուկն էլ էդ երկուսի խաչովը խաչուեց. մի օր էլ կըլէինք, թէ Վարդն ա մի փոսի մէջ խեղդած՝ վէր քցած՝ կամ քարափիցը ցած ընկած:

— Ել պահելու ոչինչ չունիմ, վճռաբար ձեռքը թափ տուեց Սանդուխտը, քեզ հարկաւորա քո գլխի գալացուկն իմանաս, պըստիկ չես, տարիքդ էն ա հասել են, դու Աստանից Վարդին բութայ¹⁾ ես տուած, անկարելի ա, որ մի օր դուք ձեր փափազին չըհասնիրք: Սուրբ Արարիկու դռանը քո օղորմածիկ մէր Համասփիւռ խանութն ու Վարդի մէրը ձեր գլուխը կապել են, ուխտ են դրել. ձեր էդ սէրը Աբէլայ մատաղի պէս Աստուծոն ընդունելի ա:

Պառաւը երկարօրէն պատմեց Մանուշակին այս գաղտնիքը, որն ընթերցողը հետեւաբար կը կարդայ միւս գլխներումը կարգին նկարագրուած:

Քո պարտքիցը պըծայ, շարունակեց պառաւը, էնքան չմեռնիմ, Վարդին էլ հասկացնեմ իր գլխի գալացուկը: Էս բանը հիմի յայտնի ա ինձ՝ քո հօրդ ու Գեորգ խալֆին: Մի քանի վախտ մօրդ նոր մեռած տարին հէրդ միտք ունէր Վարդին յառաջ քաշելու, դրա համար էլ Մանուկին իր մօտ վեր առաւ, համա էլ յետ չարն սատանէն տէր Մէլիքսէթի լեզուով նրան ծամփից հանեց. խեղճ Գեորգ խալֆէն էլ՝ ի՞նչ անի, յոյսն առ Աստուած դրած՝ սպասում ա:

— Տատի ջան, օգւորուելով ասաց աղջկը, հիմի ինձ դիւլէն²⁾ քեար³⁾ չի անիլ, դու ձեռիդ ճար ունես, Վարդին էլ իմաց տնէր, չես տեսնո՞ւմ, որ օրէցօր սրտամաշա ըլլում խեղճը:

— Աւելնորդ ա, Սանդուխտ տատի, նեղութիւն մի՛ քաշել, ես ամէն բան իմացայ: Հիմի էլ հօ չէ՞ք բարկանալ ինձ վերայ, որ համարձակուեցի ձեր քամակիցը տուն մանել ու դլի⁴⁾ նման էս քնջնումը կուչ գալ. ի՞նչ անեմ, Մանուշակի սէրը քաշեց ինձ, բաշխեց մեղքս, Աստուածանից որ չըլնէր, ոտներս յէրի դռանը կը չոնթանային⁵⁾ ու տուն չէին գալ. լսի բաժին ըլլն մեր մերերը, նրանց սրտի խորհուրդը հիմի ինձ լաւ յայտնի ա: Մութն անկիւնից

1) Նախասահմանալ սիրահար: 2) Գնդակ: 3) Ազդեցութիւն: 4) ծառայ: 5) խեղանալ:

դուրս ընկած՝ Սանդիստի ձեռքը անդադար համբուրելով՝ ներողութիւն էր խնդրում նախքան Մանուկի տղայ վարդը:

Երկիւղը, զարմանքը, ուրախութիւնը խառնուեցան միմեանց. ամօթխածութիւնը կրկին միջոց տուեց վարդին մօտիկից տեսնել համարձակ փոքր ինչ յառաջ անցած տեսարանը՝ աղջկայ կրծքի եւ և էջը:

— Զեր երկուսի մօր տեղակ ես հիմի իմ անարժան բերանովս օրհնում եմ՝ ձեզ, որդիքս, բարով դու՞ք ու խնամք ընկնի իմ աղի սիրտը ու դուք ձեր սրտի մուրազն առնիք: Համա, ձեզ մատաղ, թէ իմ պառաւ գլուխս սիրում էք, զգոյշ կացէք, ընչանք որ Աստուած օրը կըտայ, բարին հետը, ձեր մէրերի աղօթքը բարեխօս կը ընի ձեզ համար:

Պառաւն երկուսին էլ գորովանօք համբուրեց և առաջ ընկաւ գետնափորից դէպի լոյս աշխարհ:

Շատ կարելի է մտքովն էլ չանցկացրեց Սանդիստը, որ երկու սիրահարները կարող էին իւր քամակիցը զնալուս տալ միմեանց առանց ձայն ու ծպտուն ¹⁾ հանելու յաւիտեանս անբաժան լինելու: ու խտի գրաւականը

Առաջին ջերմ գրակախառնութեան առաջին համբուրի կենդանի վկան եղաւ Տախտակակապ այրերի մութ անկիւններից մինը:

Արեւն արդէն դէպի արեւմուտք էր ծովում, երբ պառաւ Սանդիստն ու իր սանը խառնուեցան աղցանաւորների հետ և Գոմ շախրամի քարքարուտ խրամով ²⁾ վերեւ բարձրացան:

Ազապ ³⁾ տղէքն աղջկանց քամակից դուրս եկան ձորից և բաժանուած նրանցից պարերգի լէ՛լէ՛ն երգելով՝ կարծես հարսանիք էին գնում:

Մեր աղէքանց միջեց պակաս էր մինը: Նա վարդն էր, որ այրից դուրս եկաւ և առուի թմբովն շտապեց, առաջկարուկ արեց ու Զազի ⁴⁾ ձորակի քարերից մէկի գլխին նստեց:

Գ.

ՍՈՒՐԲ ԿԻՒՐԱԿԵՆ

Հայոց աղգի պատմական յիշատակարաններին ծանօթ լինողը, նրա կրած անհամար թշուառութիւնների նկարագիրը իմաստասի-

¹⁾ Շշուկ: ²⁾ անցք: ³⁾ Ամուրի, կոյս: ⁴⁾ Մարդու անուն է:

րողը մեծապէս կը վարմանայ, եթէ մի հետաքրքիր հայեացք ձգի նոյն ազգի ընտանեկան կեանքին. չկայ, կամ թէ շատ քիչ կը լինի աշխարհումս Հայոց նման մի ազգ, որ իւր բազմատեսակ նեղութեանց և հալածանաց մէջ մի վսեմ ձգտմամբ ոգևորութիւն ստանար, որին կրօնի սուրբ յոյսն այն աստիճան վառէր, բոբբօքէր, որ մի կողմից իւր վեղը թշնամու կացնին դէմ անէր, միւս կողմից սուրբ տաճարներ աճեցնելու հոգսը քաշէր:

Հայաստանի որ կողմն աչքդ դարձնես. քեզ կը քստմնեցնեն հրաշալի տաճարների ու վանքերի աւերակները. չես գտնիլ մի գիւղատեղ, ուր երբեմն մի քանիսը մեր նախնիքներից բնակուած լինին, ու ամենասակաւը մի երկու սրբատաշ կոփածայ քարից աւերակ չը լինի:

Այդ աւերակների դռների ու լուսամուտների վրայի քանդակագործ նկարները մարդու աչքն են ծակում և սիրտն են խոցում. ես միայն մի հայրենասէր հայի համար չեմ ասում. հարցնենք Հայաստանն այց ելանող Եւրոպացի բանասէր ճանապարհորդներին. նրանք մեղանից աւելի ցաւում և ափսոսում են:

Մի տեղ տեսնում ես մի դատարկ պատի հետք, նրա մօտ մի խոտով ծածկուած բլրակ. մօտ գնա՛, բահի կամ բրջի ծայրով փոքր ինչ քանդէնդորի՛, և ահա ի՞նչ կընկնի աչքիդ. հիանալի խաչքարեր, արձանադրութիւնների կտորտանք, քարերի վերայ փորուած գեղեցկաքանդակ կենդանեաց ոտքի, կամ դէնի, կամ թւի կտորներ: Մի ուրիշ տեղում անց կենդի աչքից արտասուէնքները բռնի դուրս են քաշում չորս քայքայուած ու խախտուած՝ միմեանցից հեռացած հաստ պատեր, որոնց վերայ անարատ ֆնացել են հրացանի գնդակների նշաններ, կամ թէ մուրճերի հետքեր. աչքդ վեր բարձրացրո՛ւ, պատերի վերին մասի վրայից դուրս են ցցուած երկու փոքրիկ պատնէշներ մի փոքրիկ լուսամտանման ծակաբերանի վերայ հովանի եղած՝ ձկան միջքի նման՝ մինն այս և միւսն այն կողմից միմեանց պինդ սկսած՝ վահան դարձած: Սրանց պաշտօնն եղել է այդ շինութեան ներսի պատսպարուածներին պաշտպանել արտաքուստ այդ ծականման լուսամուտներից դալքը թշնամու հրացանի գնդակների հարուածից, իսկ միւս կողմից է՛լ միջոց տալ անհամար գնդակներ ներսից թշնամու վերայ թափելու:

Մի երրորդ տեղում բոլորովին նոր և ամուր կանգնած է դեռ մի պատուական վանք՝ քարավի գլխին՝ այգու մէջը՝ կամ մի ձորա-

միջում. փոքր ինչ հեռուից կարծում ես, թէ դեռ այսօր այդ մեծ շինուածքի վարպետն իջել է գլխիցը, բայց մօտեցիր, ո՛հ, ի՛նչ ցաւալի տեսարան, երկրաշարժն արդէն իւր կործանիչ ոյժը փորձել է դրա վրայ, ահադին ճեղքուածքներ պատերի վրայ մարդու վստահութիւնը կտրում են ներս մտնել: Բայց նայիր այդ վանքի պատերի քանդակագործ արձաններին, տես հայկական դրօշները—արծիւ, առիւծ, Մասեաց սարը, եօթնագլխեան վիշապ և այլն, ի՛նչպէս խրոխտ դուրս ընկած ողորկ պատի վրայից, քեզ յիշեցնում են քո նախնեաց փառաւոր անցեալը: Բայց չե՛ս ուղում հետաքրքրուել, թէ մեր հնարագէտ պապերը ի՛նչպէս ճիշդ որոշել են ժամանակը. տես հարաւային պատի վրայ կամարակապ դռան գլխին արեգակի ժամացոյցը ի՛նչպէս գիտնական ճշդութեամբ շինուած է. հայոց նշանագրերն են ժամի որքանութիւնը ցոյց տուողը. իսկ միջակէտում ցցած մին է իւր ստուերով ժամերը որոշողը: Այս ցորեկուան ժամերն են: Կուզե՛ս իմանալ, թէ մեր նախնիքը գիշերն ի՛նչպէս էին չափում ժամանակը: Ամէն մի գիւղացի բնական աստեղագէտ էին, աստեղների համակարգութիւնները, մոլորակները և այլ ուրիշ փայլուն աստղերը մեր գիւղացուն ժամերի տեղ են ծառայել, դրանց ամէն մէկին նա իւր կեանքից առած անուններ է ստեղծել ու գործ ածում: Կարելի է դու կեանքումդ չես էլ լսել.— Բազումք, Շամփուրկշեռք, Խաչ աստղ, Խէչանեհց աստղ, Լուսաստղ, Գարմանագող, Քարվան կտրող, և այլ այսպիսի անուններ. սրանք երկնային գիշերուան լուսաւորներն են, սրանք հայաստանցու գիշերուան ժամացոյցն են:—Տես Բազումքը դժուա եկել, կամ Խէչանեհց աստղը Շամփուր կշեռքին մօտացել ա, ոչխարն արօտ քշենք, դուրս է դրկում մի աւերակ վանքի միջից մի հովիւ իւր ընկերին: Մէկ էլ տեսնես լուսնի պայծառ լուսի առաջնորդութիւնով ամբողջ հօտը դուրս եկաւ վանքի միջից և ցրուեցաւ սիլաւէտ դաշտը: Քաղցր է, այո՛, այս բնութեան հարազատ որդի—հովուի սրնգի ձայնը հեռուից լսելը, երբ նա մի պայծառ գիշեր վանքի պատին կնթռնած՝ սար ու ձոր զմայլեցնում է: Մեզանից ոչ պակաս ախորժանքով լսում է հայ ճանապարհորդը մի ձի, կամ եղբ կամ էլ իւր գիւղի բարիքներով բեռնած՝ երբ նա գնում է օտար գիւղեր ծախելու կամ նրանց բերքի հետ փոխելու: Ո՞ր եւրոպական երաժշտութիւն կարող է այնքան ներդաշնակ ազդել սրա սրտին, ինչպէս մեր հովուի սրինգը: Բայց մի և նոյն ժամանակը ո՞վ է այնքան ցաւ, այնքան վեշտ զգում,

ինչպէս մեր ճանապարհորդը, երբ որ իւր պապերի դռնն քրտինքով ու ջերմեռանդութեամբ շինած սուրբ յիշատակարանները էս օր անասունների բնակարան է տեսնում:

Այս աւերակներից մի քանիսն էսօր ճակատը դէմ տուած՝ դարերի մաշող զօրութեանն ընդդիմացած՝ որը կիսաքանդ, որը շէն և որը հազիւ հետքը երևելով՝ մնացել են Աշտարակումը: Ծիրանաւոր, Սիպտիկաւոր, Կարմրաւոր, Սուրբ Մարիանէ, Սուրբ Սարգիս, Թուխ մանուկ, Ամենափրկիչ, Սուրբ Կիւրակէ, սրանք իւրեանց մի քանի ժամանակի հոսանքից յետ խլած արձանագրերով՝ հասցնում են Աշտարակի գոյութիւնը շատ հին դարերի:

Այս վանքերը ոչ միայն ինչպէս աղօթարան են ծառայել ջերմեռանդ հայ-քրիստոնեաներին, սրանք բերդ ու պաշտպան են եղել թշնամու յարձակմունքների դէմ, սրանք պահարան են եղել նուիրական աւանդների ու գիւղի թանգազին իրերի: Օտարը երբէք չի կարծիլ, թէ այս վանքերի պատերի մէջը մի նշանակեալ տեղ դասարկ է. թշնամին ամենևին չէր կարող մտածիլ, թէ իւր հալածած հայերի այս աղօթատունը, որ հիմի իւր աչքին մի դատարկ տուն է ներկայացնում՝ մի քանի պատերի վրայ քաշած նկարներով, պէտք է թագգրած ունենայ իւր մէջ շատ իւր ազահութեան կերակուր գանձ: Հմուտ ճարտարապետը այնպէս չի շինել պահարանների մուտքը, որ անանդեակ օտարը կարողանայ ծիծաղել իւր վերայ: Եթէ պատահէ, որ բռնաւոր տիրապետողը իւր շահամուլութիւնը լընելու համար չուեցնէ լու¹) հրաման է տուել, մեր քաջ պապերը մի կողմից իւրեանց գուրս գնալու պատրաստութիւնն են տեսել, միւս կողմից զիւղի հազուագիւտ բաներն այս ամուր պահարանների մէջն են ածել. մի քանիսն էլ վանքի կտերն են ամրացել, կռիւ են տուել և պահապան կացել: Շատ անգամ մի փոքրիկ գիւղ բոլորովին տեղաւորուել և պաշտպանուել է այս վանքերի կառուրներումը: Գեռ կենդանի են շատ ականատեսներ, որոնք Աշտարակումը Ծիրանաւոր եկեղեցու կտեր բաժնի մէջ ամիսներ են անց կացրել իւրեանց ընտանեօք: Ո՞վ կերևակայէր, թէ այդ միապաղաղ չորս պատը երկու եկեղեցի ու ժամատուն է իւր մէջ պարունակում. կտեր բաժնումն էլ եղել է սեղան ու ժամատուն. երբ կարող էր պարսիկը մտքովն անցկացնել, թէ իւր մտած՝ այդ

¹) Քոչացնել:

դուռը բաց դատարկ եկեղեցու գլխին Աշտարակի գիւղի մեծ մասը հիմա նստած՝ դիտում է իւր ամէն մի քայլուածքը:

Մեզ յայտնի չէ, թէ սուրբ Կիւրակէն ո՞ր տեսակիցն է եղել, ժամանակը նրան կուէ տուել. իսկ իբրեւ կենդանի վկայ և Աշտարակու գլխաւոր պաշտպաններից և բարեխօսներից մինը մնացել է Շուխոնց կոչուած ձորաբաշի այգումը գլխի վայր ընկած սուրբ Կիւրակէի կաթողիկէն: Քանի՞ քանի տէրերի ձեռք է ընկել այդ այգին, բայց նրանցից ոչ մէկը չի վստահացել արգելել Աշտարակու ուխտասէր կանանցը ամէն շաբաթ երեկոյ մի ճրագով ձէթ ու խունկ բերել ու վառել երեսը երկինք դարձրած Կիւրակէի գմբեթի մէջ: Սուրբ Կիւրակէն շատ մուրաւներ է ¹⁾ կատարել և մինչև հիմի էլ ամէն մի աշտարակցի կին-արմատ պատմում է պարծենալով Սուրբ Կիւրակէի իւր վերայ արած հրաշքը: Չքնաղագեղ Աշտարակու հարս ու աղջիկները Համբարձման չորեքշաբթի օրը՝ Ծաղկաքաղին դէպի Պատուելիոնը ծաղիկ քաղելու գնալուս, կամ թէ դարունքը այգիներումը աղցանի մանգալու ժամանակը՝ մինչև մի մի ուխտ չը դնեն Սուրբ Կիւրակէի Կաթողիկէի մէջ, մեղք կը համարեն այն տեղեց անցկենալը:

Սուրբ Կիւրակէն ալեւոր ծերունու տեսքով սրանց շատերին երևացել և սթխը կատարել է, մեռնիմ՝ նրա սուրբ զօրութիւնին: (Այստեղ, ընթերցող, ես երեսս խաչակնքեցի, դու էլ ինձ հետեւիր:)

Դ.

ՈՒՍՏ, ԿԱՄ ՎԱՐԴ ՆԻ ՄԱՆՈՒՇԱԿ

— Ողորմի Աստուած, Շուշան, աղջիկ, էդ ի՞նչ շուտ լիադ վառել յետ ես դառնում, ասաց մի շաբաթ երեկոյ ժամից յետոյ Ղևոնդ աղի կին Համասիւիւռը Նախրչի Մանուկի կնոջը՝ մի դդում լեբը ձէթ ու թղթում կողրած խունկ ձեռին, երբ որ նա նոր ուզում էր ոտը դուրս դնել Շուխոնց այգու դռնակիցը:

— Ողորմի ծնողացի, խանո՞ւմ, խոր գլուխ տալով պատասխանեց Շուշանը. ես շատ վախտ աս եկել եմ, մեռնիմ Սուրբ Կիր ալու ոտի տակին:

¹⁾ Խնդրուածք:

—Սուրբ Կիրակին պահի քո տղին. աղջի՛, ես լսել եմ, որ դու ամէն չորեքշաբթի ու կիրակնամօր իրիկուն, տարին 12 ամիսանխափան Սուրբ Կիրակունքը լիս ես վառում, իրաւ ամ:

—Ընէնց ամէն հայ-քրիստոնի սրտի խորհուրդը կատարի՝ ձեռն առ Աստուած բռնած՝ Սուրբ Կիրակին, ոնց որ իմ սրտի մոլորազը կատարեց, երեսը դէպի Կիւրակէի կաթողիկէն դարձնելով ու խաչակնքելով՝ պատասխան տուեց Շուշանը. ծառայեմ սրա զօրութիւնին, քիչ բան ա արել ինձ համար, որ չը գամ. քանի շունչս ղնկիս ծէրին ա, շաբթէն երկ' օր պտի երեսս սրա հողին քսեմ. իմ միտուճար վարդս սրա մատաղը չե՞, սրա բաշխածն ու պահածը չե՞:

—Աղջի՛, ո՞նց:

—Միտդ չե՞, խանութ, որ մի քանի ժամանակ ես պտղում չէի. էլ մօլլա, էլ գրբաց, էլ Ֆալչի¹⁾, էլ նետը դնող²⁾ չը մնաց, դռներումը քաշ եկայ, որ բալքի Աստուած ինձ խնայի, մի որդի տայ:

—Ախ, հիմի ես եմ քու օրումը, երկուսհաթ չը կայ, որ Գռնց Խէշանի կնիկը մօտս էր, նեան էր դնում: Մաղը ձեռն առաւ, երեսին խաչ քաշեց, սուրբ Կիւրակու անունը տալն ու մաղը աջ պտտուելը մին էլաւ: Թէ որ Աստուած ինձ խեղճ ա եկել, խնդիրքս կատարել, ես էլ քեզ պէս զուլ պտի դառնամ սրա ոտի տակին:

—Դու գիտես, խանութ ջան, որ ես քո կոխած տեղին արժան չեմ, ես ի՞նչ կը համարձակուիմ քեզ խելք ու խրատ տալ, համա թէ որ բարկանալ չես, ինձ կը լսես, ինչ որ ես արի, դու էլ արա՛, ու էկող տարի ես վախտ սուրբ Կիրակին քո չոր ծառը կը պտղացնի, քեզ մի որդի կը տայ:

—Ախ, էդ բերանդ տաճար դառնայ, Շուշան ջան, ասա՛, քեզ մատաղ, համ կը լսեմ, համ շինքս էլ երկու գաղ կը մեկնեմ, ըստեղ հարստի ու աղքատի բան չըկայ, դու ասա՛ տեսնեմ, ի՞նչ արիր, որ քեզ երեխայ էլաւ: Ախ, ես մի մաղ պտի ըլէի, քո ոտիցը կախ, էրնէկ չէր, որ ես էլ նախըջու կնիկ ըլէի ու մի երեխայ ունենայի, քանց թէ հիմի էս կարողութիւնի միջին անորդի, գլխակեր բայ-ղուշ. ³⁾ Էհ, եարաք գիտես թէ հարստութիւնի տակին քանի օձեր

¹⁾ Հմայող: ²⁾ Գուշակող: ³⁾ Բու:

կան թախկացած, մարդի սիրտն են ծծում: Ինձ ի՞նչ օգուտ, որ անումն Ղևոնդ աղին կնիկ ա ու ամօթն ու նախատինքը պոչներիցս կպած. գոգնոցի ծայրով արտասուենք սրբեց Համապիւռը. քեզ պարզն ասեմ, Շուշանն եւ լաւ կաշէի¹⁾, մարդս օրէն հացին կարօտ մուրացկան ըլէր, օրն աշխատէր դառը քրտինքով, իրիկունը մի կտոր ցամաք հաց տուն բերէր իր օղլուշաղի²⁾ հետ քաղցր ուտէր, քանց թէ էս ողջ աշխարհքի արէն աղաղակն ա մեր գլխին թափվում: Ես շատ լաւեմ իմանում, որ Աստուած իմ մարդի բնաւորութիւնի համար մեր գլխին քար ա քցել, որդի չի տալի. ամա դէ ես ի՞նչ մեղաւոր եմ: Իրան էլ լաւ յայտնի ա իմ սիրտս, որ կերածս ու խմածս աղի արտասուենք ա:

— Է՛հ, խանո՛ւմ, յոյսդ Աստուածանից մի՛ կտրիլ, ամէնքին էլ յայտնի ա, որ Ղևոնդ աղէն մի քիչ լաւ չի անում, էս արար աշխարհքին նեղութիւն ա տալիս, ամա երեւում ա, որ էդ էլ մեր մեղքի պատիժն ա, որ քաշումենք, կասկածելով խօսեցաւ Շուշանը. համա դէ դու ընչո՞վ ես մեղաւոր. ասում ա. է՛՛՛՛՛ն իր ոտիցը քաշ կրտան, ոչխարն իր ոտիցը: Ես չեմ կարծում, թէ Աստուած քո մարդի մեղքն ա քո երեսովը տալիս ու երեսը շուռ ա տուել բեզանից: Ի՞նչ էր արել իմ խեղճ մարդը. 12 տարի էր պսակուել էինք, օրը մի կտոր հաց էր աշխատում արևի, անձրևի, ձնի, կարկառի տակին, գեղի տաւարը պահելով, դատածի կէսն էլ մեղանից աղքատներին էր բաժանում, համա էլի որդի չունէինք: Տեսնո՞ւմ ես հիմի, փառք Իրան, երեսս սուրբ կիրակու ոտի տակը, Նրա տուածից թագաւորավայել վարդս աչքիս առաջին պախտ ա դալիս:

— Աղջի՛, Շուշան, դու իմ սրտիս մի հաստատ սին տուիր. պատմի՛ տեսնեմ. ես էլ ուզումեմ քո արածն անեմ: Մենք էլ էս ա 12 տարի ա մարդ ու կնիկ ենք. ասենք, իմ մարդի հոգսն էլ չի, նա խաների դռներին խեղճ մարդկանց տունը քանդելով քաշ գալը թողալ չի, որ երեխի վրայ միտք անի, համա, դէ կարելի ա Աստուած իմ դառն արտասուենքին խեղճ գայ:

— Ես քեզ ասեցի, որ ամէն դուռն ընկայ, ամէն գիտեցողի հարցմունքս արի, օխտն առաւօտ, օխտը տանից անխօս մեղրամոմ հաւաքեցի, ջուր արի, խմեցի, ոչինչ չէլաւ: Մի օր իմ տէքէրանց³⁾

¹⁾ Մտիկ տալ. համարել. ²⁾ Գերդաստան. ³⁾ Տագր:

յիքուցը ¹⁾ գալուս, երբ որ ըստեղ հասայ, երեսս դպա սուրբ Կիրակին արի ու մտքումս ուխտ դրի, թէ որ սուրբ Կիրակին ինձ մի որդի տայ, քանի ողջեմ, շաբթէնք երկ' օր սրա դռանը լիս վառեմ: Մին էլ ինչ տեսեմ, դագանակը ²⁾ սին տալով, ժամհարենց ողորմածիկ Սահակ հալիւորը յիքուցը տունս գնում. խոշուշքս ³⁾ ցած քաշեցի, քնթկալս պինդ հուպ տուի, գօտիկս յետ արի ու մօտացայ ձեռք պաչեցի, գօտիկս իրան տուի, գլխով սուրբ Կաթողիկէն շանց տուի ու ինքս առաջ ընկայ: Ի՞նչ ասել ապէք, որ էն լիս դռածը մտքինս հասկացաւ: — Աստուած սրտիդ խորհուրդը կատարի, որդի, ասեց ու մօտ եկաւ, սուրբ Կիրակին համբուրեց, ձեռներն երկինք բարձրացրեց, գօտիկը մէջքս տարաւ, իրեք հետ հուպ տուեց ու Աստուածանից խնդրեց, որ էնքան ողջ պահի իրան, որ մի երեխայ եկեղեցուցը տուն բերի, գիրկս տայ: Չոքեցի, ոտը պաչեցի ու ընչանք անդիցս վեր կը կենայի, տեսայ որ հալիւորը չը կայ: Ինչ ես ասում, խանութ, ինն ամիս գլխին Վարդս աշխարհք եկաւ, որ ասես, մի օր աւել պակաս չը կայ: Էն օրուանից դէսը մի օր սրա դռնիցը յետ չեմ ընկել: Տուն եմք, բան է, թէ որ ձէթ չի գտնուել, վերջին հացը հարեանիս եմ տուել ու սրա լիսը ծարել:

— Քո լսիցը մի շաւղ ⁴⁾ էլ իմ գլխին ընկնէր, Շուշան, էդ ջրիցը մի կաթ էլ իմ վըէն կաթէր: Ա՛յ, լսի՛ր, էս մուրազատու սուրբ Կիրակու առաջին ուխտ եմ անում. թէ որ Աստուած ինձ մի աղայ տայ, անունը դնումեմ Սահակ՝ քո ողորմածիկ կնքաւոր ժամհարենց Սահակի անունովն՝ ու վանքը մատաղ եմ տալիս, վանքական եմ շինում. համա թէ որ աղջիկ տուեց, անունը դնում եմ մօրս անունովը Մանուշակ ու քու աղին եմ տալիս. թող քո Վարդն ու իմ Մանուշակը երկու հոտով ծաղկների պէս ծլին, ծաղկին ու իրար հետ աճին:

— Է՛դ վերջն բանն ա, խանութ ջան, դու քաէնց դժար ուխտը մի՛ անիլ. Ղևոնդ աղե աղջիկը նախքէն Մանուկի աղե հետ բռնիլ չի, դու էդ թող, ես դիտեմ որ դու պաի պաղես, արի՛ չոքենք սուրբ Կիրակու առաջին քեզ համար աղօթք անենք. յոյս ունիմ, որ Աստուած իմ անարժան բերնի խնդրուածքը լսող, կատարող կըլնի:

¹⁾ Այգի: ²⁾ Գաւաղան: ³⁾ ձակատի չղարշ: ⁴⁾ Շառաւիղ:

Երկու կանայքը մոռացած իւրեանց անհամեմատ դրութիւնը՝ երկար ժամանակ չորած մնացին Կիւրակէի աւերակ կաթուղիկէի մէջ ու երբ գլուխները բարձրացրին, տեսան քուչովն անցնելուս Դանիէլի որդի տիրացու Առաքելին՝ վերջումը Տէր Առաքել։

—Շուտ գօտիկդ յեա արած, խանութ ջան, ասեց Շուշանն ու վազեց քուչից նշանացի անելով կանչեց տիրացուին։

Ինն ամսից յետոյ Վարդափառ Կիւրակէ օրը տիրացու Առաքելը քահանայի քամալն ընկած՝ եկեղեցուց դրկին տանում էր շարական ասելով մի աղջիկ երեխայ։

—Անունն ի՞նչ դրիք, հարցրեց Ղևոնդ աղէն, որ այսօր համարեա կարելի էր ասել, թէ մի փոքր մարդկութեան շնորհք կար վրէժն։

—Մանուշակ, պատասխանեց տիրացու Առաքելը, սանամայրս էգպէս էր կամեցել ու տատմօր բերանով ապսպարել։

Ե.

ԳԵՈՐԳ ԽԱԼՖԵՆ

Շատ տարի է, որ Երեւանու նահանգը իւր բոլոր գաւառներովն ու գիւղերովը բաժանուած է օսմանցոց տիրապետութիւնից։ Պէտք է ասել, որ Հայաստանի այս մասը մի որոշ դրութեան մէջ չի մնացել. երբեմն պարսիկն է տիրել, երբեմն օսմանցին, մի ժամանակ վրացիքն են ոտնատակ տուել, միւս ժամանակ լեզգիների արշաւանքներին է ենթարկուել և միշտ խաղալիք է դառել այլ և այլ տարբեր օրէնքների և կառավարիչների իրաւասացութեանը։ Յիսուն տարի կայ սակայն, որ ազատուելով պարսկական լծից, ստացել է մի կայուն դրութիւն։ Այս ժամանակամիջոցից յառաջ, ինչպէս և մեր պատմած իրողութիւնները կատարուելուս՝ ամբողջ մի դար սրանից անց՝ Երեւանը գտնվում էր պարսից բարբարոս ճնշողութեան ներքոյ. բռնակալութիւնն ընդհանրացած էր ամէն տեղ։

Աշտարակ գիւղն էլ լինելով Երեւանի նահանգումը, ոչնչով չէր զանազանվում իւր նմաններից։ Ամէն մարդ ենթակայ էր որ և իցէ սարվազի կամայականութեանը. գլուխը մի սոխ էր։ Նթէ, ասկնք, ցանկացաւ մի խանի ծառայ իւր վայելչութեան համար փորձել մարդու և հաւի զանազանութիւնը, էլ չէր հարցնիլ, թէ ո՞վ է իրան

դիմացը, էնքան որ հայ լինի, տանուտէր, իշխան, ծեր, մանուկ, նրա համար մին է, կը խփէր անխնայ. դեռ պարծանքի համար աւելի պատուաւորներ լըայ կը փորձէր թուրը. սուրը գնահատուած էր իւր կտրած գլուխների քանակութեան չափով: Կեղտոտ մի հայ սպանելու համար, ո՞վ պիտի նրա սրտին կպչէր. քրիստոնեան ու շունը՝ երկուսն էլ հաւասար են, քանի որ քո կամքն է, որ քո շունը դռանդ կապած լինի, թող ապրի ու պէտք գայ. երբ զգուեցար, սատկացրո՛ւ: Եթէ քո շունը իւր արած որսովը կարողանում է բերանդ համ բերել, պահիր. որան ինքդ անուշ արան, ոսկրն էլ շանդ առաջը ձգիր. անպիտանացաւ, էլ պէտք չի դալիս, էլ նապաստակի քամակից չի կարողանում վազել, սպանիր, ուրիշը վերցրո՛ւ:

Որքան էլ պարսիկը սրանց հետ էսպէս էր վարվում, իրանք Հայերը ի նախնեաց անտի իրարու պատիւը ճանաչում էին. մեծը փոքրին սիրում, փոքրը մեծին էր յարգում, հարուստը աղքատի կարիքին էր հասնում, նրա վճարելէք հարկն իւր վերայ առնում, չքաւորը հարուստի գործերումն էր պէտք գալիս. Աստուծոյ երկիւղը միապէս տիրած էր ամէնքի սրտում. հայոց սուրբ հաւատը, Լուսաւորչու սուրբ եկեղեցին այս պարտականութիւնն էր դնում իւր հօտի ամէն մի անդամի վերայ: Ամէն գիւղ ունէր իւր համար իշխաններ ասած դասը: Սրանք մի քանի պատկառելի ալեգարդ ծերունիներ ու խոհական երիտասարդներ էին, որոնց ձեռքիցը բան էր գալիս, որոնց բերանումը լեզու՝ զլխումը խելք և քսակումը փող կար: Սրանք պատասխանատու էին իւրեանց գիւղի ամբողջութեան համար Աստուծոյն, իշխանութեանը և փոխադարձ օգնութեան գործին: Ոչ-ոք չէր կարգել սրանց այս պաշտօնին, ամէն մի հասարակութեան յարգանքն էր տարիների հետ սրանց պատիւն աւելացնում: Սրանց խօսքն իշխանական իրաւունք ունէր, սրանց կտրածը կտրած էր, դատածը՝ դատած: Եւ ի՞նչ ասել կուզի, որ տէրտէրն էլ իբրեւ իւր սիրելի ժողովրդի հոգեւոր ծնողը, սրանց ուրախութեանը և տրամութեանը միշտ մասնակից էր լինում:

—Տէր տէր ջան, աջիդ մեռնիմ, տանուտէր, իշխաններ, մեր տէր ու տիրեկաններ, ձեր գլխին մատաղ, մի դատաստան արէք իմ ու հարեանիս մէջ. յանկարծ երեւում էր նրանց պատկառելի ժողովքումը իրանց գիւղացիներից մէկը և ձեռքերը կրծքին խաչած՝ ակնածութեամբ գլուխ տալով, սպասում էր սրանց բերանի վճռին: Կանչում էին մեր պատուելիները հակառակորդին և միահաւան նրանց բա-

ևականութիւն տալիս: Այնուհետև սրանց վճռածը համաձայնութեամբ ընդունելի էր երկու կողմիցն էլ, էլ հակառակութիւն չը կայ, էլ ոչ դատաստան՝ ոչ դատաւոր, էլ ոչ թուղթ և ոչ պայման, սրանց վճիռը վերջնական էր:

Մեծ էր, շատ մեծ էր այս անաչառ դատաւորների՝ այս զիւղի կառավարիչ ծերունիների պարտաւորութիւնները, մեծ էին լինում միշտ և սրանց կրած նեղութիւնները: Յանկարծ եթէ մի պարսիկ բէգ զիւղն էր գալիս, սրանց միջքի կաշին էր շարժւում. նրան լաւ չը պատուեցին, նրա ընծան իրան հաճելի չեղաւ, խեղճ ծերունիների մօրուքի ալիքն էր նրա ձեռին մնում. երիտասարդները գլուխ առած՝ ծակն էին մտնում, իսկ ծերունիքը ձեռք ընկնում. և ի՞նչ կը համարձակուէին ջահէլները յանդգնիլ, դուրս ընկնել, աչքի երևալ. էդ կը նշանակէր ծերերին և իշխաններին անպատուել:

Խեղճ ծերունիք, քանիսը ձեզանից մի հանդիսաւոր օր յանկարծ կոչուել էք, կամ որ ճշմարիտն է քաշէք տրուել մի խանի կամ բէգի դուռ և գլուխներդ քօթուկի՝) մէջ մեռել, կամ թէ մի քանի ամիս բանտարկուել ու ձեր ուղուրին ձեր ընտանիքն էլ, զիւղն էլ քանդուել, աղքատացել է կաշառքներ տալով, և ի վերջոյ դուրս էք եկել բանտից գանակոծ, տանջուած, կիսամեռ, յետին շնչումը: Քանի շատ են եղել ձեր վրայի տանջանաց նշանները, այնքան ձեր պատիւը բարձրացել է ձեր համազիւղացոց մէջ, այնքան ձեր խօսքը զնահատուել է:

Աշտարակ զիւղն էլ՝ Երևանի զիւղերից առաջինը՝ ունեցել է իւր արժանաւոր ծերունիքն ու իշխանները, իւր պատուելի քահանայքը, որոնց գլխին արթուն հսկողի նման կանգնած են եղել տէր Յարութիւնն ու Գէորգ խալիֆէն: Վերջինս ոչ միայն իւր զիւղի մէջ, ոչ միայն Երևանու գաւառումը, այլ և պարսից խաների ու բէգերի համակրութիւնն է գրաւել. իւր խելքովը, հանձարովն և քաղցր բնավորութեամբն ամէնքի խօսելու առարկան է համարուած եղել:

Այս պատուական մարդը լինելով մեծ տան որդի, ի մանկու թէնէ բարձր է կանգնել իւր նմաններից. երեւի լաւ կարգալէ իմացել, որի համար խալիֆայ՝) մականունը մինչև մահը իւր անուան հետ կրել է: Գէորգ-խալիֆայ էր նա կաթուղիկոսի, խաների, բէգերի

1) Ծառի բուն: 2) Կարգացողների պատուանուն:

ու ամէն մեծ ու պստկի համար. 100 տարի է անցել ու այսօր էլ Աշտարակումը դեռ յիշվում են Գէորգ-խալֆենց այգին, ձորը, հանդը և այլն:

Գէորգ-խալֆէն չի ունեցել որդի և որդուց կարօտ է վախճանել, ասում է նրա տապանադիրը. Գէորգ խալֆէն չի ունեցել որդի ու բոլոր գիւղին ու գաւառին հայրութիւն էր անում—ձայն է տալիս աւանդութիւնը Աշտարակցիների բերանում: Նա որքան էլ մեծ հարստութեան տէր՝ շատ պարզ է եղել հագնելուս. երկար կապուտ զադաք արխալուզ, մի սև թևերով լանքեայ կապայ նրան ցոյց են տուել ամէն տեղից. լինելով միջահասակ մարդ, բաւականին քաղցր դիմաց գծագրութիւն է ունեցել: Նրա երիտասարդութիւնից մինչև խորին ծերութեան հասնիլ իւր կարմիր գոյնն և առողջ կազմուածքը նրանից չեն բաժանուել. նրա մեծ մեծ սև աչքերը, հաստ ունքերը, արծուի քիթը ամէնքի մօտ պատկառելի են կացուցել նրա անձնաւորութիւնը. վեհանձնութիւն և խոնարհ սիրտ—այս երկու յատկութիւնը մի և նոյն ժամանակը գտնուել է նրա մէջ:

Գէորգ խալֆէն շատ մեծ չէր, երբ որ գիւղի իշխանների կարգն անցաւ, բայց շուտով ամէնքի գլուխը բարձրացաւ: Այդ բաւական չէր, որ Աշտարակումն առանց Գէորգ խալֆի ոչինչ գործ չէր յառաջ գնալ, այդ հերիք չէր, որ տմառները՝ Կարմրաւորի պատի տակին, ձմեռները գոմերի օդաներումը ¹⁾ նրա նստելու քարը, որ նախագահական բազկաթոռի պաշտօն էր կատարում, միշտ պարապ էր իւր բացակայութեան ժամանակը. ուրիշ գիւղերում էլ նա բարձրաթոռ էր. մի հայ գիւղում եթէ իւրեանց ծերունի իշխանները տխարանում էին մի գործում, իսկոյն դիմում էին Գէորգ խալֆին, և այս հանձարեղ մարդը ամէնքի կարիքին էլ հասնում էր: Նա ազգական էր տէր Յարութիւնի և Ղևոնդի. վերջինիս հետ հօր եղբօր թոռներ էին: Այս երեք տունն էլ ծագել էր Կամնարական ցեղից, ինչպէս իւրեանց ազգաբանութիւնն է ասում: Շահազիզեան մեծ տան որդիք էին սրանք՝ Աշտարակ գիւղն է այսօր բարձրաձայն քարոզում: Գէորգ խալֆի օրովն էլ մի քանի տուն էին սոքա բաժանուած, իսկ այսօր Աշտարակու կէսն է Շահազիզեանց, հետն էլ

¹⁾ Գոմի մէջ մի բաժանմունք է, ուր հաւաքվում են ձմեռները գիւղացիք:

կամնարականը կցած. երևի քանի մի դար է տևում այս ազգութիւնը. Գէորգ խալֆի օրն արդէն միմեանց մէջ չհասութիւնը հեռացել էր. երկու սեռի Շահազիզեաններ միմեանց հետ ամուսնանում էին:

Գէորգ խալֆէն իւր ունեցած մեծ հարստութիւնը բոլորը գործ էր անում գիւղացոց շահի համար: Եօթը գութան էր դուրս գալիս սրա բակից. 40 զով, 200 կով, 2000 մաքի ¹⁾ ամէն օր խշխշալով կ'թփում էին ու փրփրալեց կաթը անուշ հոտով գիւղն կողքիցը քունկերի ²⁾ միջեց առու էլած՝ քուչեքովը գետնի տակից գալիս նրանց մեծ մառանն էր լցվում և իւր ու պանիր էր դառնում. նրա տասն այգիներից եկած գինին ու պտուղը վերեքուել ³⁾ չէր լինում: Այս բոլորը դրած էր խեղճերի ուղղորին: ⁴⁾ Մի ստիւ ⁵⁾ իւր, կամ մի չափ գինի չէր ծախուիլ այս բարութեան ծովիցը: Օրական 200 հօտաղ, ⁶⁾ մշակ, բանուոր ու աղքատ սեղան էին նստում Գէորգ խալֆէնց տանը: Չէր կարելի մի օտարական Աշտարակովն անց կենար ու Գէորգ խալֆի մի բաժակ սառը ջուրը չը խմէր: Այս էր նրա սովորական հրաւիրանաց ձևը: Եթէ չը վախենար իւր համագիւղացիների սիրտը ցաւեցնելուց, բոլոր պարսիկների բերանն էլ նա կը փակէր իւր ուղարկած ընծաներովը, բայց չը կամէնարով հասարակութեան անձնական պատուին գիպչել, որ և իցէ պարսկական բայրամի, կամ մի խանի ու բէգի որդու հարսանիքի ժամանակը թոյլ կը տար, որ գիւղեցն էլ ընծայ ուղարկուէր:

Իւր այսքան մեծ գործունէութեան մէջն էլ նա մի օր գիւղումն եղած ժամանակը ժամից յետ չէր ընկնիլ. դառ կը կանգնէր տէրաէրի մօտ ու ժամ կասէր:

— Աղջի՛, Խորիշան, վեր կաց ժամ գնանք, ասում էր նա իւր սիրելի ամուսնոյն, և խալֆէն իւր կնոջ հետ ամէնքից յառաջ ժամումն էր:

Գէորգ խալֆի բոլոր գործերին օգնական էր ընտանեկան կառավարութեան մէջ նրա կին Խորիշան խանումը: Եթէ մարդը տղայ-մարդկանց մէջ անուն ունէր, կ'ինը բոլոր Աշտարակու կնանոց ծաղիկն էր. ոչ թէ իւր մարդու անունովն էր նա պատուած. ինքը մարդիցը յետ չէր մնում բարեսրտութիւնով. բոլոր այրիները նրա ձեռքովն էին իրանց ցաւերին դարման գտնում Գէորգ խալֆից, բոլոր որբերի ու անտէր քաղցածների մայրն էր նա: Գէորգ խալֆէն ժամանակ չունէր իւր անային հոգսերի մէջ խառնուիլ, Խորիշան խա-

¹⁾ Էդ ոչխար: ²⁾ Խողովակ: ³⁾ Ժողովիլ: ⁴⁾ Համար: ⁵⁾ Կշեռքի քաշէ: ⁶⁾ Երկրագործ մշակ:

նուսն էր քէյվանու¹⁾ զլիսն կանգնած եփու թափ անել տալիս. նա ինքը բանալիները դռակին քաշ արած՝ ամէն տեղ էլ հասնում էր: — Կերէք, ձեզ անուշ, խրախուսում էր բազմած ճաշողներին, գութանաւորի փաւը զրկիր, հրամայում էր քէյվանուն, էս իւղն ու ալիւրը տարէք խեղճ Մարկոսի կնիանը, ահագին ջիւալն և աքաշը²⁾ լցրած՝ ուղարկում էր ծառաների ձեռքով. լոյսը կը բացուէր, մինչև մութն ակնակիրը նրա ոտի մաշկը հագիցը դուրս չէր գալ. նրա նստելը միայն ճաշելու ժամանակն էր, նրա կանգնելը միայն եկեղեցումը: Նրանց ամուսնական քաղցրութեան վերայ ամէնքը զարմացել էին: Ատում են, սրանք մի բնութիւն են ունեցել. առաջօտեկն հէնց որ շորերը հագան, երեսները լուացին, մի անգամ կը համբուրուէին, երկուսին էլ նոյնպէս ընթրիքից յետոյ էս դործողութիւնը կը կրկնէին և էս սովորութիւնը մինչև մահը շարունակւէին:

Խորիշան խանուսն էլ իր մարդիցը յետ չէր մնալ ազգաբանութիւնով: Նա էր գուստը Ազարիայի Գառնեցւոյ Պռօշեանց, վիայում է այսօր նրա մամուռած տապանաքարը. իսկ Պռօշեանց իշխանական ցեղի համար Գառնի զիւղի մօտ գտնուած Գեղարդայ հրաշակերտ վանքի արձանագրութիւններն և հայոց պատմագիրները այսօր էլ բարձրաձայն քարոզում են: Պահլաւունեան տան շառաւիղ, Գրիգոր-Մագիսարոսի եղբօր որդի էր ինքը՝ ցեղապետ Պռօշ իշխանաց իշխանը: Երևում է Խորիշան խանումի հայր Ազարիան է գաղթել Գառնի զիւղից և նրա սերունդն է, որ այսօր էլ բնակվում է Աշտարակում. որոյ մի անգամն էլ ընթերցող, ձեզ ձանձրացողն է: Աշտարակու երեսան ևս քեզ կասի, որ տէր—Առաքելից տունը՝ Պռօշ մեծ իշխանի ցեղիցն է:

Ահա այս մեծ մարդը՝ Աշտարակու պաշտպան Գէորգ խալճէն իւր սրտի էլ կին էր ճարել:

Գէորգ խալճի ժամանակը ոչ մի ուլի քիթ չէր խոռուել³⁾, ոչ մի նեղութիւն չէր գալ պարսիկներից, եթէ միւս կողմից իւրեանց ազգին թուք ու նախատինք Ղևոնդը յառաջ եկած չըլնէր և իւրեան չարութեանն էլ գործակից չունենար Աստուծոյ երկիւղը և մարդկանց ամօթը սրտից հանած, իւր քահանայութեան կարգին անարժան Քալթառեկն տէր Մէլիքսէթին: Սթէ Աստուծոյ պատիժ էիր ուղում, էս երկու մարդը հերիք էին. բոլոր Երևանու գաւառի հայերին սարսափեցրել էին, Աշտարակին ևս առաւել: Ինչ որ Գէորգ խալճէն շննում էր, միւս օրը էս երկու փչանալու պառուշները քանդում էին. — Ի՞նչ անենք, ասում էր ախ՝ քաշելով Գէորգ խալճէն, ծառի որդն իրանից է բհամ գալիս:⁴⁾

Զ.

Ք Ա Ռ Ա Ս Ո Ւ Ն Ք

— Ես քեզ ասում եմ, զլիս զուղը հանիլ մի՛, շուտ արած, վեր կաց, ինչ ունիս չունիս հաւաքի՛, մեղուկ կապի՛, ի՞նչ ես

¹⁾ Տնտես. ²⁾ Հողի փոքր կարաս. ³⁾ Վնաս դիպել. ⁴⁾ Յառաջ գալիս:

էղբան դանգ ու սար անում: ¹⁾ Էս օր Հիւսէին - Ալի խանը իմ ճակատս պաշեց, հասկանում եմ, Հիւսէին - Ալի խանը՝ աշխարհքի տէրը. Խնչ ես մի մատը լակոտի պէս լացով ուզում վախացնել. անպատճառ պէտք ա քօչացնենք:

— Թող ինչ գալու ա, գայ. իմ մարդ Ղևոնդը չընես, ուզեմ նաս պէժ պէժ կրակ դառնաս, ես քառասունը չըլըացրած՝ տանս շեմքն ²⁾ անց չեմ կենալ. օխաւ խաչի գլուխ եմ պատուել, ³⁾ անջախ ⁴⁾ Աստծու ողորմութիւնը հասել ա, պտի իմ ձեռովը հիմի իմ տունը քանդեմ, երեսէս քառասնքակոխ անեմ: ⁵⁾ Դու հէր չեմ, դու մօր բերած չեմ, դու գիտես ոչ որ ընչանք քառասունը բոլորի ոչ, ընչանք քառասուն օրէն գլխին երեսին ժամ չըտանին, քառանքահան չանեն, ծննդկանը բակի շեմքից ոտը չի դուս դնիլ, դու գիտում չեմ, որ շեմքի գլխիցը չարը երեսին կը խփի, քօրփէն ⁶⁾ չարոց ⁷⁾ կրնի, կրնի աւորուի. սատանէքը նրան քշերը քնած տեղը աչքերը բաց քարափների գլխին ման կածեմ, բաս դու էս բաներից խաբարութիւն չունիմ, դու որ աստղի տակին ես յառաջ եկել:

— Էդ քո քօռ պառաւի քարոզներդ քեզ համար պահիր, հէնց հիմի, որտեղ որ ա, թուրքերը գեղը կը թափուին, մենք ըսօր շատ գործ ունինք. տէր Մէլեքսէթը հիմի իր տունը տեղը վաղուց ա կարգի դրել. քանի գեղըցիք բէխաբար են ⁸⁾, քանի ունեցած չունեցածները ծակուծուկերը չեն կոխել, դու պտի բարդ ու բուրդ ⁹⁾ հաւաքես ու շտապես փարբի Նաղի բէգի տունը. ընտեղ քեզ համար լաւ տուն եմ պատրաստել: Վնաս չունի, ընտեղ պարկի, քառասունը թուրքի տանը լըացրո՛ւ, մի շաբթէն գլխին էլլեկը ¹⁰⁾ յետ բերիլ կը տամ քօչատեղից. սանդն էլ ա իմ ձեռին, պօպօքն էլ: ¹¹⁾

— Ա՛յ մարդ, ի սէր Աստծու, ես գիտեմ քո սիրտդ էնքան քարացել ա, որ ողջ գեղի սուգն ու աղաղակը քո սրտին մի մատը քեար չեն անիլ, էս օրվան քո ազդ ու ընտանու, քո ընկեր հարեանի նեղութիւնները, էս օրվան արէնթաթախ երեսեքանց մէրերի աւնիծքն ու հայհոյանքը քո անկաճիդ զուռնի ձէնից քաղըր պէտք ա

¹⁾ Զգուացնել. ²⁾ Սեամ: ³⁾ Խաչերին աղաչել: ⁴⁾ Հազիւ: ⁵⁾ Քառասուն օրը չըրացնել եւ այդ պատճառաւ դիւահարիլ: ⁶⁾ Փոքրիկը: ⁷⁾ Այսահար: ⁸⁾ Անտեղեակ: ⁹⁾ Ծանրութիւն: ¹⁰⁾ Հասարակութիւն: ¹¹⁾ Ընկոյզ:

Թուայ, գոնէ՛, քու հէրուԹիւնդ միտդ բեր, աչքդ քցա՛ն էս բարուրի վրայ, որի համար տասներկու տարի ես աղի արտասունք եմ Թափել: Զօլի ջանավարը իր ձաղին տեսնելուս կակղում ա, դու անվերիվերի՞¹⁾ կճոռողներիցն էլ անցկացար: Հէնց էս օր պտի դու քո չարահոգի ընկերի հետ, պատժի՛ նրան իր անտօնական կարգը, զնայիք անհաւատ խանին բղէիք, որ դաք դեղը արէն կօլօլ անէք, այ արէնկօլօլ ըննի՛ էն պռճոկուելու տէր ՄէլէքսէԹը: Քեզ մատաղ, Ղևոնդ ջան, քաղցրացիր, լսի՛ քու կնգայ աղանչաքը, քու որդու սիրուն, ձի նատի՛, յետ դառ, գնա՛ Երևան, ընկի՛ իմ կողմից խանի ոտները. ասա՛ կնիկս վարսը՝²⁾ շաղ տուած ոտիդ տակին փռում ա, անց կացրո՛ւ էս պատուհասը: Դու իմանում ես, որ տարւան էն վախտն ա, որ մի մարդը տասը հազար դեան՝³⁾ աժի. խեղճ գեղըցիքն իրանց տարուան ապրուստն են հաւաքում, արտերը հասել, կճղել՝⁴⁾ ա, հինգ օր էլ անց կենայ, էլ մի հատիկ չի մնալ հասկի մէջ, վէր կը Թափուի, երկնքի դշերի բաժին կը ընի: Ասա՛, հասկացրո՛ւ խանին, կարելի ա խեղճ կը դայ, կարելի ա նրա անօրէն սիրտը քեզանից աւելի փափուկ կը ընի: Որ ուրիշ ոչինչ չընի, դու հէր ես, ծնող ես, յայտնի՛ իրան, որ կնիկդ քառասներումն ա, ասա՛, որ դեղը քօչացնելով՝ դու քու մինուճարիդ՝⁵⁾ փորձանքի կը բերես:

— Ես քեզ հրամայում եմ ձէնդ քեզ քաշի, անպիտան կնիկ, դուռաց Ղևոնդը խեղճ Համասիխուռ տիկինի վերայ, որ սիրԹնել պատի ծեփ էր դառել, քու էդ կնգայ խօսքերովը պտի իմ միտքս փոխել տամ: Խանն ի՞նչ ա հասկանում գեղի խաբարը, էդ իմ սարքած բանն ա, խտակ յարմար ժամանակն էսօր ա, որ կայ, գեղի շատ բաժինը հիմի հանգումն ա, քօչելու ձէնը կը քցենք ու մի սհաթ չը քաշած՝ փէտը կը դնենք, առաջ կանենք. բնչանք հանդաւորը կը լսի, դեղը կը Թափի, մենք մեր Թալանը՝⁶⁾ տուած՝ մեր գործը տեսած կը ընինք: Էս անգամ խանը չէր ուզում քօչացնիլ, վախում էր, որ հերուայ պէս բան չը կարողանանք զլուխ բերել. հերուայ պատճառն էլ դու էլար, էնքան դէս ու դէն ընկար, ուշացրիր տունդ ժողովիլը, որ գեղըցիք հօտն առան, էլած չէլածը Ծիրանաւորը

¹⁾ Ամենավայրենի: ²⁾ Մազ: ³⁾ 1000 դեանը 30 կոպէկ է: ⁴⁾ Հնձելու ժամանակն անցնելու պատճառաւ արեւից խանճուիլ: ⁵⁾ Մի հատիկ դաւակ: ⁶⁾ Աւար:

կոխեցին, վերջն էլ էնքան սարվազներ կոտորուեցին: Գու զիտե՞ս, որ գլուխս կտրել էր յայլս սարդարը. էն օրուանից դէսը դեռ սիրտը վրէս պահաս ա: Ին սատանայ տէր Մէլեքսէթն էլ իմ ճանաչացրածն ա, ուղում ա յառաջս կտրի: Լաւ էլ սիրտը տրաքում ա, որ իրան բան չասած՝ քօչացնելու հրաման հանեցի, համա որ ձեռին ճար չըկայ, եկել ա ոտս լիզում: Ին լաւ հասկացաւ, թէ էս օրուանից Ղևոնդն ինչ փառքի տիրացաւ:

— Քարասիրտ, անխղճմտանք, յուսահատուած ճիշ արձակեց Համատիւռը և մի ակնթարթի մէջ յափշտակեց կողքին դրած բարուրած երեխայն ու մէտակ շապիով, բոբիկ ոտքերով վեր թռաւ անկողնիցը. — առաջինը ես գլուխս մատաղ կըտամ երեխա հետ ու քու օձ սրտինդ կը խափանեմ, ես ողջ գեղը տուն է տուն կը պըտտեմ, ամէնքին իմաց կըտամ: Գեռ քու թալանչէ թուրքերը դեզը չհասած՝ ամէն բան կը պահեն, դու էլ մի չով¹⁾ չես գտնիլ, որ աչքդ կոխես, սարդարի կշտին էլ սև երես կըլնիս:

Կայծակի արագութեամբ դուրս թռաւ տիկին Համատիւռը սենեկից բակը, բայց ինչն և մի արագութեամբ դրսից լսուեցաւ նրա յուսահատական ճչիւնը և լռելը:

— Հա, հա, հա, հետեւեց նրա դուրս գնալուն Ղևոնդի օրտի խորքից դուրս բղխած բարձրաձայն քրքչոցը. յիմար կնիկ, հէնց կարծումա, թէ հեքուայ պէս բանը Փահմիլ²⁾ չեմ էլ չի իմանում, թէ չորս աղբշիլ³⁾ դուռը պահում են ու ինքը հիմի նրանց ճանգին ա. գնա գեղին իմաց տո՛ւր. չաւ արա՛⁴⁾, գնա՛, քու խելօք Գէորգ խալֆէդ քեզ տիրութիւն կանի, գեղի ճարն էլ կը տեսնի...

Խօսքը դեռ չէր վերջացրել, երբ չորս վեթխարի պարսից սարվազներ ներս բերին մի անշունչ ասենք, թէ կիսաշունչ դիակ, գրկին ամուր սխմած մի երեխայի բարուր:

— Ղևոնդ քեօխմայ⁵⁾ ասաց նրանցից մինը. քու հրամաններդ մի առ մի կատարեցինք, խանութը դուրս գալուն պէս բռնեցինք, բայց յանկարծ սա մեր ձեռքին թուլացաւ ու ինչքան աշխատում ենք, չենք կարողանում երեխէն ձեռքիցն առնել. եթէ սրան կամ երեխային մի փորձանք պատահի, մենք մեղաւոր չենք, դու մեզ երեխայի համար չը զգուշացրիր և չը հրամայեցիր, որ նուազելուս քեզ կանչենք:

¹⁾ Ծղօտի կտոր: ²⁾ Նկատել: ³⁾ Կարիճ: ⁴⁾ Հռչակիր: ⁵⁾ Տանուկէր:

Դիակը զգուշութեամբ ցած դրին պարսիկներն անկողնի վրայ ու յետ կանգնեցան:

Մի սարսափելի տեսարան էր. նորածին երեխայն ճշում է, Համասիլուռն անշունչ ընկած է. պարսիկները հեռուումը յետ քաշուած անխօս՝ մին նայում են կնոջը, մին էլ մարդին. Ղևոնդը մի քանի րոպէ արձան է կտրուել ու չի համարձակում շարժուիլ: Այդ րոպէին հայր և ամուսին կոչումը իւրեանց ազդեցութիւնը գործ դրին նրա վրայ, աչքերիցը ակամայից դուրս խլուեցան երկու կաթիլ արտասուներն. ինչ անէր, չգիտէր, մոլորուել՝ մնացել էր: Յանկարծ միտքն եկաւ, որ ինքն ամուսին է, որ իւր նուիրականութիւնը՝ իւր պատիւն օտար պարսիկների աչքի առաջին անվայել ընկած է, որ կանացի պատկառանքն ինքը ոտքի տակ է տուել: Այս ամէնը նկարագրուեցան նրա յիշողութեան մէջ և նա իրան համարեց հողի հետ հաւասար, ամէն արարածներից ցած, մի աննշան որդի: Եւ Համարձակուեցաւ իւր քաշ ձգած գլուխը վեր բարձրացնել Ղևոնդը, ձեռքով պարսիկներին նշանացի արեց, որ դուրս դնան: Հրամանը կատարուեցաւ, բայց ինչ անելը չէր իմանում. չէր վստահանում մօտենալ այս րոպէին ամէն բանից թանգագին առարկային. զոնէ այս րոպէն այսպէս եղաւ նրա համար: Նա առաջին անգամ, կարելի է իւր կեանքի մէջ զգաց, թէ ինքը այր և հայր է. չոքեց կնոջ սառը մարմնի առաջին, ոտքը համբուրեց, գլուխը դրեց անշունչ դիակի կրծքին, երեխայի թաթիկը մի ձեռքով իւր անտաշ ձեռքերի մէջ բռնեց և բաւական ժամանակ էս դրութեան մէջ անխօս մնաց: Եւ մինչ ուղում էր գլուխը դէպի երկինք բարձրացնել, թէ ընչէ՞ համար, էդ միայն իրան էր յայտնի, աչքովն ընկաւ առաւօտեան նոր ծագող լոյսը:

Եւ յետ գազանական կիրքը յաղթեց նրա թուլացող ջղերին. միտքն եկաւ, որ երկու ժամ չի քաշել, պարսից սարվազների գունդը գիւղը կը լցուի քօչացնելու և աւերելու: Ենպէս էր տնօրինել նա, որ նախիրը դեռ գիւղի մօտ հաւաքուած լինի, ամէն մարդ նոր ցրուած լինին իւրեանց կալ ու կտին, իրանց արտն ու այգին, սարվազները գիւղը լցուին:

— Ես էս ի՞նչ եմ անում, գլխինս լաչակ¹⁾ ա՞, որ էս կատուասատկ տուած կընգայ հետն եմ ընկել, օրը ճաշ դառաւ, սարվազի

¹⁾ Եղարչ կանացի:

ծէրը հիմի կարմունջը հասաւ ու ես ոչ մի պատրաստութիւնս չեմ տեսել: Է՛յ, ո՞վ կայ ըտեղ, մռնչաց նա, կամ աւելի լաւ ասենք, ոռնաց, ու գժուած դուրս թռաւ:

Գոռոցի արձագանքը դեռ սենեկումը թնդում էր, որ պառաւ Սանդուխտը տուն ընկաւ. դեռ շուարեցաւ, բայց զգաց որ երկար ժամանակ կորցնել չի հարկաւոր, մօտ եկաւ, ձեռը Համասփիւռ տիկնոջ սրտին դրեց, տեսաւ որ բաբախում է, զգուշութեամբ երեխային ձեռիցն առաւ, որը հիմա անարգել բաց թողուեցաւ ձեռքից և ջուր ու ծծմբի օգնութիւնով հազիւ հազ կարողացաւ էս մի քանի թոյլ խօսքերը լսել. — «Իմ երեխէս, ո՞ւր աս երեխէս, ո՞ւր եմ ես, ի՞նչ էլան թուրքերը, ո՞ւր աս Ղևոնդը, զեղը կրակը տանում ա՞, քօչեցին պրծա՞ն, քօչը ո՞րտեղ աս հասել.....» Մի քանի էսպէս Սանդխտի համար անհասկանալի բառեր միմեանց քամակից շարեց Համասփիւռը:

Կէս ժամ չքաշեց, երկու հայ ու չորս պարսիկ ծառաներ առաջէին արել հինգ բարձած ձիանք. նրանք շտապով քշում էին Գրչի—Խէչի տակովը: Երկու ձիանոնց բեռները շատ թեթեւ էին. նրանք էին մի կին մի բարուր կրծքին կապած և մի պառաւ, իսկ միւս երեքը սնդուկներում ու մափրաշներում չարիղած՝ ¹⁾ տան կահ կարասիք: Հայ ծառաները քաշում էին կենդանի բեռների ձիանքը, իսկ թուրքերը միւսները:

— Ի՞նչ էք նազ անելով քաշում, յետ մօիկ տալով բաւականին ուշ մնացած հայ ծառաներին, ձայն տուեց թուրքերից մինը, մի ժամից մենք կրկին Աշտարակ պէտք է լինինք, Ղևոնդ քեօխվէն ասում էր, որ ձիանքն էս օր շատ հարկաւոր են:

— Ի՞նչ էք շտապում, պատասխանեց հայը, հրէդ չի փարբի՞ն, ոտս փոխեմ, ընտեղ ենք, տեսնում չե՞ս որ խանումը շատ նուազ աս, ձիու վրայ նստիլ չի կարո՞ւմ:

— Երևում աս սուրբ Գրիգորին ընտաւոր աս, քչփչում էին ձիանց սանձը քաշելով հայերը, որ դեռ քառասունքը չպրծած՝ ըսէնց անջան, թիլիկ միլիկ ²⁾ փարբի աս գնում, թէ չէ երկու շաբթուան ծննդկանը տանից դուս կը գա՞յ, լսած բան ա՞:

— Ախար որ մի ցաւ կունենայ, տեսնում չես արտասո՞ւնքը:

¹⁾ Կապկպոտած: ²⁾ Թուլացած:

Բայց սրանք երկուսն էլ չը հետաքրքրուեցան, թէ այս բեռներն ուր են տանոււմ, ուխտաւորին էսքան բան:

Մի ժամ չքաշած մեր ճանապարհորդներն իջեցրին փարբի Նաղի աղի դռանը տիկին Համասիկուին և պառաւ Սանդիստին: Պարսիկները գիտէին այս ուխտազնացութեան պատճառը, բայց հայ ծառաները հիմա միայն հասկացան, որ սրանից լաւ հոտ չի փչում, ու իրանց գլխին վայ տալով, առանց պարսիկներին սպասելու՝ թռան ձիանոց վրայ ու շտապեցին Աշտարակ իրանց ընտանիքի հոգսը քաշելու:

Մի քանի րոպէից փարբի մտաւ մի ընտանիք էլ՝ նոյնպէս բարձած ձիանքով: Ներկայ տիկինը ոչընչով չէր համապատասխանում առաջի եկողին. նա սառնութեամբ նստած ձիու վերայ, հրամաններ էր տալիս քոզիներին և պատուիրում զգոյշ լինել, բեռներից ոչինչ չը վայր ձգել, կամ երեսաններին ապահով պահել:

Սա էր չարահոգի տէր Մէլեքսէթի կինը, որ եթէ համամիտ էլ չէր իւր մարդին, արգելք էր չէր լինում նրան: Սա էլ իջաւ վաղի աղի տանը:

Ե.

«ԽԵՆԼՔ ՈՒՆԻՍ ՏՈՒՆ ԹՈՂ, ԹԷ ԶԷ ԴՈՒՌԴ Է՛Լ ՈՐ ՓԱԿԵՍ, ԵՐԹԿՈՎԸ ՏՈՒՆ ԿԸՆԿՆԵՄ»:

Յուլիսի միջերգումն էր, առաւօտեան արեգակը կտոր կտոր ամպերի տակից նոր իւր գլուխը ցոյց էր տալիս, մին երևում էր մառախլապատ, մէկ էլ թագ կենում, Մասիսի գագաթը թանձր սև ամպերի կիտուկները բոլորովին փակելէին, օրը բոլորովին յուլիսի չէր նմանում, կարելի էր գուշակել, որ անձրև և տեղ տեղ էլ կարկուտ կը լինի:

Աշտարակիցիք նոր վարժնած՝ կանայքն սկսել էին կովերը կթել, աղջիկները կռները հաւաքած՝ պոպոզ ¹⁾ գտակները գլխներին ծածկած՝ փէշերը վեր քաշած, դօտիկը խրած՝ իւրեանց քուջի գուռը աւլում են և ուսաշորը ուսին ձգած՝ շուտ շուտ առուից ջուր բերում, ջրջահանում. էս գործը նրանք շատ եռանդով էին կատա-

¹⁾ Վեղարածև:

րում: Ում քուչի դուռն իստակ աւլած ջըջըհանած էր, նրանց տանու աղջկին աւելի աշխատաւոր էր յիշվում ու աւելի պատանիների սիրտ էր գրաւում: Մի քանի կանայք էլ աւարտելէին իւրեանց տան գործը, երեսեքանցն ու ջահէլ հարս ու աղջկներին լաւ հագցրած՝ հարսների երեսը պինդ չարսաւով ¹⁾ ծածկած՝ առաջ արած՝ զնումէին այգին:

Նախիրը դեռ բոլորովին չէր դուրս գնացել, մի ծայրը գիւղի մէջն էր, միւսը հաւաքվում էր ձորի կամրջի մօտ: Կամրջի քարի վրայ դադանակը սիւն տուած նստած էր նախրչի Մանուկն և կովերի առաջը պահում էր: Անդաւորներից շատերը հանդումն էին քնել. տուն եկողներն էլ իւրեանց գերանդիները, մարանդիներն ու մանգաղները ²⁾ սրած՝ ուզում էին շտապել մնացող արտերը հնձելու, վաղուց մասիլը ³⁾ հասել էր. կը կծղէր, կէրուէր, թողնել չէր կարելի: Մի կողմիցն էլ ձիանքը օրանով ⁴⁾ բարձած՝ կալերումը թափում էին և ուզում էին յետ դառնալ: Սրանք աքլորականչին ⁵⁾ էին իւրեանց գործն սկսել: Ոմանք էլ կալը քօլաշ ⁶⁾ արած՝ լծել էին եղներն ու կամներին վրա կանգնած «հառալճ» կանչում, իրանց կալսելու գործին էին: Տէրահները, Գէորգ խալճէն մի քանի ծերունիներով առաւօտեան ժամերգութիւնը նոր աւարտած՝ բերդի դռնիցը նոր ուզում էին բաժնուել իրարից:

— Էս ի՞նչ սարվաղներ են չորս հոգի ըսէնց վաղ էս կողմը քշում իրանց ձիանքը, մի կասկածալի հայեացք ձգելով դէպի նեղ փողոցի ծայրը, ասաց Գէորգ խալճէն. տէր Աստուած, դու փորձանքից հեռու պահես, սրանք իմ աչքումն լաւ մարդիկ չեն երևում:

— Կամ աղերը կրլի պակաս, կամ մաղերը, լաւ բանի հօ չեն դալ, գուշակեց տէր Յարութիւնը:

Խօսքը դեռ չէր վերջացրել, որ ձիաւորները հասան իւրեանց մօտ և առանց բարև տալու՝ նորանցից մինը դուռաց:—Արևը մինչև էստեղ զալը ձեզ ժամանակ, այս ասելով նա մորակի իրթով ցոյց տուեց երկինքը, էստեղ հասնելուն պէս բոլոր գիւղը պէտք է քօչի, 100 սարվաղ մի ժամից գեղը կը մանին, որ ձեզ քօչացնեն: Ել

¹⁾ Սաւան: ²⁾ Այս երեքն եւ հնձելու գործիքներ են: ³⁾ Բերք: ⁴⁾ Որայ: ⁵⁾ Հաւախօսին: ⁶⁾ Որայն կալումը փռել կալսելու համար:

ինչ էք կանգնել, չէք հասկանում, յոխորտաց նա, գնացէ՛ք ձեր շան լակոտներին հաւաքեցէ՛ք ու դուրս գնացէ՛ք գերեզմանների թումբը:

Մերոնց էլ հարկաւոր չէր ուշանալ, էս առաջինը չէր նրանց համար էսպիսի բօթաբեր համբաւ լսելը, նրանցից ամէն մինը հինգ անգամ ամենափոքրը իւր կեանքումը քօչ տեսել կը լինէր: — Դէհ, մեր տղէք, հառաչելով ասաց Գէորգ խալֆէն, վաղեցէ՛ք նախիրը ձորիցը յետ բերէք, գեղը հաւար ¹⁾ քցեցէ՛ք, մի տղայ ղըկեցէ՛ք հանդաւորի քամակիցը, էլ ի՛նչ էք երեսիս մօտիկ տալիս, ամէնքդ գիտէք, թէ ի՛նչ պէտք է անել: Տէր Յարութիւն, դու էլ անելիքդ արա՛, ես էս անհաւատներին տանեմ առաջները մի քիչ լափ ²⁾ ածեմ, դու եկեղեցու պահարանը բաց արա՛: Դուք էլ (միւս ծերունիներին) արանչիների ³⁾ հոգսը քաշեցէ՛ք, լաւ տղէք ըլին՛:

Մի բոպէի մէջ գիւղի խաղաղութիւնը խանգարուեց, ինչպէս մի գեղեցիկ պարզ օր, որ երբէք միտք չես անել, թէ կարող է այդպիսի եղանակին փոթորիկ լինիլ, յանկարծ մի փոքրիկ ամպ հիւսիսից հաւաքուի, երկինքը պատի ու կարկուտ թափի: Այսպէս փոխուեցաւ Աշտարակ գիւղը:

Լաց ու կոծը, շփոթն ու աղաղակը գիւղը բռնեց, ամէն մարդ իւր շարժական իրեղէնները պահելու հոգսումն էր, ունեցած չունեցածը ածում էին մառանների միջի կամ կարասների տակի վաղուց պատրաստ փորած հորերի մէջ ու երեսը հողով ծածկում, մի քանիսը կրում էին այգիներն, ուր աւելի ապահով տաքարներ ⁴⁾ ունէին պահելու, թանգազին ազիւ բաներն էլ վազեցնում էին մի շորի մէջ կապած՝ Ծիրանաւոր եկեղեցու պահարանը, ուր տէր Յարութիւնը վաղուց բերածը ստանում ու դարսում էր:

Անդաւորները որտեղ լսեցին էս բօթը, գործերը թողին, գերանդին կամ մարանդին ձեռքերիցը վէր ընկաւ, ցորնի բարդերը մնացին շաղ անցած, խրձերը՝ կիսակապիլ, օրան կրողները ճանապարհին թափեցին բեռը, կալերումը կալսուածքը կիսատ մնաց, այգիները դատարկուեցան ու իւրեանց լիքը բերքով անտէր ընկան, թափ տուած ծիրանը ծառերի տակին առանց հաւաքիլ փթեց,

¹⁾ Շփոթ, ²⁾ Լափելիք, ³⁾ Գիւղապահ, ⁴⁾ Գինի լցնելու հոր:

ամէն բան աչքից ընկաւ և միայն ջանք էին անում մի բոպէ չը կորցնել, իրանց պաշարը, որ միայն ալիւրից էր բաղկացած՝ գրաստի վերայ բառնալ ու դուրս գալ Կարմրաւոր եկեղեցու պատի տակ գերեզմանատան թումբը:

Մենք մոռենք, ընթերցող, քեզ հետ մի յարկի տակ և իմանա՞նք այս տան տիրոջ դրուժիւնը: Մի ցնցոտի անկողնի մէջ գետնի վերայ պարկած է մի հիւանդ երիտասարդ կին: Սա է ընտանիքի մայրը: Միւս մնացած անդամներից ամենից հասակոյն է տասնէւչորս տարեկան մի աղջիկ, որը շփոթուելուց մնացել է սառած կանգնած: Հիւանդը շատ ծանր է. նա ամբողջ գիշերը տաքութեան մէջ դնել է տուել — գլխից դուրս է տուել անկապ խօսքեր. երկու, երեք և հինգ տարեկան երեխայքը կողքին թափած՝ գետնի վերայ քնած են եղել. վեց ամսական մի նիհար, ոսկրներն ու կաշին մնացած աղայ — մանուկ էլ մինչև լոյս կողքին ընկած՝ նուացել է ¹⁾: Երբեմն աղջիկը բաց է արել իւր մօր քրտնքոտ կուրծքը, դրել երեխայի բերանը, ծծացրել առանց հիւանդի զգալուն. երբեմն էլ հարեանի տանից բերած մի փոքր թթուած կաթն է բերանն ածել, որ խօկոյն բերանից կամ յետեւիցն է թափուել: Եօթն ամիս է, որ այս տան զուլսը՝ մի աղքատ զիւղացի, որի ապրուստը իւր մի հատ բեռան ձին էր, թողել է էս աշխարհը և իւր ընտանիքի օրը սևացրել: Այն օրից մինչև հիմա սրա երեխայքը տաք կերակրի համ առել են միմիայն հարեանների ուղարկած բաժնից, իսկ ձին իւր մահից յետոյ կառավարող չը լինելու պատճառով՝ վաղուց ծախուել է ու կէսը թաղման վրայ է գործ դրուել, միւս կիսոյն էլ Փէրսի զիւղացի մօլա Քեազեմի պարտքը տալու և իւր տան կարիքը լցնելու համար է բանել:

— Նանի ²⁾ ջան, նանի, ի՞նչ պտի անենք, մօտենում է մեծ աղջիկը հիւանդին, գեղը քօջացնում են, խալտի շատ բաժինը իր բեռը կապած՝ Կարմրաւորի տակին հազիր ա, ասում են, Զազե զգեց ³⁾ սարվազե ծէրն երևում ա:

Հիւանդը, որ գիշերուան անհանգստութիւնից յետոյ մի փոքր թմրութեան մէջ էր ընկել, այս լսելուն պէս վեր է թռչում տեղեցը. — եկէք, մենք էլ գնանք, ես որ մօրիցը պակաս սիրտ ունիմ,

¹⁾ Թոյլ ձայնով լալ: ²⁾ Մայրիկ: ³⁾ Տափարակ:

որ իմ երեխէքս թուրքի սարվազների ճանգը քցեմ. ասել, դէպի դուռը վազելը, դռան տակին սաստիկ դետին զիպչելն և անշնչանալը մէկ է լինում: Երեսայքը, որ քրոջ ձայնից զարթնել էին, ու ամէնքը մի մի կտոր չոր հացի փշրանք ձեռքներին կռծում էին, լեղապատառ եղան, երբ որ իրանց մօր վայր ընկնելը տեսան, վազեցին հիւանդի վերայ թափուեցան ու լաց եղան. ծծի մանուկն առանց ուշադրութեան դետին ճչում է: Ի՞նչ անի խեղճ մեծ աղջիկը. բացի աղիոզորմ հառաչալից արտասուների ուրիշ ոչինչ չի կարողանում մտածել: Ինքն էլ իւր քոյրերի հետ բանտարկուեցաւ տանը. նրա ոյժը չի տանիլ մօր դիակը յիս քաշել ու դուռը բանալ:

— Նանի ջան, նանի, ինքն էլ հետեւելով փոքրիկների օրինակին, ընկել մօր վերայ գոռում է, նանի ջան, վեր կաց, դուռը բաց անեմ, գնամ տեսիմ հարեաններն իրանց գործից պրծել են, կանչեմ մեզ օգնեն, նանի, նանի.... Նանը չէր լսում, նա վաղուց ազատուել էր էս աշխարհքիս դառն հոգսերիցը:

Սարվազի ծայրն Աշտարակ մտած՝ սկսել էր իւր աւերմունքը. քուշաներուփն էլ համարձակ ման գալ չէր լինում, թրի բուլթ կողմը կպչում էր աջ ու ձախ ծակից գլուխ հանողին ու—չուտ արէք, անհաւատներ, ճանապարհ ընկէք,— լսվում էր ամէն մի սարվազի բերանից: Յուսահատութեան աղաղակը ողջ գիւղը վերցրել էր:

Տէր ԶարուԹիւնը, Գէորգ խալճէն ու մի քանի իշխաններ քունջ ու պուճախ ընկած՝ անկիւններով փախչելով օգնութիւն էին հասնում աղքատներին ու անտէրներին:

Ծակի փողոցովն անց էին կենում նրանք, երբ մեզ ծանօթ տանից մանուկների սրտակտոր լացը ականջներն ընկաւ:

— Ո՞վ կայ ներսը, բաց արէք դուռը, ձայն տուին սրանք. եկէք, մեր տղէք, մենք էստեղ այս խեղճ ընտանիքը մտահան ենք արել, ողորմած հոգի Ղազարի կնիկը հիւանդ ա:

— Ի՞նչ անեմ, չի կարելի բաց անել, սրանց բաղնեջուռն մի պատասխան եկաւ ներսից, մէրս դռան տակին վեր ա ընկել քնել ու զարթնում չի:

Տղէքանցից մինը պատովը բարձրացաւ կտուրը, երթկիցը ներս նայեց ու էլ երկար չը մտածած՝ ցած եկաւ երթկովը տան մէջ, յետ քաշեց անշնչացած կնոջն ու դուռը բաց արեց:

Սիրտ բեր, որ զիմանայ, իրողութիւնը երեակայութիւն չէր,

Հիւանդը մեռած էր, էլ բերանը բաց՝ սառած կանգնելու ժամանակ չըկար: — Հողը մեր գլխին, Աստուած էլ ընդունւր ա մեզ էս օրը քցում, մեր հախն ա, ըսկի մնիս մտքովն ա՛նց ա կացել, որ ըստեղ հիւանդ կայ, ամէն մարդ իր հային ¹⁾ ա, մեղադրում էր նրանցից ամէն մէկը իւր գլուխը:

— Մեռելը վեր կանելու վախտ չի, տնօրինեց Գէորգ խալճէն և հրամայեց հետի երկտասարդներին երեսաներին վազացնել էլլիկի մէջ:

— Տէր հայր, աջիգ մեռնիմ, շնչասպառ վազելով հասաւ նրանց նախըն Մանուկը, էլը քշեցին դպա Աբարան, համա խառատ ²⁾ Աբրահամի կնիկը կէս սհաթ չի ըլել երեսայ ա բերել, ծննդկան ա. տատմէրն էլ ու բարեկամներն էլ իրանց գլխի ճարը տեսնելումն են էլել, ու ինքն ուստէն էր մնացել կնգայ կողքը կտրած՝ ձեռ ու փէշ ընկել: Երկու սարվազ երեսի ձէնը լսել էին, ու հէնց շեմքի առաջին խեղճ խառատին տուել մէյիդ քցել ³⁾: Հիմի կնիկը մնացել ա անտէր տանը վէր ընկած:

Ո՞վ սիրտ ունի, թող համբերի, ի՞նչ անեն ողորմելի իշխանները, էստեղ պրծան, էստեղ վազեցին:

— Արանչոնց մօտ, Ծիրանաւորի գլուխը պտի բարձրացնել էս ծննդկանին, հրամայեց Գէորգ խալճէն: Դու տէր Յարութիւն, էլ կաննիլ մի՛, վեր կալ խաչ ու աւետարանը, էլլիկի առաջն ընկի, ես էլ արանչոնցը կարգի դնեմ ու գամ հասնեմ,

Քթոցը կախ ընկաւ Ծիրանաւոր եկեղեցու կտրիցը պարանով, խառատ Աբրահամի կնիկը իւր բարուրը գիրկն առած՝ մէջը նստաւ և քթոցի հետ վերև համբարձուեցաւ:

Ձեզ տեսնեմ, ձեր ջանին մեռնիմ, իմ կտրիճներս, խրախուսեց ներքեկից Գէորգ խալճէն արանչիներին, օյաղ ⁴⁾ կացէք, գեղն ու յիքանիքը լաւ պահեցէք, ընչանք լաւ մթնի ոչ, ըտեղից ցած չըգաք, հալալութիւնով, հերթով յիքանիքը ջրեցէք, ընչանք շատ կարիք չընիք, թուանք ⁵⁾ չի ժաժ տաք, աշխատեցէք տեղներդ թաքուն պահել, երբ օր տեսաք թէ էլ ճար չըկայ, արիւններդ էլ մի՛ խնայէք:

— Մեր աչքի, մեր գլխի վրայ, Գէորգ խալճայ, լսեց ցաւալի իշխանը վերևից արանչիների պատասխանն ու արտասուները թափելով՝ համբուրեց եկեղեցու պատը, գնաց էլլիկի հետ խառնուեց:

¹⁾ Հողօրին ²⁾ Հիւան: ³⁾ Գիակի նման պարկացնել: ⁴⁾ Սփաթ: ⁵⁾ Հրացան:

Ը.

Ք 0 2 ¹⁾

Առտարակու էլլեկը ²⁾ Պատաշարի առաջը չէր հասել, բացի արանդներէից ու սոս ու ձեռքէից ընկած ծերերէից ու ծանր հիւանդներէից բոլոր գիւղն այս տեղէ. տէր Յարութիւնը աւետարանը քաշած՝ յառաջ էր ընկել և հօր պէս քաջալերութիւն կարգում, տղամարդիկը իրանց շրջապատող սարվազների մոտրակներն անուշ անելով, առանց զանազանելու իւրը կամ օտարինը՝ օգնում էին, ամէնքի կարիքին էլ հասնում էին: Աւելորդ ձի կամ եղ ունեցողները չունեցողներին էին առաջարկում, էլ առանց տիրոջ կամքը հարցնելու առնում էին աղքատ մայրերի կամ պառաւ տատերի շալակներից նրանց ծանր, բայց քաղցր բեռը— անմեղ երեխաներին և նստացնում իւրեանց գրաստի վերայ. շատ փոքրիկներին էլ կոխում էին խուրջին ³⁾ մէջը. յետ էին բաց առնում եղան կամ կովի վրայ քցած խուրջինի բերանը և ամէն մի հակի մէջ երկու երեք երեխայ տեղաւորում, փոքրիկ գլուխներն էլ բերանից դուրս հանում: Մեզ համար անշուշտ հիմա ծիծաղելի կը լինի, բայց այն ժամանակը ցաւալի էր տեսնել եղան վրայ ձգած խուրջներ, կամ երկու ջվալ միմեանց կարած՝ որոնց միջեց կախ ընկած են այս և այն կողմից մի քանի մանուկների մանրիկ գլուխներ ու պստիկ պստիկ աչքեր, որոնք կարծես իրանք էլ վարմացել այս օտարոտի նոր տեսարանի վերայ, ձայները կտրած՝ աչքերը պլստրակին արած՝ ⁴⁾ հետաքրքիր են լինում: Բայց Աստուած ոչ անի, թէ որ նրանցից մինը իւր քաղցր զուռնէն սկսեց. լացի ձայնը բարձրացրեց: Ականջներդ փակիր, որ չըլսես, բոլորը միասին կը զռան, ու քաջ մարդ կասեմ, թէ այս երաժշտութիւնը անտարբերութեամբ լսես: Հինգ կամ վեց տարեկան երեխայքն էլ կիսամերկ՝ մի մի արխալղի կամ շապկի գուրջ ⁵⁾ վրէն քցած՝ բոբիկ ոտներով կուռ կուռի բռնած՝ վազում են քարոտ դարիդուսովը ⁶⁾ և կամ իրարից առաջ կտրուկ անում: Ամէնքից ուրախը սրանք են.— ուխտ ենք գնում, միմեանց ասում են, այ, հիմի կը հասնենք սուրբ Գէորգի ցից քարը, տեսնենք մեզանից ո՞վ յառաջ կը համբուրի քարի պիպը ⁷⁾ ո՞վ յառաջ կը տեսնի աղայ սուրբ Գէորգի գլուխը:

¹⁾ Զուռ, չուռ. ²⁾ Համայնք. ³⁾ Պարկեր. ⁴⁾ Պլէցրած. ⁵⁾ Հնոտի:

⁶⁾ Զառիվեր ⁷⁾ Մայրը:

Այս քարը նշանաւոր և ծանօթ է բոլոր Մողնի ուխտ գնացողների համար: Բարձրանալով Աշտարակու զառիվերը, յանկարծ մի տեղից երևում է սուրբ Գէորգայ հրաշագործ վանքը: Այս իսկ տեղումը գետնի մէջ ամրացած է մի ասպառած փղբրիկ քար, ոչ թէ մարդկային ձեռաց գործ, այլ բնականապէս յցուած ճանապարհի մէջ տեղը:

Վարդն ամէնքից յառաջ ընկաւ. նախընտրեալ որդի է նա, դաշտումը հօր հետ ջահէլ արջառների ու մոզինների ¹⁾ քամակից շատ է վազել: Ահա հասաւ նրան տէր Յարութիւնի երեխէն—Թորոսը, բայց շատ ուշ, Վարդը երեք ծունր էլ դրել պրծել է: Այս անմեղ մանկական խաղերն են, որ երեխաներին փոխանակ նեղութիւն տալու, սիրելի են արեւ քօչ գնալը: Անխիղճ պարսիկներն էլ գթոտվում էին այս մատաղ մանուկների պարզ սրտի վրայ, նրանք էլ թոյլ էին տալիս սրանց և զուարճանում, նրանք չէին վիրաւորվում, երբ որ այս փղբրիկ հրեշտակները չոքում են, ցից քարը համբուրում ու վեր կենում, աչքները դէպի երկինք բարձրացնում, թաթիկները դէպի նրան ուղղում, Որը գրկաբաց ընդունում է իւր մօտ, Որը միշտ հրամայում է. «Թոյլ տուէք դրանց ինձ մօտ գալ և մի՛ արգելէք»:

Գէորգ խալֆի խնդրանօքը իւզբաշին ²⁾ թոյլ տուեց մի՛ երիտասարդի սուրբ Գէորգի ցից քարի մօտից յառաջ ընկնիլ—Շուտով, հրամայեց խալֆէն երիտասարդին, խնդրի՛ր հայր սուրբին, թող շտապի:

Մողնի գեռ նոր էին մանում, որ վանքից սրանց յառաջը դուրս եկաւ Վանահայր վարդապետը սուրբ Գէորգի արծաթապատ աջը իւր արկղի մէջ բարձրացած:

Պարսիկներն ամենայն ակնածութեամբ ճանապարհ տուին էլին՝ մէրը կորցրած դառների նման մայիւնը երկինքը բարձրացնելով՝ երեսները գետնին քսելով, մօտենալ այս սուրբ մասունքներին, մի կուշտ ու կուժ արտասուէք թափել: Անիրաւները վախենում էին սուրբ Գէորգից, և մինչև այսօր էլ շատ զգուշութեամբ են խօսում նորա վերայ.—պստիկ սուրբն է, ասում էին միմեանց, դրա հրաշքները շատ են:

— Ո՛վ աղայ սուրբ Գէորգ, քու ոտի տակին մեռնի՛մ, երկու

¹⁾ Հորթ. ²⁾ Հարկւրապետը:

կարաս գինի իմ ձիու վրայ բարձած՝ քու դռանը կը դարտակեմ, թէ որ ողջ առողջ մեզ յետ բերես մեր վաթանը ¹⁾, կուրծքը ծեծելով ասում էր մինը. — էս չալ ²⁾ աչառը ³⁾ հէնց էս սհաթից քու մատաղն ա, երբ որ ուրախ սրտով, ցամաք աչքով քու դուռը յետ դառնանք, էլ գեղը չեմ տանելու. արջառլ ալանջը կտրեց մի ուրիշն ու աչքերը սուրբ աջին քսեց: — Մի սաղ տարի տղէքանցս մինը քու դռանը դուռ կը շինեմ, թող գնայ ընչանք տարին բոլորուիլը քու հանդ ու հանդաւորին, քու մենծ ու փոքրաւորին ծառայու թիւն անի, վարդապետի առաջին չոքած՝ երեսը հողին էր քսում երրորդը:

— Զինաւոր սուրբ Գէորգը բարեխօս լինի, ձեզ էս պատուհասիցն ազատի, փրկի, որդիքս, համբուրեցէք, ջերմեռանդ աղօթք արէք, անխնայ խոստացէք, մի՛ վախենաք, սա ձեր հաւարին կը հասնի, ես հէնց հիմի ձեր առաջն ընկած՝ քաշումեմ էս լուսաթաթախ Աջը, ուր որ գնաք, սա ձեզ հետ կը լինի, խրախուսում էր որդեսէր հայր սուրբը:

Մէր ու մանուկ իրանց սրտի ուխտն արին՝ վարդապետը աջով խաչակնքեց էլլիկի վրայ ու յառաջ ընկաւ ձիու վրայ նստած:

Շօքը քանի գնում՝ սաստկանում էր, ամպերը գլուխ առան, սարերը քաշուեցան, քարափները տաքացել կէծացել էին, գետնի վրայ ոտ դնել չէր ըլլում, բայց մեր խեղճ քօչուորները քրտինքը ծլծլալով, քիչ էր մնացել Սաղմոս ա վանքի դարիդուսի ⁴⁾ դօշին ⁵⁾ էին դէմ ըլլում: Հիմի էլ չես տեսնում առաւօտեան երեխեքանց առաջկտրուկն ու վազվզելը, հիմի էլ խեղճ պառաւանները, կամ ծծմէրները չէին կարում մի երեխի շալակել, միւսին էլ գրկած՝ ծիծր բերանը քցել, ընքռացնել ⁶⁾, էլ ոտքերումը ոյժ չէ մնացել, վայ էն քարշ գալուն, որ գնում են նրանք: Անխղճմտանք պարսիկներն էլ դամշու ⁷⁾ առաջն արած՝ էլ ոչ աչք են հարցնում, ոչ քիթ ու բերան, ոչ մեծ են մարդի տեղքցում ոչ պստիկ, որ վրայ չեն բերում ու դադդորիկ ածում, ⁸⁾ կա՛ած տեղը երկու մատը ձուկն է կապում, ⁹⁾ կապտում, լեղակ կտրվում. քաղցածութիւնը, ծարաւութիւնը, դադրածութիւնը — էս ամէնը միացել են ու անտէր անախրեկան ժո-

¹⁾ Հայրենիք: ²⁾ Խայտաբղէտ: ³⁾ արջառ: ⁴⁾ Զառլի վեր: ⁵⁾ Թումբ:

⁶⁾ Անյազօրէն ծիծ ուտեցնել: ⁷⁾ Մտրակ: ⁸⁾ դադել, այրել: ⁹⁾ Զկան միջքի նման բարձրանալ:

ղովորդին անօրէն սարվազներին բարկութեանը զոհ արել դրանց:

Սրտովն արիւն է դնում Գէորգ խալճի, մին պտիտ պտիտ անելով էլլեկի գլխովը, սրան նրան սիրտ է տալիս, մին մօտենում է իւզբաշուն, շինքը ծուռը աղաչում, որ արգելի էս. նեղութիւնները: Ե՛հ, շունը շանից՝ երկուսը մի տանից. գլխաւորը թէպէտ մի թուլաբերան հրամայում է չընեղացնել, բայց լսողն ո՛վ է, էլ էն ջուրն է, էլ էն ջաղացը, աչքը թերթելու պէս էլն զամշին գալիս է սրա նրա գլխին:

Գէորգ խալճայ, գլխիդ մատաղ, մի ճար ունիս տես, էլ ջան ու թաղաթ ¹⁾ չմնաց էլլեկի մէջ, կոտորուեցինք գնաց, մօտեցան նրան մի քանի ծերեր: Ա՛յ, հասանք Սէրգեիւ գեղի քեալավէբանց ²⁾ մօտ, հազիր ջուրն էլ գալիս ա, մի բան արա, բալքի էս կանանչ խոտի միջին վէր գանք՝ թէ չէ սրանց, միտքը ինչպէս երևում ա, իլանչարան հասցնեն ա. ոչով սաղ չի մնալ, մինը տեղ չի հասնիլ:

— Հը՛մ, ի՞նչ կայ, էլի մի փորացաւ կունենաս, քթի տակին քմքածիծաղ տալով հարցրեց իւզբաշին Գէորգ խալճին, երբ որ վերջինս երկու պաճախլու ջիբիցը հանած՝ մօտեցաւ նրան. չընի՞ ուզում էք էս դժուր վէր գալ:

— Ո՞նց որ տեսնում ես, էլլեկումն էլ ջան չը մնաց, ըդէնց մի բան անես, լաւ կըլի:

— Իսկ մեր սարվազներին Աստուած չի ստեղծե՛լ, սրանք քաղցած ոգ պէտք է կուլ տա՛ն, ոսկիները ծոցաջէբը կոխելով, ծածուկ աչքով արեց ու բարձր բարձր թնդուած պատասխանեց մեծաւորը. դուք ձեր ապրանքն, ախանջներիդ դինջ, առաջ էք արել քշում, ես էլ իրաւունք չունիմ բարձած ու քշած տաւարից օգուտ քաղելու, էլ չէք ասում, թէ էս մարդիկը մեր համար են չարչարվում: Մեզ հրամայած է յետ մնացածները մորթել: Աշտարակու հանդումն արածող ապրանքն էն խոտը չի կերել, որ մի օրումը բէզարի, չաղ սիրուն մարալի պէս են վազում: Շատ լաւ, եթէ դուք ձեր կամքովը մի քանի ոչխար կը տաք, որ իմ սարվազներն էլ մորթեն ուտեն, ես էլ ձեզ էստեղ վէր կը բերեմ: Իմ ձեռքին է, ուզենամ ծուռն աչքով մօիկ տալ, բոլորն էլ կը կոտորեմ, հարցնողն ո՛վ է, կասեմ դադրել էին, գնալ չէին կարողանում. պրծաւ,

¹⁾ Ոյժ: ²⁾ Աւերակ. ինչու մահ (՝ ցանկացի) (՝ պիտի) (՝ ցանկացի) (՝

գնաց. բայց չէ, թող ձեր կամքովը լինի: Արի դու էնպէս արա՛, ես գիտեմ իմ քաջերի սիրտը Աշտարակու ոչխարի քիւլլամա՞յ ու խաշլամա՞յ է ուզում, ձեր մնի համն ուրիշ է. Աշտարակը գեղ հօ չի, դրախտ է որ կայ. ես խանի տեղակ լինիմ, օրն էս օր կը հանեմ անհաւատ հայերիդ ու մուսուլմաններ կը բնակեցնեմ: Մեր տղէք, յետ դառաւ մեծաւորը դէպի իւր սարվազները, առանց Գէորգ խալֆի պատասխանին անգամ սպասելու, Աշտարակու էլլիկը խնդրում է, որ էս կանաչ տեղը դնջանայ, ձեզ էլ 100 ոչխար է տալիս, արեն էլ դըլի ¹⁾ կողմն է անց կացել, ճաշուան նամագի ²⁾ ժամանակն է, հազիր լաւ ջուր էլ կայ, էս գիշեր էս տեղ մնանք, էգուց հովով սարը կը բարձրանանք:

Ինչպէս երկու շաբթուան քաղցած՝ փորը փորին կպած գայլեր, մի աչքը թերթելումը էս մեր սարվազներն ընկան ոչխարների հօտերի մէջ ու աջ ու ձախ խանչալի ծէրով ծակծկոտեցին: Հինգ էնքան բազմութիւն լինէր, բաւական էր մորթածները. մի կողմից ծակոտում, միւս կողմից քարշէին տալիս ջրի ափին թափում. ով գիտէ բոլորը կը ջնջէին, եթէ իւղեաշին Գէորգ խալֆի խնդրանօքը չը հրամայէր բաւականանալ: Վերջը երբ որ տեսան, թէ էդքանը լափել չեն կարող, չաղերը ջուկեցին, մնացածը հայերի առաջն ածեցին:

Օճաղները սարքուեցան, ծիրանի մուխը քուլայ քուլայ երկինք բարձրացաւ, չաղ չաղ խորովածների հոտը աշխարհքը բռնեց, մի քանի տեղ էլ գետինը փորում էին, կրակ անում ու մի ամբողջ ոչխարը մորթու մէջ կտրած ³⁾ քօղի միջին թաղում, քիւլլամայ անում:

Թուրքերը մի մի սանդրի կտոր, մի բոլորակ կոկիկ պստիկ քար ու մի սև տէրողորմեա մի կեղտոտ սև աղլխահնի վրայ փռեցին գետնին, կռները մինչև արմունկն և ոտքերը մինչև ծնկները թաց արին ու երեսները հարաւ դարձրած՝ մտքով իմամների գերեզմանների սպասաւորների հետ Մէքքա ու Մեդինումը կամ Քեաբուլումն էին գտնւովում: Ճաշուայ նամագը պրծան թէ չէ, էնքան լափեցին կեղտոտ ձեռներով, որ դունջ ու մռութը ⁴⁾ ճենձումը կորչելուց յետոյ՝ աչքերն ու շորերն էլ կողտոտուեց ու էլ տեղերից շարժուել չէին կարողանում. որտեղ հասաւ, վեր թափուեցան ու շնթուկեցին, ⁵⁾

¹⁾ Հարաւային կողմը, դէպի ուր մտնողականներն աղօթում են:

²⁾ Աղօթք: ³⁾ Մոխիր: ⁴⁾ Ռեզուս: ⁵⁾ Շան պէս քնել:

երբէք հոգս էլ չանելով, թէ աշխարհքումն էլ մօեղ, ճանճ, մոծակ, կրէտ, ¹⁾ բղէղ ու ես ինչ գիտեմ, հազար ու մէկ ժժմունք չի մնաց, եղոտ բերանների վրայ հաւաքուած՝ շնչի հետ կուլ էին գնում ճաշից յետոյ մրգի փոխարէն:

Այսօր մեր էլլիկը մի փոքր հանգստացաւ Սէրգեիլի աւերակների տակին:

Թ.

Ո Ս Կ Ի Գ Ո Ւ Թ Ա Ն

Ինչպէս թափառական քրդերի վրանների տեղեր, ուր քանի չեն քօչել ամէն բան կարգին է, և երբ որ էլ իրանց իջած տեղը արօտ չմնաց, մի առաւօտ վեր կը կենան կը բարձնն իրանց շարժական տունը կովերի, եզների, իշանոնց և իրանց շալակը և կերթան ուրիշ կանաչ ձորադաշտեր կը բռնեն, ու մէկ էլ էն կը տեսնես, որ երկնքի գիշակեր անգղներն ու դաշտի պատառող գազանները հոտից զգալով, թէ այդ տեղ իրանց համար ուտելիք կարող են գտնել, հաւաքվում են այդ վրանների տեղերը և իրանց համար որս պտուտում, — էդպէս էլ էր ճիշդ քօչը կարմրաւորի թմբից հեռանալուց յետոյ Աշտարակ գիւղը: Ամէն փողոցով վազէվազ են անում պարսից սարվազներն ու հօտառու շների նման ամէն մի դռան առաջին կանգ առնում: Էլ ոչ մի դուռը դրանց առաջին փակ չի մնում, մի քանի քացի խփելումը դուռը տեղահան են անում ու տուն թափվում: Էլ քունջ ու պուճախ չի մնում, էլ գոմերի մուռքներ, պատերի խողոչակներ, սանդուղանների տակեր չեն թողում, որս պտուտող թագլիների ²⁾ նման ամէն տեղ քրքրում են: Մի տանից, տեսնում ես, պղնձեղէն են դուրս քաշում, միւս տանից՝ կճուճ բժութներ, ³⁾ մի գոմից դաբաղ ⁴⁾ ընկած հիւանդ անասուններ, մի ուրիշ մառանից ծիրանի չրով լեքը քթոցներ: Ինչ որ պէտքական դտան, ձեռից չեն թողնում: Մի սենեակ կայ, որտեղից՝ ոնց որ խոզի մից՝ փախչում են մեր ջերմեռանդ կրօնասէր Ալու թռուները: Էդ շիրախանէն, կամ զէրուզամբին է, որտեղ Աշտարակցոնց գինու կարասներն են շարած: Շատ լաւ էլ իմանում են սուրբ

¹⁾ Իշամեղու: ²⁾ Որսկան բարակ շուն: ³⁾ Հողի ամաններ: ⁴⁾ Անասնոց հարբուխ:

մուսուլմանները, որ կարասների տակին իրանց համար շատ պաշար կը դնեն, բայց Ղուռանի խօսքը երբ գետինը կը քցեն. գինետուն ու պարսիկ. էն էլ էնքան բազմութեան մէջ, օրով ցերեկով: — Գլուխ գալու բան չի: Բայց չէ, սրանց մէջը մօլլէք էլ կան, նրանք տեղն եկած ժամանակը Սուրբ Գիրքը կարողանում են մեկնել և մեր սարժազներին զգուացնելով՝ կարասների տակը կոխում: Գոնեա՞, մի մխիթարական բան կայ, որ կարասները չեն կոտորում: Յանկարծ անիծուած հեղուկը գինին նրանց վրայ թափուի ու իրանց մուռտաւի: Աստուած մի՛ արասցէ, տասը տարի էլ որ օրն եօթն անգամ նամազ անեն, էդ մեղքի տակիցը չեն կարող դուրս գալ:

Այս անգամ մրջիւնի քարվանի պէս թալանչիքը տուն ու դուրս են անում ամէն տեղ ու շալակները գիւղի ավին, Ազգենց կալուստը թափում, էլ յետ գեղը մտնում: Վայ էն տանը, որտեղից իրանց ոտքի վարձը, գոնէ, չկարողացան դուրս բերել. հազարաւոր հայհոյանք տան տիրոջ հաւատին, օխտը պորտին կը տան ու կամ դռները կը կոտրատեն, կամ օծօրքը կը քանդեն, կամ մի պատը շուռ կը տան. մի խօսքով, առանց փնաս տալու ոտը դուրս չեն դնիլ:

— Մեր տղէք, տներս քանդուեց, տեսէք քանի՞ ջվալ բան են դուս բերում, հէնց իմանաս, թէ ամէն պահարան գտել են. ես երեք քօչեմ տեսել, երկու հետ էլ արանչի եմ մնացել, էսքան շատ թալան չեմ տեսել. Ծիրանաւոր եկեղեցու գլխից պահապանական ծակից նայելով տեսում է մի արանչի:

Մերոնք հետաքրքրուեցան ու ամէն ծակից աչքը դուրս տնկեցին:

— Չէք տեսնում, ինչ Աստու կրակ ա թափուել մեր գլխին, նկատեց մի աւելի սրատեսը, Ղուռնդ աղէն Սողոմանենց կտերը կաննած՝ երթկովը մտիկ ա տալիս, այ, սարվազները չուանով կախ են ընկնում երթկից:

— Տունս քանդուեց, դուռս շարուեց, ձեզ դուրբան, էն քօփակ ¹⁾ տէր Մէլեքսէթը երեք թուրքի մեր բակի միջի թարեքի ²⁾ տակի հօրն ա շանց տալիս. օգնեցէք, լինգը տուին հօրի բերնի քարի տակը, լացակրկնած երկու ձեռքով գլխին խփեց Մարկոնց չամբարձումը:

¹⁾ Մեծ գամիւռ շուն: ²⁾ Անօթներ դարսեղու տեղ:

— Հիմի՛, որ մեր գեղը քանդուեց, ամէնքիս աչքն էլ դուս էկաւ, գլուխը տմբտմբացրեց ծերունի Անտօն պապը՝ ձեռնափայտը ծնօտի տակին սիւն տալով ու ծակիցը մտիկ անելով. գողը որ տանու ըլի, եզն երթկովը դուս կը քաշի. հիմի մեր շիրախանէ-քանցիցն էլ ձեռներդ լուացէք, էդ ոչ ու փչերը արխէյին ¹⁾ կը մոնեն ու էլած չէլածը դուս կը քաշեն:

— Ի՞նչ կըլէր Աստանից մի քարափ վէր ընկնէր էդ մեռնոն երեսներիցը վէր եկածների գլխին ընկնէր, շնատակ անէր. տեսէք, մտիկ տուէք, Աստու ահը սրտներիցը գնացել ա, երեսներին ջուր չի մնացել, ըսկի ամանչում, գետինն էլ չեն մոնում, տես ո՞նց էդ կէծակի ²⁾ գալու Ղևոնդը մատը տնկել մեզ ա շանց տալիս թուր-քերին, ու առաջ ընկած՝ դբա Գեարանեց բակը գնում, սուս կացէք, ձեզ մատաղ, մի լսենք, թէ էն գող աղուէսն ի՞նչ ա խօսում Ֆարրաշաշու հետ:

— Շուտ արա՛, Ղևոնդ քեօխվայ ³⁾ ոսկէ գութանը գտիր, թէ չէ իմ միջքիս կաշին էլ կերթայ, քու գլուխն էլ, բարձր բարձր լսում են մերոնք Ֆարրաշաշու խօսքերը. դու ասեցիր խանին, որ քու աչքովդ տեսել ես. չէ՞ որ հինգ լուծ եղը քաշել չէր կարող, մենք էլ լլիկի մէջ էնպէս բան չտեսանք, էստեղըանք էլ ոչինչ չի երևում, ո՞ւր ա, ի՞նչ էլաւ:

— Ա՛յ հէնց էս տունն ա, որ կայ, Աստուած ոչ գիտա իրանց գլուխը, որ ծակն են կոխել. երևում ա, որ իմ էս շան սղայ ծառէն քօչացնելու հոտն առել ա ու առաջուց գեղը չաւ արել, որ հիմի մենք շատ ստանից ձեռներս դարտակ ենք դուրս գալիս: Ձրլիմ, չիմանամ, որ տակիցն ըտէնց բան դուս գայ, անմահ, անդրող կը սպանեմ, էս թուրը տենում ե՞ս, կը փութեմ, ղիմա ղիմա ⁴⁾ կանեմ, մենծ թիքէդ անկաջդ կը թողամ, լսում ե՞ս, ինչեմ ասում, դու հօ չե՞ս չուղուղութիւն, ⁵⁾ խաբարբղանութիւն ⁶⁾ արել. ասա՛, թէ չէ էս սհաթը մահացրի, յետ դարձաւ Ղևոնդը դէպի իւր հայ ծառայն:

— Չէ՛, գլխիդ մատաղ, քու հացն իմ աչքերը բռնի, թէ որ բերնիցս մի բան դուս եկած ըլի. ես թէ չէ ես բան իմացած ըլիմ, արդարանում էր ծառայն:

Չէնդ կտրի՛, լլկուի՛, փուչ կենդանի՛, մի սաստիկ ապտակ երի-սին թխկացրեց Ղևոնդը, շուն ու գէլ հօ խաբար չտուի՞ն, բաս

¹⁾ Ապահով. ²⁾ Կայծակ. ³⁾ Տանուտէր. ⁴⁾ Կտոր կտոր. ⁵⁾ Լրտեսութիւն. ⁶⁾ Լրատարութիւն:

մեր ա, որ ջհանգամը ¹⁾ կորաւ Գեարանենց ոսկի գութանը, քու քառ. անկաջովդ դու լսել չեմ, որ սրանք ոսկի գութան ունին. ասան էլի, ի՞նչ ես պապանձուել, թուրքերէն ծղրտաց նրա վերայ Ղևոնդը: — Ղորթ ա, լսել եմ, դէ համա ես ի՞նչ գիտեմ մեր ա, խեղճ խեղճ պատասխանեց ծառան, ու երբ որ Ղևոնդը ուշք չդարձրած սկսեց Ֆարրաշըաշու հետ խօսիլ, ծառան ատամները կրճտեցրեց, գլուխը իւր աղայի վերայ թափ է թափ տուեց ու պաօջները կոծոտելով, փնթփնթաց. — էս օր ես ես չը պտի ըլլմ, ես դու:

Գեարանենց քունջ ու պուճախը քրքրեցին, ծակ տեղ չմնաց տալն ու վրայ արին, ոսկի գութանը չկար: Ղևոնդն իւր միսն ուտում էր, նա երեխութիւնից լսել էր, բոլոր Աշտարակցիք էլ նրա հետ հաստատ հաւատացած էին, որ Գեարանենք ոսկի գութան ունին: Վաղուց էր Ղևոնդը մոքումը դրել էր Խանին յայտնի, բայց վախում էր սուտ դուրս գար. վերջապէս այս անգամը վճռեց, ասաց ու սատանական չկայ: Մոլորուել, պաշարուել էր:

Հիւսիսային բարակ քամին պարզ և որոշակի ամէն մի Գեարանենց բախում խօսեցածը բերում հասցնում էր Միրանաւորի գլխի բնակիչների ականջը, որոց մէջ էր և Գեարանենց 70 ստրեկան Բակոր պապը: Ոնց որ մի կանգնած ջուր, որ եղանակը հանդարտ ժամանակը չես էլ իմանալ, շարժվում է ոչ, այդպէս ոչինչ ազդեցութիւն չէին կարողանում անել ծերունու վերայ ոչ տունը քրքրելով, ոչ Ղևոնդի խօսքերը: Ուրիշները մի մին մտիկ էին տալիս նրա վերայ աչքի պոչով ու սուս կենում, իսկ ինքը ամենեւին այնմ էլ չէր քցում ²⁾, երևում էր, որ պարզ ծիծաղում է մարդկանց արարքի վերայ:

Յիմար Ղևոնդ, ծօծեմ կատարդ, վերջապէս բեղի տակին ծիծաղելով ասաց Յակոր պապը. ոսկէ գութանը ձեր առաջին ընկած ա, ու դուք ձեր քօռ աչքովը չէք տեսնում: Գիտէք ի՞նչ կայ, յետ դարձաւ նա հետաքրքրութեամբ ականջները սրած իւր չորս կողմը հաւաքուածներին. Գեարանենց տունը նախնուց պարծեցել ա իր ոսկի գութանովը, համա ընչանք էսօր ձեզանից մինը տեսել չի. ընէնց չի: Ա՛յ, ասեմ ձեզ. մենք ունինք ոսկի գութան. տեսնում է՞ք մեր բախումը պատի տակին ընկած փէտէ գութանը. տեսնում է՞ք ծէրի ժանգոտած երկաթէ խոփը, հէնց էն ա, որ մեզ համար ոսկի ա

¹⁾ Դժոխք. ²⁾ Հոգալ:

բերում. պապ ու տառից մենք լսել ենք մանկուց, որ գութանի անուամբ Ոսկի պտի տուած, նա որ չըլնի, քօմմէքս ¹⁾ էլ սոված կը կոտորուինք:

Այս բացատրութիւնը փարատեց Աշտարակեցոց աւանդաբար ունեցած կարծիքը ոսկէ գութանի համար և ամէնքը բերանները բաց՝ զարմացած մնացին.

Երկար ժամանակ Գեարանենց տունը քար ու քանդ արին, գոմի օդէն, [թունդիրների ²⁾ մէջը, սնուուների ³⁾ ծակերը, ամէն տեղ աղեցին - մաղեցին ⁴⁾ ու ոչինչ չգտան:

Ի՞նչ անենք, տէրտէր, էդ անտէր ոսկի գութանը կորել ա, երևում չի, [թալանած բաներն էլ այլն - օյլն ⁵⁾ զատեր են, մենք հօ կը կորչենք. չի ըլն, որ մի հնարքով Ծիրանաւորի պահարանը ձեռք քցենք, բալքի խանի կշտին երեսասեղ ունենանք. հարցրեց Ղևոնդը տէր Մէլքսէթին, երբ որ վերջինս տուն մտաւ և ուսերը բարձրացրած՝ սիրտը կոտրած՝ ասեց, որ աւարը շատ քիչ է դուրս գալիս:

— Ի՞նչ պտի անենք, տէրտէրը պատասխանեց. պտի սպասենք ընչանք իրիկուն. արանչիքը որ ցած կը գան յիքանիքը քաշուելու, կը բռնտենք, կ'ասենք, [թէ որ դուռը չէք բաց անել, ամէնքիդ էլ կը կոտորենք. նրանք էլ կը վախենան, Ծիրանաւորի պահարանը մեր ձեռք կը տան:

— Տեսնենք, մտքումը փնթփթաց կրկին Ղևոնդի ծառան, լաւ երազ է, [թէ որ կատարուի, դանակն ոսկոռին հասել ա:

— Դեռ դբա՞ յիքանիքը, յառաջն ընկան Ղևոնդն ու տէր Մէլքսէթը, դեռ հնձաններիցն ու տաքարներիցը պրծնենք, էս քշեր [թալանը չաղ կըլի. տեսնում էք եկեղեցի՞ն. մատով ցոյց տուին Ծիրանաւորն ու [թալանչիներին առած՝ հեռացան Գեարանենց տանից:

Ժ.

Ա Ր Ա Ն Չ Ի Ք Ը ⁶⁾

— Սո՛ւս..... [թղկոց ա գալիս, նշանի ձէն ընկաւ անկաջս....

Ծիրանաւոր եկեղեցու գլխին տիրեց խորին լռութիւն. իրիկուն էր, լոյսն ու մութը նոր բաժանվում էին: Ներքեկից լուսեցաւ երկու անգամ ծանր և երեք միմեանց ետեկից շուտ շուտ դռան

¹⁾ Բոլորեքեանքս: ²⁾ Թորոն: ³⁾ Թորոնի օդ մտնելու ծակը: ⁴⁾ Որոնեցին: ⁵⁾ Աննշան: ⁶⁾ Գիւղապահ:

Թղկթղկոց. սրանից յետոյ էլ երկու անգամ ծանր և երեք շուտ շուտ հազի ձայն:

— Նշան են տալիս, էս վախտ ո՞վ պաի ըլի, իրարու հետ փչփչալով միտք են անում արանչիքը, չընի՞ քօչատեղից մինը յետա մնացել, ետ բանի են ղրկել:

Մեր տղէքը չէին վստահանում քթոցը կախ անել, վայ թէ մի օյին են ¹⁾ ուզում գալ, հետևեցնում են անդադար նշանի ձայնին:

— Որդիք, գիտէք ի՞նչ կայ, ասեց Անտօն պապը. Աստու ա- նումը տուէք, քթոցը կախ արէք. դուք արանչի էք. դուք գիտէք, թէ արանչու պարտքն ի՞նչա, դուք որ կաք, էս սհաթս գեղի տէրն ու պահապանն էք, դուք ձեր էլիցն ու ընտանիքիցը յետ էք ընկել, արինն աչքներիդ տակն էք առել, գլխներիցդ ձեռք էք վեր կալել, որ գեղը պահէք, քշերները ցած գաք մեր յիքանիքը ջրէք, գեղին գլուխ քաշէք, ըստեղ մնացած անկեալ-ունկիւններիս ²⁾ համար ջրի ու ապրուստի թաղարէք ³⁾ քաշէք, ի՞նչ երկարացնեմ. սաղ Աշտարակն էս օր ձեր ումուտին ա, ⁴⁾ երկու երեք հարիւր տան աչքը ձեր վրայ ա. տեսէք, վըրներդ մտիկ ես տալիս, մարդի աչքա ծակում ձեր թուր ու ասպապի պսպղոցը, էլ ի՞նչ էք շատ միտք անում, ումնից պտի վախենաք, վերև եկողը մի մարդ պտի ըլի, որ կրակ էլ դառնայ, էրիւ չի կարող, գիւլլախորով ⁵⁾ կանէք. վերև քաշեցէք էդ մարդին, բալքի հէնց մեզնից ա, անիրաւ թուրքերի ձեռքից փախստական մեզ ա հասել:

Արանչիքը կարմրեցին ու ձեռաց պարանով մի քթոց ներքև թողին: Խորհրդական անձը նստեց քթոցի մէջ և երկու անգամ պինդ ձգեց պարանը: Այս նշան էր իւր պատրաստութեան, և ահա օդի մէջ քթոցը վերև համբարձուեցաւ:

Շփոթը բոլոր արանչիներին տիրեց, քիչ մնաց նոր եկող հիւրին պատառ պատառ էին անում:

— Սուրբ Գէորգի գլուխը կը սիրէք, մի քիչ հովաւա, ⁶⁾ համբերութիւն ունեցէք, ինձանից երկիւղ մի՛ քաշէք, մի հարկա-ւոր բան ունիմ ասելու, ձեր գլխներն ու Աշտարակ գեղը պրծա-ցնելու համար եմ եկել:

¹⁾ Հնալք, խաղ. ²⁾ Անդամնալոյծ. ³⁾ Պատրաստութիւն. ⁴⁾ Յոյս.

⁵⁾ Գնդակախորով. ⁶⁾ Համբերութիւն.

—ՏՕ, տանք օձի պէս դուռիս ջանջախ անենք, ¹⁾ ի՞նչ էք լսում դրան, սարքովի բան կըլնի:

—Չէ, որդիք, մէջ ընկաւ էլի Անտօն պապը, թողէք տեսնենք ի՞նչ խաբար ունի, զրանից ի՞նչ էք քաշվում, տեսնիք, որ խօսքերումը մի քիչ ստուծիւն ա մաշուր ըլում, ²⁾ վեր կալէք, դիտի վրայ ներքե քցեցէք ձորը, բանհոգի ³⁾ արէք:

—Ի՛հ, իմ մեղքն ա, ձեզ ի՞նչ ղնամիշ անեմ, ⁴⁾ ես էլ ձեր տեղն ըլէի, ձեզանից աւելի թունդը կանէի, իմ աղի կշտին լաւ մարդը մի սհաթ բանդ կըլնի, ⁵⁾ որ ես տարիներով եմ ընկած, նրա տունն Աստոծ քանդի, բաբելական կրակն ընկնի Ղևոնդի օջաղը. դուք հէնց գիտէք, թէ ես շատ թիլանումեմ նրա մօտ կենալու համար, ի՞նչ կանես, լեզուս կարճ ա, հօրս պարտքը տալու համար եմ դռանը եսիր դառել: Թէ չէ ես նրա տանը հաց հօ չեմ ուտում, լեղի ու արէն արտասունք ա իմ կերածն ու խմածը: Ես հիմի եկել եմ մի շատ հարկաւոր բան ասեմ ու գնամ, օրն էգուց եա ես կըլնիմ, ես իմ աղէն: Համա գիտէք ի՞նչ կայ, շարունակեց Ղևոնդի ծառան, երբ որ ամէնքը բերանները բացած մնացել էին նրան մօտիկ տալով. էս քշեր, ինձ լսեցէք, դուք յիքանիքը մանգալու համար ցած մի՛ գաք. Ղևոնդն ու տէր Մէլլեմսէթը թալանչիների հետ խորհուրդ են արել, որ ձեր ճամփէն կտրեն, ցած եկողին բռնատեն, մի մին բերաններդ կապեն ու երբ որ ամէնքդ էլ վեր էկաք պրծաք, զօռ անեն, ⁶⁾ Ծիրանաւորի դուռը բաց անել տան, պահարանը թալան տան, յետոյ կենտ-կենտ ⁷⁾ ձեզ սուրը քաշեն: Դէ շուտ արէք, ինձ ցած թողէք գնամ, դուք ձեր գլուխը պրծացրէք:

Երկիւղն ամէնքին տիրեց, կասկածն ընդհանրացաւ, չգիտէին հաւատան Ղևոնդի ծառային, որի վերայ բոլոր գիւղը երկմիտ աչքով էր մտիկ տալիս. մնացել էին մոլորած, սպասում էին, թէ ի՞նչ դուրս կը գայ ծերունիների բերանից: Բայց Ղևոնդի ծառան չթողեց էլ, որ խօսեն:— Ես տեսնում եմ, որ իմ էհտիբարը կորած ա, դուք ինձ դժար էք հաւատում. որ ըտէնց ա, ձեզանից մի քանիսը թող ինձանից յառաջ վեր գայ, ինձ էլ կապկպոտեցէք, ներքե բերէք, մի թաքուն տեղ տապ կացէք, ⁸⁾ թէ որ մի կէս սհաթից

¹⁾ Զախշախել: ²⁾ Երևում: ³⁾ Հոգին դուս գալ: ⁴⁾ Մեղադրել: ⁵⁾ Մնալ: ⁶⁾ Ստիպել: ⁷⁾ Միմե մի: ⁸⁾ Թաքել:

իմ խօսքերս ճշմարիտ դուս էկան, ձեր գլխի ճարը տեսէք, ինձ էլ ազատ թողէ՛ք. թէ չէ ինձ ղիմա ղիմա տուէք տօլմի պէս: Ձեզ մատաղ, էլ մոլորուելու ժամանակ չի, ինչ անելու էք, արէք, ես նրանց Զորաբաշներումն եմ թողել ու փախել, հիմի որտեղ որ է կերևան. համա էս էլ ասեմ, ինչ կանէք արէք, ոչինչ նշանի անկաջ մի՛ անէք:

Քսան հոգի կարի՞ճ տղամարդիկ, գլխիցը ձեռք վերցրած արանչիք՝ ոտից գլուխ գրահաւորուած՝ կրակների մէջ կորած՝ Բերդի դուսն. գլխին հրացանները վերի ոտքը քաշած՝ Ղևոնդի ծառային էլ կապած՝ մէջները վէր ձգած՝ սպասում էին, երբ որ Ղևոնդն ու Տէր Մէլիքսէթը մի խումբ պարսից թալանչի սարվազներ հետն առած՝ եկած Ծիրանաւորի մօտ:

— Դեռ շուտ ա, ասաց տէր Մէլիքսէթը, դեռ իջած չեն ըլիլ, նրանք ընչանք Բաղումքը լաւ բարձրանայ ոչ, ցած եկողը չեն:

— Աշխատեցէք քթոցը ցած գալուս միջի մարդի բերանն աղլուխ խրել. մենք էլ դուս գալու նշանը կրտանք ու բռնեցով բռնոր արանչիքը մեր ձեռին կրնին. երբ որ թուրը շինքներին դէմ էլաւ, վերևի մնացածները սրանց խօսքը կը լսեն ու ընտելից կը մօնեն ժամի դուռը բաց կանեն. վերևից տեղ կայ եկեղեցին մանելու:

— Սրա համար ի՞նչ նեղութիւն ենք քաշում. հէնց էս սհաթին դուռը կրնկահան անել կը տամ, մի աչքով անեմ մի քաջութիւն թէ չէ, սրանց առաջին սարն էլ չի ղիմանալ. պարծեցաւ սարվազների գլխաւորը:

— Էդքան էլ հեշտ չկարծես, ընչանք մեր տղէքը դուռը տեղահան կանեն, մեզանից 10 մարդ կըմեռնի, մտիկ տուր վերևը պատի միջից դուրս ցցուած ղարաւուլատեղերին, նրանց տակիցը կարկտի պէս գիւլլէքը մեր գլխին շաղ կը տան, ցոյց տուեց նրան Ղևոնդը պատից դուրս եկած պատնէշները:

— Համբերութիւնս հատաւ, դուք մեզ չօլ է չօլէք քցում, բարկացաւ մեծաւորը, մեռանք սպասելով. էստեղից ոչ ով ներքեւ եկողը չի, ինչ անումէք արէք, թէ չէ սաղ օրը սարվազը կոտորեցիք արևի տակին, ճարածներս էլ մի բան չի:

Ղևոնդն ու տէր Մէլիքսէթը տեսան, որ արդարեւ ժամանակը երկարեց, ոչ ով չի իջնում. խորհուրդ արին ուրիշ խորամանկութիւն գործ դնել. ուղեցան նշան տալ, որ քթոց կախ անեն: Ինչպէս Աշտարակեցի դժուար չէր երկու անգամ ծանր, երեք անգամ

շուտ շուտ դուռը ծեծել կամ հազալ, բայց քանի կրկնեցին նշանը, այնքան մեռելութիւնը տիրեց, ոչինչ պատասխան չեղաւ:

— Հըմ, ըստեղ սատանութիւն կայ, անպատճառ դրանք մեր հոտն առել են, ես թէ չէ իմ ծառան մեզանից կորել ա մօտները ու իմաց տուել, ինքն էլ նրանց հետ վերելումն ա. կամ թէ չէ ներքեւ են եկել, ըստեղրանք մի տեղ պահուել. եկէք ման դանք էս մօտերը, թէ խօսքս սուտ դուս գայ, էս բեղս վեր կանեմ, պնդում էր Ղևոնդը. տղէք, հրամայեց սա, բարձրացէք բերդի դռան գլուխը:

Դեռ ոտները մի քայլ յառաջ չէին դրել, որ երկու հրացաններէր ճայթոցները մի երկուսին գնդակախորով արին:

— Յետ դառէք, գոռաց իւզեաշին սարվազներին, լոյսը չբացուած՝ ես սաղ գիւղի հետ էս երկու շների գլուխն էլ կտրել կրտամ:

Ել Ծիրանաւորի մօտ մի մարդ չմնաց, Ղևոնդն ու տէր Մէլիքսէթն էլ միան ծակը 100 թումանով ¹⁾ առան:

— Դէհ, հիմի ձեր գլխին մեռնեմ, ձեր աչքովը տեսաք, ինչ որ ասեցի, ինձ հիմի բաց թողէք գնամ իմ աղի հետ մեր գործը վերջացնենք, նրա մի քթալ արինն էլ թող չըլնի. թէ դեռ նրա օրը կտրուած չէ, թող իմ օրս խաւարի: Ես գիտեմ, նա հիմի Շուխանց դեմովը ²⁾ վեր եկաւ, զնաց խանի դռանը գլուխն արդարացնելու. ումուտ ունիմ, որ ֆիւլթափէն չը հասած՝ երկուսիցս մինը սաղ չի մնալ:

— Աստուած քեզ հետ, սուրբ Գէորգը կռանդ ըլն:

Այս գիշեր արանները այգիները չըման եկան, գեղի գլխովը պտտուեցան. բաց դռները փակեցին, Ազգենց կալում հաւաքած աւարն էլ մօտիկ տների միջն ածեցին, երկու տղայ էլ դէպի էլլիկը ղըկեցին Գէորգ խալթին իմաց տալու, սպանուած պարսիկներին տարան Օլորաններումը տէր Առաքելենց այգու գլխին հորեցին ու յետ դարձան իւրեանց ամրոցը:

Միւս օրը առաւօտեան արեգակը ազրաթի ³⁾ տեղն էր հասել, որ միւսնոյն ժամի մէջ չորս մարդ Սարդարի ոտքերն էին ընկած: Սարդարը մարմարոնեայ աւազանի մօտ գրկած իւր սիրելի կնոջից ծնած կայտառ մանկանը, փայփայում և զուարճանում էր:

¹⁾ Երեք մանէթ. ²⁾ Զոր իջնելու անցք. ³⁾ Նախաճաշիկի և ճաշի մէջ ուտելու ժամանակը:

— Գլխիդ մատաղ, քու երեխի գլխովը պտիա տո՛ւր մի սաղ գեղ. թէ իմանաս քանի՞ էսպէս անմեղ երեխէք մօր գրկիցը խլուել ազանուել են, դու անպատճառ խեղճ կը գաս նրանց:

— Գլխիդ մատաղ, մեղաւորը էս երկու մարդն են, ինչ որ քեզ հասկացրել են, բոլորը սուտ է եղել. համ իզուր տեղը խեղճ գիւղացիք քանդուեցին, համ մենք երկու լաւ տղամարդ կորցրինք:

— Գլխիդ մատաղ, մենք էսպէս սե երես չէինք ըլել, թէ որ իմ ծառէն առաջուց լսէր ոչ ու գնար արանջիներին իմաց տար: Նա իր անպիտանութիւնի պատիժն առաւ էս գիշեր, ինձ էլ ուզում էր սպանի. մինչև Քիւլթափի բլուրը հետքս սրահելով եկել էր, բայց իմ թրի հունարը ¹⁾ տեսաւ:

— Գլխիդ մատաղ, ուզում էր արդարանալ չորրորդը, որ սարդարի ծիծաղն եկաւ ու խօսքը կտրեց. — վեր կացէք, վեր կացէք բոլորիդ էլ ներուամեմ էս իմ երեխի սիրուն. Գէորգ խալճայ, դարձաւ նա դէպի առաջին խնդրողը, դու Ալի-բէգի հետ գնացէք էլլեկը յետ բերէք, իսկ դուք Ղևնդ ու Ղարաբէշէշ ²⁾ Մէլեքսէթ, գնացէք ձեր գործին, դուք իմ հաւատարիմ ծառաներն էք:

Այս քօչին սովորականից շուտ Աշտարակը կեանք առաւ, ամէն մարդ իւր ռանչպարութիւնին ³⁾, իւր գործին կացաւ ու իւր արևի ձէնն ածեց: ⁴⁾

ԺԱ.

ՏԻԿԻՆ ԵՒ ԱՂԱԽԻՆ, ԿԱՄ ՄԱՅՐ ՈՒ ԱՂՋԻԿ

Չէս մոռացել, հետաքրքիր ընթերցող, Գրչի Խէչի տակովն անց կենող ընտանիքը, որոնցից մինը մի ջահէլ կին՝ երեխի բաւորութիւն կապած և միւսը մի պառաւ՝ մի մի ձիու վրայ նստած՝ ծառաների առաջնորդութեամբ դէպի Փարբի էին գնում:

Հէնց որ հասան այն թմբի գլուխը, որտեղից պէտք է ցած դային Փարբի գիւղի վերայ, ջահէլ կինը երեք անգամ գլուխը ուղղահայաց բարձրացնելով, երեսին խաչ հանեց ու մի ուխտ արեց: Այս կոնդի ⁵⁾ քարքարուտ գլխիցը էն ժամանակուան այգիների սակաւութեան պատճառով երևում էր մեր Ղուսաւորիչ պապի ճգնելու

¹⁾ Ծնորէք. ²⁾ Սև տէրտէր. ³⁾ Երկրագործութիւն. ⁴⁾ Իւր հոգսը քաշեց. ⁵⁾ Բլրակ:

տեղն ասենք, թէ դուցէ մի համանուն հայոց պատմութեան տարեգրներից անյայտ մնացած՝ Ղաղար փարբեցու ընկերակից թարգմանչի գերեզմանը, որի վերայ մեր նախնիքը չէին մոռացել տաճար կանգնացնել և Սուրբ Գրիգորի վանք անուն յատկացնել և որը ժամանակի կամ երկրաշարժների շնորհիւ կիսաքանդ ընկած է մինչև էս օր փարբու այգիների մէջ։ Այսքանը մեզ աւանդաբար հասած է, որ եթէ աշխարհիս միւս ծայրումը մինը կատաղած շանից վերաւորուի և ուխտ դնի անխօս փարբու Սուրբ Գրիգորի դուռը դալ, նա իւր խնդրուածքին կատարումն և շան դառնացածութիւնից առողջութիւն կստանայ։ Հարկաւոր է միայն, որ ճանապարհի վտանգներիցն և ուրիշի հետ խօսելուց իրան ազատ պահելու համար՝ գլուխը մի խոտից ոյորած պարան, կամ ինչպէս սովորաբար անուանում են կեմ փաթաթի։

— Այ, Սուրբ Գրիգորը, մեռնիմ իրա զօրութիւնին, երեսը դէպի իւր ուղեկիցը դարձելով՝ ասաց տիկին Համասիիւռը։

— Աւբդ դբա աջ էլ քցի՛, խանում, երեսին խաչակնքելով պատասխանեց Սանդուխտ տատը, տեսնում ես Ղաղըվանու էն դարիվէրի տակին երեւցող քանդուած վանքը, ասում են էն մեր Ղաղար փարբցի թարգմանչի վանքն ա. հէնց ընտեղից են դուս դալիս Օխտնակի ¹⁾ կաթնահամ աղբրները. որ քարերի տակից ըստեղից ընտեղից քչքչալով դուս չեն քցում հայլու պէս սառը ջուրը, տեսնողն սիրտը փառաւորում ա. միտս ա դալիս ջահէլ վախտս, էրնէկ էր էն օրը, Բիրակնայ ձորիցը իրից անուկ ու բոլի ²⁾ քաղելու տեղիցը յետ դառնալիս ընչանք Օխտնակի վրայ ոտ ու ձեռներս լուանայինք ո՛չ, նրա անմահական ջուրը խմէինք ո՛չ, օրըներս օր չէր։

— Գիտեմ, ես էլ եմ էլել, երեսի խաչը կրկնելով պատասխանեց տիկին Համասիիւռը, իմ ողորմածիկ հէրս ասում էր, որ Ղաղըվանն ու փարբին յառաջ մի գեղ են էլել։

— Բաս էն լի՛նչ թարգմանիչա, որ Ղաղըվանու և փարբու մէջ տեղը մի քարի տակի մի պատիկ խարաբայ ³⁾ տեղում կայ։

— Չգիտեմ, ես էլ քեզ պէս թարգմանիչ եմ լսել, կրլի որ հէնց Ղաղար փարբեցին ընտեղ բլի թաղած։

Այս անցքը պատահելուց մի շաբաթ յետն էր, որ տիկին

¹⁾ Եթովպական։ ²⁾ Բանջարեղէններ։ ³⁾ Աւերակ։

Համասփիւռը Նաղի-բէգի տանը բաւականին կազդուրուելէր, մասնաւորապէս որ իւր ատելի մարդու երեսը չէր տեսել, բայց որի անուշուով թուրքի տանը իրա կեղտոտ հայու թիւնին չմտիկ տուած շատ պատվում էին:

— Էգուց մեր ետեկց ձիանք պտի գան, ասաց Համասփիւռը Սանդխտին, էս օր մեր տանիցն եկող սարվազը պատմեց, մեր զեղի էլլիկը էս անգամ երկ' օր ա դռանը մնացել, Սարգարը խեղճ ա եկել, Սաղմոսավանքի տակիցը յետ դարձրել. դու վեր կաց երեսի բարուրը վեր կալ, գնանք Սուրբ Գրիգորը համբուրենք:

— Ախար լաւ չի ծննդեանին դուս ու տուն անիլը, վախում եմ, դեռ շատ թիւ ¹⁾ էս, դեռ ծնկներումդ թաղաթ ²⁾ չկայ:

— Է՛հ, ձեռը վեր կալ, այ մերս, ի՞նչ էս ասում, ի՞նչ ծննդեան, ի՞նչ քար ու քացախ իմ զլխին ու արեւին, ջուրն ընկնողն անձրեկից կը վախենայ, մեռնիմ Սուրբ Գրիգորի ոտի տակին, նրա դուռը գնացողը կը փռչեմանի, յանդիմանում էր հոգածու Սանդխտին տիկին Համասփիւռը:

— Գիտես ի՞նչ կայ, Սուրբ Գրիգորի աւերակ վանքի զլխով երեք անգամ պտտուելից ու գերեզմանը համբուրելից յետոյ ասաց տիկինը, նստենք էս կանանչ խոտի մէջը, էս քեզ ուզում եմ պատմել, թէ էս իմ միտուճար աչքիս սև ու սիպտակը ի՞նչ մուրաղով, օխտը խաչի զլուխ պտտուելով եմ ստացել:

Համասփիւռը մանրամասնաբար պատմեց պառաւին նախընթաց Մանուկի կնոջ հետ սուրբ Կիրակէումն արած ուխտն ու հետեանքը:

— Ինչքան էլ գոհ եմ իմ ստեղծողից, հոգիս ուրախ ա իր արած ողորմութիւնի համար, շարունակեց ոգևորուելով տիկին Համասփիւռը, համա սրտիս վրայ մի ծանր բեռը դրած՝ հոգիս տալիս մարդիս արածները օձեր են դառել, լերդ ու թոքս կտրատում, ջիգեարս ³⁾ կռծում: Չեմ գիտում սրա վերջն ի՞նչ պտի ըլի, մեր երեսէքը Ասսանից բութայ են, ո՞նց պտի անենք, որ իմ քարասիրտ ծար կտրածի մարդն էլ հասկանայ էս բանը. ընչանք հիմի ինձանից ու նախընթաց կնկանից սավահի ⁴⁾ ոչ ով չի իմանում, նրան երդում հաւատ եմ արել, որ մի իսանաորդու ⁵⁾ բան չասի, համա կը մեռնիմ, որ քեզ իմաց չտամ: Այցկացած շաբթին Աշ-

¹⁾ Թոյլ: ²⁾ Ոյժ: ³⁾ Լեարդ: ⁴⁾ Բացի: ⁵⁾ Մարդու որդի:

տարակից գալուս, երբ որ Սուրբ Դրիգորի գլուխը տեսայ, մտքումս ուխտ արի, թէ որ ուրախութիւնով շուտ յետ դառնալու ըլինք, քեզ մի մին թարիֆ ¹⁾ անեմ: Գիտես, Սանդուխտ, դու ինքդ ես պատմել շատ անգամ, որ դու թորոսեց տան սինն ես, 14 տարեկան հասակիցդ ընչանք օրս էս տան զահրը ²⁾ քու շինքին ա էլել, քու խորտիդ, քու կռներիդ վրայ ես պահել մենծացրել մեր տան մենծ ու պսակին. ես էլ հոգի ունիմ տալացուկ, ոտս թորոսեց շեմքը դրած օրից՝ քու ամակն ³⁾ իմ վրայ կայ ու կայ. մօր աշխատանք ունիս ինձ վրայ, իմ մատը մտած փուշը քու ջանն ա ծակել, էդ ես լաւ հասկացել եմ. հիմի էլ խնդիրքս էս ա, որ մօր պէս էս բանի դարդը քաշես, քու աղջկանը մի ճամփայ շանց տաս. ո՞նց անեմ, ի՞նչ ջուրն ընկնիմ, որ ես կարողանամ նախըջի Մանուկին մի կտոր հացի տէր շենիլ, որ էս օրէն էդուց իմ մարդակեր մարդը, երբ որ ես իրան իմ ուխտն ասեմ, գիժ եզի նման փնչացնի ոչ ու սարեր չօլեր ընկնի, էն խեղճի գլխին էլ մի փորձանք բերի, ինձ էլ անմահ անգրող սպանի. դու գիտես, որ նա որդի, կնիկ, օտար, իրաւոր, մի թուրքի, մի սարվազի գլխին դուքբան կանի: Ոտիդ տակին մատանդ, Սանդուխտ նանի, ըստուց յետը մտքիցդ հանիր, որ ես քու խանութն եմ, դու իմ դուլուղչին, ⁴⁾ դու ինձ դուզ ⁵⁾ չա՛մասփիւռ կանչիր, ես էլ քեզ նանի, ու մօր պէս ինչ որ քու փորձուած տեղովդ ինձանում մի պակասութիւն գտնես, էն սհաթը խրատի՛, բարկացի՛ ու հրամայի՛: Գլուխս ջարդի, էնքան ըլի, որ էս ցաւին մի դարման գտնես:

Համասփիւռը մոռացել էր տիկնոջ և աղախնու յարաբերութիւնները, բարուրը խոտի վրայ դրած՝ փաթաթուել էր պառաւին ու նրա չորացած ծծերը համբուրելով լաց լինում և մայր կոչելով՝ չէր կարողանում պոկ գալ նրանից: Շատ սիրաշարժ էր տեսարանը, ինչպէս մի որդեկորոյս մայր, որը երկար տարիներից յետոյ յանկարծ, անսպասելիք տեղը գտնի իւր մինուճարին, ի՞նչը կարող է էն բոպէին թարգման լինել նրա սրտին, ո՞վ կարող է նրա ուրախութեան և զգալի արտասուքներին արգելք դնել, այդպէս էր այս միջոցումն էս երկուսի զգուանքը, հրեշտակները, եթէ կարելի է այսպէս ասել, հովանի էին այս փոքրիկ խմբին, որի հետ միացել էր

1) Պատմեմ: 2) հոդս: 3) Երախտիք: 4) Սպասաւոր: 5) Ուղիղ:

նորածին մանուկը իւր անմեղ ժպիտիկներով և տատարկի նման
գլգլոցովը: Աերջապէս Սանդուխտը ինչպէս մի խնամատար մայր,
համբուրեց Համասիկուռի ճակատը, զգուշութեամբ ցած դրեց նրա
գլուխը իւր դողդոջեւն կռների վերայ և սկսաւ յուսադրել նրան:

— Իմ խանո՛ւմս, մեղայ Աստծու, իմ քաղցր աղջիկս, Համաս-
իկուռ ջան, ես տեսնում եմ, որ հայր Աբրահամի օրհնութիւնը քու
տան վրայ եկել ա: Ես սուրբ կիրակու զօրութիւնը իմ աչքովս տե-
սել եմ, կոնդ ¹⁾ անդամալոյծը տարել են նրա դռանը, ոտ ու ձե-
ռին ջուր ածել, շորիցն էլ մի կտոր կտրել նրա կաթղուկէի մօտի
դռուս եկած չալու ²⁾ վիշ ճղքին կապել, ողջ-առողջ իր ոտովը
տուն ա էկել: Նա որ քու լիս վառելու վախտը հանդիպացրել ա
քեզ նախըջի Մանուկի կնգանը, ձեր երկուսի բերանը լեզու ա դրել,
դարդ մի՛ անիլ, Աստծու պահած գառը գէլը չի ուտիլ, ձեր երե-
խէքը կը մենծանան, կը ծլին կը ծաղկին ու իրանց մուրազին կը հաս-
նին. իմ աղայ Ղևոնդը չի, որ արարած աշխարհքը հաւաքուի, էդ
բանը խափանիլ չի կարող. ո՛վ գիտա, բալքի Աստու կամքն էն ա,
որ աղքատի ու հարուստի երեխէքանց մին մնի թուշ անի ու երկ-
րիս միջին իր հրաշքը շանց տայ, եա թէ չէ մի օր էլ կը տեսնիս,
որ էս քու նախըջին գեղը առաջին իշխանը դառաւ. Աստու առաջին
դժար բան ա: Տեսնո՞ւմ ես, իմ միտս չի գալիս, էնքան տարուան
կնիկ եմ, որ երկու երեք օրուայ մէջ քօշուորը յետ գայ. համա
ինքդ ես ասում, թէ սարդարի սիրտը խնամք ա ընկել, յետ ա բե-
րել. ինքդ ես ասում, թէ մեր արանչիքը երկու թալանչի ³⁾ են սպա-
նել ու սարդարը բաշխել ա: Ըսկի մեր օրումը ըտէնց հրաշք լսել
ե՛նք: Մի սարվազն. ոտ որ քարին դիպէր, տասը մարդ կը խեղդէին:
Միտս ա գալիս խեղճ Գուսանենց պառաւը, ինչ ա, թէ թուրքերը
մտած են ըլում իրանց յիբին ⁴⁾ հաւող քաղելու, ձին էլ թմբերի
միջին բաց են թողել, խեղճ պառաւը բերել ա ձին ափումը մի լաւ
խոտալի տեղ կապել: Անխղճմտանք անօրէնները բռնում են նրան,
չուանով կապում ծիրանու ծառիցն ու չորս դհիցը ⁵⁾ կրակը վա-
ռում: Ողջ թաղ ու թառակը ⁶⁾ հաւաքուեց, աղաչեց, պաղատեց,
անջախ ոտները կուտացած ազատեց. երկու շաբաթ չքաշեց, էն

¹⁾ Խեղացած: ²⁾ Դժնիկ փուշ: ³⁾ Աւարաւու: ⁴⁾ Այգի: ⁵⁾ Կողմն:
⁶⁾ Թաղ:

անձար Գուսանենց պառաւը հոգին աւանդեց: Համա հիմի տեսնումես, Աստու աչքը քաղցրացել ա, Սարգարը մի չօռ էլ չի ասել: Ըրէնց էլ ումուզ ունիմ, որ սուրբ Կիրակին եա Մանուկին մեծ մարդ կը շինի, եա հէնց աղքատի տղի հետ հարուստի աղջկանը թուշ կանի: ¹⁾

—Ա՛խ, թէ որ կարենայի իմ քարասիրտ մարդին էս հրաշքը պատմել, թէ որ նրա սիրաւ դուժ քցէի, Մանուկի վրայ քաղցր աչք ունենար, մի ճամփայ տար նրան մի քիչ յառաջ գալու, թէ որ ճար ըլէր էն ճար կտրածին իր մոլորուած ճամփիցը յետ դարձնել, էս աշխարհքի աղաղակը մեր տանիցը կարել, էլ ինձ գիւլէն քեար չէր անիլ, էլ—ալամ ²⁾ ինձ էրնէկ կը տային, սիրտս վարդ կը բացուէր: Ա՛խ, Սանդուխտ նանի, քեզ յայտնի ա, ի՞նչ եմ տեսել ես, կժերով դառն արտասուք եմ թափել. 13 տարի ա ես միմունջներ ու կսկիծներ եմ քաշում, ատամներս վէր ա թափել էդ ապառաժ քարը փափկացնելու, ոտներն եմ ընկել 1000 անգամ, թուրը բռնել եմ շէնքիս դէմ արել. առ, կտրի քու ձեռովդ ասել եմ, հոգիս առ ու յետոյ էդ անաստուածութիւնդ բանացրօ՛ւ, թող ես իմ քօռանալու աչքովս տեսնիմ ոչ ու ընդուց յետոյ, գլուխը քարը, անկաջս դինջ ոչինչ բանից խաբարութիւն չեմ ունենալ: Շատ անգամ տեսնումես, որ դառն ա դառնում, ասումես, էս ա դարձ եկաւ. հէնց երդումա ուտում, որ քարը կը պատռացնի, ի՞նչ անես, ո՞նց չհաւատաս. մի քիչ սիրտս հանդարտվումա, ոտը պաշումեմ ու թէք ընկնում քնում. էն ա, ասում եմ, լիսը կը բացուի, վեր կը կենայ, մի քանի սիրով խօսքեր կասի ու իրիկուայ խօսք տուածը կը կատարի. —Ղեռնդ ջան, ասում եմ ու վրայ ընկնում փաթաթվում: Ա՛խ, ընչի՞ եմ էնքան սիրում. ջանս քշաքաղվում ա, որ մին էլ լսում եմ, որ թուրքին ղըկեց էն սատանի չաքուշ տէր Մէլքսէթի քամակիցը, արինս սառչումա, հէնց որ նրա խրուպատ ձէնը անկաջս ա ընկնում, գիտեմ որ գալն ու կանանչ խլէզի ³⁾ պէս աղու ⁴⁾ տալը մին կըլի: Շատ անգամ մահեմ ցանկացել, ուրախ կըլնիմ, որ մի օր էլ խնդրելուս բարկանայ ու տայ ինձ, լէնքս ու երկէնքս մին անի, բալքի խղճմանքը տանջի ու իր չար գործերիցը ձեռը վերցնի. համա ի՞նչ անես, ընչանք ըսօր մի ճկթով

¹⁾ Դիմաւորել: ²⁾ Ամենեքեան: ³⁾ Մողէս: ⁴⁾ Թոյն:

ինձ դիպեւ չի, երնէկ չէր, օրը տասը հետ ծեծէր ինձ ու ինքը լաւ ըլլէր: Ծեծելուց ով ա մեռել, որ ես մեռնէի, որ կնիկը իր մարդիցը ծեծ չի ուտում, բաս ընչի՞ն ա տղամարդ, որ իր կնգանը խրատէր ոչ. ծեծելն էլ ա աղաթ, ¹⁾ սիրելն էլ:

Փոքրիկ խանձարուրը երեւի ձանձրացաւ պարտիզի ծառերի միակերպութիւնից, նրա անմեղ ձայնը զարթնացրեց երկու կանանցը մի տեսակ թմրութիւնից. մէկի աղիողորմ արտասուխառն գանգատները միւսի յուսադրական խօսքերին տեղիք տուին, միաձայն վճռեցին մէջք մէջքի տալ, թաքուն աշխարայ նախընտրեալ Մանուկի դրութիւնը փոխելու հնարքը գտնել, ՂԷճճին մի կերպով իր կորստական ճանապարհիցը դարձ բերել: Յաջողեցան թէ ոչ, էդ ապագայն ցոյց կը տայ:

Միւս օրը ոչ ոք Աշտարակցիներից չզարմացան, երբ որ տեսան Համասիիւռ խանութին Սանդուխտ տատի հետ բարուրը խտրտին Սուրբ Կիւրակէից գալուս:

— Դա իրա քառասունքն էն օրը պրծաւ, ասում էին միմեանց, երբ որ տանից դուրս եկաւ:

Սանդխտի ու Համասիիւռի յարաբերութիւնը հիմա քննէս էր, ինչպէս մօր ու աղջկայ:

ԺԲ.

Ն Ա Խ Ր Ձ Ի Մ Ա Ն Ո Ւ Կ Ը

Ազատենց տանը կպած՝ ծակի դռան ձախ անկիւնումը, Երեանից եկողի աչքին դեռ Աշտարակ չմտած՝ դիպչում է մի փոքրիկ խրճիթ: Նա գիւղի մնացած տների պէս հասարով ¹⁾ չի շրջապատած, մի քանի սենեակներից չի բաղկացած, նրա մէջը ման եկողը չի տեսնիլ ոչ շերտսանայ ²⁾ կամ կամարակապ, երկար ու մէկ ընկած, կարասներով լեքը վերուղամբի ³⁾, ոչ կախանատուն. ⁴⁾ իւր ալվան ⁵⁾ խաղողների ու կարմրաթուշիկ խնձորների ու խնկան նման դեղին պահոնի տանձերի և ուրիշ մրգեղէնների կախաններովը, ոչ զոմ՝ իւր տաւարներովը ու մուհաջառով բաժանած օդայովը, ոչ ամբար՝ մէջը լեքը շարմաղ ⁶⁾ ալիւրովը և ոչ մառան՝ իւր պատերի

¹⁾ Կարգ. ²⁾ Պարխալ. ³⁾ Գինետուն. ⁴⁾ Ներքնատուն. ⁵⁾ Մրդեղէն պահելու տուն. ⁶⁾ Պատուական խաղողներ. ⁷⁾ Բարակ մաղած:

տակին կարգով շարուած ծիրանի չոփ քթոցներովը, պօպոքի կամ շուջուխ ալանու ¹⁾ բուռնունիկներովը (միրգ պահելու անասնոց աղբից շինած ամաններ)։ Մեր աղքատիկ համեստ խրճիթը մի սենեակ է միայն, կամ այսպէս ասեմք հայատուն, որի մէջ տեղը վեր թողած ունին մեծ հացի թունդիրը, իսկ մի կողմը, վերին անկիւնի մօտիկ փոքր կերակուր եփելու կամ քուրսու թունդիրը։ պատերի տակին շարուած են մի քանի մանր թանի ծափեր, կճուճ, բժուլթ, բղուղ, պուլիկներ, պանրի, կողակաճկան, կամ պատուայ զօխ ու բոխի համար։ մի քնջուռմն էլ երկու մեծ կարասներ էին կանգնացրած՝ որ Աշտարակցու տան յատուկ սեպհականութիւնն է, ծալքատեղումն էլ դարսուած էր մի քանի հին ու մին անկողիններ՝ երեսին մի հնամաշ կարպետ փռած։ մի խօսքով էս տունը իւր բնակիչների և ննջարանն և ամէն պիտոյքներին ծառայող մասանն էր։ Էդ հոգ չի, որ նրա օձօռքը ամէն օր անխափան վառուող պատիկ թորոնից դուրս եկած աթարի կամ տարթի սև մխից սևացել, ապուխտ էր դառնլ, սա մի և նոյն ժամանակը և հիւրատուն էր։ Ինչքան որ փոքր թունդիրը բանում էր, ընդ հակառակը մեծ հացի թունդիրը տարէն 12 ամիս սալը բերնին ծածկած էր։ Ուրիշների մեծ թունդրի մէջը էլի ամիսը մի անգամ դաղուկիսանոց սպիտակ լաւաշ հաց կը թխուէր ու կը չորացրվէր, կը դարսուէր մինչև պրծնիլը, իսկ սրանց թունդիրը կարօտ էր էֆ փառքին հասնելու, հէնց իմանաս միայն չնորհքի համար էր։ սրանց տանը երբէք հաց չէր թխուիլ։

Միջահասակ տան տիկինը, թէպէտ գծծի հագուստով, բայց միշտ մաքուր լուացած և իստակ կարկառած՝ ամէն օր զարթնում, աւարտում էր իւր առաջին գործը, ամառը իւր դրան առնջը իստակ աւլում, իւրեանց մօտից վազող Աշտարակու վճիտ և սառն առուի վանանց կաւառից (ջրաբերան) ջուրը վերցնում։ շաղ էր տալիս, իսկ ձմեռը մարդիցը շուտ վեր կենում, թին վերցնում ու դրան առաջի ձիւնը քերում ու սկսում թունդիրը ծուխ քցում։ Ոչ այդու հոգս ունէր նա, որ շտապէր առաւօտեան տան գործն աւարտել ու դնալ ծիրան, տանձ, խնձոր, շլոր, խաղող, դեղձ, փշատ, սերկիւիլ և այլ ամէնայն բարիք ժողովելու, ոչ արտերի ու կալ ու կտի հաւաքելու վրայ էր մտածում, ոչ կովերը կթելն ու նրանց աթարը թխելն էր մտքով անց կացնում, ոնց որ ասում են, էս

¹⁾ Չոր միրգ։ ջմալ (՝ ձգալ) (՝ ձգալ) (՝ ձգալ) (՝ ձգալ) (՝ ձգալ) (՝ ձգալ) (՝ ձգալ) (՝ ձգալ) (՝ ձգալ) (՝ ձգալ)

բաների մասին աչքից էլ էր պրծել, աչքացաւից էլ. նրա դարդ ու զասավթը ¹⁾ իւր բակ ու դուռն աւելլուց յետոյ՝ ձեռաց մի նախաճաշիկ շինել, իւր սիրելի մարդուն ուտացնելն ու նրա համար օրուան պաշար պատրաստել, օխտը մաղից եկած բարակ լաւաշի մէջ փաթաթելն ու մի ուրկիւտի կարմիր չիթ սփռոցի մէջ ծալել, նրա մէջքը կապելն ու փայտը ձեռք տալն էր. երբեմն երբեմն էլ երկոյնի, կամ գործով զբաղուած լինելու, կամ մոռացութեան պատճառաւ իւր մարդի տրեխների հողը այժմ թափ կը տար ու առաջը կը դնէր:—Վեր կաց, այ մարդ, նախիրը գեղիցը դուս ես առնում, իմ սիրուն Վարդս Աղզենց կալումը կաննել, ձորն ա քշում, քու հընկեր Գիքօն վաղուց ա գնացել ձորումը կարմնջի ծէրին նախրի առաջը պահում. էս օր քու հերթն էր ձորումը կաննելու, դու առնուշ քնած էիր, ուղեցայ ոչ թարժած անեմ ²⁾ քունդ կտրեմ, Գիքոյին աղանչաք արի:

Այս գործողութիւնը ամէն օր կատարւում էր այս խրճիթի մէջ:

Վեր էր կենում տեղից անցեալ օրուան դադարածութիւնից խոնջացած անդամներով նախրչի Մանուկը, գնում էր առուի վրայ, երեսին մի քանի չոփ էր տալիս, ³⁾ փէշով սրբում էր ու դէպի աղօթարանը դարձած՝ մի քանի անգամ խաչ էր հանում. իւր նախաճաշիկը ինչ որ իւր կին Շուշանը պատրաստել էր, փաթաթում էր մի կակուղ հացի մէջ, դուրում էր անում ⁴⁾ ու կծելով դուրս էր գալիս, փայտը ձեռին կանգնում Աղզենց կալումը: Նախրի տուտը գեղիցը կտրուելուց յետոյ տուն էր մտնում, հացը շալակը կապում, մի մեծ տօլու ⁵⁾ զինի էլ կոնձում ու գնում իւր բանին: Ուտիս օրերը կամ մի կտոր պանիր կը լինէր նրա դուրումի մէջ, կամ կէս խոտոց ⁶⁾ կողակ ձուկը, իսկ պասերին՝ աղը դրած բոխ, կամ ոլորմակոթ ⁷⁾, կամ եթէ դարունքն էր, իւր կնոջ քաղած խաշած աղցան—գարնան ա կանջ, առուի կարաս, սիւբեխ, թէլուկ, ⁸⁾ կամ որ եղէ այդպիսի աղցան: Նրա տան ուտելիքից ոչ մի բանը փողով չէր ստացւում. ինչպէս նախարած՝ նա ամէն շաբաթ հացը տաւարատիրոջ տներին էր հաւաքում—ամէն տանից մի մի լաւաշ. իւր ու պանիրը նրա համար ինքն իրան էր ընծայ գալիս հարեանների տանից, տարեկան կողակն ու զինին,

¹⁾ Հոգս: ²⁾ Քունը կտրել: ³⁾ Լուացուիլ: ⁴⁾ Լաւաշ հացի մէջ փաթաթել: ⁵⁾ Գաւաթ: ⁶⁾ Կտոր: ⁷⁾ Բանջար է: ⁸⁾ Բանջարեղէններ են:

ինչպէս նախընտրել, իրաւունք ունէր իւր ժամանակին հաւաքել, պատուց աղը դրած (սորակները ¹⁾ կինն էր գնում քաղում, կամ թէ ինքը նախիրն արածացնելու ժողովում էր դաշտիցը, երեկոյեան հացի սփռոցի մէջ կապած՝ շալակին տուն բերում. ամէն բարութիւն նրա տանն անպակաս էր: Ոչ մի Աշարակեցի այգետէր էնքան շատ բերք չէր կախան անիլ ձմեռուայ համար, ինչքան Շուշան քուրիկը. այսպէս էին սովոր կոչել նրան գիւղի բոլոր բնակիչները. ամէն Աստուծոյ տուած օրը նրան բաժին կը գար, ոչ մի բանից չտես չէին մնում նրանք: Հիւրասէր Աշտարակցիք միշտ խնդրում էին Շուշանին ու իւր դմբձիկ Վարդին իւրեանց այգիները: Գնում էր վազվզելով իւր մօր առաջն ընկած Վարդը և երեկոյին մի շալակ լեքը իւր սրտի ուզած մրգեղէն մէջքը կապած՝ իւր ընկերակիցների հետ թռչկոտալով՝ տուն դառնում:

Միով բանիւ այս ընտանիքը ոչինչ բանից պակասութիւն չէին քաշում: Հագնելիքն էլ իւրեանց տանիցն էր դուրս գալիս. Շուշանն իրանց համար բաժին եկած մրգեղէնը միշտ փոխում էր գիւղի կողքով իրանց տան առաջից ոչխար անց կացնող Քրդի կամ Զօբանքեարի էլի ²⁾ հետ բրդի վերայ, լուանում, գլում, մանում ու մարդու և որդու համար չոխայ գործում, կարում հագցնում, բամբակեղէնն էլ ինքն էր մանում՝ էլի մի հարեանի տղի ձեռքով Գաշտեցու վրայ մրգով փոխելով:

Նորանց միակ հոգսը իրանց որդի չունենալն էր մի ժամանակ, էն էլ Աստուած երեք տարի էր սուրբ Վիւրակէի բարեխօսութիւնովը ղօչ ³⁾ որդին իրանց բաշխել էր, մարալն ⁴⁾ պէս առաջներին պոխտ էր գալիս զարաղաշ ⁵⁾ Վարդը, էլ ինչն էր պակաս, — և ոչինչ:

Նրանց մէջ թագաւորած էր ընտանեկան սէրն ու խաղաղութիւնը. չափաւորութիւնը նրանց առաջին կանոնն էր:

Երեկոյները երբ նախընտրել նախրիցը յետ էր դառնում, ողջ գեղի տաւարը տեղաւորում, տէրէց տէր էր անում, գալիս էր իր տունը համբուրում իր երեխին և փառք էր տալիս իր արարչին ու նստում էին սեղան, մի կտոր հալալ հաց ուտելու: Այնուհետև պարկում էր նա իր բեղարած ճռները ⁶⁾ ղինջացնելու: ⁷⁾

¹⁾ Ուտելիք: ²⁾ Հասարակութիւն: ³⁾ Խոյ, արու ոչխար — քաջ: ⁴⁾ Եղջերու: ⁵⁾ Սև ունքերով: ⁶⁾ Անգամները: ⁷⁾ Հանգստացնել:

Շատ անգամ էլ, սրտի ուրախ—չաղ ժամանակը՝ հանդուժը պատահած անցքերը հպարտ, քաղցր քաղցր պատմում էր իր Շուշանին, մանաւանդ, եթէ գայլի ձեռքիցը մի արջառ էր խել, կամ նախրիցը փախս առած մի կով էր գտել, մի սարսափելի ձորից հանել վերև։ Այսպիսի պատմութիւնները շատ մեծ ախորժակով էր անում նա, հետն էլ կնոջ առաջին ուռած ուռած պարծենում, որ թէպէտ ինքը մի նասխրէն է, բայց մի աչքով չպտի մտիկ տալ իրան, նա աթա-բաբա ¹⁾ լսելա, որ իր օղորմածիկ պապերը մենծ մարդիկ են էլել, որ իր մենծ պապը մի բռնցքով մի փահլեվան ²⁾ ա սպանել, սարդարի առաջին մէյիդ քցել ³⁾ խանն էլ էն սհաթը ճակատը պաչելա, կարմիր խալաթը հագցրիւ ու մի քանի գեղերի վրայ մէլիքութիւն տուել։ Այս մէլիք բառը շատ լիքը լիքն էր հանում նա բերանից։ Երբ որ ամէն գարունը նախիրը իր վրայ առնելու ժամանակը մի թղթի կտորի վրայ մի պայմանի նման բան էր գրում տանուտէրը, առաջին խնդիրն էն էր լինում գրող տիրացուն, որ չմոռանայ իւր համար Մէլիքենց նախրէն Մանուկ գրել։ Դրա փոխարէնը խոստանում էր տիրացուն հանդիցը մի քանի լաւ եաւշանի ⁴⁾ աւել բերել։ հետն էլ միշտ աւելացնում էր, մարդ իր ազգը չպէտք ա մոռանայ. թուրքն ասելա. ասի իթրան հարամլագայ դըր. (իւր ազգը կորցնողը ապօրինի զաւակ է)։

Ինքը՝ նախրէն Մանուկը մի. բարձրահասակ մարդ էր, երկար սրած բեղերով, խոշոր ու սուր սև աչքերով, ահարկու ձայնով և յաղթանդամ մարմնով։ Եթէ նա իւր հեզ բնաւորութիւնովը բոլորի աչքին սիրելի էր եղել, իւր հսկայական ուժովը դրաւել էր բոլոր գիւղի յարգանքը։ Շրջակայ գիւղերի պարսիկներից շատերը նրա բռնցքի ոյժը փորձել էին, երբ որ կամեցել էին մի կով, կամ մի արջառ նախրից փախցնել։ Ոչինչ սուր չէր բանացնում մեր Մէլիքի թուը, նրա գէնքը իւր կոմբալագլուխ ⁵⁾ հոնի մխոտած դագա-նակն էր։ Քանի՞ քրդերի ու պարսիկների սրերի բերաններ էդ զաւա-ղանի վրայ փշուռել էին։ Պարսիկները մին մինն անիծելուս առած էին շինել ասում. նախրէն Մանուկի դագանակին հանդիպիս դու։ Էս էլ պէտք է ասել, որ էս ահարկու մարդը ոչ մէկին զնաս չէր տուած. տաւարագող եկողին մի քանի լաւ, զորս դու պատուիրեցիր

¹⁾ ի Նախնեաց. ²⁾ Ըմբիշ. ³⁾ Դիակ չացնել. ⁴⁾ Խոտի անուն է։

⁵⁾ Հաստագլուխ։

1) բռնցքներ հասցնելուց յետոյ, զլին էլ մի քանի գայլն աւետա-
րան կը կարդար ու բաց կը թողնէր: Եւ երբ էր դժուել էն մարդը
Աշտարակու նախրին խէթ աչքով մտիկ տալ, խելքը հացի հետ
հօ չէր կերել:

Ահա հէնց այս էր պատճառը, որ Մանուկը 15 տարի էր նախ-
ջութիւնը իրան սեպհականացրել էր. նրա միւս ընկերները տարէնը
մինը, համարեա՛, փոխվում էին, իսկ ինքը կար ու կար, և ինչպէս
միշտ պարծենալով կրկնում էր, քանի կենդանի էր, պէտք է ըլնէր:
Ի՞նչ էք վարծում. նա շատ պարծանքով էր խօսում իւր այս պաշ-
տօնի համար և իւր ասլանի ճուտին, 2) (այսպէս էր սիրում
կանչել վարդին) դրա համար էր մեծացնում: Քանի երեխայ չունէր,
նա միշտ հոգսերի մէջ էր. իւր մահից յետոյ իւր կնոջ ապրուստի
մասին, բայց հիմի մի քանի տարուց յետոյ իւր որդին իւր տեղը
կը բռնի և իրա մօրը կը պահի. երկու երեք տարուց յետոյ նրան
հորթարած կը շինի, երբ որ մենծացաւ, նախրչի ա որ նախրչի. վրէն
ձևած ու կտրած ա:

—Տօ՛, ես տեսնում չեմ, որ իմ արինն ա ասլանի ճուտիս
տամարներումը վազում, քոս հօ չեմ, էլ-ալամը 3) կը վլայի, որ
երեք չորս տարեկան տղէս տասը տարեկանի բօյ ու բուսաթ 4) ունի,
ձեռների ջլերը տեսնում ես, հէնց իմանաս մի մին ղաղլի 5) չուան
ըլին, ը՛հ, ջանմ սան բալէս, 6) սա որ իմ տեղը բռնի ոչ, ինձա-
նից յետը Աշտարակու ճարն ու իլաճն ի՞նչ կըլի. նախիրն ո՛ւմ
կարելի ա հաւատալ:

Այս խօսքերից յետոյ միշտ հետևում էին կաթոգին համբոյր-
ներ իւր ձագուկին և գրկախառնութիւններ: Այսպիսի ժամանակ-
ները միշտ Շուշանի աչքերից մի քանի կաթիլ ուրախութեան ար-
տասունքներ էին դուրս թափվում և դէմքը դէպի երկինք էր բարձ-
րանում:

—Ի՞նչ ես լալիս, Շուշան ջան, յուսադրում էր Մանուկը. փառք
իդան, ընչնե՞րս ա պակաս. Աստուած Աշտարակ գեղի հիմքը հաս-
տատ անի, կեանքները երկար ըլն մեր Գէորգ խալօի ու բոլոր իշ-
խանների, Աստու աստած իցն ու նրանց սայիցը 7) ամէն բան ունինք,

1) Օրինաւոր: 2) Առիւծի ձագ: 3) Ընդհանուր աշխարհը: 4) Հասակ
և տեսք: 5) Այծի մազից որդած պարան: 6) Բաջ երկխայս: 7) Շնորհիւ:

ոչ կողմ¹⁾ գիտենք, ոչ բեզեառ.²⁾ ձնից ու անձրևից աւելի մեր դուռը ոչ մի գզիր եւս ետաւուլ³⁾, կամ սարվազ չի տեսել. գան էլ ընչի՞ համար. ձի չունինք, կողմ տանին, հասած որդի չունինք, բեզեառ դրկեն. ես էլ վառք Աստու, [Թարխանի⁴⁾ պէս ընչանք իրիկուն դաշտերումը կանանչ խոտերի վերայ մէկնուած՝ հանգիստ անկաջս դինջ ապրումեմ:

— Ոչինչ չկայ, այ մարդ, ուրախութիւնիցս սիրտս լցուեց, կարացի ոչ արտասուենքս բռնել, պատասխանում էր Շուշանը. դու ողջ ըլիս իմ գլխի համար, Աստուած իմ Վարդը պահի. ես ընչի՞ պէտք ա տխրեմ. ո՞ւմ կնիկն ա ինձանից բաղդաւոր. պսակուած օրներիցս դէսը մի ծուռն աչքով չես մտիկ տուել ինձ, մի մատը չես բարձրացրել վրէս, ասել չես, [Թէ աչքիդ վերեն ունք կայ. 100 օրինակ ունիմ աչքիս առաջին. հէնց կնիկ կայ մեր գեղումը, որ մի փուչ խօսքի համար օրական 10-20 բարդի կակող ճիպոտներ⁵⁾ ա միջքին կոտրատվում: Երնէկ չէր, իմ դնկի չափ բաղդաւորութիւն ունենար մեր խեղճ Համասփիւռ խանումը—էն քարասիրտ Ղևոնդ աղի կնիկը, նաչարի⁶⁾ կերածն էլ ա աղի արտասուենք, խմածն էլ, ինչ անեմ, որ անքուն ցեց ունին, աշխարհքիս հարստութիւնը նրանց տանն ա. մի օր չի էլել, որ նրա աչքերի աղբրակները ցամաքին, խանձ⁷⁾ նրան, որ ընէնց մարդի ձեռին ընչանք օրս էլ ապրումա. արարած աշխարհքը նրանց վրայ տրանջումա, ծակ բերան նրանց վրայ ա խօսում, տուն չկայ, որ նրա մարդի երեսից մի փորձանքի հանդիպած չըլնի. տէր Աստուած, դու իմ զուլմանին չքցես Համասփիւռ խանումի օրը. էս ինչ Աստու բարկութիւն ա քա, ընէնց հրեշտակին, ըտէնց սատանայ դիմաւորի. երևի նրա ծաւաւին ըտէնց ա գրած: Հլայ Աստուած խեղճ գար, էդ մի քօրփէն⁸⁾ էլ ա ապրէր, ընդով էլ ա մխիթարուէր խեղճը: Համա գիտես ինչ կայ, այ մարդ, ասաց նա մի օր այսպիսի խօսակցութեան ժամանակը ծանրակշիւ դէմք առած. ես ումուտ ունիմ, որ մի օր ողջ Աշտարակն էրնէկ տայ մեզ, սուրբ Կիրակու աչքը իմ երեսի վրայ պտի քաղցր ըլի, մեր ուխտը պտի կատարուի:

— Գրուածը ջնջուիլ չի. ասած ա. մի առուից, որ ջուր ա

1) Արքունական ծառայութիւն: 2) Նոյն խօսքն է. 3) Հարկահան:

4) Աղատորդի: 5) Մահակ: 6) Անձար: 7) Կեցցէ նա: 8) Փոքրիկ:

գնացել, էլի կերթայ, պնդեց կնոջ խօսքը նախրչի Մանուկը. թէ որ մէլիքի թողը նախրչի կը դառնայ, Աստու ձեռին դժար ա՛ն ախրչու տղին մէլիք շինիլը. իմ ասլանի ճուտս ո՞ւմ որդուցն ա պահաս — ազգով, բօյով, բուսաթով, շէնք ու շնորհքով, ոնց որ էլ ես էս օրուանից նշաններիցը վարաւորդ եմ անում ¹⁾, ուժով, խելքով ու քեամայով ²⁾. փառք տո՛ւր ստեղծողին ու քեզ համար ձէնդ քեզ քաշի՛, ոչ ովին բան մի՛ ասիլ. մի օր մեր վարդն աղայ կը դառնայ:

Այսպիսի խօսակցութիւններ յաճախ կրկնու՛մ էին մեր նախրչի Մանուկի տանը և ամէն անգամ ջերմ աղօթքներ երկու բերանից բարձրանու՛մ էին դէպի վերին Տեսչութիւնը:

ԺԳ.

ԱՍՏՈՒԱԾ ԵՐԱԶԴԻ ԲԱՐԻՆ ԿԱՏԱՐԻ.

Ամէն բան իր կարգին գնում էր, Աշտարակու խաղաղութիւնը շատ աննշան երբեմն խանդարվում էր: Մի քօստտ ³⁾ խան, կամ մի բոբիկ բէգ անց կացած ժամանակը, մի քիչ իրարոցով էին դիպչում, մի քանի ընծաներ էին տալիս, մի քանիսը մտրակ էին անուշ անում ու էլի, ձեռաց, ամէն բան իր ճանապարհը գտնում էր, ամէն մարդ իր արևի ձէնն էր ածում:

Ղևոնդն ու տէր Մէլիքսէթն էլ, հէնց իմանաս, ձանձրացել էին չարութիւն անելուց, գլխները քաշ ման էին դալիս: Պատահում էր երբեմն, որ տէրտէրը Էջմիածնից Երևան մի մին լրտեսութիւններ անելով՝ մի քանի շաբաթներ տուն չէր գալիս, Ղևոնդն էլ ամիսը մի երկու անգամ Երևանու կամարակապ փողոցներումը շողոքորթութիւն էր անում եղունգներն ու երկար մօրուքը հինայով կարմրացրած, Մեքքայ մի քանի անգամ ուխտ գնացած, բարեպաշտ, հարուստ հաջու մօտ, կամ թէ չէ տէր Մէլիքսէթի հետ մի երկու օր Երևանու բաղարների հրապարակներումը թրև էին գալիս՝ օրը մինչև երեկոյ կաքաւ ու դօշ կռուացնող, թազի ու թառլան դուշ պահող աննպատակ, անգործ, փողոցներ չափող խանի կամ բէգի քամակից, հաճոյախօսութիւններ էին անում, շատ խոստանում՝ քիչ

¹⁾ Նկատել: ²⁾ Հանճար ³⁾ Բորտտ:

կատարումէին, բայց գլխները քարը, ինչ կուզեն անեն, վաղե անածի պէս, մեր ոչխարին մնաս չըտան:

Գեղումն էլ նրանք մի մին մարդամիջի երևումէին, և եթէ Աշտարակցիք քաշվում էլ էին, նրանց գտնուած ժամանակը ոչ մի հարկաւոր հասարակութեան վերաբերեալ բաներ չէին խօսում, բայց մեր պարոնները, իբր թէ չեն էլ հասկանում. ձեռնումէին, որ ամէնքն էլ իրանց պատվում են ու գեղի համար մի մին սրտացաւութիւն էլ էին անում:

Առնողը մի քանի միջոց հէնց իմանաս, սրտանց էր անում էս բաները. տիկին Համասիւիւռն էլ հիմա զարմացել էր իւր մարդու վերայ. նա իւր օրումը քաղցր դէմք տանը ցոյց չէր տուած, բայց էս վերջին ժամանակներս երեսին փայփայում էր, սիրում էր, թուշէկներին մատով խփելով ծովփաղնում էր. մի օր մինչև անգամ կնոջը Համասիւիւռ ջան՝ ասեց:

— Սատանի անկաջը խոլ, ասումէին միմեանց գեղացիք, մեր աղէն աղօթած էշա դառել, գիր հօ չե՞ն արել, երեւանումը խոփները քարի հօ չե՞ դիպել:

Եթէ էս տարի Աշտարակը խաղաղութիւն էր վայելում, ամէնքի սիրտն ուրախ էր, երեք հոգի կային, որ էս ուրախութեանը մասնակից չէին լինում, որոնց աստղը հէնց իմանաս թեքուել էր:

Մինը հէնց ինքը Համասիւիւռ խանումն էր. քանի մարդի նօթերը ¹⁾ յետ էին գնացել, նրա մտածմունքն աւելացել էր: Լաւ տեսնում էր, որ սրանից էլ յամար ժամանակ չկայ Մանուկի վեճակի վերայ մտածելու. բայց քանի ուզում էր, պռունդը ²⁾ պռնդին տայ, էդ մասին մի խօսք բերնիցը հանի, կարծես մինը ձեռը պինդ բերնին դրած՝ կռնիցը քաշած՝ արգելում էր, քունն էլ էր կտրուել աչքերիցը, բան ու գործն էլ մոռացել էր ու հէնց էդ բանի վրայ էր մտածում:

— Սանդուխտ նանի, քեզ մատաղ, մի խելք սարվացրու:

— Համբերի, աղջիկս, Աստուած օրը կը տայ, բարին հետը:

— Հերիք ա, Համասիւիւռ ջան, ի՞նչ էլաւ քեզ, մի կտոր հաց կեր:

— Չոռ ու ցաւ ուտեմ ես, Սանդուխտ նանի, կուլ չի գնում, բողազումս ³⁾ տնկվում ա, Մանուկն էլ ընէնց մնում ա:

¹⁾ կնճիւռ: ²⁾ Շրթունք: ³⁾ Կոկորդ:

Մի օր մինչև ինքը Ղևոնդը նկատելով կնոջ զգալի փոփոխութիւնը, լղարիւ մաշուելը, ասաց. էդ ի՞նչ ա, այ կնիկ, հիւանդ հօ չե՞ս:

Մին բերանն եկաւ, որ ոտներն ընկնի, սրտի ցաւը յայտնի, մին էլ խպոռնուեց, ¹⁾ ձէնը կտրեց:

Միւս երկու արտումները մեր նախընտրելի Մանուկն ու իւր կինն էին:

Միտքդ էր մի օր ինչպէս Մանուկը ուրախ ուրախ պատմեց իւր ազգաբանութիւնը Շուշանին, ինչ մեծ մեծ էր խօսում, ինչ յոյսեր էր յայտնում իւր ապանի ճուտի համար: Ուղեղ միւս օրից քամբաղդութիւնը թափվում էր միմեանց ետեւից դրանց գլխին:

Միւս առաւօտն իսկ, Շուշանը շատ սիրտը կտորած՝ զարթնեցաւ, նրա երեսի վրայ էլ երեկուան ուրախութիւնը չէր երևում, սիրտ էլ չունէր իւր բակ ու դուռն աւելիւ, էս քնջնից էն քունջն ²⁾ էր ընկնում. ու գոգնոցի փեշով աչքերը թաքուն սրբում:

— Հը՛, Շուշան ջան, էդ եաղո՞ւզ ³⁾ էս օր քեամ շաղավաթ ⁴⁾ ես, ի՞նչդ ա ցաւում:

— Գիտեմ ոչ, Մանուկ ջան, էս ի՞նչ պէտք ա ըլի, մի երազ եմ տեսել, վատ երազ, շատ վատ երազ:

— Աստուած խէրը վրայ բերի՛, Աստուած երազդ բարին կատարի՛, երազին վատ չեն ասիլ, պատմի՛ր տեսները:

— Երազում տեսնում եմ, որ մեր տունը լիքը վարդապետներ են: Դափ ու զուռնէն ածում են, հարսանիք ա: Վարդապետներից երկուսը մեր հացի մէնծ թունդրումը պակվում են. մնացողը կուռ կուռի են բանել, թունդրի չորս կողմովը եալլի են պար գալիս: Մին էլ էն տեսայ, որ բոլորի բերանիցն էլ կրակ ա դուս գալիս, տունը բոցով լցուելա, էրվում ա: Ես ու դու էլ վարդիս ձեռը բռնած՝ հեռվումը կաննել՝ պէլացած մտիկ ենք տալիս: Տէր Աստուած, դու իմ թշնամու դուռը չբերես: Էդ վարդապետներից մինը, սաքի թէ, մօտացաւ մեզ, կրակ փչեց մեր երեսին. մենք յետ յետ փախանք, համա կրակը մեզանից յառաջա ընկել ու մեզ բոլորել: Էն դհիցը, մին էլ ինչ տեսիմ, Համասփիւռ խանումն ու Սանդուխտ նանը մի մին կուժ ջուր ձեռներին՝ վաղէ վաղ վրայ հասան մեզ ու մեր փախած ճամփին շաղ են տալիս: Համա քանի նրանք էդ անում են,

¹⁾ Լուռեց: ²⁾ Անկիւն: ³⁾ Ընչո՞ւ: ⁴⁾ Տրտում:

բոցը աւելի բարձրանում ա ու ճամփէքս փակում. իմ ոտ ու ձեռքս կապվում ա, կրակն ինձ կուլ ա տալիս:

— Մեղայ քեզ տէր Աստուած, երեսին խաչէ հանում սիրբթնած Մանուկը:

— Դեռ էս ոչինչ, շարունակում է Շուշանը, քօռանան իմ աչքերը. կրակի միջեց տեսնում եմ, որ դու երեսին ձեռիցը պինդ բռնած՝ ուղղում ես մի մենծ կրակի փոսից փախել: Մին էլ յանկարծ Ղևոնդ աղէն քամակիցդ բռնում ա ու քեզ երեսին հետ կրակի մէջը քցում. դու էն սհաթն էրվում խորովվում ես, համա երեսէս ոնց որ մի զուշ, դու ա թռչում կրակիցը ու լսեղէն հագուստով մի երկար Գրդի կեռակտուց թուր ձեռն անում, մի մէյրան ¹⁾ տեղ ձիւ վրայ նստում ու քրդերի հետ կռիւ անում. որ տեղ հասնում, ընտեղ փրթում ա ու մէյիդ քցում: Հէնց էս շփոթների միջին վեր թռայ, տեսնեմ քափ ²⁾ ու քրտինքը ջանս բռնել ա:

— Ոչինչ, այ կնիկ, դարդակ բան ա, բայ ես քնել, աշխատելով իւր վրդովմունքը պահել, սիրտ էր տալիս Մանուկը:

— Ո՞նց ոչինչ, այ մարդ, ես գիտեմ, որ մեր տան գլխին մի փոթորիկ պտի տրաքի. ասում են, երազում վարդապետ տեսնելը սատանայ ա, դափ ու զուռնէն՝ նեղութիւն ա. էն կրակը, որ մեր տունն էրեց, էն անբաղդութիւնն ա, որ մեզ հասնելու ա. էն՝ որ ես ու դուն երուեցինք՝ մեր երկուսին վերջն ա. համա էս էլ իմացած կաց, որ Ղևոնդի ձեռովը պտի մեր տունը քանդուի: Համասփիւռ խանումն, երեւում ա, պտի գլուխը քարէ քար տայ Մանուկի հետ, մեզ իր մարդի շարութիւնիցն ազատելու, համա ձեռիցը ոչինչ չը պտի գայ: Մի բանը մի քիչ սիրտս պնդացնում ա, որ Վարդապտի ազատուի էն անօրէնի ձեռիցը: Համա, Մանուկ ջան, սիրտս թուլանում ա, ի՞նչ կընշանակի լուսեղէն շորերը. չըլ՞ թէ, բերնիցս դուս գայ, քամին տանի, երեսէս էլ պտի նահատակուի ու հրեշտակների դասումը դասակուի: ³⁾

— Թէկուղ ինչ փորձանք գալիս ա մեր գլխին գայ, վէճս ⁴⁾ չի, մի բանն ա լաւ, որ երեսէս մենծ մարդ պտի դառնայ, նա իր մուրապին պտի հասնի, Մէլեքենց շէն օճաղը մի օր պտի ծխի,

¹⁾ Հրապարակ: ²⁾ Փրփուր: ³⁾ Դասուել: ⁴⁾ (Հոգս):

Թուրքն ասում ա. օճաղտան քիւլ աքսիկ օլմազ. (օճաղեցը մոխիրը չի պակասիլ), հաստատ պատասխանեց մարդը:

Առաջին անգամը չէր տիկին Համասիւռուի Շուշանի քամակից ղրկելը. էս օր Մանուկի նախիրը գնալուց յետոյ՝ Սանդուխտն եկաւ ու կանչեց:

— Աղջի՛, Շուշան քուրբիկ, ասեց տիկինը, ի՛նչ ես ընչանք իրիկուն մէնակ տանը նստում. մարդը նախիր գնալուց յետոյ վեր կաց, արի՛ մեր տունը, երեխին էլ հետդ բեր. հազար բան կայ շինելու, անող չկայ, արի՛ մեզ օգտի, իրիկունը գնա՛ քու բանին. վախիլ մի՛, քեզ մաղբուն չեմ անիլ ¹⁾:

Շուշանը թէև ոչինչ բանով չէր ուզում համաձայնել, բայց Համասիւռուի քաղցր դէմքն իւր ազդեցութիւնն ունեցաւ: Այսուհետեւ ամէն օր Ղևոնդի տանը նրա համար գործ կար: Եւ որովհետեւ Շուշանը միշտ փախչում էր փողով վարձատրութիւնից, հէնց առաջին շաբաթը նրա երեխայի հագուստը նորոգուեցաւ:

Մի իրիկուն Շուշանը վարդի հետ՝ Համասիւռուն էլ իւր երեխէն գրկած՝ սուրբ Կիրակէումը լոյս վառելուց վերադառնում էին, նախրի ծայրը կտրուելու վրայ էր որ մի երեխայ վազէվազ՝ յառաջն եկաւ, շտապէր, ասաց, բաշխէր բեր, մարդիդ արենկոյլ աւրած՝ բերել, ձեր դռանը վէր են քցել: Ո՛նց որ մի գիւլա դիպչի խեղճին. էլ խմացաւ ոչ, թէ ի՞նչպէս իրանց դռանը հաւաքուած բազմութեան արանքը ²⁾ ձղեց ու բղաւելով՝ մարդի գլխին կանգնեց: Մանուկի վեղը քամակի կողմից մինչև կոկորդը կտրած էր ու ողջ գիւղի ու գաւառի բժիշկ Աղումենց Գալուստը մի հաստ ասեղ ձեռքն առած՝ ոնց որ մի ձղուած տիկ կարում էր:

— Վայ գլխիս, դրա անողն կռները դօշեցը կպչե՛, էդ ո՞վ ա իմ տունը գլխիս փուլ ածել, ծղրտում էր անմխիթար կինը:

— Բան չկայ, Շուշան քուրբիկ, մի կողմից ասեղը մտի մէջն էր խրում, միւս կողմից մխիթարում էր Գալուստ ափէրը, մի քիչ քերծուելա, դու դուռը բաց արա՛, տուն տանենք:

Բանից դուրս եկաւ, որ 20 թուրք յարձակուած են եղել նախրի վերայ, Մանուկի ընկեր նախրչին թողել փախել է, իսկ ինքը կանգնել է մի գաւազանով նրանց հետ կռիւ արել. մի երկուսին

¹⁾ Զրկել: ²⁾ Մէջը:

դազանակի կոմբաջոֆն ¹⁾ էն աշխարհքն է ուղարկել, քամակիցը մէկի սուրն էլ իւր գլուխն է կոկորդի վերայ ձօճեցրել: Եթէ 30-շականցի 10-15 հոգի կողակատեղից եկող քարվանքը վրայ չըհասներ, կարելի է նախիրը քշած կը լինէին ու Մանուկն էլ արենքամ մեռած կը լնէր:

— Երազս կատարուեցաւ, գլխին խփեց Շուշանը,

Երկու ամիս տկարութիւնը տւեց. Աստուած ինքը փրկի՛ ու ազատի, ինչ որ սրանց դրութիւնն էր. էլ ոչ տներիցը հաց էր հաւաքվում, ոչ ուտելիքի պատրաստութեան հոգս քաշվում. կողքը կտրած՝ նստած էր տարակուսած Շուշանն ու իր մարդի վրայ մի ճանձ՝ չէր թողում ցած գայ. գիշեր ցորեկ անքուն հրեշտակի պէս մարդի գլխովը փարվանի ²⁾ նման պտիտ պտիտ էր անում. Թէ որ հարեանների կանայքը բաժինն եփած չքերէին, սախելով, հարկադրելով, մի քանի դրգալ զօռով չխմացնէին, ո՞վ գիտէ, էդ երկու ամսումը բերանը նշխարք չէր մտնիլ: Նրբեմն տէր Յարութութիւնը Գէորգ խալֆի հետ գալիս էին Մանուկին այցելութիւն, մխիթարում, յոյս էին տալիս, բայց ինքը սիրտը միշտ կտրած էր, մանաւանդ, երբ երկու ամիսց յետոյ, այն ինչ կարծում էին, թէ շլնքը լաւացել ա, ուժը տեղն ա եկել, հիմի կարող է նախիրը գնալ, յանկարծ ոսքի տակին մի մեծ խոց դուրս եկաւ և բոլորովին արգելեց տանից դուրս գալը: Թէպէտ բարեսիրտ Աղումենց Գալուստը հիմի էլ սկսաւ ոտին դեղ անել, ետրախոտ, գաղտիկուռ, կամ եղան լեզու և ուրիշ խոտեր ու տերեւներ գնել, բայց հնար չեղաւ, մինչև աշունքը ոտը շեմքից դուրս չդրեց: Հոկտեմբերի վերջին՝ նախարթողի պատին նոր կարողացաւ դուրս ու տուն անել Մանուկը, բայց էս ուղիղ դուրս է գալիս Աշտարակցի գիժ, քաչալ Աղումի ասածը: Նա մի անգամ մի անձրևային տարի տեսնում ա, որ Երեանու ճանապարհին Երկու կոնդամէջ կոչուած հովիտը շատ սիրուն կանաչել է:— Տօ՛, չօլի խոտը որ ըսէնց սիրուն դուս կը գայ, ցնծին կը տայ, էստեղը որ վարուի, ցորեն ցանուի, լաւ մասիլ ³⁾ չի տա՛լ, մտածում է Աղումը և միւս տարին եօթն օրավար տեղ սկսում գութան ձգում, մշակ բանացնում, վարում ու ցանում: Կու սչ մեռնիս, նրա բաղնիցը էդ տարին անձրև չի գալիս, տարին երաշտ է լինում,

¹⁾ Հաստ գլխովը. ²⁾ ձրագի լուսոյ վերայ հաւաքուող թիթեռնիկ:

³⁾ Բերք:

Աղումի աշխատանքը ջուր է կտրվում: Հնձի ժամանակը մի ջվալ վերցնում է նա, գնում տեղ տեղ մի մին հատ բուսած ցորենները պոկոտում, ողջ արտը մի ջվալի մէջ տեղաւորում ու յետ դառնում: Օրը շատ պարզ է լինում, հէնց որ մտնում է ձորը, կամրջին մօտենում, որտեղից որտեղ, մի պտիկ ամպ յառաջ է գալիս ու Աղումի ոտը կամրջին դնելն ու երկնքից հեղեղ թափուելը մին է լինում: Կամաց շալակը վեր է դնում մեր խելօքը, քաջալ գլուխը բայց անում, ու ասում.— «օխտն օրավարը կօլոլել, ջվալիս մէջն եմ կոխել, հիմիկէց դէնը արի էս իմ կօնդալ ¹⁾ գլխիս: Ուղիղ այդ բանը մեր խեղճ Մանուկի գլխին եկաւ. ողջ ամառ հիւանդ ընկած նախրից զըկուել է, ու նախրաթողի պասին վեր կենում. Աստուած որ մի մարդի բանն աջողի ոչ, բանդէն ²⁾ հազար էլ աշխատի, ոչինչ չի շինիլ:

Չմեռը վրայ հասաւ, վայ աղքատի օրին: Ոչ մի գիւղում ձմեռը դործ չկայ, ամէն մարդ անբան, անգործ, առաւօտենց մինչև երեկոյ հաւաքուած սրա նրա տաւարի գոլորշիով տաքացրած գոմերի օդաներումը խօսում են, զրոյց են անում, շատ ժամանակ էլ իրար ետխից ³⁾ ձաւար ⁴⁾ են հաւաքում. ⁵⁾ երբեմն էլ բռնցքների ոյժը միմեանց վրայ ցոյց են տալիս: Ի՞նչ անէր մեր Մանուկը, լաւ էլ չէր ուզում Համասիւիւռ խանութի զըկած ցախը, ալիւրը, կերակուրը վերցնել, բայց որ չէր լինում. անտէր փորը որ կայ, անտակ ձոր ա, քանի լցնում ես, լցվում չի, մի կողմիցն էլ ուզում ա. չարէն կտրած տեսներու չէր դնում, հրբ որ կնիկը բերածը մի խոր հոգոց քաշելով վեր էր առնում, բերողին էլ շնորհակալութիւն անում:

Շուշանը չը կարողացաւ տանել իւր մարդի տխրութիւնները. նա թէպէտ աշխատում էր ուրախ երևիլ, իբր թէ վըէն չի առնում էս նեղութիւնները, բայց թելը որ բարակեց, կը կտրուի. մի օր էլ պարկեց ու էլ տեղեցը չը վեր կացաւ: Նրկու շաբաթ չքաշեց, մեր անբաղդ նախրչու դուռն երեսին շարուեց. կնոջ դադաղը դուրս տանելու քիչ էր մտում իրան սպանում էր: Միւս գարունք, իրաւ է, ստիպուած էր կրկին նախիրը վերցնելու իր աալանի ճուտին

¹⁾ Կնդակ: ²⁾ Մարդս: ³⁾ Օձիք: ⁴⁾ Հաճար: ⁵⁾ (Այս ոճը կը նշանակէ բանական լինել):

պահելու համար, բայց միշտ ասում էր. ըստով էլ բան չի դառնալ, մի օր իմ երեխեն պտի անտէր, խալսի դռան հացին մուրացկան ըլի, էհ դրանով էլ գոհեմ, վերջն երեխես պտի մենծ մարդ դառնայ. Աստուծու պահած գառը գէլը չի ուտիլ: Հետն էլ աւելացնում էր. լիս կտրիս դու, այ կնիկ, ինչ գալիս ա գայ, թաք վերջը խէր ըլի, Աստուած երազդ բարին կատարի:

ԺԴ.

ԳՐԲԱՅ, ԿԱՄ ՄԻ ՇԱԲԱԹԻՑ ՅԵՏՈՑ:

Եթէ մի կողմից երբեմն երբեմն Աշտարակեցիք ցաւակցելով էին խօսում նախըն Մանուկի վեճակի համար, միւս կողմից բոլոր գիւղը զարմացած մնացել էր տիկին Համասփիւռի վրայ: Որտեղից անց կենայիր, ափսոս կնիկ, կը լսէիր:

— Ես ոգորմէլն ի՞նչ օրն ա ընկել, պինջը բռնես, հոգին կը տայ. մի օր երեկոյեան ժամից յետոյ բերդի դռանը ասաց Գէորգ խալֆէն տէր Զարութիւնին, երբ Համասփիւռը ամէնքից շատ ուշ դուրս եկաւ ժամիցը և տմբտմբալով դէպի տուն ծռեց իւր ճանապարհը:

— Ես էլ մաթ եմ մնացել ¹, Գէորգ խալֆայ, ուսերը վեր քաշեց տէրտէրը, միտդ ա՞, երեխայ չունեցած ժամանակն ի՞նչ զուարթ էր, սարի մարալը քեզ օրինակ. էս էլ պտի ասած՝ որ միշտ երեխի համար էր հոգս անում ու Ղևոնդի տուած նեղութիւններն էլ գլխիցն անպակաս էին: Հիմի փառք Աստուծոյ, երեխայ էլ ունի, մարդի ձեռիցն էլ էնքան նեղութիւն չի քաշում՝ առաջուայ վրայ գառն ա դառել էն կապելու զաւանը. համա ի՞նչ կանես, ես անտղում եմ, որ քանի դա պողել ա, օրից օր յետ ա գնում. պտի՞ որ սրա սրտումը մի դարդ կայ, առանց էն չի՛:

— Ես քանի անգամ մերոնց ղրկել եմ մախսուս, ²) խեղճ հարսիս մօտ, բալքի կարողանայ բերնիցը մի խօսք դուս քաշի, մի բան գլխի ընկնի. շատ անգամ էլ մեր տունն եմ կանչել տուել, ասել եմ, խրատել եմ, զնամիշ եմ արել ³). ոնց որ ապառաժ քարին ասած՝ նրան ասած. մաղի գլուխը բան չեմ քցել, էլի միալար ⁴) տխուր, տրտում, հէնց գիտես, թէ աշխարհքի կոս.

¹) Զարմանալ: ²) Դիտմամբ: ³) Մեղադրել: ⁴) Անդադար: Դիտմամբ

ու բէգեառն իրանից են ուզում: շատ էլ որ ասումես, ընէնց ուր քուր ուքուր ¹⁾ լաց ա ընում, որ մարդի սիրտ ա կարատւում, իրա լացն էլ ա գալիս. ճարդ կարած՝ ձէնդ պտի քեզ քաշես, տազ ա նես: Լսիր, տէրտէր, խօսքը փոխեց Գէորգ խալֆէն. Համասփիւռն իմ հարսն էլ ա՝ քու հարսն էլ, ասենք մի երկու պորտ ինձ աւելի մօտիկ ա, համա դէ դու էլ գիտես. որ դու էլ ես էլ, մեր փշանալու Ղեոնգն էլ մի ծառի ձղքներ ենք, Շահազիզենց մեծ քօթուկի վրայ դուս եկած: Էս գիտեմ, որ Համասփիւռն ինձ էլ շատ ա պատւում, մերոնց հետ էլ շատ սիրով տէքերակնանիք են, համա քու բանն ուրիշ ա, նա ինձ հետ չխօսքան ա, բայց դու նրա հոգևոր ծնողն էլ ես, էս օր նա քու խոստովանաորդիդ ա. դու իրաւունք ունիս կանչել, խրատիլ, զօռ անիլ, որ իր սրտի ցաւերը քեզ յայտնի, մի տեսնինք, թէ ձեռներիցս կը գայ, մի ճար անենք, խեղճ ա հարսս, ոտի վրայ չորացել ա:

— Ե՛հ, հիմիկէց դէնը ինչ ուզում էք, արէք, մի դառը ժպտով մտքի մէջ պատասխանեց նրանց մօտից շուաքի նման պատի տակոյն անց կենող մի պառաւ կին. ցաւն ընէնց չի նրա սիրտն առել, հուպ տուել, որ դուք նրա հարարին հասնէք, ²⁾ էն վաղ էր, էշը կաղ էր. ինչ գրուած ա, պտի կատարուի, ինչ գալու ա, պտի գայ:

Պառաւի այս խօսքերն իւր մէջ մեռան, տէրտէրն ու Գէորգ խալֆէն ոչ նրան տեսան, ոչ լսեցին. գնացին իրանց բանին. իսկ պառաւը մինչև տուն հասնիլը իր մէջ նրանց պատասխանելով փնթփնթում էր. հետն էլ շուտ շուտ ծնկներին խփում և հոգն իմ գլխին, հոգն իմ գլխին, կրկնում: Սա Սանդուխտ տատն էր, որ գնացել էր Շուխոնց աւետարանին իւր կողմից մի խաչակատար աքաղաղ մատաղ խոստանալու և ղզողլան ³⁾ Օհանին իմաց տալու, որ էքսի օրը Սուրբ Գէորգի սէրը ման գայ իւր տիկնոջ հետ: Օհանը խոստացաւ Համասփիւռնի հրամանը կատարելու: Նա էգուց ծէքէլահան կը գայ անօթուց ու մի խուրջն ուսը կը քցի, տիկինի հետ տուն է տուն ման կը գայ, ամէն դռան կը կանգնի, «աղայ Սուրբ Գէորգի սէրը ման ենք գալիս, նրա բաժինը բերէք» կը գողայ, ու ամէն տանից այլեր, խուենի, մոմ, չեր, ցորեն կը հաւաքի. Համասփիւռնի հետ

¹⁾ Հիկիկալով: ²⁾ Ոգնութիւն հասնել: ³⁾ Հերմօֆրօդիտ:

էլ շաբաթ օրը կերթայ Սուրբ Գէորգ, հաւաքած բաժինը հայր սուրբին կը յանձնի: Այս ամէնը թէպէտ սիրով խոստացաւ Օհանը, բայց Սանդուխտը բոլորովին սիրտը կտարած էր յետ դառնում. ոչ թէ կասկած ունէր Սուրբ Գէորգի հրաշագործութեան վերայ, նա օրը մին կը լինէր, աղայ Սուրբ Գէորգի անունը տալն ու երեսին խաչ հանելը 100, բայց այս անգամ ծածուկ մտել էր ուամ քցող¹⁾ գրին մտիկ տուող Շօրագեալցի տիրացու Վարոսի մօտ, որ երկու օր էր Աշտարակ էր և իջած էր բերդաթաղումը:

— Քեզ մատաղ, տիրացու, մի գրիդ մտիկ տո՛ւր, աղաչել էր Սանդուխտը: Վարոսն էլ լո՛ւնք գիտի, օտարական մարդ, նրա լո՛ւնք հոգն է, թէ ո՞ւմ համար է պառաւը խնդրում: Ռամը քցել էր, գիրը բաց արել ու պարզ էսպէս ասել:— Երկնքի ու երկրի մէջ տեղը մի լուսի պէս սպիտակափայլ գեղեցիկ կին է երևում կանգնած՝ գրկին մի հրեշտականման փոքրիկ աղջիկ. երկնքի դռները բաց են, ադամական դրախտը պայծառ երևում է, բիւրաւոր ծաղիկներ անմահական հոտով մարդու հոգին լցնում են. իննը դաս հրեշտակները Գաբրիէլ-Մուքէշն առաջներին՝ ոսկեփունջ ծաղիկները ձեռքներին՝ դրախտի դռնից մինչև այս կնոջ մօտ քաղցր շարականներ երգելով, շարուել են աջ ու ձախ, ճանապարհ են բաց արել, Ռափայէլ հրեշտակն էլ մի կանաչ ծառի ճիւղք ձեռին բռնած՝ հրաւիրում է նրան դրախտումը կատարուող հանդիսին ներկայ գտնուելու: Միւս կողմից այդ կնոջ քամակից եկել են մի քանի սևեր հազած, մազերը խճճուած, այլանդակ, զարշահոտ և զգուշի սատանէք, Բեղիարն էլ նրանց առաջին. նրանք զարդարել են մի հոյակապ, շքեղ տուն և անթիւ ոսկի ու թանգագին քարեր փռել են այն տանից մինչև այս կնոջ մօտ:— Այս ամէնը քեզ կը տանք, առաջարկում է Բեղիարը, եթէ մեզ մօտ հիւր գաս. լսում ես երգերի ու երաժշտութիւնների ձայնը, այս ամէնը քեզ համար է պատրաստուած: Կինը երեսն էլ չի յետ դարձնում, նրա աչքը տնկած է դէպի դրախտի դուռը, ուզում է գնալ, բայց երկմտում է: Եւ ահա՛, ահա՛ նա հեռուումը տեսաւ մի պառաւ կնիկ, ահա կանչեց նրան՝ շարունակում է ոգևորուելով իւր գուշակութիւնները տիրացու Վարոսը, ան, ասաց նա պառաւին, այս երեսան, քեզ յայտնի է մեր ուխտը,

¹⁾ Գրբաց, հմայող:

գրուածը ջնջուելու չի, դու մինչև սրանց իրանց նպատակին չը հասցնես, մեռնելու չես. լաւ պահիր սրան: Այս խօսքերից յետոյ կինը երեխային ձգեց պառաւի գիրկը, ինքը ձեռքը տուեց Ռափայէլ հրեշտակին ու մտաւ դրախտը: Գռները քամակիցը փակուեցան:

Վարուք լռեց, շատ կարելի է ինքը ոչինչ էլ չը հասկացաւ իւր տեսիլքներից, իւր ռամի զօրութիւնից, բայց Սանդուխտը պարզ ամէն բան գլխի ընկաւ, արտասուքն աչքերին թողեց հեռացաւ: Էս էն միջոցն էր, որ տէր Յարութիւնն ու Գէորգ խալիֆէն խօսում էին:

Եթէ Համասփիւռ տիկինին չսթափեցնէր ժամից յետ դառնալուս իւրեանց դռանը մի քանի մանկական ձայներ, նա առանց գլուխը բարձրացնելու տուն կը մտնէր և «ոլբոմի Աստուածը» տուն չը տարած՝ ոչ ոքի հետ չէր խօսիլ: Այս անգամ նա վերեւ նայեց, աչքը քցեց իրանց դռանը խաղացող երեխաների վերայ և կանգ առաւ:

Մանուշակն արդէն ման էր դալիս ոտքով և թոթովելով խօսում էր, չորրորդ տարումն էր նա: Այս այն հասակն է, որ երեխայի ամէն մի շարժումը, մի սրամիտ խօսքը ամէնքին ուրախացնում է, ծնողական սրտին իւր երեխայի ամէն մի արարքը բերկրանք և մխիթարութիւն է: Այս կայտռանքը, այս թոթովանքը ևս աւելի ազդում են քնքոյշ մօրը, երբ նա տեսնում է, որ իւր սիրունիկը կարողանում է զգալ և հասկանալ մայրական զգուանքները, և իւր կողմից էլ պատասխանում է: Մանուշակի այս թոթովանքներն էին, որ սթափեցրին Համասփիւռ տիկինին թմրութիւնից: Նա լսեց իւր աղջկայ ձայնը, նա կանգ առաւ. տեսարանը, որ երեւեցաւ նրան, շատ հետաքրքիր և իբրեւ նախասահմանական անօրէնութիւն էր նրա համար: Նա էլ չը կարողացաւ իրան հաշիւ տալ, թէ ո՞ր տեղից երկու երեխայ 5—6 տարեկան հասակում, յանկարծ խաղում են իւր մինուճար բայի ¹⁾ հետ: Ինչպէս գիւղացի մանուկներ, նրանց արտաքին հագուստը շատ չէր զանազանւում իրարից շքեղութիւնով. երկուսի հագին էլ մի հասարակ արխաղահին էր, ոտքերը բոբիկ. սուր և սովոր աչքերը կարող են դանել մէկի մէջ բոլորովին աղքատի որդի, միւսին բաւականին ապրուստի տիրոջ զաւակ:

Տիկինը զարմացել էր. նա երեխաներին, ի հարկէ, ճանաչում էր,

¹⁾ Զաւակ:

բայց իւրեանց դռանը իւր երեխայի հետ խաղալու՝ առաջին անգամն էր տեսնում: Կանգնած էին գրկաբաց երկու մանուկները Մանուշակից մի փոքր հեռու, անմեղ երեխայական ժպիտը երեսներին կանչում էին երկուսն էլ փոքրիկ աղջկան. — տեսներք ո՞ւմ մօտ կերթայ, տեսներք ո՞ւմ ա շատ սիրում: Արի՛, Մանուշակ, գնանք մեր տունը, ասում էր նրանցից մինը, իմ նանը քեզ չարազ ¹⁾ կըտայ, մենք մի լաւ բաղչայ ունենք, սիրուն սիրուն ծաղկներ կան, կըքաղենք, կըփնջենք. իմ թաղա ²⁾ շորերս քեզ շանց կըտամ: — Մենք ոչ բաղչայ ունինք, ոչ լաւ տներ, սրանից աւել ես շոր չունիմ, ասում էր միւսը. իմ նանը երկինքն ա գնացել. ափուս ³⁾ էլ նախրիցը նոր կըլի եկել. ես ոչ մի խաղի հնկեր չունիմ, թէ որ դու մեր տունը դաս, ինձ հետ խաղաս, շատ կուրախանամ, յետոյ իմ հէրս կըխտըսի քեզ, կըբերի ձեր տունը:

Երեխան ծիծաղ դէմքով մտիկ էր տալիս:

— Դու Վարդին անկանջ մի՛ անի, ինձ մօտ արի, ասում էր մինը:

— Թորոսը սուտ ա ասում, դու ինձ հետ արի, կրկնում էր միւսը:

— Չէ, Թորոս, ես քեզ մօտ չեմ գալ, Վարդը խաղացող հնկեր չունի, ես սրա մօտ կերթամ, վճռեց Մանուշակը և ուրախ ուրախ բնկաւ նախրչի Մանուկի տղի գիրկը ու պաչ արեց նրան:

Տէր Զարուծիւնի տղայ Թորոսը պռօշները քաշ արեց ու կիսախոռով առած՝ մտիկ էր տալիս:

Անկարագրելի էր տիկին Համասփիւռի զգացմունքը, նա իւր ականջովը լսեց մանուկների միամիտ խաղը և հոգւոյ աչքով տեսաւ իւր ուխտի կատարումը. նա մոռացաւ այն բոպէին իւր տըրութիւնը, դուրս վազեց պատի տակից դէպի երեխաները, որոնք մինչև հիմա չէին տեսել նրան, և մինչ նոքա կըսթափէին, գրկեց երկու գրկախառնուածներին, մի քանի անգամ մէկի ու միւսի երեսները համբուրեց և յետոյ Թորոսի կռնիցը քաշեց, որ լացակրկնած՝ ոչ մի խօսք չէր հանում բերանից, նրան էլ խառնեց սրանց հետ ու երեքին էլ անդադար համբոյրներ էր տալիս. — Երեքդ էլ իմ բալէքս էք, սիրունիկներս, ես ձեր երեքին էլ միրգ կըտամ, ասում էր նա և շարունակում զգուանքը:

¹⁾ Չոր միրգ: ²⁾ Նոր: ³⁾ Հայրիկս:

Թէ որքան տեւեց էս տեսարանը և ընչով վերջացաւ, մենք չը գիտենք. այս յայտնի է, որ Սանդուխտ տառը զրբացի մօտից տուն վերադարձաւ և ծառաներից իմացաւ, որ խանութին ուշաթափուած տուն են բերել քուչի դռնից, հիմի հիւանդ վեր ընկած ա, աղէն էլ խանութի խնդրքովը մօտն ա:

Եփոթուած ներս ընկաւ պառւան իւր սենեակը, որ տեղից մօտք կար տիկնոջ մօտ, բայց դուռը ծածկած էր: Սողնակիցը ներս նայեց, և ահա ի՞նչ տեսաւ: Տիկին Համասփիւռը անկողնում, Ղեռնդն էլ մօտը տխուր նստած: Այս շատ զարմանալի թուեցաւ պառւակին. նա իւր կեանքումը շատ սակաւ էր տեսած Ղեռնդին իւր կնոջ հետ նստած: Կարծես սա այն մարդը չէր, որ օրը 100 անգամ կրկնում էր Համասփիւռին, «Երբ պտի սատկիս, էս տանիցը վերանաս, վերջանաս, որ ես քու ձեռքիցը պրծնիմ. ի՞նչ ես օձի պէս շնքովս փաթաթուել»:

— Լսիր, Ղեռնդ, ասում էր թոյլ ձայնով տկարը. ես ընչանք հիմի քեզանից պահելեմ մեր երեխի ճակատին գրուածը. հիմի ես քեզ ամէն բան մի մին ասեցի. ես հաստատ ումոռդ ունիմ, որ Աստու կամքը պտի կատարուի. ի՞նչ կըլնի, որ նախըջի Մանուկին յառաջ քաշես, օգնես, կարողութիւնի տէր շինես: Ասենք, Աստու կշտին թէ հարուստ թէ աղքատ մին են, համա քու աչքիդ դժար կերեայ, որ նախըջի խնամի ունենաս: Ի՞նչ կայ քեզ համար նրան հարստացնելը, ոնց որ մի քթալ ջուր խմես. մի երկու յիքի տուր իրան, մի քանի տարով պահելու, մի քանի օրավար հող քու դուր թանովը վարել տուր նրա համար, մի երկու օրավար յիքատեղ տուր, թող իրա համար տնկի. ես ինչ գիտեմ հազար ճամփայ կայ. որ ուզենաս, երկու երեք տարումը կիսահամփայ ¹⁾ կը շինես նրան. ինքը քիչ քիչ յառաջ կը գայ, ու ընչանք մեր երեխեքանց հասնիլը, Մանուկը գեղումը մի օրինաւոր մարդ կըլի: Աղաչումեմ քեզ, այ մարդ, խօսք տուր ինձ տուրք կիրակուն չը բարկացնել, ես էլ տեղիցս վեր կենողը չեմ. ես մեր երեխի բաղդաւորութիւնը չը կարացի տեսնիլ, դու էլ ա տես, ուրախացիր. գերեզմանումն էլ իմ հոգին կիմանայ ու կուրախանայ: Ասա, Ղեռնդ ջան, խօսք տալիս ես, թէ ոչ:

¹⁾ Կիսահարուստ:

բայց իւրեանց դռանը իւր երեխայի հետ խաղալու՝ առաջին անգամն էր տեսնում: Կանգնած էին գրկաբաց երկու մանուկները Մանուշակից մի փոքր հեռու, անմեղ երեխայական ժպտը երեսներին կանչում էին երկուսն էլ փոքրիկ աղջկան. — տեսնո՞ւնք ո՞ւմ մօտ կերթայ, տեսնո՞ւնք ո՞ւմ ա շատ սիրում: Արի՛, Մանուշակ, գնանք մեր տունը, ասում էր նրանցից մինը, իմ նանը քեզ չարագ ¹⁾ կըտայ, մենք մի լաւ բաղջայ ունենք, սիրուն սիրուն ծաղկներ կան, կըքաղենք, կըփնջենք. իմ թագա ²⁾ շորերս քեզ շանց կըտամ: — Մենք ոչ բաղջայ ունինք, ոչ լաւ տներ, սրանից աւել ես շոր չունիմ, ասում էր միւսը. իմ նանը երկինքն ա գնացել. ափուս ³⁾ էլ նախրիցը նոր կըլի եկել. ես ոչ մի խաղի հնկեր չունիմ, թէ որ դու մեր տունը գաս, ինձ հետ խաղաս, շատ կուրախանամ, յետոյ իմ հէրս կըխտըտի քեզ, կըբերի ձեր տունը:

Երեխան ծիծաղ դէմքով մտիկ էր տալիս:

— Դու Վարդին անկանջ մի՛ անի, ինձ մօտ արի, ասում էր մինը:

— Թորոսը սուտ ա ասում, դու ինձ հետ արի, կրկնում էր միւսը:

— Չէ, Թորոս, ես քեզ մօտ չեմ գալ, Վարդը խաղացող հնկեր չունի, ես սրա մօտ կերթամ, վճռեց Մանուշակը և ուրախ ուրախ բնկաւ նախրչի Մանուկի տղի գիրկը ու պաչ արեց նրան:

Տէր Զարուծիւնի տղայ Թորոսը պռօշները քաշ արեց ու կիսախռով առած՝ մտիկ էր տալիս:

Անկարագրելի էր տիկին Համասփիւռի զգացմունքը, նա իւր ականջովը լսեց մանուկների միամիտ խաղը և հոգւոյ աչքով տեսաւ իւր ուխտի կատարումը. նա մոռացաւ այն բոպէին իւր տընրութիւնը, դուրս վազեց պատի տակից դէպի երեխաները, որոնք մինչև հիմա չէին տեսել նրան, և մինչ նոքա կըսթափէին, գրկեց երկու գրկախառնուածներին, մի քանի անգամ մէկի ու միւսի երեսները համբուրեց և յետոյ Թորոսի կունիցը քաշեց, որ լացակրկնած՝ ոչ մի խօսք չէր հանում բերանից, նրան էլ խառնեց սրանց հետ ու երեքին էլ անդադար համբոյրներ էր տալիս. — Երեքդ էլ իմ բալէքս էք, սիրունիկներս, ես ձեր երեքին էլ միրգ կըտամ, ասում էր նա և շարունակում զգուանքը:

¹⁾ Չոր միրգ: ²⁾ Նոր: ³⁾ Հայրիկս:

Թէ որքան տեւեց էս տեսարանը և ընչով վերջացաւ, մենք չը գիտենք. այս յայտնի է, որ Սանդուխտ տատը զբբացի մօտից տուն վերադարձաւ և ծառաներից խմացաւ, որ խանութին ուշաթափուած տուն են բերել քուչի դռնից, հիմի հիւանդ վեր ընկած ա, աղէն էլ խանութի խնդրքովը մօտն ա:

Եփոթուած ներս ընկաւ պառաւն իւր սենեակը, որ տեղից մուտք կար տիկնոջ մօտ, բայց դուռը ծածկած էր: Սողնակիցը ներս նայեց, և ահա ի՞նչ տեսաւ: Տիկին Համասփիւռը անկողնում, Ղևոնդն էլ մօտը տխուր նստած: Այս շատ վարմանայի թուեցաւ պառաւին. նա իւր կեանքումը շատ սակաւ էր տեսած Ղևոնդին իւր կնոջ հետ նստած: Կարծես սա այն մարդը չէր, որ օրը 100 անգամ կրկնում էր Համասփիւռին, «Երբ պաի սատկիս, էս տանիցը վերանաս, վերջանաս, որ ես քու ձեռքիցը պրծնիմ. ի՞նչ ես օձի պէս շնքովս փաթաթուել»:

— Լսիր, Ղևոնդ, ասում էր թոյլ ձայնով տկարը. ես ընչանք հիմի քեզանից պահել եմ մեր երեխի ճակատին գրուածը. հիմի ես քեզ ամէն բան մի մին ասեցի. ես հաստատ ումուդ ունիմ, որ Ասու կամքը պաի կատարուի. ի՞նչ կընի, որ նախըն Մանուկին յառաջ քաշես, օգնես, կարողութիւնի տէր շինես: Ասենք, Ասու կշտին թէ հարուստ թէ աղքատ մին են, համա քու աչքիդ դժար կերեայ, որ նախըն խնամի ունենաս: Ի՞նչ կայ քեզ համար նրան հարստացնելը, ոնց որ մի քթալ ջուր խմես. մի երկու յիքի տո՛ւր իրան, մի քանի տարով պահելու, մի քանի օրավար հող քու գուլթանովդ վարել տո՛ւր նրա համար, մի երկու օրավար յիքատեղ տո՛ւր, թող իրա համար տնկի. ես ինչ գիտեմ հազար ճամփայ կայ. որ ուզենաս, երկու երեք տարումը կիսահամփայ ¹⁾ կը շինես նրան. ինքը քիչ քիչ յառաջ կը գայ, ու ընչանք մեր երեխեքանց հասնիլը, Մանուկը գեղումը մի օրինաւոր մարդ կըլի: Աղաչում եմ քեզ, այ մարդ, խօսք տո՛ւր ինձ սուրբ Կիրակուն չը բարկացնել, ես էլ տեղիցս վեր կենողը չեմ. ես մեր երեխի բաղդաւորութիւնը չը կարացի տեսնիլ, դու էլ ա տես, ուրախացիր. գերեզմանումն էլ իմ հոգին կիմանայ ու կուրախանայ: Ասա, Ղևոնդ ջան, խօսք տալիս ես, թէ ոչ:

¹⁾ Կիսահարուստ:

— Լ ա՛ւ, լ ա՛ւ, այ կնիկ, ամէն բան կանեմ, ասում էր հեղաշած Ղևոնդը, դու երեխայ երեխայ խօսալ մի՛, դեռ լաւացիր:

— Աշխատիր, իմ տէր, իմ յիշատակը քաղցրացնել, ընչանք էս օր ինչ որ արել ես, թո՛ղ. էն անխղճմտանք տէրտէրին մի՛ լսիր, ջանք արա՛րստուց յետը Թորոսենց տան սեւացրած անուամբ սիպտակացնել, քու լիսահոգի պապերն Աշտարակի աչքն են էլել. էս սհաթս աչքիդ առաջին տեսնում ես քու ազգականներին՝ տէր ԶարուԹիւնին, Գէորգ խալճին, ի՛նչ կըլէր դու նրանց մաղի չափ սիրտ ու ուսհմ՝¹⁾ ունե նայիր. ախար ²⁾ նրանք էլ ձեր տան պտղները չե՞ն, ընդուր ա ասած. մի ծառից համ թի կըլի, համ հորսլի:

— Հերիք ա հերիք, ըստուց յետը ինչ կասես, էն կանեմ, դեռ մի դու տեղեցի վեր կաց:

— Դու էլ իրաւունք ունիս, թոյլ հեգնօրէն ժպտաց կինը, մօտ արի՛ ճակատդ պաչեմ. թո՛ղ իմ էս պաչը միտդ բերի, որ մինը էլել ա, որ իր օրումը մի քաղցր խօսք քեզանից լսել չի, համա էլի իր սե օրը վայ տալով՝ իր սրտումը քեզ սիրել ա ու սիրելով էլ շունչը վաչումա, իր պարտքը տալիս ա:

Այս միջոցին բացվում է դուռը, տուն է ընկնում Մանուշակը և վազում է գէպի մայրը, բայց հօրը տեսնելով՝ սարսափած ու զու՛մ է դուրս փախչել:

— Արի՛, իմ անմահական վարդս, գգուանօք կոչում է մայրը, արի՛ ափունի կուշարը, նրա խտիտն ընկի՛:

Երեխան տան մէջ տեղը մնում է սառած, նա չի վստահա նում մօտենալ հօրը, որ սեւացել ածուխ էր կարուել, չգիտեմ ամօթի՞ց՝ թէ բարկուԹիւնից. նա սաստիկ յուզուել էր և լռել:

— Ի՞նչ ես պէլացած մնացել, այ մարդ, հէնց արել ես, որ քեզանից էլածը քեզ մօիկ ա տալիս, ոնց որ թուրքը խոզի մնին. մի քաղցրացիր, վեր կա՛լ գիրկդ, մի երկու անուշ խօսք ասա՛. քաղցր լեզուն օձը ծակիցը հանելա:

Ղևոնդը քաշեց իւր մօտ Մանուշակին ու համբուրեց, բայց նա երեսը շուռ տուեց, գրկիցը դուրս ընկաւ: Ղևոնդը մի ցնցիւն պգաց իւր մէջ և լռեց:

Այսօր էլ Աշտարակ մտնողը գտնում է երկու ղերեզմանատուն: Մինը—մեծը՝ հասարակաց կոչուածը կարմրաւորի թմբինն է,

¹⁾ ԳուԹ: ²⁾ Ոչ ապաքէն:

գիւղի արեւելահիւսիսային կողմումը. իսկ երկրորդը՝ ընկնում է Աշտարակու արեւմտահարաւային ծայրը՝ որ տեղից սկզբն են առնում Օլորան կոչուած այգիները: Առաջին այգին, որին կից է այդ գերեզմանատունը, մինչև վերջին տարիներս էլ պատկանում էր Շահաղիգեանց տան մի ներկայացուցչին: Խօսքս թիֆլիզում բնակուող Շահաղիգեանց—կամսարական Յարութիւնի մասին է, որից այս այգին անցաւ ուրիշ ցեղի ձեռք:

Հիւսիսային պատը բաժանում է այգին գերեզմանատանից: Շահաղիգեանց, Թորոսենց կամ Գէորգեանց. այսպէս է կոչվում այդ հանգստարանը: Մինչև այսօր էլ այդ տեղ են թաղում այս մեծ ազգատոհմի, մի խօսքով առած՝ Շահաղիգեանց —կամսարականների հանգուցեալներին. երևում է շատ եսական մարդիկ են եղել սրանց նախնիքը. նոքա իւրեանցից յաւիտեանս բաժանուած անդամներին էլ չեն թողել իրանց աչքից հեռանալու. այգուցը կտրել, նրանց տեղ են տուել: Այսօր թէպէտ գերեզմանատունը լրուած է, էլ տեղ չկայ թաղելու, գիւղն էլ մեծանալով մէջ է առել այդ նուիրականութիւնը և բարոյապէս արգելք է դրել այդ ազգի վերայ հետևել իրանց նախնեաց օրինակին, բայց նոյն եսականութիւնը մի ազնիւ գոռոզութեամբ տիրում է ամէն մի Շահաղիգեան տան անդամների վերայ՝ մեծից մինչև կրտսերը: Շատերը լինում են, որ մեծ պահանջ են յայտնում իւրեանց վերջին ցանկութիւնը կատարելուն:

Ղևոնդի և Համասփիւռի խօսակցութիւնից մի շաբաթ յետոյ, մի երեկոյ այդ հանգստարանումը մի նոր թաղած գերեզմանի վրայից ծուխ էր բարձրանում: Մի աղքատ մարդ բռնած իւր 6-7 տարեկան երեխայի կռնից, հանգստարանի պարսպիցն էր դուրս գալիս, աչքերն արտասուքով լեքը:

— Ի՞նչ էիր անում ըտեղ, Մանուկ, հարցրեց նրան այգուցը տուն դարձող մի գիւղացի, էդ ի՞նչա էլել երեխէդ:

— Վարդս մի քիչ քէֆ չունի, երկ' օր ա դողացնում—էրացնում ա, պատասխանեց նախքի Մանուկը. էս օր նաչար Համասփիւռ խանումին պատարագին ժամ դրած վախա՛ր՝ մի կտոր բամբակ ղրկեցի սեղան, պատարագիչը դողը կապեց. հիմի էլ մի կաւ ամանով ջուր բերի, խանումի գերեզմանի վրայ երեխիս ոտ ու ձեռին ջուր անեցի, ամանն էլ ընտեղ կտարեցի. «թող էս փառչն ըստեղ կտրուի, ասեցի, երեխիս դողն էլ ըտեղ կտրուի»:

— Տեա՛թ, ի՞նչ եկաւ խեղճ՝ կնկանը, ափսոս Համադիւս խա-
նում:

— Աստու կամքն էր:

— Մեռնե՛մ Աստուհ, պատասխանեց խօսակիցը, հոգուս էլ
մեղք եմ անում. հազիր ասես, որ անօրէն Ղ.Լոնդ աղի սպանածն ա՛ն:

ԺԵ.

ՂԵԻՈՆԴԸ ՏԱՆՈՒՏԵՐ՝ ՆԱԽԻՉԻ ՄԱՆՈՒԿԸ ԳԶԻՐ:

Մարդուս արժանաւորութիւնը կամ անարժանութիւնն այն
ժամանակն է հասկացվում, երբ որ նրան բաղդատում ենք իւր հա-
մակարգ դասակիցների հետ:

Գէորգ խալֆի յատկութիւնների հակապատկերն էր Ղ.Լոնդը:
Նրա գործերը քննել շատ էլ հարկաւորութիւն պէտք չէ, բաւա-
կան է միայն ասել, ինչ որ ամէն օր ինքը Գէորգ խալֆէն ասում
էր, և մեզ լաւ յայտնի կը լինի նա: Մի ծառից համ թի կը լին,
համ հորսլի: ¹⁾

Եթէ Գէորգ խալֆի տանը օրական այնքան բազմութիւն հաց
էր ուտում, Ղ.Լոնդի տանը բոլորը քօռ ու փուչ էր լինում. նա
ժամանակ էլ չունէր իւր մէքին, ²⁾ պարանքին մօտիկ տալու. տա-
նող տանողի էր, շներոց գիլերոց ³⁾ էր լինում: Ել սարվաղ, էլ դա-
րափափախ, էլ սէվիլու ⁴⁾ ասես, նրա տուն ու դռնը, նրա այ-
գիները լեքն էին լինում. գուփում, գջլում, տրորում, կտրատում,
գողանում, տանում էին, նա էլ՝ միայն թէ անողը Պարսիկ լինի, հոգն էլ
չէր, ի հարկէ մինը կերթայ սարդարին, խաներին, բէգերին, ես ինչ
գիտեմ, որ մի փորը քաղցած՝ անունը մեծ պարսկի իմաց կը տայ
նրա առատաձեռնութիւնը:

Եթէ նա ինքն էլ Շահազեղեանց տան անտակ ծովի որդի
չը լինէր և այդ ճանապարհը բունէր, վաղուց սոված զկռտում կը լինէր,
բայց Աստուած սղորմի յետ ձգողին, այնքան են թողել, որ մինչև
իւր մահն էլ ալսպէս գնար, ինչպէս ծովիցը մի կաթիլ ջուրը
վերցնես:

Տէր Մէլքսէթն ընդհակառակն էսպէս չէր. նա իւր հաշիւը
լաւ գիտէր. մի կողմիցն էլ ինքն էր տղըռկի նման դուրս ծծում:

¹⁾ Հոսելի: ²⁾ Կալուածք: ³⁾ Գայլերի բաժին: ⁴⁾ Թուրքերի ցեղեր են:

Քանի անգամ խեղճ Գէորգ խալճէն երբ միայն կը ճանգէր Ղևոնդին, կը յորդորէր խեղճ գալ իւր մինուճար երեսային, ափսոսել, խնայել իրանց օճաղը, անտէր չթողուլ իւր կալուածքը, բայց նրա խօսքերը մի ականջից մտնում, միւսովը դուրս էին գնում: — Ամէն մարդ իր գլխին խելք դնի, իր խէր ու շաւը ճանաչի — կը մըթմըթար Ղևոնդն ու երեսը շուռ կը տար:

— Գոնէ յանձնիր մի քօմակ ¹⁾ շատուոր տան, թող քեզ տարեկան մի բան տան ու մուլքը երեսից չըքցեն, կարգադրի մի երկու յիշու մասիլ ²⁾ թուրքերին բաժանեն, բայց որ թուրքն իրաւունք չունենայ իր ձեռովը քանդի, աւերի:

— Ամէն մարդ իր խելքի տէրն ա, ամէն մարդի խելք իր գըլ խին ա. շատ մի՛ ասիլ, լաւ էն կըլի, որ դվորն ³⁾ եկել ես, դէնը գնաս, կասէր խեղճ մարդին, ու դնշով ճանապարհը ցոյց կը տար:

Որքան էլ սկզբներումն էսպէս էր, կնոջ մահը մի միջոց իւր ազդեցութիւնն արեց նրա վերայ: Մեծ պատն եկաւ, ուրիշների հետ հէնց իմանաս նրա փութն էլ նստացրեց՝ էլ շուտ շուտ գեղեցը չէր հեռանում: Պասի հետ Աշտարակցոնց բան ու գործն էլ դուրս է գալիս. ամէն մարդ մեղրաճանձի պէս դադար չունէր, բայց Ղևոնդի գործերը մնում էին մի պարսիկ կառավարչի կամքից կախուած. էդ էր պատճառը, որ նրա 10 — 20 արտիցը ուրիշ չարեքի չափ հասկ չէր հաւաքուիլ: Գէորգ խալճի հետ հաւասար բաժանած էր՝ նրա մէքերը, դեռ ողորմածիկ Թորոսին՝ նրա հօրը մեծաբաժին էլ էր տուած, բայց նրա կիսի չափ բերք չէր լինում:

Այս տարի ընդ հակառակն Ղևոնդն ինքն էր կանգնել իւր ապրանքի վերայ, օրը մի անգամ այգի կը գնար, իր տուն ու տեղի վերայ աչք կունենար:

Ամէնքը մանաւանդ զարմանում էին նրա վերայ, որ աւելորդ մուֆտախոռներին ⁴⁾ հեռացրեց ու միայն մնաց Սանդուխտը, որ հիմի կարծես Ղևոնդի աչքումը մեծ նշանակութիւն էր ստացել:

— Մի հոգևորի իծանը ⁵⁾ դուս են էլել ⁶⁾ այ, փափսում էին երբեմն նրան տեսնելու Գէորգ խալճէն ու տէր Յարութիւնը:

— Սանդուխտ, երեսին ծածկի մրսի ոչ, Սանդուխտ, մի երկու կնիկ կանչի, տանը քու հաւարին հասնին, Սանդուխտ, էս մա-

¹⁾ Բազմամարդ: ²⁾ Բեղք: ³⁾ Որ տեղից: ⁴⁾ Զրիակեր: ⁵⁾ Այծերը: ⁶⁾ Խելօքացել է:

ռանաւորան բանիքը ջերիդ պահիր՝ գողանան ոչ, էս էին նրա հրամանները ամէն առաւօտ:

— Փառքդ շատ ըլի, երկնային թագաւոր, միտք էր անում ուրախ ուրախ պառաւը, մի առուով որ ջուր գնացած ըլի, վերջն էլի կերթայ, ասլը ¹⁾ կը քաշի. ախ, ինչ կըլէր լսի բաժին խանութիս օրոջն ըլէր փոխուած, նաչարը ²⁾ մի աչք չի բաց արեց: Ընէնց պաի արած՝ որ էլ յետ սատանէն սրան ճամփից հանի ոչ, մտածում էր ամէն գիշեր պառաւը և սրա համար մի հնարք գտաւ. երեխայի համակրութիւնը փոքր առ փոքր զարթացրեց նա դէպի իւր հայրը: Մանուշակ ջան, ափուն էկաւ, գնա՛ գիրկն ինկ, գնա՛ պաչ արա՛:

— Ա՛հ, նա փիս ³⁾ ա, ևս նրանից վախումեմ, թոթովում էր երեխայն, բայց պառաւը կարողացաւ իր նստատակին հասնիլ:

Ամէն երեկոյ, երբ Ղևոնդը տուն կը գար, երեխայն կը վազէր առաջը, կը փարէր նրա վզովը և սխմելով իր գլուխը հօր գրկին, համբուրել կը տար իր թշկններն ու կասէր. ափու ջան, նանս երկինքը գնաց, հիմի իմ հէրս էլ՝ մէրս էլ դու ես. մի օր որ քեզ տեսնեմ ոչ, սիրտս կերթայ:

Այս խօսքերը, որչափ և թուլթակի նման սերտած՝ անգիր արած՝ երեք չորս տարեկան երեխայի բերանից, բայց և այնպէս մի կախարդիչ ներգործութիւն էին անում այն ապառաժ քարի վերայ, Ղևոնդը բողբոջին փոխուեցաւ:

— Երկաթը տաք տաք կը ծեծեն, միտք արեց պառաւ Սանդուխտն ու կամեցաւ իւր տիկնոջ կամքը գլուխ բերել: Ես իմ շապկումս կենալ չեմ, վճռեց նա, ընչանք նախընթաց Մանուկին յառաջ չը քաշել տամ:

Հանգամանքը նրան օգնում էր:

Գիւղացիք էլ էս տեսնելով, առանց երկար մտածելու նրան տանուաէր շինեցին:

Առաջին անգամը մեր իշխաններն էլ իրանց աչքերին չէին հաւատում, երազ էին համարում, երբ որ տեսնում էին, որ մեր տանուաէրը աչքի լուսի պէս գեղին մաիկ է տալիս:

Նավըռու բայրամին հօ, էն որ ամէնքը դողում էին, թէ տեսնես, էլ որ խեղճի տունը պաի քանդի, ո՞ւմ աղջիկը պաի դուրս

¹⁾ Ազգը: ²⁾ Անճար: ³⁾ Վատ:

քաշի, սարդարին ընծայ տանի, մանաւանդ երբ որ պարզ տեսան, որ մի շաբաթ յառաջ յատուկ մհասիլ ¹⁾ եկաւ Երեւանից ու իրան տարաւ, բայց ի՞նչ եւս կարծում, բոլորի բերանն էլ բաց մնաց, երբ որ նա Ադարակ գեղի Սաֆար Ղուլի բէգի աղջկանն արժանացրեց էդ շնորհացը:—Սարդարը ինձ հրամայեց մի սիրուն աղջիկ տանեմ իրան էս նաւորուզին, յայտնեց նա Երեւանից դալուս Գէորգ խալֆին, եւս էլ խոստացայ, բայց ուզում եմ [Թուրքի աղջիկ տանեմ:

—Էդպէս էլ հարկաւոր ա, խորհուրդ տուեց Գէորգ խալֆէն և միւս օրը Սաֆար Ղուլին ուրախ ուրախ մեծ մեծ պարգևներով իւր աղջկայ երեսը ծածկած՝ [Թարքին ²⁾ նստացրած, գնում էր դէպի Երեւան: Քիչ բաղդաւորութիւն չէր. նրա աղջիկը, որ ո՛վ գիտէ ի՞նչ քաղցած բէգ պէտք է փախցնէր, իրեն կնիկ շինէր, հիմի առօք փառօք բայրամի առաջի իրիկունը քօծ ու դարաւաշով ³⁾ բաղնիք պէտք է գնայ ու Երեւանու տիրոջ կին լինելու շնորհքին արժանանայ: Եթէ բաղդ կունենայ, սարդարի աչքը վրէն կը քաղցրանայ, էն է որ նրա հարամխանի ծաղիկը կը դառնայ նա, իսկ եթէ ոչ, մի շաբաթուան երջանկութիւնն էլ մեծ բան է, մանաւանդ, որ սարդարի հարամի շեմքը տեսնողը մեծ մեծ խաների կին դառնալու յոյսը միշտ կարող է ունենալ. ո՞վ չի պարծանք համարիլ իրան սարդարի կնոջ հետ քեաբին կտրիլ: ⁴⁾

Աշտարակեցոց սրանից աւելի ի՞նչ հաստատութիւն էր հարկաւոր, Ղևոնդը տարաւ պարսկի աղջիկը և սիրտն ուրախ մի լաւ խալաթ հագին յետ եկաւ:

Էլ Աշտարակեցւոց ուրախութեանը չափ կը կար. ոտքերը գետնիցը կտրուելէր:—Էս է որ կայ, սրանից լաւ տանուետէր չենք գտնիլ մենք, շնորհաւորում էին իրարու:

—Ասում եմ, որ երկաթը տաք տաք կը ծեծեն, հաստատապէս վճռեց Սանդուխտը. և որքան խելք ունէր, բանացրեց Մանուկի վիճակը փոխելու:

—Ափու ջան, մի երեկոյ սովորական գրկախառնութիւններից յետոյ, Ղևոնդի սրտի ուրախ ժամանակը [Թոթովեց Մանուշակը, պառաւի թելադրութեամբ: Ափու ջան, նանի սաղ վախար նա-

¹⁾ Սուրհանդակ. ²⁾ Քամակին. ³⁾ Հարճ. ⁴⁾ Ամուսնանալ.

խորհի Մանուկի տղէն մեր տունն էր դալիս, էլ հիմի խի՞ ¹⁾ չի գալիս:

— Ընչի՞դ ա պէտք, քեզ մատաղ, յանկարծ թափահարուեալով ասաց Ղևոնդը, նա քու ընկերը չի, նա մի նախըջու տղայ՝ դու տանուտէրի աղջիկ:

— Էս օր նա մեր քուչոյն անց էր կենում, վրէն ըսկի շոր չունէր, արմնկները բաց երևում էին. նանիս բաշխած արխալուղն էր հագին, էն էլ սաղ քրքրուել էր. նա ինձանից մի կտոր հաց ուզեց, սոված եմ, ասում էր, տանը ոչ հաց ունինք, ոչ կիրակուր: Ափու ջան, ի՞նչ կըլի, որ նա գայ մեր տանը կենայ, շոր էլ հագցնենք, հաց էլ տանք:

— Նրա հէրը չի թողիլ, բալայ ջան, մատը ատամի տակին սխմելով՝ պատասխանեց Ղևոնդը:

— Հօրն էլ բեր, ի՞նչ կըլի. հագիր ²⁾ ասում ես, որ գզիր Ղազարը հայելորելա, բան չի կարում շինիլ, վարդի հօրը քեզ մօտ գզիր վեր կալ: Նա քեզ պէտք կը գայ, ես էլ վարդի հետ խաղ կանեմ, նա լաւ տղայ ա, ես նրան շատ եմ սիրում:

— Գրածը ջնջուիլ չի, միտք արեց Ղևոնդն և միւս օրը նախորհի Մանուկը տաւարն իր նախորդ գզիր Ղազարին յանձնեց ու ինքը նրա պաշտօնն յանձն առաւ: Սկզբումը շատ էլ ուրախ էր Մանուկը իւր սիրելի գործը թողելուս, բայց տեսնում էր պարզ Աստուծոյ կամքն է կատարվում, Ղևոնդի վարմունքը ուխտի կատարման սկզբնաւորութիւնն է նշանակում:

Այնուհետեւ երկար ժամանակ Աշտարակեցւոց լեզուին դժուար էր գալիս նախըջի Մանուկը գզիր Մանուկ կոչել:

— Ո՞վ կը մտածէր, ուսերբը վեր էին քաշում միմեանց մօտ Աշտարակցիք, այ արմացք, Ղևոնդը տանուտէր՝ նախըջին գզիր:

Վարդն ու Մանուշակն այնուհետեւ միմեանցից անբաժան էին. Սանդուխտը ուրախութիւնից չըկար, հէնց զիտէր, թէ աշխարհն իրան են տուել, երկու երեխային իւր երկու աչքերի լուսի պէս սիրում և խնամում էր: Ինքը Ղևոնդն էլ փառաւորվում էր էս երկու անմեղների քաղցրութեամբը. շատ անգամ նա Մանուշակին ու Վարդին միասին գիրկն առած՝ քանի մի ըրպէսերով պահում էր:

(Շարունակութիւնը միւս համարում):

¹⁾ Ընչու. ²⁾ Ահա:

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ

Ոչինչ այնպէս հետաքրքրական, այնպէս խրատական չէ կարող լինել, որքան ներկայ (դարու ընթացքում զանազան մեծ ու փոքր ազգութիւնների գործ դրած հերոսական ջանքերը քաղաքական անկախութիւնը ձեռք բերելու: Յունաստանը, Կանուբեան իշխանութիւնները, սլավոնական փոքրիկ իշխանութիւնները — Մօնտէնէ-գրօն և Սերբիան, Հունգարիան, վերջապէս Իտալիան և Գերմանիան, իւրաքանչիւրը իւր ազգային ոգու և շրջապատող հանգամանքների համեմատ, զանազան միջոցներ են գործ դրել, այլևայլ ճանապարհներով են ընթացել իրանց դարևոր ցանկութիւններին հասնելու: Բայց նոցա բոլորի նպատակը մի և նոյնն էր, — ազատուիլ օտարական իշխանութիւններից և մի քաղաքական ու ազգային մարմին կազմել: Յոյց տալ այդ ազգերի մտաւոր ու բարոյական գործունէութիւնը, ցոյց տալ թէ որքան հաստատամտութիւն, որպիսի անխոնջ և շարունակ աշխատութիւն են գործ դրել նոքա իրանց բաղձանքին հասնելու, մի քաղցր պարտաւորութիւն է համարում իւր համար մեր Հանդէսը:

Յունաստանի անկախութեան պատմութեան վրայ բազմաթիւ ընտիր աշխատութիւններ կան օտարական գրականութեան մէջ: Այս

կողմից երևելի է մանաւանդ Գերգինուսի ԺԹրդ դարու Պատմութիւնը, որի մէջ հեղինակը օգուտ է քաղել թանկագին ձեռագիր աղբիւրներից, որոնց վաւերականութիւնը կասկածների տեղիք չէ կարող տալ: Ահա այս աշխատութիւնից օգուտ քաղեցինք զլսաւորապէս և մենք ներկայ յօդուածի մէջ:

Բայց որովհետև ամենայն պատմական երևոյթ իւր մեկնութիւնը գտնուած է նախընթաց պատճառների մէջ, ուստի Յունաստանի անկախութիւնը լաւ հասկանալի լինելու համար՝ հարկաւոր ենք համարում ներկայացնել ընթերցողին նախ այն իրողութիւնները որ նպաստեցին յիշեալ երևոյթը պատրաստելու:

Ա.

Նոր Աշխարհի և Հնդկաստանի ծովային ձանապարհի գիւտը օսմանեան իշխանութեան Եւրոպայի ցամաքի վրայ տարածուելու հետևանքն էր: Մինչ արևելեան Եւրոպայում իսլամը խլում էր քրիստոնեայ պետութիւններից նախնի քաղաքակրթութեան երկրները, սպանիացիք հեռաւոր արևմտքում նոր պետութիւններ էին հիմնում Լեւոսական քաղաքակրթութեան համար: Բայց միևնոյն ժամանակ երբ Սպանիան կորցրեց իւր կալուածները, օսմանցիներից էլ, ներքին խռովութիւնների պատճառով, յետ խլուեցան այն երկրների մի մասը՝ որոնց հետ պինդ կապուած էին քաղաքակրթ աշխարհի թանկագին յիշատակները: Այս երկու պատմական իրողութիւնները պատահական երևոյթներ չպիտի համարուին: Այն ժամանակից երբ Սպանիային վիճակուեցաւ, կարծես, քրիստոնէութեան զլսաւոր պաշտպանը հանդիսանալ, մինչև այս վերջին անցքերը, կաթոլիկ Սպանիայի և մահմետական Թուրքիայի պատմութեան մէջ մի զարմանալի նմանութիւն է երևում, որ երկու պետութիւնների մեծութեան և անկման բոլոր աստիճաններում անհերքելի ցոյց է տալիս թէ միևնոյն համաշխարհական պատմական պայմանները, որոնց վրայ հիմնվում էր օսմանեան զօրութիւնը, առաջացրին և սպանիական զօրութիւնը, և թէ այդ պայմանները այլապէս չէին կարող փոփոխուիլ կամ ընդհատուիլ՝ բայց եթէ երկու պետութիւնների մէջ միասեռակ փոփոխութիւններ առաջացնելով: Այն միջոցին երբ օսմանցիք Բիւզանդիայի անկումից յետոյ (1453) կոչւում էին Վենետիկի հասարակապետութեան հետ Բալկանեան թե-

բակղզու համար, կռիւ որ աւարտուեցաւ 1479ի խաղաղութեամբ, — Կատօիլիայի և Արագօնիայի միաւորութեամբ (1474) սպանիական պետութեան հիմը դրուեցաւ: Իսկ երբ Մուհամէդ Բ իւր յաղթական զօրքերով մտաւ Օտրանդօ (1441), սպառնալով իտալիային և քրիստոնէական քաղաքակրթութեան, իզաբէլլան և Ֆէրդինանդը մի կատաղի պատերազմ սկսեցին (1482) մաւրիտանացոց դէմ, որոնց անկումը մի փոքրիկ վեճի նշանակութիւն էր բիւզանդական կայսրութեան անկման համար: Մաւրիտանացոց նուաճուելուց մի քանի տարի յետոյ, Նապօլին և Սիսիլիան Սպանիայի ձեռքն անցան, և այսպէսով իտալիայում մի ամուր թուով բարձրացաւ իսլամի դէմ:

Բայց այդ ժամանակներից մահմէտականութեան և քրիստոնէութեան ռիսերիմ թշնամիները կարծես դիտմամբ բաժանվում են միմեանցից, որպէս զև կազմելով երկու ահագին պետութիւններ՝ յետոյ բոլոր զօրութեամբ յարձակուին միմեանց վրայ: Երբ Կօրաէսը և Պիզարրօն արևմտեան կողմը սկսան տարածել սպանիական իշխանութիւնը Նոր Աշխարհի վրայ (1518ից), թուրքերը արևելքում արդէն մտել էին Ասորոց երկիրը, Եմէնը և Եգիպտոսը: Երկու զօրութիւնները պատահելով Աֆրիկայի հիւսիսային ափերի վրայ՝ կարծես պիտի սպառէին միմեանց. բայց հէնց այդ ժամանակ պատահեցաւ որ Կարլոս Ե սկսաւ իւր երկարատե պատերազմները Ֆրանսիայի հետ, իսկ միւս կողմից թուրքերը կռվում էին Հունգարիայի իշխանութեան համար: Այս հանգամանքը երկու զօրութիւնների գործունէութեան կենտրոնը ծովից ցամաքի վրայ տեղափոխեց, թէև Միջերկրականի ափերի վրայ թշնամի տէրութիւնների նաւատորմիչները շարունակում էին իրանց յարձակմունքները: Ժճրդ դարում սպանիական երկու մեծ թագաւորներին, Կարլոս Երդին և Փիլիպպոսին ժամանակակից էին օսմանեան երկու փառաւոր սուլթանները, Սէլիմը և Սուլէյմանը: Նոյանից յետոյ երկու պետութիւնների ժամանակաւոր, արտաքին մեծութիւնը զարմանալի արագութեամբ ընկնում է: Ինչպէս Սպանիան Ժճրդ դարում կորցրեց Նիդերլանդիան և Պորտուգալիան և Սիսիլիայի, Նէապօլի, Կատալոնիայի ապստամբութիւններով անկարգութեան մէջ ընկաւ, այսպէս և թուրքիայում մի և նոյն ժամանակ սկսուեցան ենիչէրիների խռովութիւնները և անրնդհատ ապստամբութիւններ, որոնց անմիջական հետևանքն եղաւ Հունգարիայի և Մօրէայի բաժանուիլը օսմանեան պետութիւնից:

Սակայն ժըղդ դարու սկզբում յիշեալ պետութիւնների դէմ հանդէս են գալիս հիւսիսային երկու զօրաւոր պետութիւններ, կաթողիկական պետութեան դէմ — բողոքական Անգլիան, Օսմանեան կայսրութեան դէմ — յունադաւան Ռուսաստանը. անգլիացիք հաստատեցին իրանց իշխանութիւնը Գիբրալտարի նեղուցի վրայ, ռուսները — Ազախու ծովի վրայ, և ինչպէս հերետիկոս-անգլիացիք սպանիական գաղթականութիւնների մէջ, այսպէս և իսլամի թշնամիները, սկսեցին սերմանել առաջին յեղափոխական մտքերը Թուրքիայի հպատակ քրիստոնեաների մէջ: Աննա կայսրուհու պատերազմը (1736-39) Մահմուդ Աի դէմ և Անգլիայի նոր յարձակումը Սպանիայի վրայ համարեա մի և նոյն ժամանակ տեղի ունեցան: Դորանից յետոյ, Անգլիայի տուած նոր հարուածը Սպանիային՝ բուրբոնեան տան թագաւորների հետ կապած դաշնադրութեամբ (1761), և Ռուսաստանի պատերազմը Թուրքիայի դէմ, որ աւարտուեցաւ Քիւչիւք - կայնարջեան խաղաղութեամբ (1774), դարձեալ համարեա մի և նոյն ժամանակ պատահեցան, և երկու պետութիւններին սպառնացող վտանգը իրանց հին թշնամիների կողմից մի անգամ էլ նորոգուեցաւ համարեա մի և նոյն ժամանակ, երբ Սպանիան խառնուեցաւ Անգլիայի Հիւսիսային Ամերիկայի դէմ տուած պատերազմի մէջ, իսկ Ռուսաստանը Աւստրիայի հետ նոր դաշինք կապեց օսմանեան Դրան դէմ: Այսպիսի անհաւասար կռիւմ երկու աղգերի պաշտպանութեան բոլոր միջոցները և աղբիւրները սպառուեցան, պատերազմական զօրութիւնները թուլացան, հոգեկան ոյժերը բթացան: Այս յուսահատական դրութիւնից մի ելք գտնելու համար, զոնազան վերանորոգութիւնների փորձեր եղան կառավարութիւնների կողմից, և ապստամբութեան փորձեր ժողովուրդների կողմից: Թուրքիայի քրիստոնեաների, ինչպէս և սպանիական գաղթականութիւնների մէջ, արտաքին բարօրութեան և ներքին կրթութեան զարգացումը ապստամբութեան առաջին սերմերը ղրից բայց Ֆրանսիական յեղափոխութեան մեծ հրդեհը հարկաւոր էր, որ այս թմրած ժողովուրդների մէջ շարժողութիւն ձգէր:

Արդէն դորանից շատ առաջ Թուրքիան իւր կազմակերպութեամբ մի տգեղ պատկեր էր ներկայացնում եւրոպական հասարակութիւնների մէջ. հիմնուելով աշխարհակալութեան կամայականութեան վրայ, օսմանեան պետութիւնը երբէք չբարձրացաւ զինուորական բռնակալութիւնից, իսկ այժմ այդ մակերևութիւց էլ ցած իջաւ:

Նորա բարոյական զօրութիւնը պարունակվում էր երբեմն կրօնի մէջ, բայց կրօնը վաղուց արդէն կորցրել էր իւր ազդեցութիւնը մահմէտական ժողովուրդի վրայ: Նորա զինուորական զօրութիւնը կենտրոնանում էր ազգային զօրքի մէջ, իսկ այժմ ենիչէրիները, պետութեան սահմանների առաջուան տարածողները, իրանց աւազակութիւններով նորա ամենավտանգաւոր թշնամիները դարձան: Սուլթանները պատեւրազմական վրանի կեանքը վաղուց փոխել էին սարայի մեղկ կեանքին, վաղուց ձեռքերից թողել էին զինուորական հրամանատարութիւնը և խիստ կարգերը: Ինչ որ ուրիշ ազգերի մէջ պարտաւոր էր ապահովացնել պետութիւնը, անձի ու կայքի ապահովութիւնը, ազատութիւնը, պատիւը, կրթութիւնը, — այս բոլորը սահմանափակ կամ բոլորովին խանգարուած դրութեան մէջ էր: Այն բանը որի վրայ աշխարհակալութեան կոպիտ դարերը զարհուրելով էին նայում, այստեղ շարունակվում էր մարդասիրութեան դարերում. սուլթանի իւրաքանչիւր աներորդին և իւրաքանչիւր փեսան պէտք է սպանէր իւր հարազատ որդիքը, որպէս զի գահը վտանգաւոր ազգականներից ազատ մնար: Սէյիմ Աի ժամանակ դժբաղդութիւն էր համարվում տէրութեան առաջին պաշտօնեայ լինելը. դողալով էր ընդունում մեծ վեզիրը իւր հաստատութեան Ֆիրմանը, որովհետեւ նորա վիճակը կախուած էր իւր պարտաւորութիւնները խղճմանքով կատարելուց, այլ նորա ճարտարութիւնից իւր գործերը այնպէս բռնելու որ կասկածներ չյարուցանէ: Այս հանգամանքը, փոխանակ ազնիւ հաւատարմութեան, ամէն տեսակ մեքենայութիւններ և կաշառակերութիւններ էր առաջացնում պետութեան բարձրաստիճան կառավարիչների մէջ, որոնք մեծ վտանգների են թարկվում: Ամէն քիչ շատ նշանաւոր կայք և ստացուածք, պէտք էր թաքուն պահել, որովհետեւ ստացուածքի տէրերը ապահով չէին անիրաւ յափշտակութիւններից ոչ իրանց կենդանութեան ժամանակ և ոչ մահուանից յետոյ, անապահով էին նոքա սուլթանից մայրաքաղաքում, և աւելի ևս փաշաներից, որոնք հայ սեղանաւորներից պարտք առնելով իրանց տեղերը գնելու համար՝ քաղցած գայլերի պէս ընկնում էին նահանգների վրայ: Պաշտօններ գնելու սովորութիւնը, որ մտել էր սուլթան Սուլէյմանի ժամանակ, վերին աստիճանի անամօթութեան հասաւ Մուրադ Գրդի օրով (1566), որ ստիպում էր բարձրաստիճան պաշտօնեաներին փող վճարել իրանց տեղերի համար: Բակշըշներ (ընծաների) այս զղուելի սովորութիւնը թունաւորեց օսմանեան պե-

տութեան ամբողջ մարմինը. նա սպանեց ազնուութեան և արդարութեան զգացմունքը ամէն կարգի մարդկանց մէջ, վէզերներէից սկսած մինչև այսները, աղաները, կալուածատէրները և քաղինները և ծնեցրեց մի անասելի կամայականութիւն և կաշառակերութիւն. ինչպէս վկան՝ այնպէս և դատաւորը կաշառվում էր, ազնիւ մարդը, եթէ կամենում էր ազատ պահել իրան ընդհանուր հոսանքից, պէտք է հրաժարուէր հասարակական գործերի մասնակցութիւնից:

Բացի այս կամայականութիւնից և հարստահարութիւններից իւրաքանչիւր անհատի վերաբերութեամբ, պէտք է ասել որ պետութիւնը ոչինչ խնամք չէր տանում ընդհանրապէս ժողովրդի բարօրութեան մասին: Եթէ քրիստոնեայ նահանգներից մի քանիսը առանձին արտօնութիւններ ունեցած չլինէին, եթէ օտարական ապրանքների համար շտեմարաններ եղած չլինէին, եթէ եւրոպական ղեկավարները իրանց սեպհական դատարանը ունեցած չլինէին, տաճկական վաճառականութիւնը չէր լինիլ, ինչպէս որ համարեա չկար տաճկական առևտրական նաւատորմիլ, չնայելով այդ երկրի զարմանալի դրութեանը, որ կապուած է աշխարհի երեք մասերի հետ, հարուստ է ծովերով և նաւահանգիստներով, չնայելով որ ոչինչ արուեստական խոշորդոսներ չկային վաճառականութեան դէմ, ինչպէս են մաքսատները, մաքսերը և ուրիշ կողմնակի հարկերը: Արևելեան փակ ու անհաղորդ կեանքը չէր սիրում արդիւնաբերութեան այս ճիւղը, որ նպաստում էր ազգային և կրօնական տարբերութիւնները ջնջելու և օտարականներին թշնամիներից բարեկամների էր փոխում: Իսկ միւս արհեստների վրայ խօսք անգամ չէ կարող լինել. հողագործները և գործարանատէրերը, որոնք անմեղ որսի պէս ընկած էին անօրէն կառավարիչների ձեռքը, ոչինչ ապահովութիւն չունէին իրանց ստացուածքի և կեանքի համար: Այս կերպով երկրի ամենապտղաբեր դաշտերի տասնից մէկ մասը հազիւ մշակվում էր. աշխարհի ամենագեղեցիկ երկիրը անապատ դարձաւ և այնտեղ ուր ամենաբազմամարդ ժողովուրդը կարող էր հանգիստ ապրել, երբեմն սակաւամարդ տեղերում սովից տանջվում էին: Հասարակական գործերի մէջ ոչինչ կապ, ոչինչ հետևողութիւն չկար. սովորութեան պէս բան էր դարձել, որ ինչ որ մի սուլթան կամ վէզիր սկսում և խրախուսում էր, նորա յաջորդը բարձի թողի էր անում. առհասարակ ոչինչ միջոցներ չէին գործ դրվում պետութեան ընդհանուր բարեկարգութեան համար, ոչինչ զգուշացուցիչ հնարներ

հրդեհի, ժանդարմի և ուրիշ տարափոխիկ հիւանդութիւնների դէմ, մինչև անգամ արտաքին յարձակմունքների դէմ ոչնչ պաշտպանողական միջոցներ չկային: Իսկ բարոյական և մտաւոր կրթութեան վրայ վաղուց արդէն ոչ ոք չէր մտածում. գրականութիւնը, ճարտարապետութիւնը և գիտութիւնը անյայտացան: Ի՞նչ զարգացում և յառաջադիմութիւն կարող էր լինել այնտեղ ուր ժողովրդի բնական անշարժութիւնը կարծես հերքում էր մարդկային ազգի կատարելագործութեան հնարաւորութիւնը: Միայն մի քանի լուսաւորուած թուրքեր դառնութեամբ խոստովանում էին իրանց ազգի անկումը, որ կորցրել էր իւր կրօնի կենդանի հաւատը և չէր սեպհականել եւրոպական գիտութիւնը, թէև ինքը մարգարէն ասել էր թէ իմաստունի թանաքը աւելի թանգ արժէ քան նահատակի արիւնը: Մեծ մասը պատրաստ էին թոյլ տալ օրէնքների մէջ փոփոխութիւններ անել ուրիշների համար, բայց ոչ իրանց համար, վասն զի ամէն օրէնք պարունակում է մարգարէի զրքի մէջ: Այս կուրուլթիւնիցն է որ թուրքերը չէին հասկանում իրանց անկման և Ֆրանսիացիների գերազանցութեան պատճառները: Չթոյլ տալով որ մի որևիցէ նորութիւն մուտ գտնէ իրանց մէջ, նոքա շուտով կախում պիտի ունենային իւրաքանչիւր յառաջադէմ զրացի ժողովրդից. ակներև էր և այն վտանգը որ սպառնում էր նոցա հպատակ ժողովուրդների կողմից, որոնք քիչ շատ ժամանակի հետ էին զնում: Մեծ բաղդ էր Թուրքիայի համար որ զրացի մեծ պետութիւնները, ինչպէս նաև քրիստոնեայ հպատակ ցեղերի մեծ մասը, առանձին յառաջադիմութիւն չէին արել քաղաքակրթութեան մէջ. բաղդ էր որ ալբանները, որոնք իրանց աշխարհագրական դրութեամբ Ֆրանսիացիների կրթութեանը կարող էին ենթարկուիլ, բոլոր հպատակ ժողովուրդների մէջ ամէնից կոպիտ և աղանդների, ցեղական ատելութեան և տեղական պայմանների պատճառով ամէն ժողովուրդներից աւելի բաժանուած էին ապրում, այնպէս որ նոցա երկիրը, չնայելով որ Խոսյուայի դէմուդէմն է գտնվում, Ամերիկայի ներքին մասերից նու ազժանութ էր Եւրոպային:

Այնպիսի բացառիկ օրէնքներ որպիսի էին Թուրքիայի կարգերը, կարող էին յարմար գալ միայն փոքրիկ ազգութիւններին, ինչպիսի էին հրէաները և սղարտացիները: Իսկ օսմանեան պետութիւնը պարունակում էր մի խառնորդ զանազան ազգութիւններից, ուր, ինչպէս Աւստրիայում, ամէնից առաջ աչքի էր զարկում մասնա-

ւորներէ առաւելութիւնը ամբողջի վրայ, ձուլուող զօրութիւնների դերազանցութիւնը ձուլող զօրութիւնից: Այն երկրում որ իւր դժուարամատչելի լեռնարշղթաներով հին դարերից մի ամուր ապաստանարան է եղել պանազան ցեղերի համար, միանգամայն և մի պարիսպ որ բաժանում էր այդ ցեղերը միմեանցից, և որ երբէք՝ ոչ յուսաց ոչ հռոմայեցոց, ոչ բիւզանդական իշխանութեան ժամանակ, միատեսակ քաղաքական օրէնքների չէ ենթարկուել, — դժուար թէ թուրքերը կարողանային երբ և իցէ գոնեա արտաքին միութիւն առաջացնել հպատակ ցեղերի մէջ: Ալախները, արնաուտները, սլավոնները, սլավոնացած թաթարները (բուլղարները) և յոյները, հրէութիւնն և իսլամը, յունական, հայկական, և կաթողիկական քրիստոնէութիւնը, տաճիկ, յոյն, հայ, սլավոն լեզուները, այս բոլորը միմեանց հետ խառնուեցաւ ու շփոթուեցաւ, բայց չհաշտեցրեց հին ատելութիւնը այս ազգութիւնների մէջ: Սամանցիք զուրկ գտնուեցան այն ընդհանրական ներողամտութիւնից որ ստոր շահերից բարձր է, և այն պետական իմաստութիւնից որ կարող էր հաշտեցնել այդ հակակրութիւնները և անջատուած մասերը միմեանց հետ յօդել: Բոլոր հպատակ ցեղերը իրանց աչքերը դարձնելով քրիստոնեայ պետութիւնների վրայ, որոնց հետ կապուած էին պատմական յիշատակներով, լեզուով, սովորութիւններով, կրօնով, ծագմամբ, կրթութեամբ և պարապմունքներով, բոլորովին բաժանուեցան կենսորոնական կառավարութիւնից, որի հետ ոչինչ ընդհանուր չհաշտէր կապում նոցա:

Բ.

Եթէ Թուրքիայի քրիստոնեայ հպատակները ոչինչ հաղորդակցութիւն ունեցած չլինէին իրանց դրացիների հետ, այնուամենայնիւ այնպիսի անտանելի ու անբնական պետական կազմակերպութեան հետեւանքները ամէնից աւելի պիտի զգային և ամէնից առաջ պիտի աշխատէին զիմադրել նորան այն ժողովուրդները որոնց երկրի աշխարհագրական յարմար դիրքը նպաստում էր նոցա ազատուելու տաճկական ստրկութիւնից. այսպիսի յաջող հանգամանքների մէջ էին Մօստէնէզթօն Սերբիան, Դանուբեան իշխանութիւնները և Յունաստանի մի քանի նահանգները: Խալիֆ Օմարի հին օրէնքները քրիստոնեայ ժողովուրդներին եկեղեցականապէս և քաղաքականապէս ամօթալի ստրկական վիճակի մէջ էին դնում: Նոքա

արգելում էին քրիստոնեաներին եկեղեցիներ կառուցանել և նորոգել, եկեղեցական խորհուրդները և ժամերգութիւնը հրապարակաւ կատարել. արգելում էին նոցա ուսումնասիրել արաբական գրականական լեզուն, զէնք կրել և թամբած ձիու վրայ նստել. պարտաւորում էին նոցա մահմետականներից տարբերուիլ հագուստների ձևի և գոյնի կողմից: Ճշմարիտ է, եւրոպական ցամաքի վրայ թուրքերը ոչ մի տեղ չհետևեցան սարակինոսների քաղաքականութեանը, որոնք բռնի էին տարածում իսլամութիւնը Սպանիայում, Սիսիլիայում և Կրետէում. նոցա յիշատակարանների մէջ չէ կարելի գտնել կառավարութեան կողմից սարքած Մաւրիտանացոց կոտորածի և Բարթոլոմէան գիշերների նման դէպքեր. իրանք քրիստոնեաները կարող էին վկայել թէ թուրքերի կրօնական ատելութիւնը աւելի սաստիկ էր ծանրանում իրանց սեպհական հերետիկոսների (չիիւսների) քան քրիստոնեաների վրայ, այնպէս ինչպէս որ հայոց և յունաց ատելութիւնը դէպի իրանց ցեղակից կաթոլիկները մահմետականների դէմ ունեցած ատելութիւնից սաստիկ էր: Բիւզանդիային տիրապետելուց յետոյ, Մէհմէտ Բ յունաց պատրիարքին հաստատեց իւր պաշտօնի մէջ և առանձին պատրիարքութիւն հիմնեց հայոց համար. նա ամէն տեսակ հարկերից ապաստեց հոգևորականներին, սահմանեց որ քրիստոնեաները արձակ համարձակ կարողանան կատարել իրանց եկեղեցական հանդէսները, թափօրները, պսակները և թաղումները: Ջարմանայի չէ ուրեմն որ ժնդդ դարում սերբիացիք կամեցած լինէին յունադաւան մնալ թուրքերի ձեռքը՝ քան կաթոլիկ հունգարացիների իշխանութեան ներքոյ, որ ժնդդ դարում կրեւացիք, վենետիկեան իշխանութեան ներքոյ եղած ժամանակները, ցաւելով յիշէին օսմանցոց անունը, որ ժնդդ դարում Մորէայի յոյները խոստովանած լինէին արևմտեան ճանապարհորդներին թէ որքան անտանելի էին նոցա վենետիկցիք իրանց կաթոլիկական կրօնամոլութեամբ, համեմատելով թուրքերի հետ, «որ ամէն տեսակ իրաւունքներ էին տալիս նոցա»: Եւ եթէ սորանից յետոյ յունաց եկեղեցին Թուրքիայում մի ցաւալի պատկեր է ներկայացնում, ուր թագաւորում է մոլեռանդութիւնը և կաշառակերութիւնը հոգևորականների մէջ, անբարոյականութիւնը, կոպտութիւնը և ցածութիւնը ինչպէս հովիւների, այնպէս և հօտի մէջ, միթէ դորանում թուրքերն են մեղաւոր: Եթէ անխառն քրիստոնեայ բնակիչները գիւղերում կեղտոտ ու գարշահոտ ախոռն-

բուժին էին բնակում իրանց խողերի հետ, իսլամի հակառակ բան գործելու մտքով, այդ իհարկէ թուրքերից չեն սովորել նորա:

Մի և նոյն դրութեան մէջ էր և քրիստոնեաների քաղաքական վիճակը: Հողագործների օրինաւոր տուրքերը, նոցա գլխահարկը սուլթանին, նոցա տուրքը կալուածատէրերին, երբէք չափազանց ծանր չհամարուեցան նոյն իսկ օտարազգի քրիստոնեաներից: Իսկ Մօրէայում, ուր քրիստոնեայ պրիմատները, արխոնտները և պրօէստները մեծ կալուածատէրեր էին, կատարեալ ինքնավարութիւն էր թաղաւորում, որի վրայ զարմանում էին եւրոպացի ճանապարհորդները: Համայնքներում բնակիչները ընտրում էին իրանց տանուտէրներին, իսկ սոքա իրանց հերթին վիճակի գլխաւոր գիւղից կամ քաղաքից ընտրում էին գաւառական խօջաբաշխներին. տանուտէրների ժողովը որոշում էր հարկի քանակութիւնը Տրիպօլիսում որ փաշայութեան գլխաւոր քաղաքն էր, խօջաբաշխները բաշխում էին հարկերը համայնքների վրայ, իսկ տանուտէրները — գերդաստանների վրայ: Նոյն եղանակը գործ էր դրվում և Բուժէլիայում, այն զանազանութեամբ միայն որ այնտեղ կենտրոնական քաղաք չկար:

Սորանից երևում է թէ որքան էլ թշնամի լինէին միմեանց մահմետական և քրիստոնէական տարրերը, որքան էլ կրթութեան մեծ անդունդը բաժանէր նոցա միմեանցից, այնուամենայնիւ տաճկական ճնշողութիւնը այնպէս սաստիկ չէր, ինչպէս սովորաբար ներկայացնում են նորան: Թէև ճշմարիտ է որ մահմետական կոպիտ ամբօխի համար բոլոր քրիստոնեաները ոչ այլ ինչ էին՝ եթէ ոչ նոյն ցեղին պատկանող շներ և խոզեր, սակայն օսմանեան կառավարութիւնը երբէք այնքան հեռու չէ գնացել՝ որքան վննետկեան հասարակապետութիւնը, որ պաշտօնապէս պատուիրում էր իւր գործակալներին դաւաճան յոյների հետ «վարուիլ իբրև վայրի գազանների հետ և կոտորել նոցա եղունգները և ատամները»: Եթէ կղզիների յոնիացիքը վննետկեան իշխանութիւնից դուրս գալու ժամանակ աւելի կոպիտ ու անասնանման էին քան Մարմարական ծովի կղզեցիքը օսմանեան իշխանութեան ներքոյ: Թուրքերը ոչինչ յանդանք չունին՝ եթէ յոյն զօսպօղարները (իշխանները) հետևում էին իրանց արևելեան տէրերին իրանց անմիտ սովորութիւնների և անգութ գործողութիւնների մէջ. եթէ բօսնիացի իշխանները թլփատութիւնը ընդունում էին, որպէս զի իրաւունք ունենան տաճիկների հետ հաւասար հողեր ստանալ. եթէ խօջաբաշխները միաբա-

նում էին փաշաների հետ իրանց հաւատակիցներին կեղեքելու համար: Վերջապէս թուրքերը չեն ստեղծել այն յունական առածը, որ ասում է թէ ժողովրդի երեք պատուհասների մէջ թուրքերը վերջին տեղն են բռնում՝ հոգեւորականներից և խօջաբաշխներից յետոյ:

Սակայն և այնպէս չպէտք է ենթադրել թէ տաճկական լուծը տանելի էր հպատակ ժողովրդների համար: Եթէ այսօր խկ, վարչական կարգերը այնքան փոփոխութիւնների ենթարկուելուց յետոյ, եթէ մեծ պետութիւնների բոլոր միջամտութիւններից յետոյ, տէրութեան բոլոր պատուէրները քրիստոնեաների հետ օրինաւոր և արդար կերպով վարուելու ոչ այլ ինչ են թուրքիայում եթէ ոչ մեռած տառ, ի՞նչ պէտք է լինէր այն ժամանակ երբ տաճկաին թագաւորում էին հին կարգերը: Որքան էլ օրինաւոր լինէին օսմանեան պետական ու վարչական օրէնքները, սովորութիւնները և կազմակերպութիւնը, նորա ամենալաւ կարգերը չէին կարող իրագործուիլ, քանի որ նահանգները մատնուած էին փաշաների անպուշ կամայականութեան: Յունաստանի ապստամբութեան ժամանակ Ողիսէս յոյնը հետևեալ խօսքերով է ամփոփում րայաների կրած ճշողութիւնները. «անգթութիւն, որ գործ է դրվում առանց կառավարել իմանալու, և վէզիրների, վօէվօդների, քաղիների և բուլուքբաշխների անիրաւութիւնը, որոնք ծածկել էին Մահմէտի զիրքը և իրանց սեպհականն էին բաց արել, որոնք բռնաբարում էին ամենայն կին որ իրանց հաճելի էր երևում, գլխատում էին իւրաքանչիւր հարուստ վաճառականի, որպէս զի յափշտակեն նորա ստացուածքը, թոյլ էին տալիս ամէն թափառականի փողոցի միջում անպատիժ սպանել իւրաքանչիւր յոյնի»: Խաղաղասէր, անզէն մշակի և արհեստաւորի համար այս դրութիւնը աւելի թշուառ ու անտանելի էր: Ի՞նչ օգուտ դիւղացուն նշանակուած չափաւոր հարկերից, երբ նա ստիպուած էր իւր տանը զինուորներ բնակեցնել, իւր արդիւնքները որոշած զնով ծախել, պատերազմական հարկեր վճարել, հասարակական աշխատութիւնները ձրի կատարել՝ միով բանիւ կարգէ դուրս, անկանոն և միայն կառավարիչների կամայականութեամբ նշանակուած հարկերը բոլորովին աղքատացնում և յուսահատեցնում էին նորան: Հողագործը դաշտից անապատն էր ապաւինում, հովտից սար, ուր, իբրև աւազակ միաբանելով հովուի հետ, կենդանի բողոք էր հանդիսանում տաճկական տիրապետութեան դէմ, դիմադրելով փաշային նահանգում, բէյին

զաւառում, աղային համայնքում: Այնտեղ կարող էր նա արձակ համարձակ մէջքին զէնք կապել, որ տանը ստիպուած էր թաքցնել. որովհետեւ չնայելով որ օսմանեան պատերազմական զօրութիւնը ընկել էր, այնու ամենայնիւ քրիստոնեաներին արգելուած էր զինուորական ծառայութիւնը և միայն իբրեւ բացառութիւն թոյլ էր տրվում նոցա զէնք բանեցնել զժուար հանգամանքներում: Օմարի հին օրէնքները, չնայելով իրանց խստութեանը, արգելում էին վերաւորել քրիստոնեաներին. բայց քաղիների և զինուորների քմահաճոյ վարմունքը զիւղերում միշտ այնպէս սաստիկ է եղել, որ ով կարող էր, մեծ քաղաքներն էր փախչում, ուր գոնեա փողով յոյս ունէր արդարութիւն գտնել: Բայց այստեղ ինչ դատաւոր կարող էր պաշտպանել քրիստոնեաներին ամբոխի կատաղի մոլեռանդութիւնից, որին մի չնչին կասկած, մի զրպարտութիւն բաւական էր իւր գազանային վրէժխնդրութեանը զոհ մատուցանելու նոցա: Ներչէրիների զօրքը, որի հինգերորդ մասը, քրիստոնեաներից էր բաղկացած, կազմակերպուեցաւ Որխանի օրով (1326 - 60) իբրեւ մի բարերար միջոց անհաւատներին յորդորելու հետզհետէ և անզգալի կերպով մահմետականութիւնն ընդունելու, որ բարբարոսների կեղծաւոր քաղաքականութիւնը խորշում էր բռնաբար տարածել: Կարծես ժամանակով այս նպատակը իրագործուելու էր: Օսմանեան աշխարհակալութիւնը այնպիսի ահ ու սարսափ էր տարածել հպատակ ժողովուրդների մէջ, որ արդէն ժերդ դարի բուլղարները խմբովին դիմում էին դէպի ենիչերիների բանակը և իսլամականութիւնը. բօսնիացոց և ալբանների մէջ ժգրդ դարում մտնում են հաւատափոխութիւնը, ամուսնութիւնները և խնամութիւնները քրիստոնեաների և մուսուլմանների մէջ. քրիստոնեայ իշխանները առանց խղճահարուելու երկու կրօն միանգամայն էին դաւանում և իրանց ազգային սրբերին Ղուբանի հետ հաւասար պաշտում: Ժերդ դարու վերջում և Ժըրդի սկզբում Թուրքիայի զանազան մասերում քրիստոնէութեանը կարծես անդառնալի կորուստ էր սպառնում:

Այս վտանգը բղխում էր գործերի ընդհանուր զրութիւնից և եւրոպայի ունեցած յարաբերութիւններից քրիստոնեաների հետ: Օսմանեան աշխարհակալութիւնը մի վրէժխնդրութիւն էր խաչակրաց արշաւանքների համար, որի նախատինքն ու վտանգը մի ամբողջ դար շարունակ կրեց բոլոր քրիստոնէութիւնը: Սակայն ազգային ատելութիւնը բարբարոսների արշաւանքի դէմ, քրիստոնեայ ազգերի

Համակրութիւնը դէպի իրանց արևելեան հաւատակիցները յուզում էր արևմտեան աշխարհի ամեն դասի մարդկանց, քաղաքագէտներին և զինուորականներին, հոգևորականներին և գիտնականներին: Նախնի դարերի հելլենական գիտութեան սէրը արծարծուելով՝ նոր աշխարհի հոգևոր շարժողութեան հիմն էր դրել: Հին կրթութեան վառարանը փրկելու ոգևորութիւնը այնպէս սաստկացել էր, ինչպէս երբեմն բարեպաշտ անձանց եռանդը Քրիստոսի գերեզմանը անհաւատների ձեռքից ազատելու: Արևմտեան ազգերի այս տրամադրութիւնից աշխատեցան օգուտ քաղել Հռոմի պապերը իրանց փառասիրական նպատակների համար, այն է արևելեան և արևմտեան եկեղեցիները միացնել: Բիւզանդիայի անկումից յետոյ Պիոս Բ իւր բոլոր ազդեցութիւնը գործ դրեց նոր խաչակրաց արշաւանքը գլուխ բերելու համար (1463): Օրանտոի նուաճումից յետոյ (1481) Կաստիլիան խաչի նշանը բարձրացրեց մաւրիտանացիների դէմ և Կարլոս Ը երազում էր արդէն ամբառնալ Պալէօլօգների գահի վրայ: Լէպանտոի անկումից յետոյ (1499), Վենետիկը սկսեց իւր քառամասնամեայ պատերազմը արևելքի դէմ: Իսկ երբ սուլթան Սելիմի ժամանակ օսմանեան աշխարհակալութիւնը իւր վերջին ընդարձակութեանը հասաւ, Ֆրանսուա Ա աշխատեցաւ իսպանա-գերմանական մեծ պետութիւնը միացնել Ֆրանսիայի հետ «սրբազան եղբայրութեան» համար (1517): Դորանից յետոյ երբ թուրքերը տիրեցին Բելգրադին և Հրոյոսին և մանաւանդ երբ նոցա նաւատորմիլը, Աֆրիկայի հիւսիսային ափերը զբաւելուց, Մալթա կղզին պաշարելուց և Դալմատիային սպառնալուց յետոյ, իշխում է Միջերկրական ծովի վրայ, հարաւային երկրները դարձնալ մի դաշնադրութիւն կապեցին, որի նաւատորմիլը Լէպանտոի մեծ ծովամարտից յետոյ (1571) խոստանում էր Կոստանդնուպօլիսը խլել օսմանցոց ձեռքից: Բայց այդ յոյսը, ինչպէս և ուրիշ առաջուան յոյսերը, չիրագործուեցան: Անցել էին այն ժամանակները երբ Եւրոպայում կարելի էր արծարծել կրօնի եռանդը այնպէս որ հաւասարուէր տաճկական վայրենի մոլեռանդութեանը. անհնար էր յաբուցանել Պետրոս Ամինացու դարը: Պապերի աշխարհական իշխանութիւնը արդէն այնքան ընկած էր, որ չէր կարող ազդել եւրոպական պետութիւնների վրայ: Իսկ նոցա հոգևոր նշանակութիւնը զգալի կերպով նուազել էր նոյն իսկ այն խաչակրաց արշաւանքների պատճառով, որոնք միայն պապերի աշխարհային շահերի օգտին էին ծառայել: Արդէն այն ժամանակներում եւրոպական պետութիւն-

ների նախանձը և Հահերի տարբերութիւնը նպաստում էին օսման նեւան իշխանութեան հաստատուելուն: Արեւելեան խնդիրը արդէն իւր ծագման օրից իսկապէս միւսնոյն դրութեան մէջ էր ինչպէս և այժմ: Ամէն անգամ որ մի նոր արշաւանք էին յանձն առնում, դաշնակիցները պատրաստ էին որսը իրանց մէջ բաժանելու, բայց երբէք չէին համաձայնում որսի գլխաւոր մասը, այն է կոստանդնուպօլիսը, ուրիշին տալ:

Այսպէսով, թէև ժերդ և ժճրդ դարերի խաչակիր ոգին ամէն տեսակ յոյսեր տուեց ճնշուած քրիստոնեաներին, բայց այդ յոյսերից ոչ մինը չարդարացաւ. ժերդ դարու վարհուրելի կրօնական պատերազմների ժամանակ արեւմտեան պետութիւնները այնքան զբաղուած էին իրանց սեպհական գործերով, որ ժամանակ չունէին արեւելքի վրայ ուշադրութիւն դարձնել. Թուրքիայի քրիստոնեաների համար ոչ մի կողմից օգնութեան յոյսեր չէին երևում: Այս պատճառով զանազան տեղերում դարձեալ երևան են գալիս հաւատարացութիւնները, որով վերջապէս կիսալուսինը կարծես իւր վերջնական յաղթութիւնը պիտի տանէր խաչի վրայ: Ժերդ դարու վերջում և ժճրդի սկզբում Շրվալիէ և Պօկօկ ճանապարհորդները նկատում էին որ Կրետէի բնակիչները բազմութեամբ դիմում են իսլամի գիրկը: Ալբանիայի մի մասում հոգեւորականութիւնը մինչև այն աստիճան ընկած էր, որ շատ համայնքներում երկար տարիների ընթացքում ոչ մի հոգեւորական չէր երևում: Արդէն 1610ին այստեղ գուշակում էին քրիստոնէութեան անկումը ալբանների և սերբերի մէջ, իսկ 40 տարի յետոյ հաւատացնում էին թէ ալբանացի քրիստոնեաների թիւը 150,000 հոգուց 50,000ի է իջել:

Բայց հէնց այդ ժամանակներում յանկարծ արեւելեան քրիստոնեաների բաղդի անիւը շուր եկաւ: Զանազան դէպքեր միաբանեցան նպաստելու որ քրիստոնեաներին սպառնացող հարուածը մահմէտականների գլխին ընկնէր: Մի քանի տարուան ընթացքում պատահեցաւ որ 1) Դուռը, յանկարծ փոխելով իւր դարեւոր քաղաքականութիւնը, սկսաւ թեթեւացնել քրիստոնեայ հպատակների ծանր լուծը. 2) Վեննայի արշաւանքից յետոյ (1683) օսմանեան զէնքերի առաջուայ զօրութիւնը և առաջուայ բաղդը խորտակուել էին. 3) միւսնոյն ժամանակ Թուրքիայի ներքին գործերը անասելի անկարգութեան մէջ ընկան սովից, տարափոխիկ հիւանդութիւն-

ներից, խռովութիւնից և Մէհմէդ Դի գահազուրկ լինելուց. 4) վերջապէս Ռուսաստանի գահի վրայ նստաւ Պետրոս Ա. (1689) և շուտով սկսաւ իւր պատերազմը օսմանցոց դէմ, որոնք Վեննայի պաշարմամբ մի անգամ էլ ասրստի էին ձգել Եւրոպայի վրայ, բայց Կարլովիցի խաղաղութիւնը (1699), Համմերի ասելովը, առաջին անգամ յայտնեց աշխարհին օսմանեան պետութեան անկումը:

Այնուհետեւ յոյները իրանց աչքերը դարձրին դէպի Հիւսիս՝ յունադաւան Ռուսաստանի վրայ, որ արդէն ԺԱրդ դարուց այնպիսի սերտ յարաբերութիւններ ունէր նոցա հետ, որ կրթութեան գործը նոյն երկրում, կարելի է ասել, բոլորովին յոյներին էր յանձնուած, եկեղեցական արարողութիւնները, ժամասացութեան զրքերը, երգեցողութիւնը, հաւատի դաւանութիւնը և եկեղեցական կազմակերպութիւնը յոյներից էր վերցրած, և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը, որ օսմանեան տիրապետութիւնից յետոյ Դրան առաջ ստրուկ էր համարվում, Մոսկվայում ընդունվում էր իբրեւ յունական եկեղեցու պապ: Պետրոս Ա. իւր սովորական համարձակութեամբ մի որոշ ծրագիր կազմեց Յունաստանի վերաբերութեամբ: Արդէն Ամստերդամում նա փորագրել էր տուել իւր պատկերը այսպիսի նշանաւոր արձանագրութեամբ. Petrus I. Russo-Graecorum monarcha (Պետրոս Ա. ռուս-յունական կայսր): Նորա ծովային ձեռնարկութիւնների նպատակն էր մէկ կողմից ամրանալ Բալտիկ ծովի վրայ, իսկ միւս կողմից մեծ նաւատորմիւ պատրաստել Սև ծովի վրայ, որպէս զի Խրիսին տիրելով բոլոր միջոցները պատրաստի ունենայ օսմանեան պետութեան կենտրոնի դէմ: Հէնց որ Պետրոսը իւր առաջին յաջողութիւններով յոյների ուշադրութիւնը դարձրեց իւր վրայ, իսկոյն հաւաստափոխութեան վերջ դրուեցաւ: Յոյները, սերբերը, բուլմըները նոր յոյսերով ոգևորուած սկսան պինդ պահել իրանց հաւատը, նորոգեցին իրանց ազգային յիշատակները, դարձեալ ձեռք առին իրանց ազգային երգերը՝ սերնդէ սերունդ աւանդելով նոցա: Մօնտէնէգրօն օգուտ քաղեց այդ յաջող բռնկից և Ռուսաստանի օգնութեամբ կարգաւորուեցաւ իսլամի դէմ պատերազմելու և իւր լեռնոտ երկրի անկախութիւնը հետզհետէ ամրապնդելու համար:

Այնուհետեւ ամէն անգամ որ Ռուսաստանը պատերազմում էր Դրան դէմ, քրիստոնեաների վրայ ներգործում էին այնպիսի զօրաւոր միջոցներով որոնք պէտք է արծարծէին նոցա ազգայնութեան զգացմունքը, որքան էլ այս վերջինը բթացած լինէր: Կատարինէ Բի

ժամանակ ռուս զործակալները ամէն տեսակ հնարներով զրգուում էին Դրան թշնամիներին Դանուբից սկսած մինչև Նեղոս, Մօնտենէգրօից մինչև Վրաստան: Իսկ երբ ծնաւ Կատարինէի երկրորդ թուռը, Կոստանտինը, ինքը թագուհին կազմեց «յունական նախագիծը», որի զօրութեամբ պիտի վերականգնուէր բիւզանդական կայսրութիւնը իւր թռուան համար և Գանութեան իշխանութիւններից պիտի կազմուէր զական թագաւորութիւնը Պօտեօմակինի համար: Յովսէփ Բ Աւստրիայի կայսրը համաձայնեցաւ Թուրքիայի երկրները բաժանելու Ռուսաստանի հետ այն պայմանով որ Սերբիան և Բօսնիան Աւստրիային բաժին ընկնին և իրաւունք տրուի իրան վննատկեան ցամաքը նոյնպէս միացնել իւր երկրների հետ: Նրբ 1782ին դաշնակիցները սկիզբ արին իրանց զիտաւորութիւնները կատարելու, արևելեան քրիստոնեաները կարծեցին թէ վերջապէս իրանց փրկութեան ժամը հասել է, մանաւանդ որ արևմտեան մեծ տէրութիւնները զբաղուած էին իրանց ներքին զործերով, և ուրեմն հիւսիսային դաշնակիցները արձակ համարձակ կարող էին ներգործել: Բայց Յովսէս Բի մահը (1790) Անգլիայի, Պրուսիայի և Հոլլանդիայի դաշնակցութիւնը, վերջապէս Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը խանգարեցին դաշնակիցների զիտաւորութիւնները և Դրան հպատակների յոյսերը խաբեցին:

Այնու ամենայնիւ Ռուսաստանը իւր դարեւոր պատերազմներում Թուրքիայի դէմ մի քանի քաղաքագիտական յաղթութիւններ տարաւ: Այս կողմից նշանաւոր են մանաւանդ քիւչիւք-կայնարջեան (1774) և Եաշի (1792) դաշնագրութիւնները, որոնց զօրութեամբ սուլթանը խոստանում էր պաշտպանել քրիստոնէական կրօնը իւր տէրութեան մէջ: Այս պայմանից օգուտ քաղելով, ռուսաց պետութիւնը իրաւունք համարեց իրան այնուհետև Դրան քրիստոնեայ հպատակներին պաշտպան հանդիսանալ: Յոյների համար այս խաղաղութեան պայմաններից յանկարծանակնունելի օգուտներ բոլեցան և ամենամեծ յոյսեր ապագայի համար: Դաշնագրութիւնը թանկագին արտօնութիւններ էր տալիս ռուսաց առևտրական նաւատորմին, որոնց ազդեցութեան ներքոյ ծաղկեցաւ Օդէսսա առևտրական քաղաքը, որ կատարեալ յունական գաղթականութիւն էր. նորա առևտրական յարաբերութիւնների պիտուոր միջնորդները յոյներն էին, որոնց նաւերը ռուս զրօշակների պաշտպանութեան տակ օգուտ էին քաղում Սև և Սպի-

տակ ծովերի մէջ բացուած հաղորդակցութիւնից: Կարելի էր կարծել թէ այնուհետեւ յոյները իրանց հայեացքը աւելի ու աւելի պիտի դարձնէին իրանց հիւսիսային աստղի վրայ, բայց իսկապէս հակառակը դուրս եկաւ: Վերջին երկու պատերազմներում ռուս զործակալները իրանց տուած խոստումը չկատարելով, յոյների ոգևորութիւնը դէպի ռուս ազգը սաստիկ սառեցաւ: Մօրէայի ապստամբութիւնից յետոյ, ալբանները ուղարկուեցան յիշեալ թերակղզին, ուր ինը տարուան ընթացքում այնպիսի անգլթութիւններ գործեցին, որ զարհուրելի երկիւղը դարձեալ տիրապետեց քրիստոնեայ ժողովուրդներին ամբողջ տէրութեան մէջ, իսկ մի քանի տեղերում հաւատաւորութիւնը դարձեալ երեւան եկաւ: Այսպիսի դառն փորձերը զգալի կերպով նուազեցրին քրիստոնեայ ժողովուրդների բնական համակրութիւնները, իսկ 1806ին բանն այնտեղ հասաւ որ յոյները, շլացած ուրիշ աստղից, մի մեծ նաւատորմի վրայ կամաւորապէս կռւում էին Ռուսաստանի դէմ, իսկ պատրիարքը մայրաքաղաքի պարսպների վրայ կանգնած էր նորա անդիպցի դաշնակիցների դէմ: Ռուսաստանի ամենակարողութեան վրայ եղած հասկացողութիւնը սաստիկ թուլացաւ, յոյն աղգի առաջնորդները սկսան որոնել ազատութիւնը իրանց սեպհական սարերում, իրանց ծովերի վրայ, առևտրական նաւերը պատերազմական նաւերի փոխելով՝ լեռնային աւազակներին և ծովային հէներին ազնուացնելով և կազմելով նոցանից հայրենասէրներ, ազատութեան և խաչի պաշտպաններ: Եւ արդարեւ յոյների համար նոյնքան քիչ յոյս կար փրկութեան արտաքին օգնութիւնից որքան և կրէօնների համար, որոնք մուրացկանի պէս էին պաղատում Անգլիայի և Ֆրանսիայի օգնութիւնը. օգնութիւնը պէտք է ներսից դարձոցաւ, և ոչ դրսից, իրանց թշնամիներից, և ոչ բարեկամներից: ԺՂրդ դարու յառաջագիմական ձգտումները օսմանեան սուլթաններին էլ յորդորեցին զանազան վերանորոգութիւններ անել իրանց պետութեան մէջ, որոնցից առաջին օգուաները պիտի քաղէին քրիստոնեայ հպատակները:

Գ.

Օսմանեան պետութիւնը վերին աստիճանի անկարգութեան էր հասել իւր ներքին կառավարութեան մէջ ենիչերիների ինքնակամ իշխանութեան ժամանակ: Այն օրից երբ այս անկարգ զօրքերը Մէ-

հէմէդ Բրդի գահակալութեան առիթով (1451) առաջին դրամական պարգևը ստացան, նոցա ներքին յարաբերութիւնների պատմութիւնը սուլթանների վերաբերութեամբ անընդհատ ապստամբութիւնների և բռնաբարութիւնների պատկերն է ներկայացնում: Ամէն անգամ որ իրանց կամքի հակառակ մի պաշտօնեայ էր նշանակվում կամ իրանց ռոճիկը յետաձգվում էր, նոքա ուղղակի ապստամբութեան էին դիմում, պաշտօնակալներին սպանում, սուլթաններին գահընկէց անում: Այս անկարգութիւնների առաջն առնելու համար, Օսման Բ (1622) փորձեց ենիչերիների տեղ նոր զնդեր կազմել եգիպտացիներից և ասորիներից, բայց նորա փորձը յաջողութիւն չգտաւ: Հարկ էր միջոյններ գտնել երկար ու կողմնակի ծանապարհներով: Մէկ կողմից ենիչերիներին իրաւունք տրուեցաւ ամուսնանալ և հաստատուն բնակութիւն ունենալ, որով նոցա կեանքը խաղաղ քաղաքացիների կեանքին պիտի նմանէր, իսկ միւս կողմից նահանգներում նոցա դիմադրելու համար կազմուեցան նոր զինուորական զնդեր, ուր ընդունում էին և քրիստոնեաներին: Այս նպատակով բայաների զաւակներից առնուած զինուորական հարկը խափանուեցաւ (1685): Նոյն ժամանակներին էր որ սուլթան Մուսթաֆա Քէօփրիւլին հրատարակեց իւր «նոր կարգադրութիւնները», որով մզկիթների եկամուտները նշանակվում էին իբրեւ աղբիւր տէրութեան կարօտութիւնները լցուցանելու, «անհաւատները» ազատվում էին չափազանց մեծ ու ապօրինի հարկերից և առհասարակ միակերպ հարկեր էին նշանակվում բոլոր հպատակների համար: Բացի սորանից, Մուսթաֆան Կոստանդնուպօլսի ֆանարիօտների նշանաւոր դերդաստաններին հրաւիրեց տէրութեան բարձր պաշտօնները վարելու իբրեւ գօսպօղարների, Գրան թարգմաններ և նաւերի հրամանատարներ, որով այնուհետեւ յոյները սկսան նշանաւոր դեր խաղալ իբրեւ միջնորդ Գրան և քրիստոնեայ պետութիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ: Եւ որովհետեւ այս նոր դրութիւնը եւրոպական կրթութիւն և լեզուազիտութիւն էր պահանջում, սկսան փոքր ինչ հաշտ աչքով նայել բարձրագոյն կրթութեան վրայ, որ մինչև այն ժամանակ հալածվում էր:

Գրան այս առաջին վերանորոգութիւնները յաջող հետեւանքներ ունեցան յոյների համար, իսկ օսմանեան պետութեանը և Ժողովրդին միայն վնաս կարող էին բերել: Ենիչերիների նոր կազմակերպութիւնը առաջուանից էլ վատթար դուրս եկաւ: Նոցա գլն-

դերը, բաղկացած զոլով զխաւորապէս զինուորների որդիերանցից, իսկապէս այժմ կազմում էին մի առանձին կաստա ժառանգական թօշակառուների, որոնք չբաւականանալով ունեցած իրաւունքներով, աշխատում էին անդադար նոր նոր արածուութիւններ ձեռք բերել: Նոքա կազմեցին համբարութիւններ և սկսան պարապել ամէն տեսակ գործերով: Մահմուտ Աի օրով (1730-54) նոքա իրաւունք ստացան առանց մաքսի սպրանքներ ստանալ. այդ ժամանակներից նոքա սկսում են ծովային վաճառականութեամբ պարապիլ Նգիպատուի և Ասորոց երկրի հետ, այնպէս ինչպէս որ հոգեւորական դասը, մօլլաները, համարեա միակ առուաւոր անողներն էին Խրիմի թաւարների հետ: Արքան այս նոր պարապմունքները նպաստեցին զսպելու կնիւղերի խռովարար ոգին, այնքան աւելի հանգաւ նոցա մէջ և պատերազմական ոգին. այնպէս որ 196 խմբի մէջ հաշվում էին 400,000 զինուոր, բայց դժուարութեամբ կարելի էր նոցանից տասներորդ մասը թշնամու դէմ տանել, և աւելի դժուար պահպանել նոցա պատերազմի դաշտում: Ռուսաստանի պատերազմների մէջ Թուրքիայի ունեցած անյաջողութիւնները և մեծամեծ կորուստները հետեւանք էին այս զինուորական փոփոխութեան, այնպէս որ նոյն իսկ սուլթանները, ինչպէս Մուսթաֆա Գ, սկսում են արդէն յուսահատուիլ իրանց ազգի ապագայի համար: Նթէ մի կողմից պարզ երեւում էին անկման նշանները, միւս կողմից քիչ շատ լուսաւորեալ թուրքերը իրանց փրկութեան յոյսը տեսնում էին միայն արմատական վերանորոգութիւնների մէջ: Ուլէմների մէջ կային տաք գլուխ մարդիկ որոնք ազատ չէին ժըրդ դարու արեւմտեան փիլիսոփաների ցնորներից:

Բէկթաշիները, տաճիկական մասունները, որոնք առանձին ազանդ էին կազմում, հոգեւորականութեան և ժառանգական խալիֆայութեան թշնամի էին համարվում, ազատամիտ աստուածեաններ, որոնք ծաղր էին անում խլամի ծէսերը, օրէնքները և խորհուրդները: Զարմանալի չէ ուրեմն որ ժըրդ դարու կիսին Քահրէի Ալի-Բէդ — Աբդուլլահ փաշան արմատական վերանորոգութիւնների մի ծրագիր ներկայացրեց Մահմուդ Աին, որով խլամը տեղի պիտի տար մի աւելի բնական կրօնի, և սուլթանը իւր իշխանութեամբ պիտի ջնջէր ուլէմների հոգեւոր իշխանութիւնը, ինչպէս որ բողոքական իշխանները խորտակել էին հռոմէական մուֆթիի լուծը: Բնական է որ այսպիսի մի ծրագիր ոչինչ հետեւանք չէր կարող ու-

նենալ այն ժամանակ երբ ուլէմները իրանց կողմից մտածում էին ազնուապետական կառավարութիւն մտցնել, որով Վիրանք պիտի լինէին պետութեան սիւները, իսկ սուլթանը միայն զարդի տեղ պիտի ծառայէր, և երբ ենիչերիները ամենաընդարձակ արտօնութիւններ էին վայելում:

Մուսթաֆա Քէօփրիւլիի մի դար յետոյ, նորա թոռը Սէլիմ Գ մտածեց մի որ և իցէ կերպով զննութեան անկման առաջն առնել: Դեռ գահի ժառանգ եղած ժամանակը նա սկսաւ ծանօթանալ եւրոպական կարգերին ու դադարներին, թղթակցութիւն բաց արաւ Լուդովիկոս ԺԶրդի հետ և շրջապատեց իրան զլսաւորապէս Ֆրանսիացի խորհրդակիցներով: Զգուշութեամբ սկսաւ նա կարգի բերել պետութեան այն մասերը, որոնց վերանորոգութիւնից ոչինչ վտանգ չկար. ամէնից առաջ սկսաւ ռաշադութիւն դարձնել բերդերի վրայ երկրի պաշտպանութեան համար, յետոյ նաւատորմի վրայ, ուր գործ ունեցաւ յոյների հետ, վերջապէս ենիչերիները հետու, Ասիայում, սկսաւ կազմել նոր զօրքեր եւրոպական կրթութեամբ: Բացի սորանից նա դիտաւորութիւն ունէր ելեմուաքի հաշիւները կարգի դնել, քաղաքական վարչութիւնը հոդեոր իշխանութիւնից ազատել: Չնայելով որ անկեղծ օգնականներից զուրկ էր և ուլէմները շրջապատել էին նորան իրանց դադանի և յայանի թշնամութեամբ, Սէլիմը խաղաղ ժամանակներում դուրսէ իւր դիտաւորութիւնները կարողանար գլուխ տանել. իսկ այնպիսի փոթորկալի ժամանակում նորա ձեռնարկութիւնները Մուսթաֆայի վերանորոգութիւնների բաղդին հանդիպեցան: Նա բարձրացաւ գահի վրայ այն ժամանակ (1789) երբ արժարժուեցաւ Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը. նա սկսաւ իւր զննութեան վերանորոգութիւնները այն միջոցին՝ երբ հին կարգերը կերպարանափոխ էին եղել ամբողջ եւրոպայում:

Այս կերպով Սէլիմի վերանորոգութիւնները, ինչպէս և Մուսթաֆա Քէօփրիւլիի ժամանակ, նպատուեցին քրիստոնէայ հպատակների արագ յառաջադիմութեանը և շտապեցրին տիրապետող տաճկական ցեղի անկումը: Վենետիկեան հասարակապետութեան անկմամբ արեւմտեան շարժողութիւնը արձագանգ գտաւ մինչև օսմանեան պետութեան սահմաններում: Երբ վենետիկեցիների տեղ Յոնիական ծովի վրայ երևեցան Ֆրանսիացիք, հասարակական ոգին յանկարծ վարթեցաւ յոնիացոց մէջ և տարածուեցաւ բոլոր յունական ցամաքի վրայ: Երիտասարդ հերոս Նապօլէօն Բոնապարտէն ան-

ձամբ մարդիկ ուղարկեց յոյների վիճակը քննելու, խրախուսեց նոցա Աթէնքի և Սպարտայի յիշատակներով և պատասխան ստացաւ թէ բաւական է միայն նորա ներկայութիւնը որ «գալլիա - յունական ապստամբութեան» սահմանները մինչև Բոսֆօր տարածուին: Յանձն առնելով Եգիպտոսի արշաւանքը որպէս զի օգնէ Տիպպօ Սայիբին անգլիական ամրապետութիւնից ազատուելու, Նապօլէօնը, կարծես մտածում էր կատարինէ Բի դիտաւորութիւնը կատարել և վերահանգնել արևելեան նոր կայսրութիւնը: Այս համբաւները աւելի ևս նպաստեցին թուլացնելու Թուրքիայի ներքին կազմակերպութեան անհաստատ հիմունքը և գեղեցիկ յոյսեր տուին ամէն հպատակ ցեղերին, ամէն եռանդուն ազգառէրներին: Սէլիմի դիտաւորութիւնները ընդհատուեցան, և փոխանակ ներքին բարեկարգութիւնների, Ֆրանսիական ազդեցութեան ներքոյ, զանազան յեղափոխութիւններ առաջացան պետութեան բոլոր մասերում:

Այս յեղափոխութիւնները, ուր որ մահմետականներից էին բղիւում, միապետական - բռնաւորական էին, իսկ ուր քրիստոնեաներից էին առաջ գալիս քիչ շատ ազգային բնաւորութիւն ունէին: Այսպէս են առաջիններից Վիդզինի Պասվան Օղլուի, Եանինի Ալի փաշայի և Եգիպտոսի Մէհմէդ Ալիի ապստամբութիւնները. երկրորդներից — Մօնտենէպրօի, Սերբիայի, Դանուբեան իշխանութիւնների և վերջապէս Յունաստանի շարժողութիւնները: Յունական ազատութեան հայրը և առաջին նահատակը համարվում է Կոստանտին Րիզասը, որ ծնաւ մօտ 1753ին: Յափշտակուելով Ֆրանսիական յեղափոխութեան գաղափարներով, ոգևորուելով իւր հայրենիքի ազատութեամբ, Րիզասը ճանապարհորդեց գաղթական յոյների մէջ, Դանուբեան իշխանութիւններից անցաւ Վեննա, ոգևորեց այնտեղ դառժ բոլոր յոյներին, կազմեց պատերազմական ծրագրեր և քարտէզներ, բանագնացութեան մէջ մտաւ Ֆրանսիական զեսպանի հետ և Վենետիկի անկումից յետոյ գնաց Տրիէստ անձամբ Բօնապարտէի հետ տեսնուելու և նորա օգնութիւնը խնդրելու համար: Բայց աւստրիական կառավարութիւնը դաւաճանութեամբ բռնեց նորան իւր հինգ ուղեկիցների հետ և Բէլգրադի փաշային յանձնեց: Զուր եղան նորա բարեկամների միջնորդութիւնները Կոստանդնուպօլսում: Բէլգրադի փաշան հրամայեց բանդարկեալներին խեղդել Դանուբի ջրերի մէջ: Րիզասը, փորձելով իւր անձը պաշտպանել, հրացանով սպանուեցաւ (1798): Մեռնելիս նա այս նշանաւոր խօսքերը արտասանեց. «Ես սերմը

ձգեցի, կը գայ ժամանակ երբ իմ ազգը գեղեցիկ պտուղներ կը հնձէ: Իւր ոգևորիչ ոտանաւորներով Բիգասը աշխատել էր ազնուացնել յոյն կլէֆտերին (աւազակներին) և յորդորել էր նոցա որ սարերից իջնելով միաբան զօրութեամբ աշխատին իրանց հայրենիքի ազատութեան համար: «Պալիկարներ, մի՞թէ դեռ երկար ժամանակ առիւծների պէս առանձնացած պիտի ապրիք կրճերում, լեռնոտ ու ժայռոտ տեղերում: Երկար ժամանակ պիտի ապրիք մութ այրերում և անտառներում, զարհուրելի և դառն ստրկութեան մէջ, և պիտի փախչիք լոյսից: Երկար ժամանակ անպաշտպան պիտի թողնէք ձեր եղբայրներին ու ծնողներին, ձեր հայրենիքը, ձեր բարեկամներին ու զաւակներին, ձեր տունն ու տեղը: Յիշեցէք որ աւելի լաւ է մի ժամ ազատ ապրիլ քան հազարաւոր տարիներ անցկացնել ստրկութեան լծի և բռնակալի իշխանութեան տակ»: Վերջին բառերը պտոյտ էին գալիս բոլոր յայնրի բերանում, մատենագրներից և ապստամբութեան առաջնորդներից սկսած մինչև հասարակ ժողովուրդը:

Սակայն յոյն ժողովրդին վիճակուած չէր նիւթական զօրութեամբ գրաւել քաղաքակիրթ աշխարհի համակրութիւնը, այլ միայն արևելեան անշարժութիւնից սթափուելով և արևմտեան լուսաւորութեան հետ միանալով: Բիւզանդական և տաճկական բռնակալութիւնը ոչնչացրել էր յոյներին քաղաքականապէս. բայց աւելի մեծ ցաւն այն էր որ ժողովրդի բնաւորութիւնը խանգարուել էր բիւզանդական ժամանակների բարոյական ապականութեամբ և թուրքերի մեռելատիպ անշարժութեամբ: Ոչ մի արտաքին արշաւանք, ոչ մի ներքին ապստամբութիւն չէր կարող այդ երկհազարամեայ ողբալի ստրկութիւնը խորտակել. այդ կը յաջողէր միայն այն ժամանակ եթէ կարելի լինէր մի անգամ էլ շարժողութեան մէջ դնել ազգի բոլոր հոգևոր և բարոյական զօրութիւնները: Եւ արդարև ինչ որ չկարողացան անել լատին և յոյն քրիստոնէութիւնը, Ֆրանսիական հասարակապետութիւնն ու կայսրութիւնը և խալկան կարբոնարիները, նոյնը յաջողեցաւ զլուխ բերել յոյն ազգի հոգևոր կեանքը, որ երբեմն իւր քաղաքական անկման ժամանակ վերանորոգել էր եւրոպական աշխարհը, և այժմ զարթելով զրաւել էր Եւրոպայի ջերմ համակրութիւնը դէպի իւր քաղաքական վերածնութիւնը:

Իսկապէս այդ վերածնութեան արժանաւոր պարունակովում էր յոյների ներքին զարգացման մէջ, որ իւր առաջին բողբոջները ար-

ձակեց Մուսթաֆա Քէօիբիւլիի վերանորոգութիւնների ժամանակ, բայց ազատ կերպով աճեցաւ միայն այն ժամանակ երբ Ֆրանսիական յեղափոխութեան թարմ օդը աւելի հաստատուն սնունդ տուին այդ բողբոջներին:

Յոյների զարգացման պատմութեան մէջ առաջին տեղը բռնում է Մալքոօրդատօների գերդաստանը: Աղէքսանդր Մալքաօրդատօն և նորա որդին ու թոռը, Նիկողայոս և Աղէքսանդր, հոգևոր կեանքի առաջին զարկը տուին ոչ միայն Փանարիօտների գերդաստաններին, այլ և յոյն ուսումնական շրջաններին և լուսաւորութեան առաջին ճառագայթը մտցրին Դանուբեան իշխանութիւնների թանձր խաւարի մէջ, օգուտ քաղելով իրանց բարձր նշանակութիւնից, իրանց ահագին հարստութիւնից և ազդեցութիւնից ամէն տեղ դպրոցներ հիմնելու և կրթութիւնը տարածելու համար: Զմարիտ է որ Ժ.Ջրդ և Ժէրդ դարերում արդէն Կոստանդնուպօլսի, Քիոսի, Նանինի և մի քանի ուրիշ քաղաքների դպրոցներում ուսուցանում էին յունարէն լեզուն, բայց այդ ուսումը բացառապէս հոգևորական դասի համար էր, այն էլ այնպիսի սահմանափակ շրջանի մէջ էր գտնվում, որ Տուրնըֆօրը կարողացաւ ասել թէ այդ երկրում քսան մարդ էլ չկայ յունարէն լեզուն հասկացող: Բայց այն ժամանակից երբ Փանարիօտները սկսեցին մտածել ազգային նոր լեզուի մշակութեան վրայ, Կոստանդնուպօլսի և Պատմոսի ուսումնարաններում յունարէն լեզուն դասախօսվում էր աւելի ընդարձակ շրջանների համար, և հին յունարէնը կենդանանալով՝ ազգի ցրուած անդամներին բարոյապէս միացրեց: Ի հարկէ եկեղեցին էլ ազգային միութեան միջոց կարող էր համարուիլ, բայց պարունակելով իւր մէջ օտար սլավոնական և արնաուտների տարրեր՝ միայն երկրորդական կերպով կարող էր նպաստել այդ միութեանը, մանաւանդ որ յոյն հոգևորականութիւնը, քահանաները և վանականները, տգէտ, կոպիտ ու աւելորդապաշտ էին: Սորա հակառակ, յոյները առանձին գովառանքով խօսում են նոր շրջանի առաջին նշանաւոր գիտնականների՝ Բուլգարիսի և Ֆէօտօկիի վրայ, որոնք իրանց ինքնագիր և թարգմանչական գրուածներով փարատեցին հոգևորականութեան բթամտութիւնը և նախապաշարմունքները և գորանով նոր ուղղութիւն տուին ազգային կրթութեան: Նոր յունական գրականութիւնը, որ երեք դար շարունակ պարապել էր լոկ հոգևորական խնդիրներով, այժմ իւր ուշադրութիւնը դարձրեց լեզուաբանական ու գործնական

գիտութիւնների վրայ, և լեզուն՝ որ եկեղեցական գրականութեան մէջ խանգարուել, անբնական կերպարանք էր ստացել, կամաց կամաց սկսաւ կոկոռիլ և զարգանալ:

Մտաւոր զարգացման այս առաջին կայծերը առանց ազդեցութեան չմնացին ժողովրդի նիւթական բարօրութեան վրայ: Մինչև քիւչիւք-կայնարջեան խաղաղութիւնը Թուրքիայի բոլոր վաճառականութիւնը համարեա միայն օտարականների ձեռքին էր: Մինչև այդ ժամանակ յոյները և հայերը մեծ մասամբ միայն միջնորդի դեր էին խաղում եւրոպական առևտրական տների համար. իսկ ներքին և ծովեզրեայ քաղաքների վաճառականութեան վրայ իշխում էին մօլթանները և ննիչերիները: Բայց յիշեալ խաղաղութիւնից յետոյ, երբ Վարդանէի անցքը բացուեցաւ ռուս վաճառականների համար, յոյները առևտրական վկայականներ (բարաթ) ստացան ռուս հիւպատոսներից և Ռուսաստանի դրօշակի պաշտպանութեան ներքոյ սկսան ընդարձակ վաճառականութիւն անել Սև ծովի վրայ: Յեղափոխութեան ժամանակ, մինչ Ֆրանսիական ծովային վաճառականութեւնը ընկել էր, իսկ աւստրիականը դեռ չէր սկսել, հացի առևտուրը յանկարծ զարմանալի կերպով ծաղկեցաւ Յունաստանի Հիդրա, Սպէցա և Փսարա կղզիների վրայ, վաճառականութեան այս ճիւղի մէջ յոյները այնպիսի մեծ գործունէութիւն ցոյց տուին, որ երկար ժամանակ մրցելով անգլիացոց հետ՝ վերջապէս նոցանից էլ գերազանց հանդիսացան: Սուլթան Սէլիմը, ռուս գործակալների ազդեցութեանը դիմադրելու համար, սկսաւ իրանից բարաթներ տալ իւր Թուրք և քրիստոնեայ հպատակներին. իսկ Գեմետր Մուրուզի աշխատութեամբ նա իրաւունք տուեց յոյներին մի մեծ ճեւրոպական առևտրական ընկերութիւն կազմել, որ վայելում էր Թուրքիայում բնակող օտար պետութիւնների հպատակների բոլոր արտօնութիւնները:

Այս ընկերական ոգին մեծամեծ պտուղներ առաջացրեց մանաւանդ յիշեալ երեք կղզիներում, ուր մի մեծ առևտրական նաւատորմի կազմուեցաւ մի քանի հարիւր նաւերից բաղկացած, որոնց ճարտար նաւաստիները ամենավտանգաւոր ճանապարհորդութիւններ էին յանձն առնում Մարմարական ծովի վրայ, առանց քարտէզի և կողմնացոյցի, և կատաղի փոթորիկների ժամանակ փորձառու ծովագնացների պէս ղեկավարում էին իրանց մեծ ու փոքր նաւերը: Այս կղզիների վրայ դիզուեցան ահազին հարստութիւններ, այստեղ

առաջին անգամ երևեցան միլիոնաւոր կարողութեան տէր բայաներ: Հիգրայի մերկ ժայռերի և Սպէցայի ավերի երկարութեամբ բարձրանում էին այժմ հոյակապ տներ ջենովական ճաշակով շինած, որոնք գրաւիչ տեսարան էին կազմում յիշեալ կղզիներից և ներկայացնում էին նոցա իբրև մի տեսակ կայսերական ազատ քաղաքներ, հաւասար ֆիոսի հետ, որի փառաւոր դիրքը և ազատ կեանքը վաղուց արդէն հիացնում էր եւրոպացի ճանապարհորդներին:

Եթէ Յունաստանի մտաւոր զարգացումը աղբեց ժողովրդի միջին դասի գործունէութեան վրայ, արդիւնագործութիւնն էլ իւր կողմից զարմանալի ազդեցութիւն ունեցաւ կրթութեան վրայ. արևելեան դարեւոր անշարժութեան կապը խորտակուեցաւ և մի բնդարձակ դաշն կապուեցաւ արևմտաքի հետ: Ժողովրդի տեսութեան հորիզոնը բնդարձակուեցաւ, նորա կարիքները աւելացան. ուսումը ազնուացրեց նորա ճաշակը և կեանքը բարեփոխեւ միջոցները բազմացրեց: Հարուստների որդիքը, չքաւականանալով իրանց երկրում ստացած կրթութեամբ, սկսան դիմել եւրոպական քաղաքները վաճառականութիւն, բժշկութիւն ուսանելու և առհասարակ գիտութեամբ պարապելու համար: Փարիզը, Վեննան, Լայպցիգը, Տրիեստը, Լիւբլոն, Միւնխէնը հեռզհեռէ լուսաւորութեան կենտրոններ դարձան այս նոր ապրիլ սկսող ժողովրդի համար: Այնտեղ երիտասարդ յոյները սովորեցան ճանաչել իրանց անձը և շատերի մէջ բորբոքուեցաւ ինքնաճանաչութիւնը և ամօթի կայծը իրանց ազգի ընկերական, մտաւոր և բարոյական խեղճութեան համար: Ուսումնական Կօրայիսը զգալով որ սեպհական պակասութիւնները խոստովանելը նախատինք է, այլ սկիզբն ուղղութեան, հասկացրեց իւր հայրենակիցներին իրանց սարկական վիճակը, ցոյց տուեց նոցա թէ ինչպէս հետևելով իրանց բռնակալների սովորութիւններին՝ նոքա ծեծում են միմեանց այն շղթաներով որոնցով կաշկանդած են իրանց բազուկները: Շատ ճանապարհորդների աչքին զարկում էր որ յոյները թէև տխրութեամբ և դառնութեամբ խօսում էին իրանց պակասութիւնների վրայ, բայց բարձրաձայն յայտնում էին այդ թերութիւնները, աշխատելով միանգամայն ամէն տեսակ կրթութեամբ ազատուիլ նոցանից: Նիւթական ապահովութիւնը պէտք է նպաստէր այժմ ժողովրդի ներքին յառաջադիմութեանը: Օտարական մատնագրները պարզ տեսնում էին որ վաճառականութիւնը և ծովազնացութիւնը ազգի հոգեւոր կրթութեան ճշմարիտ խարխսիներն են,

և յոյն վաճառականները, թէ իրանց երկրում և թէ հայրենիքից դուրս, արդարացրին նոցա յոյսերը: Բոլոր յոյները յարգում էին իրանց Ողէսասայի հայրենակիցներին նոցա բարերարական գործերի համար. փսարեցի Յովհաննէս Վարվազին հասարակաց երախտագիտութեանը արժանացել էր փսարա ու ֆիոս կղզիներին և ամբողջ Յունաստանին ցոյց տուած բարերարութեամբը. Զոսիմոս եղբայրները, որոնք մի ուսումնարան էին պահպանում Եանինում, յոյն Մեդիչի անուանուելու արժանի եղան. Կապլանի եղբայրները Եանինում, Յովհաննէս Պրինկոն Զագօրում և ուրիշները հեռակեցան նոցա օրինակին: Սէլիմի համաձայնութեամբ, որ պաշտօնապէս իրաւունք էր տուել յոյներին ուսումնարաններ ունենալ, Գեմետր Մուրուզլի խնամակալութեան ներքոյ ծաղկեցան Զմիւռնիայի, Սալոնիկի, Դըրնովի, Քիոսի, Փարոսի, Պատմոսի և ուրիշ տեղերի ուսումնարանները: Եւ եթէ հարիւր տարի առաջ Տուրնիֆօրը տասներկու մարդ չկարողացաւ գտնել որ հին յունարէն լեզուն հասկանային, այժմ արեւմտեան գիտնականները հաստատում էին թէ չկայ ոչ մի քիչ շատ բաղմամբիւ յոյն հասարակութիւն Թուրքիայում և Թուրքիայից դուրս, որ իւր սեպհական ուսումնարանը չունենայ:

Այդ միջոցներում փարիզում զմիւռնացի Ալեմաննաիօ Կօրայիսը, բժշկութեան ուսումից լեզուագիտութեան անցնելով, բոլոր Եւրոպայի ուշադրութիւնը իւր և Յունաստանի վրայ դարձրեց, երբ վճռեց կեանքը նուիրել իւր ազգի կրթութեանը, սկսաւ հին հելլենական գրականութեան արդիւնքները հրատարակել, ծանօթացաւ Նապօլէոնի հետ, որի առաջարկութեամբ Սարաբոնի աշխարհագրութիւնը Ֆրանսերէն թարգմանեց: Միևնոյն ժամանակ վեննայում մի ուրիշ հելլենական կենտրոն կազմուեցաւ, ուր Անթիմոս Հազզի առաջնորդութեամբ հիմնուեցաւ «Ուսումնական Հերմէս» անունով օրագիրը, որ յոյները համարում էին իբրեւ իրանց նոր գրականութեան դիւանը, իսկ օտարները Յունաստանի վերածնութեան նշանն էին տեսնում նորանում: Վերջապէս օտարականների ազդեցութեամբ Աթէնքում կազմուեցաւ «Թանգարանատէրների ընկերութիւնը» որի նպատակն էր հիմնել գրատուններ, թանգարաններ և նոր ուսումնարաններ. վեննայի արքայաժողովի ժամանակ այս ընկերութիւնը պաշտպանութիւն գտաւ բարձրաստիճան պետական անձանց և մինչև թագաւորների կողմից:

Դ.

Յոյնի յայս ցրուած վիճակի պատճառով ոմանք կարծում էին թէ նոցա բոլոր գործունէութիւնը անպտուղ պիտի անցնէր, ինչպէս որ պատահեցաւ յոյն ժողովրդի մտաւոր շարժողութեան առաջին ժամանակներում: Բայց այս երկրորդ շրջանի մեծ տարբերութիւնը առաջինից նորանումն էր պարունակվում, որ Փրանսիական յեղափոխութեան օրերից գործունէութեան նպատակն ու կենտրոնը գտնուել էր, և դէպի այդ նպատակը պիտի ձգտէր ժողովրդի ամէն մտաւոր և նիւթական շարժողութիւնը: Ազգի քաղաքական վերածնութեան գաղափարը, Խաչիլանտիի և Րիզասի շնորհով, մի ելքարական կայծ էր ձգել անկապ ոյժերի ու տարրերի մէջ և կապել էր նոցա: Փրանսիական յեղափոխական մտքերը մէկ կողմից, կրթութիւնը և նիւթական բարօրութիւնը միւսից, այնպիսի ազդեցութիւն գործեցին որ յոյն բայայի համար արդէն անտանելի էր դարձել տաճկական լուծը: Աներկիւղ նաւաստիները իրանց երկար ու վտանգաւոր ճանապարհորդութիւններից հայրենիք վերադառնալիս՝ ամաչելով հարցնում էին թէ ինչի համար իրանք որ թագաւորում են նաւերի վրայ, տանը դարձեալ ստրկական վիճակի են ենթարկվում, — և լսում էին թէ ինչպէս նաւապետները ասում էին Թէմիստոկլի խօսքերով. մենք կ'ունենանք երկիր ու հայրենիք, քանի որ ունինք 200 զինուորուած նաւեր: Յոյն պատանիները, որոնք որոնում էին կրթութիւնը արեւմտեան երկրներում, այնտեղ սովորեցան հասկանալ իրանց հին կեանքի ոգին, մանաւանդ Քերմանիայում, ուր այն ժամանակները առանձին խնամքով մշակվում էր հելլենական հին զրականութիւնը, մինչ նա բոլորովին մոռացութեան էր տուած իւր հայրենիքում, ուր ամենայն մանուկ ոգևորվում էր լսելով թէ ինչպէս մի ասի յոյն ժողովուրդ Եւրոպայից յետ մղեց պարսիկ բարբարոսներին. կարող էր չզարթել յոյն ուսանողների մէջ այն միտքը թէ իրանք էլ պէտք է միացնեն իրանց թոյլ ոյժերը կործանելու նոյնպիսի բարբարոսութեան մնացորդները իրանց հայրենիքում: Ականատես մարդիկ պատմում են թէ որպիսի յափշտակութեամբ Շիլլերը Նիայում համոզում էր իւր յոյն ունկնդիրներին իրանց հայրենիքը ազատելու: Թուրքերը իրանց կուրութեան մէջ չէին տեսնում որ յունաց բոլոր սուսմնարանները այժմ մէկ մէկ քաղաքական կենտրոններ էին դարձել, ուր բոլոր զսաստուու-

Թեան և ուսումնառութեան մէջ թագաւորումէր այն զաղափարը թէ պէտք է խորտակել մահմէտական լուծը: Գրականութիւնը մի կողմ՝ ձգեց սքոլաստիկական չորուցամաք ձևերը և սկսաւ պարապել զործնական խնդիրներով, քաղաքագիտութեամբ և պատմութեամբ: Մատենագրները իրանց թարգմանութիւններով ներկայացնում էին իրանց հայրենակիցներին ժամանակակից և անցեալ պատմութիւնը, Նապօլէօնի, Կաստրիօսի և Պիրրօսի պատմութիւնները. նոքա գրում էին վաճառականութեան, ծովագնացութեան և ծովային օրէնքների վրայ, և դպրոցական ատենաբանները ոգևորուելով զանազան օրինակներ էին բերում պատմութիւնից, որպէս զի իրանց ազգակիցներին բացատրեն իրանց ծովային զօրութեան նշանակութիւնը ազգային կեանքի ապագայ բաղդի համար: Եռանդուն երիտասարդները ձեռքէ ձեռք էին ման ածում Րիզասի ոտանաւորները և նոցա հետևողութեամբ հիւսուած երգերը. Ալֆրէդիի ջերմ ազգասիրութիւնը զանազան ողբերգութիւններ թերագրեցին Ներուօին և Զամպէլիօին, որի Տիմօլէոնը մեծ տպաւորութիւն գործեց յոյն հանդիսատեսների վրայ: Անկիրթ, կոպիտ ժողովրդի մէջ, ուր ստոր ատելութիւնը և նախանձը դեռ ևս բաժանում էր զիւղը զիւղից և ձորը ձորից, թէև հայրենասիրութեան այս բարձր զգացմունքը նոր էր զարթել, բայց և այնպէս մեծ նշանակութիւն ունէր. եթէ մինչև անգամ խոր արմատ դրած չը լինէր նա զիւղացու սրտում, այնու ամենայնիւ նորա կարևորութիւնը ակներև էր. որովհետև ինչ որ այսօր իբրև մի ուրուական էր յարգւում, վաղը իբրև իրողութիւն տեղ պիտի գտնէր ամէնի սրտում:

Իրերի ընթացքին նայելով՝ կարելի էր երկնչել թէ այդ ընդհանուր ոգևորութիւնը պիտի շտապեցնէ ապստամբութեան գործը: «Գալլիական ազատութեան» ոգին թափառում էր ամէն տեղ յոյների մէջ. բաւական էր որ Ֆրանսիացիք մի քայլ անէին յունական հողի վրայ, և հրդեհը կը բորբոքուէր անշուշտ: Բայց որովհետև այդ չպատահեցաւ, այս պատճառով ապստամբութեան թոյլ փորձերը հանգան և ազգային շարժողութեան առաջնորդները միմեանցից բաժանուեցան և թուլացան: Յոյները իրանց յոյսը դարձեալ արտաքին օգնութեան վրայ դրին. կղզեցիքը և Մօրէայի բնակիչները իրանց փրկութիւնը ապաստում էին Անգլիայից, ուսումնական և վաճառական դասը — Ֆրանսիայից, իսկ հասարակ ժողովուրդը — Ռուսաստանից. ոմանք գանգատում էին Եւրոպայի ապերախտութեան

դէմ, չմոռսծելով ամենեւին թէ քաղաքականութիւնը սէր չէ ճանաչում, այլ սովորաբար իւր եսական շահերին է հետեւում. ուրիշները պարծենում էին իրանց ազգային արժանաւորութեամբ. ուրիշները վերջապէս արտայայտում էին իրանց ատելութեան զգացմունքը թուրքերի դէմ և մի տեսակ յանձնապաստանութիւն էին ցոյց տալիս. ամէնի վրայ թագաւորում էր կենդանի հայրենասիրութեան ոգին:

Դուռը փորձեց նախ բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեան միջնորդութեամբ ներգործել ժողովրդի վրայ, և 1798ին ամենաջերմ ոգևորութեան ժամանակ սառն ջրի պէս երևեցաւ Անթիմոս պատրիարքի «հայրական խրատը», որով համոզում էր իւր հօտին հանդարտուիլ և բացատրում էր օսմանեան պետութեան նշանակութիւնը, ասելով թէ նախախնամութիւնը իբրև պաշտպան է ընտրել նորան արևմտեան հերետիկոսութեան դէմ փոխանակ բիւզանդական կայսրութեան որ միշտ տատանվում էր ուղափառութեան մէջ: Բայց այս հնարքով կարավառութիւնը չէր կարող իւր նպատակին հասնել: Ընդհակառակն, շուտով բարձրատիճան հոգևորականներն էլ միացան յեղափոխական կուսակցութեան հետ և նոր գաղափարների ամենաջերմ պաշտպանները հանդիսացան: Այս հանգամանքը մեծապէս պիտի նպաստէր ազգային գործի յառաջադիմութեանը. որովհետև հոգևորականութեան ազդեցութիւնը ահագին զօրութիւն պիտի ունենար այստեղ, ուր իշխանական խիտ դասակարգութիւնը չինէական պարսպի պէս չէր անջատում հոգևորականներին աշխարհականներից, ուր չկային իրարու հակառակ աղանդներ, ուր բոլոր վանականները պատկանում էին մի կրօնական կարգի, ուր կուսական կեանքը հոգևորականներին հեռու չէր պահում գերդաստանից, ուր կրթութիւնը չէր բաժանում գիւղացուն քահանայից, որ եկեղեցական ժամանացութիւնը մեքենապէս կատարելուց յետոյ գնում էր իւր արտը մշակելու կամ մի որևիցէ ուրիշ արհեստով պարապելու, այստեղ՝ ուր հալածանքն ու չարչարանքը ամենասերտ կապով կապում էին հովիւներին իրանց հօտի հետ: Եւ ահա ազգային շարժողութեան աշխարհական և հոգևոր առաջնորդները ձեռք ձեռքի տուին իրանց գործողութիւնների մէջ առաջնորդուելով նոյն ժամանակի յոյն պատգամախօսի, Կորայիսի գաղափարներով: Սկզբում Կորայիսը պատերազմական փողը հնչեց (1801), երբ Ֆրանսիական բանակը պատրաստ էր կարծես Ալբանիայի կողմից մտնել Թուրքիայի

սահմանները, բայց շուտով նա իւր համոզմունքը փոխեց: Նա՞յայտ-
նեց թէ ոչ մի դեղ չէ կարող օգնել յոյների հիւանդութեանը
բայց եթէ գիտութեան լոյսը և այնուհետև նա սրբազան պարտա-
ւորութիւն համարեց ոգևորել յոյն երիտասարդներին, իրանց հայրերի
սիրով, երիտասարդներին որոնց կոչումն էր Յունաստանի ուսուցիչները
լինել և ժամանակով — նորա օրէնսդիրները: Իւր բոլոր գրուածների
մէջ նա աշխատում էր տարածել այն համոզմունքը թէ Յունաս-
տանի քաղաքական վերածնութիւնը պիտի պատրաստուի նախ հոգևոր
վերածնութեամբ, բայց մի և նոյն ժամանակ հաստատամտութեամբ
պաշտպանում էր և այն գաղափարը թէ հոգևոր վերածնութեանը
պէտք է անշուշտ հետևի և քաղաքականը: Յունական ապստամբու-
թեան այս հոգևոր նախապատրաստութիւնն է պատճառ որ նա ուրիշ
ազգերի, ինչպէս օրինակի համար զուիցերացիներին, նիդերլանդացի-
ների և ամերիկացիների անկախութեան համար տուած կռուի հա-
կառակ աստիճանաբար և սակաւ առ սակաւ չառաջնորդեց ժողովը-
ղին ընդդիմութիւնից դէպի բացարձակ թշնամութիւն և անկա-
խութիւն, այլ հէնց սկզբից ազատութիւնն եղաւ այն յամառ կռուի
նպատակը, որի մէջ ամէն բան էր պարունակվում, ինչպէս որ ա-
սում էր Կօրայիսը Նաբիլէսի խօսքերով, «հայրենիք, կին և որդիք,
տաճարներ և հայրերի գերեզմանները,» մի կռիւ որին հրաւիրում
էին ժողովուրդին Աստուած, հաւատը և բնութիւնը բարբարոս հա-
գարացիների դէմ, որ խլել էին նորանից իւր օրէնքներն ու սովո-
րութիւնները, պատիւ, կեանք, հաւատ և սրտի արիութիւն:

Կօրայիսի կարծիքներին ու հայեացքին համաձայն էին հա-
մարեա բոլոր եւրոպացի ճանապարհորդները որոնք այս դարու սկզ-
բում այցելեցին Յունաստանը, և նոցա մէջ կային շատ նշանաւոր
մարդիկ որոնք ընդունակ էին դատել իրերի դրութեան վրայ: Վիլ-
լոմադօնի և Շուազէլ Գուֆիէի հնախօսական աշխատութիւնները,
Գիւլիի ճանապարհորդութիւնը որի մէջ համեմատվում է Յունաս-
տանի հին և նոր կազմակերպութիւնը առանին և հրապարակական
կեանքի մէջ, Կրտսեր Անաքարսիսի ուղևորութիւնը, Բօֆօրի առե-
տրական նկատողութիւնները, այս բոլորը ներկայացնում է մի հա-
րուստ նիւթ, որի մէջ արտայայտվում էր Փրանսիացոց ջերմ հա-
մակրութիւնը դէպի Յունաստանը, համակրութիւն որ չնայելով
անյաջող հանգամանքներին՝ շարունակուեցաւ այն բոլոր տարիների
ընթացքում, երբ Շատօբրիանը իւր ճանապարհորդութեամբ (1806)

և իւր «Աւերակների սուրհանդակով» զեղեցիկ ուղեցոյց էր դարձել յետագայ ճանապարհորդների համար, երբ Սօնեիին նոր խաչակրաց արշաւանք էր քարոզում թուրքերի դէմ, երբ յետոյ Բուլքօնների գահակալութեան ժամանակ պահպանողական և ազատամիտ կուսակցութիւնները միայն մի բանում համաձայն էին միմեանց հետ—Յունաստանի խնդրում: Իսկ այն ժամանակից երբ Կօրայիսը փարիզում սկսաւ ծանօթացնել հին և նոր Յունաստանը միմեանց հետ և առհասարակ հելլենական կեանքը եւրոպական աշխարհի հետ, օտարականները սկսան ուսուցանել յոյներին իրանց սեպհական աշխարհագրութիւնը և հին պատմութիւնը. այն ժամանակից երբ յոյն աշակերտները սկսան յաճախել Եւրոպա, Եւրոպայի գիտնականները ղիմեցին Յունաստան, և ամէնից աւելի անգլիացիները: Նշանաւոր են մանաւանդ Լիկ գնդապետը, Վ. Զէլլ և Դօդուէլլ, երեքն էլ յայտնի իբրեւ հիմնադիրներ հին Յունաստանի աշխարհագրական գիտութեան, Դօդուէլլ և Լօրդ Հիլֆօրդ (1811), Մակդոնալդ Կիննէյիր (1813-14) փոքր Ասիայում, ճանապարհորդների մի առանձին ընկերութիւնը, որի գործունէութեան պտուղն եղաւ Ապոլոնի տաճարի զիւարը Արկադիայում (1812), Հիւգօ, Հօլմանդ, Հօբհաւզ և Բայրըն, որի արկածախնդիր բնաւորութեան համար Թուրքիայի կիսափայրենի վիճակը աւելի զրաւիչ էր քան ուրիշ որեւիցէ երկիր և ժողովուրդ: Աթէնքն էր այն ժամանակ օտարականների ժողովատեղին, այնպէս որ Սոկրատի հայրենիքը մի ուսումնական գաղթականութիւն էր ներկայացնում: Այս հելլենասէրների ընկերութեան պարագլուխը երկար ժամանակ համարուեցաւ Լօրդ Հիլֆօրդը Լօփօֆէտիս արխոնտի հետ, որին իւր նուրբ քաղաքավարութեան համար նոր Պէրիկլէս էին անուանում: Լօրդ Հիլֆօրդը իւր հարստութիւնը և իւր բոլոր հոգեկան զօրութիւնը սպառեց յոնիացիների մէջ ազգայնութեան ոգին յարուցանելու համար, և այս պատճառով «ամենամեծ, եռամեծ հելլենասէրի» անուն ստացաւ յոյներից: Նորա հետ միտսին ներգործում էին և աւստրիական հիւպատոս Գրօպիուսը, որ մոռացնել տուեց յոյներին իրանց ատելութիւնը Աւստրիայի դէմ, և Ֆրանսիայի հիւպատոս Ֆօլէլը, որ հին աւերակները երեսուն տարի շարունակ պահպանելուն համար ամէնին պատկառելի էր դարձել: Եւ երբ Լօրդ Էլզին անգլիացոյց դեսպանը Կոստանդնուպօլսից իւր հայրենիքը կանչուելով Յունաստանից անցաւ և Դրան հրամանով Աթենասի տաճարը իւր ամենագեղեցիկ

զարդերից մերկացրեց, բոլոր օտարականները, մանաւանդ Ֆրանսիացիք, մինչև անգամ շատ անգլիացիք, և ամէնից աւելի Լօրդ Բայրընը, սաստիկ վրդովեցան այդպիսի վանդալական վարմունքի դէմ:

Հասկանալի է որ լոկ հնութեան յիշատակարանները չէին օտարականների ուշադրութիւնը գրաւողը: «Գեշարունստի կիսաքանդ մնացորդների վրայ թաղաւորող սարկութեան խուլ լուծիւնը զգալուն սրտի տէր մարդկանց հոգին լցնում էր խորին տխրութեամբ. «կենդանի աւերակները» քարերից աւելի ողբայի վիճակի մէջ էին: Եւ արդարեւ, ով կարող էր առանց տխրելու նայել այդ ճնշուած ժողովրդի վրայ, ով կարող էր առանց ցաւակցելու մտնել այն թշուառների մէջ, որոնք ահուգողը սրտերը վազում էին իրանց կիսաւեր խրճիթները, երբ ճանապարհորդը մտնում էր նոցա քարուքանդ եղած զիւղը վայրենացած ճախճախոտ դաշտավայրի վրայ կամ ձորերի չոր ու ցամաք բարձրութիւնների վրայ, ուր դարեւոր ժամանակներ կառքի անիւր չէ անցել: Եւ այս բոլորը երևում էր այն երկրում ուր մի քար չկայ առանց արձանադրութեան», և ոչ մի աղբիւր որ բանաստեղծութիւնը կամ պատմութիւնը հռչակած չլինէր, ուր ամէն մի ժայռի, ամէն մի հովտի, ամէն մի խորշի շուրջը հանգստանում են վեհ մարդկանց ստուերները: Բոլոր հետաքրքիր ճանապարհորդները ակամայ գիմում էին այդ երկիրը Յունաստանի վերականգնումը տեսնելու ակնկալութեամբ, թէև այդ մասին կասկածողներ էլ շատ կային: Ոմանք ասում էին թէ այդ երկիրը մի արգաւանդ դաշտ է, որ կարօտ է միայն մշակութեան արդիւնաւոր պտուղ տալու համար. ուրիշները պնդում էին թէ նա ժայռոտ ու քարքարոտ երկիր է, որից մեծ բան չէ կարելի սպասել: Շատերին այնպէս էր թվում թէ միայն տէրութիւնների նախանձը յետաձգում է Յունաստանի ազատութեան օրը, որովհետև նոքա Թուրքիայի պետութիւնը իբրև մի անհրաժեշտ թումբ են համարում Ռուսաստանի դէմ: Բայց մեծ մասը Կօրայիսի նման կարծում էին թէ յունաց հոգեւոր շարժողութիւնը «նոցա կատարեալ վերածնութեան ճշմարիտ կարապետ» պիտի լինի, եթէ միայն նոքա չափազանց շտապելով չներգործեն: Մինչև անգամ ամէնից աւելի տարակուսողներն ու կասկածոտները, ինչպէս Դօզլասը, և ամէն բանում միայն վատթար կողմը տեսնողները, ինչպէս Ջէլլը, չէին կարող այն համոզման չզալ թէ յունաց զգուշաւոր ընթացքը կը թուութեան խաղաղ ճանապարհի վրայ կը հասցնէ նոցա ցանկացած երջանկութեան և ազատութեան,

որովհետև բոլորն էլ ապշած մնացել էին տեսնելով այդ ժողովրդի մէջ կատարուած բարոյական յեղափոխութիւնը: Բոլորը, մինչև անգամ նոքա որոնք չէին տեսնում յունաց մէջ այն կրթութիւնը և արժանաւորութիւնը որ հարկաւոր են քաղաքական կեանքի առաւելութիւնները ըմբռնելու, ձեռք բերելու և պահպանելու, նախատինք էին համարում իրանց ժամանակի համար թոյլ տալ թուրքերին որ շարունակ ստրկական լծի տակ պահին այդ ցաւակցութեան արժանի ժողովրդին, որովհետև նոյն ժամանակի քաղաքական պահանջողութիւնները, որ քանի գնում առավարարական բնաւորութիւն էին ընդունում, անհատի իրաւունքների վրայ եղած բարձր գաղափարը, որ աւելի որոշ ձև ստացաւ ամերիկական անկախութեան համար տեղի ունեցած պատերազմից յետոյ, ոչ մի կերպով չէին կարող թոյլ տալ որ այդ տխուր վեճակը շարունակուի: Մտածող մարդիկ այլ ևս չէին կարող հաշտուիլ այն գաղափարի հետ թէ ազգային միութիւնները իշխանաւորների ձեռքում կարող են իբրև դորժիք ծառայել ուրիշ որեւէ նպատակի համար, բայց միայն մարդկանց ազատելու կոպիտ եսականութիւնից և միջոց տալու նոցա ազատութենէն զրոգացնելու իրանց բոլոր ներքին և արտաքին ընդունակութիւնները և ոյժերը: Այդ տերունիքը չէր կարող անվրդով նայել աշխարհի ամենագեղեցիկ երկրներից մէկի աւերման վրայ. մարդկային որոշումների մէջ բնութեան իրաւունքները նոյնքան երբեմն նաև աւելի զօրութիւն ունին քան պետութեան իրաւունքները: Եթէ եւրոպական տէրութիւնները չեննայի արքայաժողովում այնքան մարդասիրութիւն ցոյց տալին գերեզմանութեան խնդրի նկատմամբ և իրանց զգուանքը յայտնեցին բարբարոսների չարադորժութիւնների դէմ, միևս կողմից հասարակական կարծիքը ցանկանում էր նոյնպէս որ նոքա այն բարոյական գերութեանն էլ վերջ դնեն. և երբ պատր և սրբազան դաշնակցութիւնը չկամեցան այդ պարտաւորութիւնը կատարել, այն ժամանակ ոտի կանգնեցաւ քաղաքակրթութեան, ազատութեան և ընդհանուր մարդասիրութեան ոգին և հաւաստը իրաւունքներ պահանջեց այն երկրի համար որ երբեմն Եւրոպայի լուսաւորութեան օրօրոյն էր եղել:

Ե.

Նապօլէոնեան պատերազմների ժամանակ, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը և Անգլիան մրցում էին միմեանց դէմ տիրապետութեան

Համար, բնական էր որ յոյն ժողովրդի զանազան դասերը իրանց յոյսը դնէին այս երեք պետութիւններէց և ազգերից մէկի կամ միւսի վրայ: Խաղաղութիւնից յետոյ, երբ Ֆրանսիան խորտակուեցաւ և Անգլիան այլևս չէր հոգում իւր արտաքին ազդեցութեան մասին, նոյնպէս բնական էր որ ամէնի աչքերը դառնային Ռուսաստանի վրայ: Թուրքերի այս երկիւղալի դրացին երբէք այնքան զօրութիւն և այնքան մեծ նշանակութիւն չէր ունեցել ինչպէս այժմ: Աշխարհի բաղդը Աղէքսանդր կայսեր ձեռքին էր. կարող էր նա օգուտ չքաղել այդ հազուագիւտ, բարեյաջող բոլորէից Յսւնաստանի բաղդը փոխելու համար: Թուրքիան երբէք այնպիսի անկարգութեան մէջ չէր եղել ներքին վրդովմունքների պատճառով ինչպէս վերջին տարիներում. երբէք այնքան չէր սաստկացել օսմանցոց երկիւղը ներքին և արտաքին վտանգներից. երբէք նոքա այնքան զինդութիւններ չէին արել հպատակ քրիստոնեաներին. երբէք եւրոպական կրթութիւնը այնքան սերտ կապուած չէր յոյների հետ և երբէք այնպէս սաստիկ չէր եղել այս վերջինների յոյսն ու ծարաւը դէպի ազատութիւն: Կարող էր օգուտ չքաղել այս դրութիւնից Աղէքսանդր կայսրը, յոյների բարեկամը. նրբամիտ յոյն քաղաքագէտներին յայտնի էր թէ ինչ համարձակ դիտաւորութիւններ ունէր նա «յուսական խնդրի» վերաբերութեամբ, որ ժառանգութիւն էր մնացել նորան իւր մեծ մօրից, ինչ եռանդով օգուտ էր քաղում նա եւրոպական խառնակութիւնների ժամանակ ամէն յաջող հանգամանքից, որ իւր միտքը դրածը զլուս տանէ: Երբ նա Անգլիայի հետ դաշինք կապեց Ֆրանսիայի դէմ, աշխատեցաւ իմանալ Անգլիայի Պիտտ նախարարի միտքը, թէ ինչ արդելքներ կան Կոստանդնուպօլիսը ռուսաց ձեռքը անցնելուն: Երբ Տիլզիտի խաղաղութեան ժամանակ նա յափշտակուեցաւ Նապօլէոնի առաջարկութեամբ աշխարհը միմեանց մէջ բաժանելու, երբ կորսիկացի հերոսը Անգլիայի վրայ բարկացած՝ նորա կամքին էր յանձնում «Թուրքիան, Շվեդիան և ամբողջ արևելքը», Աղէքսանդրը մի բոլոր ամէն արդելք մոռանալով՝ կարծում էր թէ կը յաջողի վերջապէս ձեռք բերել «իւր տան բանալին» (Կոստանդնուպօլիսը): Բայց կայսրը չկարողացաւ հասնել իւր նպատակին ոչ այն ժամանակ և ոչ յետոյ, երբ Չիչագօվ ծովապետը խորհուրդ էր տալիս նորան 1812ի Ֆրանսիական արշաւանքի ժամանակ ռուսաց բանակը ուղղակի Կոստանդնուպօլիսի վրայ ուղարկել, — որովհետեւ երկիւղ էր կրում աւսարօ-անգլիական դաշ-

նակցութիւնից: Այնու ամենայնիւ Աղէքսանդրը դեռ այն ժամանակ զրեց ծովապետին թէ «կոստանդնուպօլսի պատմութեանը կարելի է յետոյ էլ դառնալ, թէ իւր դիտաւորութիւնները թուրքերի դէմ կարելի է յետոյ գործի դնել, հէնց որ Նապօլէոնի դէմ յանձն առած ձեռնարկութիւնը յաջող ելք ունենայ: Յետոյ երբ Փրանսիական երկարատեւ պատերազմներին ընդհանուր խաղաղութիւնը յաջորդեց, այս երազական դիտաւորութիւնները կարծես պէտք է բոլորովին չքանային: Բայց արեւելքը բարեկարգելու միտքը դարձեալ զբաղեցնում էր Աղէքսանդր կայսեր արդէն վերջնայի արքայաժողովի ժամանակ: Հետեւեալ հանգամանքը մանաւանդ յոյս էր տալիս յոյներին որ ուստաց ինքնակալը անօգնական չի թողնիլ իրանց. կայսեր մտերիմ խորհրդակիցն էր Քօրֆուի բնակիչ Կապօղիստրիա կոմսը, որ իւր քաղաքագիտական ընդունակութիւններով պատիւ էր բերում իւր հայրենակիցներին: Իւր ասպարէզը սկսելով Չիչազով ծովապետի դիւանատան մէջ, Կապօղիստրիան արագ արագ բարձրացաւ մինչեւ նախարարութեան պաշտօնը և կայսեր սիրելին դարձաւ: Նա պաշտպանում էր յունաց գործը ինչպէս ու Չերտօրիժսկին պաշտպանում էր լեհացոց գործը: Նա պաշտպանում էր լեհացոց գործը: Ինքը կայսրը շատ անգամ հանդիմանում էր նորան ասելով թէ նա աւելի իւր հայրենակիցների համար է աշխատում քան թէ իւր սեպհական շահերի համար. բայց այդ յանդիմանութիւններին հետեւում էին միշտ համակրական հարցեր «իւր յոյներին» մասին:

Աղէքսանդր Ա սրտանց ցանկանում էր յոյներին ազատել օսմանեան իշխանութիւնից: Սրբազան դաշնակցութեան խորհրդաւոր ժողովներում արդէն խօսք էր եղել յոյների, ինչպէս նաև ուրիշ քրիստոնեայ ժողովուրդների անկախութեան մասին. Աղէքսանդրը մի քանի անգամ յայտնեց իւր մտքերը այդ խնդրի վերաբերութեամբ, աւելի անկեղծութեամբ խօսեցաւ մանաւանդ պրուսսաց թագաւորի հետ, որին իւր մտերիմ դաշնակիցն էր համարում: Նոյն արքայաժողովում, կոմս Կապօղիստրիայի ցանկութեամբ, նա առաջարկեց թագակիր իշխաններին մի գումար հաւաքել Աթէնքի ընկերութեան համար, որի մասին վերեւը յիշեցինք և որի նպատակն էր հնութեան յիշատակարանները պահպանել և յոյն ուսումնարաններ հիմնել. ինքը կայսրը բաւական նշանաւոր գումար նուիրեց, ուրիշներն էլ նորա օրինակին հետեւեցան: Բայց Աղէքսանդր Ա չէր ցանկանում որ Յունաստանի անկախութիւնը յեղափոխութեամբ

ձեռք բերուի, այլ խաղաղ, քաղաքագիտական ճանապարհով: Սպանիայի, Նապոլիի և Պիէմոնտի ապստամբութիւնները ստիպեցին նորան ուրիշ աչքով նայել և Յունաստանի շարժողութեան վրայ, մանաւանդ երբ որ տեսաւ որ յայնքը մտադիր են բուռն միջոցների դիմել, և այս նպատակով կազմեցին զանազան յեղափոխական ընկերութիւններ:

Այս ընկերութիւնների սկզբնական նպատակն էր լիկ ապագրութեամբ ներգործել մարքերի վրայ, բայց նոքա շուտով փոխեցին իրանց խաղաղ ուղղութիւնը: Նիկողայոս Սկուֆաս անունով մի պատուաւոր և փորձառու վաճառական, որ ամէնեւն ընկերութեան անդամ էր, կազմեց մի հէտէրիա (ընկերութիւն) նախ Օդէսսայում (1814) ուր պարապում էր առևտրական գործերով, և ապա Մոսկվայում, բոլորովին ուրիշ սկզբունքների վրայ և աւելի ընդարձակ կանոնադրութեամբ, այնպէս որ միւս բոլոր ընկերութիւնների համար օրինակ դարձաւ: Հէտէրիաները իրանց բնաւորութեամբ նման էին նոյն ժամանակի Նոտվայի, Սպանիայի և Գերմանիայի գաղտնի ընկերութիւններին, և մանաւանդ կարծօնարիւնների ընկերութեանը: Էֆօրների կամ խմբերի նախագահների առաջին խորհրդակցութիւններից յետոյ, որոշուեցաւ ընկերութեան գլխաւոր կառավարութիւնը տեղափոխել Կոստանդնուպօլիս, և այնտեղից արբանեակներ ուղարկել քրիստոնէական աշխարհի բոլոր երկրները: Ընկերութեան գործողութիւնները զաղտնի պահելու համար՝ նորա անդամները բաժանուած էին ութ աստիճանի, այնպէս որ ստորին աստիճանի անդամները ամենեւին չէին իմանում ընկերութեան գլխաւոր նպատակը և մինչև անգամ չէին ճանաչում բարձր աստիճանների անդամներին. նոքա միայն պարտաւոր էին միշտ պատրաստի ունենալ զէնքեր և պատերազմական իրեզններ: Ընտրեալները պատակաւում էին վեցերորդ աստիճանին, իսկ ընտրեալների մեծամասինները եօթներորդ աստիճանին: Աւթերորդ աստիճանը պարունակում էր իւր մէջ գաղտնի իշխանութիւնը, — ընկերութեան գլուխը, բայց իրօք նա գոյութիւն չունէր, թէև իւրաքանչիւր ընտրեալ անդամին խորհրդաւոր կերպով հասկացնում էին թէ ընկերութեան գլուխը մի թագակիր անձն է, և ամէն մարդ երեւակայում էր թէ այդ անձը Աղէքսանդր կայսրն է: Ընկերութեան նպատակն էր օսմանեան պետութեան բոլոր քրիստոնէայ ժողովուրդները գնահատել և խաչք յաղթող հանդիսացնել կիսալուսնի վրայ. այս նպատակին հասնելու

համար, ընկերութիւնը դժբաղդաբար թոյլ էր տալիս ամէն տեսակ անազնիւ միջոցներ, ստուծիւն, խաբէութիւն և մինչև անգամ թոյն և սուր:

Կոմս Կապօդիստրիան, քանի որ ռուսաց ծառայութեան մէջ էր, հեռացնում էր իրանից յունաց կողմից եղած ամէն տեսակ առաջարկութիւնները. նա զիտէր որ օտար պետութիւնների գործակալները աչքերը շարունակ իւր վրայ ուղղած ունին, և իհարկէ չէր կարող այնպիսի քայլ անել որ Ռուսաստանի քաղաքական շահերին մի վնաս դիպէր: Բայց նա սիրում էր իւր հայրենիքը, և եթէ մի հնար ունեցած լինէր, բոլոր քրիստոնեայ տէրութիւններին ոտի կը կանգնեցնէր Յունաստանի անկախութիւնը ձեռք բերելու համար. այս պատճառով Աւստրիայի առաջին նախարար Մէտէրնիխը, որ թուրքիայում միայն հպատակ ժողովուրդներ էր տեսնում և ոչ մի անկախ ազգութիւն չէր ուզում ճանաչել, զանազան հնարներ էր գործ դնում Աղէքսանդրի վտանգաւոր խորհրդակցին վայր ձգելու: Այս պատճառով Կապօդիստրիայի զգուշաւորութիւնը մինչև այն տեղ էր հասնում որ երբեմն իւր ազգային շահերի հակառակ էր գործում: Հետերիայի անդամ Կամիլիոսը, որին յոյները գաղտնի յանձնարարութեամբ ուղարկել էին Պետերբուրգ, վերադառնալով Մօրէա, բարձաձայն ասում էր թէ Կապօդիստրիայի և առհասարակ Ռուսաստանի օգնութեան վրայ չէ կարելի յոյս դնել. բայց իւր հարազատ եղբայրները սպանեցին նորան, որպէս զի այս վճատեցուցիչ համբաւը շտարածուի երկրի մէջ և հայրենասէրներին չյուսահատեցնէ:

Կոմս Կապօդիստրիայի պէս խոհեմութեամբ և զգուշութեամբ չներգործեցին ուրիշները: Երիտասարդ, փառասէր և եռանդուն իշխան Աղէքսանդր Խալսիլանտին, որ նոյնպէս ռուսաց ծառայութեան մէջ էր իբրեւ գեներալ և կայսերական պալատին մերձաւոր անձն, ընդունեց հէտէրեանների առաջարկութիւնը և սոցա զլուխն անցաւ: Այս քայլը անելով Խալսիլանտին վտանգի մէջ էր դնում իւր անձնական շահերը: Այս ընտանիքը վաղուց արդէն պահանջում էր օսմանեան տէրութիւնից որ յետ տրուին նորանից յափշտակուած կալուածները, ինչպէս նաև մի դրամական վարձատրութիւն որ մի քանի միլիոնի էր հասնում. Կոստանդնուպօլսում այդ մասին երկար ժամանակ տեղի ունեցան բանազնացութիւններ Ռուսաստանի և Թուրքիայի մէջ, և Խալսիլանտին զիտէր արդէն թէ կարելի է յու-

ուսլ գոնեա կալուածները յետ ստանալ: Այսպիսի պայմանների մէջ յանձն առնելով իւր հայրենակիցների առաջարկութիւնը, նա ամենամեծ անշահասիրութիւն և անձնուիրութիւն ցոյց տուած կը լինէր, եթէ այդ ձեռնարկութիւնը ամենամեծ թեթեամտութեան հետեանք չլինէր: Երիտասարդ իշխանը իւր հայրենիքը ազատելու կոչումն ու զաղափարը ժառանգութեամբ էր ստացել իւր հօրից. բայց նա մոռացել էր այն իմաստուն խրատները որով հայրը կապիւէր նորան այդ ժառանգութիւնը: Առանց որևիցէ նախապատրաստութիւն տեսնելու, յափշտակուելով միայն հետէրեանների առաջարկութեամբ և իւր յոյսը դնելով Ռուսաստանի օգնութեան վրայ, նա վճռեց գործը սկսել, թէև հօր օրինակը պէտք է զգուշացնէր նորան նոյնքան հեշտութեամբ հաւատ չընծայել այդ օգնութեանը: Նա զիտէր որ արդարև կայսրը առանձին համակրութիւն էր զգում դէպի յոյները. նորա ականջին անդադար հնչում էին կայսրից լաւ խօսքերը, թէ ինքը հանգիստ չի մեռնիլ եթէ մի բան չանէ իւր դժբաղդ յոյների համար, թէ դորա համար միայն մի նշանի էր սպասում երկնքից և թէ ինքը այդ նշանը համարում է իրանց յոյների հաստատամտութիւնը, որ իրաւունք կը տայ իրան մատնանիշ անել նոցա վրայ իբրև ազատութիւնը վայելելու արժանի ժողովրդի վրայ: Իսպիլանտին այս խօսքերը չէր վերաբերում միայն ժողովրդի բարոյական հաստատամտութեանը. նա զիտէր թէ արդէն 1816ից կայսեր յայտնի էր հետէրիայի գոյութիւնը, թէ այն ժամանակ էլ նորա բերանից լսվում էին մեծամեծ խոսամունքներ, որոնք ողևորում էին բոլոր յոյներին. այդ խոսամունքներից «կազմուել էր մի մարգարէական արձագանք, որ հնչում էր Յուդաստանի իւրաքանչիւր անկիւնում»:

Իւր ծառայութիւնը և իւր զինուորական համազգեստը չթողնելով, այլ միայն ժամանակաւորապէս արձակուրդ խնդրելով, Իսպիլանտին ճանապարհ ընկաւ դէպի Օդէսսա: Այստեղ խորհուրդ տուին նորան զնալ ուղղակի Պելուպոնէս և այնտեղից ներգործել. բայց նա յոյս դնելով Մոլդավիայի իշխան Միքայէլ Սուլցցօի օգնութեան վրայ, որ գաղտնի ընկերութեանն էր պատկանում, 1821ին մարտի սկզբին մի խումբ մարդկանց հետ Պրուտ գետն անցաւ և առանց ընդդիմութեան պատահելու՝ մտաւ Մոլդավիայի Եաշ մայրաքաղաքը, իսկ նորա գործակիցը, Վալաքիայի իշխան Ռէոյդորու վլադիմիրէսկօն, տիրեց Բուկուրէշտին: Ապստամբողները ամէն տեղ կոտորեցին իրանց ձեռքն ընկած թուրքերին և խաչի դրօշակը բարձ-

րացնելով՝ քրիստոնեաներին յորդորեցին ապստամբելու մահապատիան իշխանութեան դէմ: Իպսիլանտին իւր զործունէութեան ասպարէզ ընտրել էր Դանուբեան իշխանութիւնները այն յուսով որ ապստամբութիւնը այնտեղից հեշտութեամբ կարող է տարածուիլ զրացի երկրները և զաղտնի կամ յայտնի օգնութիւն կը գտնէ ուսաց կառավարութեան կողմից: Բայց որովհետեւ այս յոյսերից ոչ մէկը չարդարացաւ, այս պատճառով և նորա ձեռնարկութիւնը յաջողութիւն չգտաւ: Նորա զօրքի մէջ ընկաւ երկպառակութեան ոգին, երևեցան դաւաճանութեան և փոքրոգութեան նշաններ, և Դրակիշանի պատերազմում յաղթուելուց յետոյ՝ ստիպուեցաւ ապաւինել Աւստրիայի սահմանները, ուր յոյս ունէր իւր կեանքը փրկել: Բայց այնտեղ բռնեցին նորան և բանդարկեցին հունգարական Մունկաչ բերդի մէջ, ուր թշուառ կերպով անցկացրեց իւր կեանքի մնացած վեց տարիները:

Սակայն Դանուբի ափերի վրայ արծարծուած ապստամբութիւնը արձագանք գտաւ բուն Յունաստանի սահմաններում: Հէնց որ հասաւ այնտեղ իշխան Իպսիլանտիի հրաւերը, ամէնից առաջ ոտի կանգնեցան Մայնայի պատերազմասէր բնակիչները Պետրոս Մաքրօմիլալիի առաջնորդութեամբ. լեռներից իջնելով Մեսենայի դաշտավայր տեղերը, նոքա բանակ ձգեցին Կալամատի մօտ: Մի և նոյն ժամանակ, 1821ի ապրիլի սկզբում, խաչի դրօշը բարձրացրեց Պատարասի արքեպիսկոպոս Գերմանոսը, իսկ արկադեան սարերում ժողովեց իւր քաջ խումբը Կօլօկօտրոնիսը, և յանկարծակի ընկաւ թուրքերի վրայ: Թուրքերը անպատրաստ լինելով այս անակնկալ շարժողութեան դէմ, մեծ շփոթութեան մէջ ընկան և իրանց կեանքը փրկելու համար՝ տպաւինեցան ցամաքային և ծովեզերեայ բերդերը, և կարճ միջոցում ամբողջ Մօրէա թերակղզին մաքրուեցաւ թուրքերից: Ապստամբութիւնը շուտով տարածուեցաւ և ցամաքի վրայ, ուր թուրքերը ստիպուեցան նոյնպէս ամրոցներում ազատութիւն գտնել: Զուր սուլթան Մահմուտ Բ ուղարկեց իւր ամենաճարտար զօրավար և քաղաքագէտ Ղուրշիդ փաշային, որ վաթսուն թուականներին Տաւրոսի լեռները ներկել էր Զէյթունցի հայերի անմեղ արիւնով և Բէլզրադում դժբաղդ սէրքերի գլուխներից բուրգ էր կազմել, որպէս զի խտուութեամբ կամ քաղցրութեամբ համոզէ ապստամբներին զինաթափ լինել յոյները չխաբուեցան. նոքա զիտէին թէ ում հետ գործ ունին: Ղուրշիդը ուղարկեց նոցա դէմ Մութաֆաբէյ քեահեային: Ազգային պատուի և սեպհական արժանաւորու-

Թեան զգացմունքը, որով ոգևորուել էին այժմ յոյները, գեղեցիկ կերպով արտայայտվում է այն հեղնական նամակի մէջ, որ Կօլօօտրոնիսը Վալտէցի պատերազմից յետոյ ուղարկեց Ղուրշիզի քեահեային. «Լաւմեմ Թէ հպատակութեան աղերսագրեր ես գրում յոյների կողմից, — ասում էր նա, — բայց այժմ այնպիսի ժամանակ է երբ յոյները պիտի առաջարկեն այդ տեսակ աղերսագրեր Թուրքերին: Յուսամ Թէ կը ներեմ քեզ, եթէ վերադառնաս քո տեղը. այնտեղ արա ինչ որ կամենաս մինչև տեսութիւն կը գամ քեզ քո օտարայում: Եւ արդարեւ, բաղդը այնպէս բերաւ որ ժամանակ անցնելուց յետոյ Կօլօօտրոնիսը բռնեց նորան իւր սեպհական պալատում:

Այսու ամենայնիւ ապստամբութեան գործը կատարեալ յաջողութիւն կարող էր գտնել միայն այն ժամանակ եթէ Արքիպելակոսի կղզիները, որոնց Թվումն էին Հիդրա, Սպէցիա և Փսարա հարուստ կղզիները, յանձն կ'առնէին միաբանիլ ընդհանուր շարժողութեան հետ: Չէր կարելի սպասել որ յիշեալ կղզիների աղնուականները անխոհմտաբար մասնակից լինէին իրանց ազգակիցների ձեռնարկութեանը, որից կարող էին ահագին ֆլասներ կրել: Բայց ժողովրդի ստորին դասերի մէջ վաղուց արդէն զարթել էր ազգային հպարտութեան զգացմունքը այն յորդորներից որ ուղղել էին նոցա յոյն ազգասէրները. արդէն Րիզասը իւր բոցավառ խօսքերով դէպի ազատութիւն հրաւիրել էր ամէնից առաջ ծովային զւրիւններին, ծովային Թուշուններին, կղզիների զրակոններին: Եւ ահա ազգային գործին համակրութեան առաջին նշանը տուին Սպէցացիք: Երկու Սպէցայի նաւեր ազատութեան զրօշակներով զարդարուած երևեցան յանկարծ Հիդրայի առաջ, և այժմ անկարելի էր ժողովրդի ցանկութեանը հակառակ կանգնիլ: Մի եկեղեցական օտնի օրում պրիմատոնները և ժողովուրդը միաբանեցան միմեանց հետ և բարձրացրին ազատութեան զրօշակը: Հիդրայի այս որոշումը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ Եգէայի կղզիների և ծովկերեայ քաղաքների բնակիչների մէջ. հրատարակուեցան կանոններ որոնք որոշում էին պատերազմական աւարը բաժանելու եղանակը և չէզոքների իրաւունքները: Այս վերջինների վերաբերութեամբ սահմանուած օրէնքները խստութեամբ պահպանուեցան մինչև այն ժամանակ՝ երբ Թուրքերի մայրաքաղաքում գործած բարբարոսութիւնները ջնջեցին յոյների մարդասիրական զգացմունքը: Ազատութեան ձայնը հնչեց այժմ բոլոր կղզիներում. մինչև անգամ ասիական

ափի ամենամեծ կղզիներից մէկը, Սամոսը, որ իւր ինքնավարութեան և բազմաթիւ արտօնութիւնների շնորհով ծաղկած վիճակի մէջ էր և ուր թուրքերի թիւը շատ աննշան էր, անկախութեան դրօշակը բարձրացրեց երբ այստեղ էլ երևեցան երկու սպէցացի նաւեր: Մէյնի Տէնոսի, Սիրայի, Նաքսոսի և Տէրայի կաթոլիկները արձագանք չտուին ընդհանուր շարժողութեանը, նոքա յօժար էին երկու անգամ աւելի հարկ տալ թուրքերին քան հրաժարուիլ իրանց կրօնական ատելութիւնից դէպի իրանց յունադաւան աղգակիցները: Երեք կղզիները ունէին այդ ժամանակ 176 նաւ, մեծ մասը 10—14 թնդանօթով զինաւորուած, որոնցից 92ը պատկանում էին Հիդրային, 44ը Սպէցային, 40ը Փսարային: Այս բոլոր նաւերից կազմուեցաւ մի նաւատորմիւ, որի հրամանատարութիւնը նոյն տարուան համար յանձնուեցաւ հիդրացի Յակոբ Տօմպազիին:

9.

Եթէ իշխան Նապիւանտիի Դանուբեան նահանգներում արծարծած ապստամբութիւնը զայրացրեց թուրքերին, որոնք իրանց վրէժը հանում էին Կոստանդնուպօլսում ախնայ կոտորելով յոյներին, Յունաստանի ընդհանրական ապստամբութիւնը վերին աստիճանի կատաղութեան հասցրեց մոլեռանդ ամբօխի վրէժխնդրութիւնը որ այժմ ոչինչ չափ ու սահման չէր ճանաչում: Օտար տէրութիւնների դեսպանները երկնչում էին մի տեսակ բարթուղիմեան գիշերից. իսկ Գուռը որ մինչև այն ժամանակ ձեւանում էր թէ աշխատում է զսպել մոլեռանդների կատաղութիւնը, այժմ իւր անգթութիւններով քաջայերում էր ամբօխին և գորցակից էր գտնվում նորան:

Կոստանդնուպօլսի յունաց Գրիգոր պատրիարքը մի ծերունի և թոյլ մարդ էր, որ առանձին յարգանք չէր վայելում իւր հօտի կողմից: Մայրաքաղաքի դաւադրութիւնների և կուսակցական կռիւների ժամանակ նա երկու անգամ արձակուեցաւ իւր պաշտօնից Մուրուզի խորամանկութեամբ, հալածուեցաւ Ֆանարիօտներից, ամբաստանուեցաւ արխօնտներից, վերջապէս սինօդի կողմից էլ իւր բարձր կոչմանը անարժան համարուեցաւ: Հէտէրիայի գաղտնիքներին տեղեակ լինելով պատրիարքը այնպէս էր ներգործում ինչպէս որ նոյն դրութեան մէջ ներգործում էր Կապօդիստրիան. արտաքուստ նա խորհուրդ էր տալիս յոյներին թողնել ապստամբութեան մտքերը, իսկ ծածուկ օգնում էր հէտէրեաններին և նոցա

գործակատարներին յանձնարարական թղթեր էր տալիս բարձրաստիճան հոգեւորականների վրայ: Թուրքիայի նախարարները հաստատում էին թէ իրանց ձեռքումը ունին պատրիարքի տասնմէկ նամակները Մօրէայի դաւաճանների վրայ գրած, որոնք ապացուցանում էին նորա յանցաւորութիւնը: Բացի սորանից Դուռը չէր կարող հասկանալ որ այդ շարժողութիւնը ժողովրդի միջեւ է բղխում: ամբողջ ժողովրդի ապստամբութիւնը, առում էին Կրան պաշտօնեաները, միայն իւր առաջնորդների թելադրութիւնից կարող է առաջանալ, որոնք ներգործութիւն ունին ամբոխի վրայ. այս պատճառով նորա հրամայեցին բռնտուել համբարների զլխաւորներին բոլոր մեծ քաղաքներում, իսկ երբ Պելոպոնէսի ապստամբութեան համբաւն եկաւ, այդ շարժողութեան բոլոր յանցանքը պատրիարքի զլխին կուտեցին: Ապրիլի 23ին, Չատկի կիրակի օրը, պատրիարքին քաշեքաշ եկեղեցուց դուրս բերին և ձեռքերը մէջքին կապելով պատրիարքարանի դրան վրայ կախեցին. նոյն ցաւալի բաղդին վիճակուեցան մայրաքաղաքի միւս թաղերում Եփեսոսի, Նիկոմիդիայի և Անքիլոսի մետրապօլիտները և ուրիշ ութ բարձրաստիճան հոգեւորականներ: Ինքը սուլթանը և մեծ վէզիրը եկան անձամբ տեսնելու պատրիարքի կախ արած դիակը: Աւելի անպատուութեան համար հրէաներին իրաւունք տուին դիակը վայր բերել, քաշքշել նորան հայհոյանքներով փողոցների միջով և ծովը ձգել: Այս վարհուրելի եղելութիւնը բաց արեց առաջին մեծ ախօսը Յունաստանի ազատութեան համար: Նա մոռացնել տուեց բոլոր բարեկամներին և թշնամիներին պատրիարքի անցեալ կեանքից մնացած տխուր յիշատակները և ամէնի սրտերը հաշտեցրեց նորա հետ. նա այդ մարդուն ներկայացրեց իբրեւ մի սուրբ և ազգային ազատութեան նահատակ. նա արատաւորեց սուլթանին բոլոր յոյների աչքում և սարսափելի վրէժխնդրութեան նշան տուեց բոլոր նահանգներում: Նա կործանեց Կրան բոլոր յոյսերը երբեւիցէ յունաց հետ հաշտուելու և հաւատարիմ հպատազութեան զգացմունքներ գտնելու նոցա մէջ. նա արժարժեց ամբողջ քրիստոնէական աշխարհի համակրութիւնը դէպի յոյն ժողովուրդը. վերջապէս նա Կրան և Ռուսաստանի քաղաքական յարաբերութիւնների ընդհատուելուն զլխաւոր պատճառն եղաւ:

Մայրաքաղաքի անցքերը կրկնուեցան և գաւառներում: Այնտեղ մոլեռանդ ամբոխը ամէն տեսակ բռնաբարութիւններ էր կատա-

րում զիւղերում, եկեղեցիները կարծանում ու կողոպտում էր, քրիստոնեաներին անխափ մորթում ու սպանում էր: Կոստանդնուպոլսից եկած պատուէրի համեմատ Ադրեանուպոլսի Կիւրեղ պատրիարքը և մի քանի նշանաւոր քաղաքացիք մահուան պատիժ ստացան. Այնօսի քրիստոնեաները անտանելի չարչարանքների մատնուեցան, օտարական և մանաւանդ ռուսաց նաւերը ամենախիստ խուզարկութեան ենթարկուեցան, որպէս զի յոյների փախստեան առաջն առնուի: Զուր Ռուսաստանի դեսպան Սարգոծնօվը բողոքեց այս չարագործութիւնների դէմ, որոնք կատարվում էին եւրոպական պետութիւնների բոլոր ներկայացուցիչների աչքերի առաջ: Զուր պահանջեց նա նոյնպէս որ տաճկական զօրքերը յետ կանչուին Մոլդաւիայից և Վալաքիայից, ուր ապստամբութիւնը արդէն բոլորովին հանդարտել էր: Նա պահանջում էր դարձեալ սերբիացի վօեյօդներին ազատութիւն տալ, որոնք միջազգային օրէնքների հակառակ բանդարկուած պահվում էին: Բայց նորա բոլոր բողոքները անպատասխան մնացին կամհեղինակական ձեւերով յետ դարձուեցան: Վերջապէս Սարգոծնօվը ուղարկեց իւր ուղտիմատումը Գրանը, ութօր ժամանակ նշանակելով վերջնական պատասխան ստանալու համար:

Այդ միջոցներում ռուսաց դեսպանատունը շատ վատ դրութեան մէջ էր: Սարգոծնօվը իւր բոլոր քաղաքագիտական հնարներով ոչինչ չկարողացաւ անել. ընդհակառակն, Գուռը սկսաւ անպատուութեամբ վարուիլ նորա հետ և հրապարակաւ ցոյց տուեց ռուսաց կայսեր ներկայացուցչի վրայ ունեցած կասկածները: Դեսպանը բնակում էր իւր Բուլիւքդէրէի ամառանոցում. կառավարութիւնը նշանակեց մի խումբ ենիչերիներ մի քանի հարիւրապետներով, որ հսկեն նորա բոլոր շարժողութիւնների վրայ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանաւանից ոչ իւր ծառաներին էին թողնում գնալ նորա մօտ և ոչ որեւեցէ իրեղէններ տանել: Միայն Շվէդիայի և Դանիայի դեսպանները համակրութիւն էին ցոյց տալիս նորան, բայց նոքա այնքան անզօր գտնուեցան որ չկարողացան հասցնել նորան իւր հարկաւոր իրեղէնները. նոցա մարդիկը բռնուեցան, և նոցա բողոքները դեսպանական իրաւունքների բռնաբարութեամբ մասին առանց ուշադրութեան մնացին: Նոր եկած անգլիացոց դեսպանը, որ փառաւոր հանդէսով էր ընդունուել, Գրան կողմն էր և մինչև անգամ մարդիկ էր նշանակել ռուսաց դեսպանատան գործողութիւնները հետազօտելու. Ֆրանսիայի դեսպանի փոխանորդը բոլորովին համա-

միտ էր Անգլիայի ներկայացուցչին. իսկ Աւստրիայի դեսպան կոմս Վրացովը թէև Ստրոգոնովի հետ սենեցած անձնական յարաբերութիւններով չէր կարող փոքր ինչ բարեկամութիւն չցոյց տալ նորան, բայց ոչինչ չարաւ նորա միջադէպին իրաւունքների պաշտպանութեան համար: Միով բանիւ եւրոպական պետութիւնների ներկայացուցիչները նոյն կասկածական աչքով էին նայում ռուսաց դեսպանի վրայ ինչպէս և Դուռը:

Եկան Բամպզանի օրերը: Մայրաքաղաքի մէջ ձայն տարածուեցաւ թէ այդ օրերում մոլեռանդ ամբոխը միտք ունի յարձակուելու ռուսաց դեսպանատան վրայ: Ստրոգոնովի ականջին հասաւ այդ համբաւը և նա շտապեց զրել Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարին. «Ինչ էլ որ պատահի, վստահ եղէք որ Ռուսաստանի պատիւը երբէք չի արատաւորուիլ ռուս դեսպանատան գործողութիւններով և թուլութեամբ»: Այնու ամենայնիւ նա սկսեց հաւաքել դեսպանատան թղթերը, իւր խորհրդակից Գաշկովին, որ ուղարկած էր արևելքի ռուս հիւպատոսարանները քննելու, հրամայեց վերադառնալ Կոստանդնուպօլիս. Ռուսաստանի յոյն հպատակներին ծածուկ նաւ նստեցնելով հեռացրեց մայրաքաղաքից, ինքն էլ ճանապարհ ընկնելու բոլոր պատրաստութիւնները տեսաւ: Նշանակած ժամանակամիջոցին պատասխան չստանալով, Ստրոգոնովը դեսպանատան բոլոր ծառայողների հետ դուրս եկաւ Կոստանդնուպօլսից (օգոստ. 10ին):

Քաղաքական յարաբերութիւնների ընդհատուելու անհրաժեշտ հետեանքը պիտի լինէր կարծես պատերազմ երկու պետութիւնների մէջ, մանաւանդ որ Ստրոգոնովի հեռանալուց յետոյ Դուռը մի ամբաստանական թուղթ զրեց նորա վրայ Պետերբուրգ՝ լի թշնամական և յանդուգն խօսքերով: Այդ միջոցին Աղէքսանդրը ամառանոցումն էր. նա կանչել տուեց իսկոյն կոմս Կապօղիատրիային: Երեկոյեան ժամանակ էր: Բերենք այստեղ այդ խօսակցութեան մի մասը, նոյն իսկ Կապօղիատրիայի խօսքերից առնելով, որոնք կենդանի գոյներով գծադրումն են ռուսաց կայսեր բնաւորութիւնը և նոյն ժամանակի եւրոպական պետութիւնների քաղաքական յարաբերութիւնները: Կայսրը վրդոված էր. նորան ոչ այնքան Կապօղիատրիայի պատասխանն էր զբաղեցնում, որ իրան արդէն յայտնի էր, այլ այդ պատասխանի հետեանքները. Թուրքիայի հետ պատերազմելուց նա երկիւղ չուներ, այլ ուրիշ, աւելի ծանր հանգամանքներից:

— Եթէ պտտերագմով պատասխանենք, ասաց կայսրը, — փառիզի յեղափոխական մասնաժողովը կը յաղթանակէ, և այն ժամանակ ոչ մի կառավարութիւն կանգուն չի մնալ: Կս ամենևին ցանկութիւն չունիմ խաղաղութեան թշնամիներին ազատութիւն տալ: Ամէն հնարներով պէտք է աշխատիլ պատերազմի առաջն առնել: Լաւ խորհեցէք այս բանի վրայ և պատրաստեցէք ձեր զրաւոր կարծիքը այս կարևոր խնդրի մասին:

— Զերդ մեծութիւն, թոյլ տուէք ինձ յայտնել իմ միտքը կատարեալ անկեղծութեամբ, պատասխանեցի ես (զրուի՛է կոմս Կապոյիստրիան):

— Հէնց դորա համար կանչեցի ձեզ:

— Դիցուք թէ արդարեւ փարիզում կամ մի ուրիշ տեղում կայ մի մասնաժողով որ զիշեր ցերեկ աշխատում է կործանել ներկայ կառավարութիւնները, դիցուք թէ կառավարութիւնները ուրիշ միջոց չունին դիմադրելու այդ ներքին թշնամիներին յաղթելու համար, բացի նիւթական զօրութիւնից. դիցուք, վերջապէս, թէ միւս թագաւորները ձեր մեծութեան օգնութեանը կը դիմեն, զօրք խնդրելով ձեզանից. — եթէ մինչև անգամ այդ էլ պատահի, միթէ ձեր մեծութիւնը բաւական զօրութիւն չունի որ խնդրած օգնութիւնը տայ և միևնոյն ժամանակ ստիպէ թուրքերին խելքի գալ, ուղարկելով իւր զօրքերը Պրուտի վրայ, և եթէ հարկաւոր լինի, նաև Դանուբի վրայ: Միւս կողմից, թողնելով քրիստոնեաներին մոլեռանդ թուրքերի ձեռքը, արդեօք դորանով աւելի չենք նպաստում յեղափոխութեան առաջնորդներին իրանց յանցաւոր դիտաւորութիւնները զլուխ տանելու՝ փոխանակ հարուած հասցնելու նոցա: Կասկած չկայ որ եթէ նոքա մի որոշ ծրագիր ունին, անշուշտ այդ ծրագիրը այն հոգւով է կազմուած որ տէրութիւնների վրայ եղած համարումը կտարեն և ժողովրդների արհամարհանքն ու ատելութիւնը զրգռեն նոցա դէմ: Յոյները մահմէտականների ձեռքին զօհ մնալով՝ յուսահատութեամբ կ'ընդդիման նոցա. այն ժամանակ այս երեքից մէկը կը պատահի. կամ Յունաստանը կ'ենթարկուի Դանուբեան իշխանութիւնների այժմեան վիճակին, կամ նա կը խորտակէ Թուրքիայի լուծը, կամ վերջապէս կռիւը կը շարունակուի փոփոխակի բաղդով: Առաջին դէպքում — դաշնակից պետութիւնները օսմանեան կառավարութեան գործակից կը դառնան, երկրորդ դէպքում, նոքա կը սահպուլին ընդունել իրերի այն կարգը

որ մինչև այն ժամանակ մերժում էին. երրորդ դէպքում նորա ժողովուրդներին ամենազայթակղեցուցիչ օրինակի առիթ կը տան, որ իհարկէ ամենեւին չի նպաստիլ նոցա մտքերը խաղաղելու և հանդարտեցնելու: Ստիպել թուրքերին որ քաղաքագիտական յարաբերութիւնների ճանապարհով խելքի գան—այդ ընդունայն յոյս է. դարերի և մեր սեպհական փորձերը պէտք է համոզեն մեզ այդ բանում: Միայն զէնքի ղօրութեամբ, քանի որ դեռ ժամանակ կայ, կարելի է խաղաղութիւն ձգել Արևելքում. դորանով մենք ամենեւին չենք խախտիլ Գաշնակցութիւնը, այլ աւելի ևս կը պնդացնենք նորա կապերը, որ շատ թուլացել են Տրոպաուի և Նաբախի բանագնացութիւններից յետոյ:

Կայսրը չհամաձայնեցաւ նախարարի վերջին խօսքերի հետ. ընդհակառակն, նա պնդում էր թէ Անգլիան թէև հեռացաւ Սըրբազան Գաշնակցութիւնից, այնու ամենայնիւ Գաշնակցութիւնը աւելի ամրացաւ միւս պետութիւնների մէջ:

Այս անհամաձայնութիւնը արգելք չեղաւ կայսեր մինչև վերջը ուշադրութեամբ լսել Կապօղիստրիայի առաջարկութիւնը, որ պարունակվում էր հետևեալ խօսքերի մէջ. Սև ծովի նաւատորմի օգնութեամբ քշել թուրքերին Գանուբեան իշխանութիւններից, ռուսաց զօրքերը ուղարկելով յիշեալ նահանգները: Միևնոյն ժամանակ հրովարտակով յայտնել թէ այս միջոցը գործ է դրվում Գանուբեան իշխանութիւնները խաղաղացնելու համար, և թէ միջազգային իրաւունքների անխախտ պահպանութեան համար՝ Ռուսաստանը թուրքիայից պահանջում է աւելի հաստատուն ապահովութիւններ, ինչպէս Մուղաւիայի և Վալաքիայի, այնպէս էլ Սերբիայի և յոյների համար: Ռուսաստանը իւր կողմից յանձն կ'առնէ ապահովել ուրիշ պետութիւնների երկրները, չպահանջել իւր համար և ոչ մի թիւ հող և կատարեալ statu quo պահպանել: Այս յայտարարութիւնը պէտք է անել շրջաբերականի ձևով ոչ միայն եւրոպական պետութիւններին, այլ և թուրքիայի հպատակ ուղղափառ քրիստոնեաներին, մինչև անգամ Պարսկաստանին. և ով որ կամենայ՝ կարող է միաբանիլ Ռուսաստանի հետ այս մեծ գործը գլուխ տանելու համար, որի միակ նպատակն է փրկել քրիստոնեաներին կատարեալ կործանումից. հակառակ դէպքում—Ռուսաստանը մենակ յանձն կ'առնէ վախճան տալ գործին:

— Այո՛, իհարկէ, այդ բոլորը շատ լաւ է, — պատասխանեց

կայսրը, — բայց ձեր ծրագիրը անկարելի է այլապէս գործ դնել՝ բայց եթէ դաշնակից պետութիւնների փոխադարձ և կատարեալ համաձայնութեամբ, աշխատենք ուրեմն Թուրքիայի հետ ունեցած բանազնացութիւններովս հարկաւոր եղած ժամանակը վաստկել փոխադարձ համաձայնութիւնների համար:

— Ձերդ մեծութիւն, ժամանակը վաստկելով մենք կորցնում ենք նորան անդառնալի կերպով: Յեղափոխութիւնը այնպէս կը տարածուի որ անհնարին կը լինի նորա առաջն առնել: Երբ հրդեհը արծարծուած է, չէ կարելի՞ հանդցնել նորան, այլ պէտք է շինութիւնը քանդել: Ինչ որ այժմ այնպէս սաստիկ յուզում է հասարակական կարծիքը յօգուտ քրիստոնեաների, յետոյ կը կորցնէ իւր այժմեան նշանակութիւնը և ուրիշ մեկնութիւն կը ստանայ: Բացի սորանից, շատ կասկածելի է որ դաշնակից տէրութիւնները միաբան ներգործեն, ձեր մեծութեան հետ միասին. նոքա շատ են վախենում որ երկրորդական դերը չընկնի իրանց, ինչպէս որ ինքներդ այդ բանում համոզուեցաք. Բօնապարտի դէմ պատրաստուած դաշնակցութիւնը միայն պատերազմի դաշտում կարողացաւ կազմուիլ՝ անխուսափելի հանգամանքների ազդեցութեան տակ, այս պատճառով և յաջողեցաւ: Ընդհակառակն, այն բոլոր դաշնակցութիւնները որոնց մասին նախապէս երկար դատողութիւններ էին լինում՝ արքունիքներում, կազմուելուց առաջ քանդուեցան: Ձեր մեծութիւնը Գանուբի ամիրից հեշտութեամբ կարող է կարգաւորել Արեւելքը. ոչ միայն եւրոպական պետութիւնները, այլ մինչև անգամ հարաւային Ամերիկան, որ ապստամբել է կենտրոնական իշխանութեան դէմ, կը զգայ ձեր քաղաքականութեան բարերար ազդեցութիւնը. բայց ոչինչ լաւ բան չէ կարելի սպասել եթէ բուռնականանք թղթեր ուղարկելով. պէտք է ներգործել:

Այս բոլոր համոզել խօսքերը չկարողացան ազդել կայսեր վրայ: Յեղափոխութիւնը զարհուրելի ուրուականի պէս բարձրացել էր շատ տեղերում՝ Սպանիայում, Նեապօլում, Պիէմօնտում: Նորան տեսնում էին մինչև անգամ այնտեղ ուր ամենեւին չկար, հաւատացնելով թէ յեղափոխականները սպասում են միայն որ տէրութիւնները իրար դիպչին, որ նոցա վրայ յարձակուին, իւրաքանչիւրի վրայ առանձին, և այս պատճառով կայսրը փրկութիւնը տեսնում էր միայն տէրութիւնների փոխադարձ համաձայնութեան, նոցա միաբան դաշնակցութեան մէջ: Բայց բանն այն է որ այդ տէրու-

Թիւններից Աւստրիայի և Անգլիայի շահերը, ինչպէս և այսօր, պահանջում էին որ Թուրքիայի պետութիւնը կանգուն մնայ և ինչպէս այսօր, յիշեալ պետութիւնները հուսաւ չէին ընծայում Ռուսաստանի անշահասէր քաղաքականութեանը: Այսպէսով ռուսաց պատերազմական միջամտութիւնը արեւելեան գործերում յետաձգուեցաւ մինչև Նիկողայոս կայսեր ժամանակ, և Ալէքսանդր Ա տեղի տալով եւրոպական քաղաքականութեան ազդեցութեանը, ստիպուեցաւ, թէև ակամայ, անօգնական Թուրքիւ յոյներին: Եթախորդ հանգամանքները, աղաղակեց նա, չեն թոյլ տալիս ինձ հետեւիլ իմ սրտի ցանկութեանը և համոզմանը:

Է.

Այսպէս ուրեմն Յոյները այժմ իրանց սեպհական ջանքերով և զոհաբերութիւններով պիտի ապացուցանէին աշխարհին թէ արժանի են այն անկախութեանը որին ձգտում էին: Ծովի վրայ նոքա ոչ միայն հաւասարվում էին Թուրքերին, այլ մինչև անդամ դերազանց էին նոցանից. նոցա նաւատորմին, որ որոշեալ ծրագրի համեմատ էր ներդրածում, առաջնորդում էր մի առանձին մասնաժողով որ նստում էր Հիդրա կղզում: Թէև նոցա փոքրիկ նաւերը չէին կարող բաց պատերազմ տալ Թուրքերի պատերազմական նաւերի հետ, բայց վտանգաւոր էին այս վերջինների համար իրանց գաղտագողի և յանկարծական յարձակմամբ, մանաւանդ հրձիգ նաւակները, որոնց միջնորդութեամբ ճարտար և աներկիւղ յոյն նաւաստիները օդն էին բարձրացնում թշնամիների նաւերը: Ընդհակառակն, ցամաքի վրայ աւելի դժուար էր առանձին խմբերի առաջնորդների ընդհանուր ծրագրի և մէկ հրամանատարի իշխանութեանը հնազանդեցնել: Ամէն մարդ որ յաջողում էր մի զինաւորուած խումբ կազմել զիւղացիներից, հովիւներից և աւազակներից, իւր ազատ կամքով էր ներդրածում և հրամանատարի անուն էր կրում իւր վրայ: Միայն երբ 1821ի յունիսին երեւեցաւ Մորէայում Դեմետրիոս Խալիլանտին, նա հրատարակուեցաւ արխիստարատիգ կամ զլաւոր հրամանատար բոլոր ցամաքային զօրութեան, յաջողեցաւ կանոնաւոր կերպով պաշարել Թուրքերի բռնած բերդերը և վերջապէս ստիպեց նոցա անձնատուր լինել: Այսպէս օգոստոս ամսին յոյների ձեռքն ընկան Մանէնքազիան և

Նավարինը, իսկ հոկտեմբերին նոքա յաջողեցան առնել Մօրէայի զլիսաւոր քաղաքը, Տրիպօլիսը, և անխնայ կոտորեցին բոլոր մահ-մէտականներին:

Այս մի և նոյն ժամանակ օրինաւոր կառավարութեան հիմը դրուեցաւ Յունաստանում. թէև այստեղ էլ բանը առանց երկպառակութիւնների չվերջացաւ, որովհետև Ղեմետրիոս Իպսիլանտիին ախոյեան հանդիսացաւ Աղէքսանդր Մալքոօօրդատօն: Արդոսում դումարուեցաւ ազգային ժողով, որ շուտով իւր նիստերը փոխադրեց Պիադա, նախնի Եպիդաւրոսի մօտ, և այս պատճառով Եպիդաւրեան ազգային ժողով անուանուեցաւ: Այստեղ յուն վարի 1ին 1821ին հանդիսաւոր կերպով հրատարակուեցաւ Յունաստանի անկախութիւնը և մինչև կռուի վերջանալը հասարակապետական կառավարութիւն սահմանուեցաւ: Վարչական իշխանութիւնը յանձնուեցաւ հինգ անդամներից բաղկացած մասնաժողովի, իսկ օրէնսդրականը — 70 երեսփոխաններից կազմուած ժողովի, վարչութեան նախագահ դարձաւ Մալքոօօրդատօն, օրէնսդիր ժողովի նախագահ — Իպսիլանտին: Թէև այս ձևով կազմուած կառավարութիւնը շատ զէպքերում չէր կարող իւր իշխանութիւնը բանեցնել և այնքան էլ զօրութիւն չունէր որ իւր բոլոր որոշումները կարողանար դորձ դնել, այնու ամենայնիւ. նորա զոյութիւնը բաւական երաշխաւորութիւն էր ապստամբութեանը ոյժ և յարատեւութիւն տալու: Նա կազմեց կանոնաւոր հետեակ զօրքերի կամ տակտիկների գունդ, իսկ Եւրոպայից եկած կամաւոր զինուորները կազմեցին հելլենասէրների գունդը՝ վերահսկէրդցի զենեւալ Նօրմանի հրամանատարութեան ներքոյ:

Աներկիւղ վստահութեամբ և յոյսերը Աստուծոյ վրայ դնելով զիմաւորեցին յոյները 1822 տարին, թէև սկզբում նոցա դաշնակից Ալի վաշայի անկումը մեծ վտանգ էր սպառնում ապստամբութեանը, որովհետև օսմանեան զօրքերը որ մինչև այն ժամանակ Եանինի (Ալիի ամրոցի) պաշարմամբն էր զբաղուած, այժմ կարող էին գնալ Յունաստանի վրայ: Սակայն յոյների բաղդից Սուլիի քաջ բնակիչները, Մարիոս Բօցարիսի առաջնորդութեամբ, համարեա կէս տարի իրանց կրճերում պահեցին Եանինի նուաճող Ղուրչիդ փաշային, իսկ յոյները այդ միջոցին օգուտ քաղեցին հետզհետէ առնելու Կորնթոսի, Նավպլիայի և Աթէնքի բերդերը: Բայց այս յաջողութիւնները թանգ գնով դնեցին յոյները: Քիոս հարուստ ու ծաղ-

կած կղզին, որ միաբանել էր ապստամբների հետ, ապրիլ ամսին ենթարկուեցաւ օսմանեան նաւատորմի կատաղի յարձակմանը և բոլորովին քարուքանդ եղաւ: Քիոսի աւերումը, թուրքերի այս ամենամեծ չարագործութիւնը Յունաստանի յեղափոխութեան ժամանակ, ամբողջ քրիստոնէական աշխարհի ցաւակցութիւնը շարժեց դէպի յոյները և զղուանք դէպի թուրքերը: Քիոսի սպանուած և գերի վաճառուած բնակիչների թիւը զանազան կերպով է պատմուիւմ և յաճախ նաև չափազանցօրէն է ցոյց տրուիւմ. բայց որքան յայտնի է, աղէտալի անցքից յետոյ—յիշեալ կղզու վրայ, որ 100,000 բնակչից աւելի ունէր, մնացել էին միայն 900 հոգի: Սակայն յոյները իրանց յանդուգն սխրագործութեամբ այդ զաւանային վարմունքի վրէժն առին թուրքերից: Երկու հրձիգ նաւ, կոստանդին կանարիսի և Գէորգ Պեպլինիսի առաջնորդութեամբ, յունիսի 18ից դէպի 19ը գիշերով մտան օսմանեան նաւատորմի մէջ, որ դեռ Քիոսի առաջն էր կանգնած, և կրակ տուին ծովապետի նաւին, որ իւր բոլոր նաւաստիներով օդը բարձրացաւ. 2000 թուրքից աւելի կորան այդ գիշեր, որոնց թվում և կապուտան-փաշան:

Մի ուրիշ մեծ անյաջողութիւն ունեցան յոյները, երբ նոցա ամենալաւ զօրքերը, որոնք Մալքոօղատօի առաջնորդութեամբ մտել էին Եպիրոս՝ Սուլեցիներին օգնութիւն հասնելու համար, յուլիսի 16ին Արտայի մօտ ջարդուեցան Օմէր Վրիօնէ փաշայի զօրքերից: Այս պատերազմում տակտիկների գնդերը համարեա բոլորովին ոչնչացան. առաջինների զօրավարը, Տարէլան, պատերազմի դաշտումն ընկաւ, իսկ վերջինների հրամանատարը, գէներալ Նօրմանը, քիչ ժամանակից յետոյ մեռաւ նոյն կռվում ստացած վէրքերից: Բայց այս պատերազմի աղէտալի հետեւանքները փոքր ինչ մեղմացան Միսօլունգիի քաջ պաշտպանութեամբ, ուր Մալքոօղատօն ապաւինել էր իւր մնացած զօրքերի հետ: Զուր պաշարեց այս բերդը Օմէր Վրիօնէն մինչև 1823ի յունվար ամիսը, նա ստիպուեցաւ պաշարումը վերցնել՝ շատ մարդ և հրազէնքեր կորցնելով:

Ամենամեծ վտանգ եղաւ յոյների համար 1822ին՝ մի զօրաւոր օսմանեան բանակի արշաւանքը Դրամայի փաշայի առաջնորդութեամբ, որ Թերմոպիլից անցնելով մտել էր Պելոպոնէս և մինչև Արկոս էր հասել: Բայց պաշարի պակասութիւնը և դժուար պատճառով զօրքի մէջ ընկած հիւանդութիւնները ոչ միայն թուրքերի արշաւանքի առաջն առին, այլ և ստիպեցին նոցա յետ քաշուել: Այդ միջոցին

Թուրքերը ենթարկուելով յոյների շարունակ յարձակմանը, կորցրին իրանց բոլոր պատերազմական իրեղէնները և հազիւ մի մասը կարողացաւ կենդանի դուրս գալ Յունաստանի սահմաններէց:

Այս արշաւանքը Թուրքերի համար անյաջող ելք ունենալու գլխաւոր պատճառն եղաւ նոցա նաւատորմիդը, որ երկիւղ կրելով յոյների հրճիգ նաւերից չէր համարձակուի երեւիլ այնտեղ ուր նորա ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր: Այսպէսով 1822ի վերջին յոյները ամենեւին յաղթուած չէին, իսկ Թուրքերի ձեռքին ամբողջ Մօրէայում մնացել էր միայն երեք ամրոց. Պատրասը — հիւսիսում, Կօրօնը և Մօդօնը — հարաւում:

1823ը նոյնպէս յաջողութեամբ անցաւ յոյների համար: Թէև Թուրքերը իրանց բոլոր ջանք ու ճիգը Թափեցին ապստամբներին ամէն տեղ ճնշելու, բայց նոցա ձեռնարկութիւնները, ինչպէս ցամաքի այնպէս և ծովի վրայ, խորտակուեցան յոյների հերոսական դիմադրութեան առաջ: Մինչև անգամ յոյների մէջ տիրած անլիւսնութիւնը, որ բոլորում էր զօրաւոր կենտրոնական կառավարութեան պակասութիւնից, և ապստամբութեան առաջնորդների մէջ եղած տարաձայնութիւնները, որ այդպիսի հանգամանքներում համարեա միշտ տեղի են ունենում, չթուլացրին նոցա զօրութիւնները: Բացի սորանից Եւրոպայի համակրութիւնը ոյժ էր տալիս նոցա, աւելացնում էր նոցա համարումը իրանց սեպհական արժանաւորութեան մասին և յոյս էր տալիս նոցա ազատութեան սուրբ գործը յաջողութեամբ գլուխ տանելու: Ընդհակառակն Դուռը ապստամբութեան երրորդ տարուան վերջում արդէն սպառել էր իւր բոլոր միջոցները: Այնպիսի չնչին միջոցներով սկսուող ապստամբութեան դէմ Դուռը ոչինչ չկարողացաւ անել, ոչ սկզբում, երբ նորա դէմ բռնաբարութիւն և անգթութիւն էր գործ դնում, ոչ այժմ երբ նա փորձում էր ներգործել աւելի մեղմ միջոցներով բոլոր ապստամբներին ներել խոստանալով: Նորա դրամական վիճակը կարճ միջոցում թշուառ դրութեան մէջ էր ընկել: Սուլթանի Ֆիրմանով հպատակներին հրամայուեցաւ ներկայացնել զանձարանին բոլոր արծաթէ իրեղէնները, որոնց համար նոքա չնչին վարձատրութիւն ստացան: Բացի փողից, չկային նոյնպէս օրինաւոր նաւատորմի համար, իսկ ցամաքային զօրքի մէջ երբէք չէր կարելի կատարեալ վստահութիւն ունենալ ալբանացիների վրայ, որոնք ուր որ միայն հնար կար՝ աշխատում էին խանդարել Թուրքերի պատերազմական դիտաւորութիւնները, որպէս

զե պատերազմը ձգձգեն. բոլոր բուն տաճկական նահանգներում ժողովուրդը այնպէս վհատած էր, ննիչերինը այնպէս անկարգացել էին, տէրութեան եկամուտները այնպէս քչացել էին, որ անհնար էր մտածել բազմաթիւ նոր զօրք հաւաքել: Եւ սակայն կառավարութիւնը զգում էր որ այս չորրորդ արշաւանքի համար հարկաւոր է ամենամեծ ջանքեր գործ դնել, որովհետեւ եթէ այս արշաւանքն էլ միւսների պէս անպտուղ հետեանքներ ունենար, հազիւ թէ կարելի լինէր հինգերորդ արշաւանքի վրայ մտածել, երկնչելով որ մի՛ գուցէ բուն օսմանցիք ապստամբին, ապստամբութիւն որ աւելի վտանգաւոր կը լինէր կառավարութեան համար քան յուսական յեղափոխութիւնը: Այս ծանր հանգամանքների մէջ Դուռը ստիպուեցաւ իւր ամենագօրաւոր վասայի, իւր ամենավտանգաւոր գաշնակցի—Նզիպաոսի փոխարքայի օգնութեանը դիմել և առաջարկել նորան ցամաքային և ծովային զօրութեան հրամանատարութիւնը: Նորա կոստանդնուպօլսի գործակալը այս ծածուկ յանձնարարութեամբ ուղարկուեցաւ Քահիրէ, ուր փոխարքան ընդունեց նորան մեծ շքեղութեամբ՝ չծածկելով ամենեւին իւր փառասիրական դիտաւորութիւնները:

Բայց ի՞նչ օգնութիւն կարող էին սպասել միւս կողմից յոյները, որոնք քրիստոնէական խաչակիր արշաւանքի ունայն յոյսից յետոյ միայն մի երկդիմի չէզոքութիւն գտան Նւրուպայի կողմից, որ թողեց նոցա, ինչպէս որ ասում են, իրանց իւղէ մէջ տապալուիլ: Նոցա զօրութիւնները, որ համեմատաբար թոյլ էին, նոյնպէս սպառուած էին այժմ: Նոքա մէջոց չունէին ցամաքի վրայ մարդիկ ընդունել կանոնաւոր ծառայութեան մէջ, միջոց չունէին նաւատորմիլը պահպանել, որ պիտի սկսէր անշուշտ ծովային աւազակութեամբ պարապիլ, եթէ այս անօդնական զրութիւնը երկար շարունակուէր: Նոքա երբեմն նոյնքան կասկածելու տեղիք ունէին իրանց առաջնորդների հաւատարմութեան և անշահասիրութեան վրայ՝ որքան և Դուռը իւր վասայների վրայ: Պիլոպոնէսում այնպիսի դժտութիւն ընկաւ նոցա մէջ որ քիչ էր մնացել մոռանալ տար նոցա ընդհանուր ազգային գործը և բացի նորանից սպառնում էր զրկել նոցա եւրոպական աշխարհի համակրութիւնից. սոյն ինչ նոցա օգուտը պահանջում էր այնպիսի ընթացք բռնել, որ աւելի և աւելի արժանանային այդ համակրութեանը և արդարացի՝ քրիստոնէական աշխարհի միջամտութիւնը նոցա համար անկախութիւն պահանջելու:

Բարեբաղդաբար այդ ներքին անհամաձայնութիւնները մինչև այն-
տեղ չհասան որ կարողանային համակրութիւնը հակակրութեան
փոխել: Երկպառակութեան ոգին, որից արդարև զուրկ չեն յոյ-
ները, սերտ կապուած է նոցա ամենալաւ յատկութիւնների հետ,
նոցա աշխուժութեան, նոցա խելքի, նոցա անկախ բնաւորութեան
հետ, և այս յատկութիւնները նպաստում են զիմադրելու և յաղ-
թելու նորան: Որքան էլ ցաւով լինէին յոյների ներքին տարա-
ձայնութիւնները, այնու ամենայնիւ նոքա վերջիվերջոյ այնպիսի վախ-
ճան ստացան որ յաղթութիւնը այդ երկպառակութիւնների մէջ
մնաց քաղաքացիների և ոչ կէֆտերի, օրինաւոր իշխանութեան և
ոչ խռովարարների, կրթութեան ու խղճի և ոչ կոպիտ զօրու-
թեան կողմը: Այս պատճառով հասկանալի է որ Յունաստանը Եւրոպայի
կողմից համակրութիւն և օգնութիւն գտաւ հէնց այն ժամանակ երբ
Դուռը ամօթալի կերպով խոնարհում էր իւր վասալն առաջ և իւր
բոյսաների դէմ արեւելեան բռնակալութեան թարմ ու երիտասարդ
ոյժն էր կանչում: Բոլոր ապստամբութեան վճռական բռնէն, յոյ-
ների քաշած նեղութիւնների ամենաբարձր աստիճանը, նոցա փրկու-
թեան սկիզբը, և միևնոյն ժամանակ նոցա յեղափոխութեան և
վերածնութեան սերմն ու կենտրոնը պարունակվում են երկու կողմի
այս նոր յարաբերութիւնների մէջ. պէտք էր վճռել այն խնդիրը
թէ Յունաստանը արեւելքին պիտի պատկանի թէ արեւմուտքին: Եթէ
եզիպտական արշաւանքը յաջող ելք ունենար, նորա յաղթութիւնը
մահմէտականութեանը նոր յաղթանակ պիտի տար, իսկ քրիստո-
նէութեանը նոր նախադիմք: Բայց այդ չափազանց հակառակում էր
ժամանակի ոգուն: Հասկանալի է ուրեմն որ հէնց այդ հանգամանքը
արեւմուտքի համակրութիւնը պիտի սաստկացնէր դէպի այն ժողո-
վուրդը որին սպառնում էին ոչնչացնել և սերտ կապերով պիտի
կապէր Եւրոպային Յունաստանի հետ: Ժողովրդներից այդ համակրու-
թիւնը պիտի անցնէր կառավարութիւնների շրջանը և պիտի յոր-
դորէր նոցա վերջապէս լուսութիւնից անցնել դէպի խօսքը, և խօս-
քից դէպի գործը:

Դեռ եւրոպական պետութիւնները Յունաստանի անկախու-
թեան համար տուած պատերազմի վրայ շարունակում էին նայել
իրբւ և մի ապօրինի ապստամբութեան վրայ, որ նոցա հպատակները
սկսան բռնել յոյների կողմը և օգնել նոցա իրանց ձեռքը եղած
բոլոր միջոցներով: Գերմանիայում, Զուլիցերիայում, Իտալիայում,

Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Նիդերլանդիայում և Ռուսաստանում կազմուեցան «հելլենական ընկերութիւններ», որոնք օգնում էին յոյներին փող և պատերազմական պաշարներ ուղարկելով նոցա: Եւրոպայի ամենահարուտ երկիրը, Անգլիան, ամենահարուտ էլ նուիրատութիւններ արաւ, և մինչև անգամ 800,000 Ֆունտ ստերլինգ փոխ տուաւ յոյներին: Անգլիայի հռչակաւոր բանաստեղծ Լօրդ Բայրընը, բացի իւր ոգևորիչ երգերից, իւր անձն ու կայքը նուիրեց հելլենական անկախութեանը: Տփղոս լինելով իւր հայրենի երկրի սովորութիւններից և քաղաքականութիւնից, նա ծանապարհորդեց իտալիայի զանազան քաղաքները, բաւական ժամանակ մնաց Վենետիկ, ուր յաճախ գնում էր Սուրբ Ղազարու կղզին հայերէն լեզուն սովորելու համար: Անգլիայի ծանապարհորդները մինչև այժմ յաճախում են Միսթարեանց վանքը իրանց անմահ բանաստեղծի հայ ուսուցչի (Հ. Յարութիւն Ագերեան) պատկերը տեսնելու: 1823ին Լօրդ Բայրընը թողեց այս խաղաղ կեանքը յոյներին օգնելու նպատակով. նա գնաց ուղղակի Միսօլունգի, բայց 1824ին փետրվարի 19ին մահը անժամանակ խլեց նորան աշխարհից, այնպէս որ նա չյաջողեցաւ արդարացնել այն յոյսերը որ սպասում էին նորա ներկայութիւնից: Անգլիայի առաջին բանաստեղծի Յունաստանի ազատութեան համար ցոյց տուած ոգևորութիւնը և անձնազոհութիւնը մեծապէս նպաստեց գործի յառաջադիմութեանը Անգլիայում, ուր հասարակական կարծիքը պիտի ստիպէր վերջապէս կառավարութեանը անօգնական չթողնել յոյներին իրանց հերոսական ջանքերի մէջ:

Այս ծանր հանգամանքներում սուլթանը, ինչպէս արդէն յիշեցինք, վճռեց ղիմել Եգիպտոսի Մէհմէդ-Ալի փաշայի օգնութեանը, չնայելով որ նա երկնչում էր որ դորանով իւր զօրաւոր փասալը աւելի ևս կը զօրանայ: Մէհմէդ-Ալին իւր տասնհինգ տարուան գործունեայ և խելացի կառավարութեան ընթացքում այնպէս զօրացել էր որ իւր զօրքի և նաւատորմի շնորհով իրօք անկախ էր Դունից. եթէ նա վճռեց այժմ սուլթանի խնդրքի համաձայն ապառել նորան իւր նեղ դրութիւնից, այդ միայն նորա համար էր որ նորան խոստացել էին այդ օգնութեան փոխարէն Կիպրոս և Կրետէ կղզիները Եգիպտոսի հետ միացնել, իսկ նորա Իբրահիմ որդուն Մօրէայի վրայ փոխարքայ կարգել: Այս պատճառով Իբրահիմը, որ արդէն ցոյց էր տալիս իւր զինուորական ընդունակութիւն-

ները, 1824ին ամառը պատուէր ստացաւ եգիպտական ծովային և ցամաքային զօրութիւնները տանել յոյների դէմ: Այնուամենայնիւ 1824 տարին բաւական յաջող անցաւ յոյների համար. թէև նոքա չկարողացան արգելք լինել օսմանցոց խոսքով փաշա ծովապետին Փսարա կղզին առնել և աւերել, բայց այդ բանի վրէժը առին մի քանի անգամ յարձակուելով տաճկական և եգիպտական նաւատորմիղների վրայ և յաղթելով նոցա հիլլրայի Միաուլիսի առաջնորդութեամբ. թուրքերի զանազան փորձերը Յունաստանի խորերը մտնելու նոյնպէս անյաջող ելք ունեցան:

Սակայն իրերի դրութիւնը Յունաստանում բոլորովին կերպարանափոխ եղաւ, երբ 1825ին փետրվարի մէջ իբրահիմը իւր զօրքը հանեց Մօրէա կղզին և Մօրօնը ու Կօրօնը ապաստելով տիրեց Նափարին բերդին: Բոլոր շրջակայ դաշտերը ընկան եգիպտացոց ձեռքը, որոնց հետ յոյները չվստահացան պատերազմ սկսիլ և քաջութեամբ պաշտպանեցին միայն լեռները և ամուր տեղերը: Այն միջոցին երբ իբրահիմը անգլիաբար աւերում էր Մօրէան, Բէշեօ փաշան տաճկական զօրքերով մօտեցաւ Միսօլունգիին և երրորդ անգամ պաշարեց այս բերդը, որ երկու անգամ դիմացել էր թուրքերի պաշարմանը: Յոյները քաջութեան հրաշքներ գործեցին Միսօլունգիի այս երրորդ պաշտպանութեան ժամանակ, բայց օսմանեան զօրքերը հրաման էին ստացել անշուշտ քաղաքն առնել. յոյների դժբաղդութիւնից 1826ի սկզբին իբրահիմ փաշան էլ իւր զօրքերի մի մասով պաշարողներին օգնութիւն եկաւ: Բերդը բոլորովին շրջապատուեցաւ, նորա յարարելութիւնը կտրուեցաւ և ծովի կողմից, այնպէս որ էլ ոչինչ պաշար չէր կարողանում ստանալ: Սորանից ծագած սովը բերդապահ զօրքերին ստիպեց այս երկուսից մէկը ընտրել, կամ անձեռտուր լինել կամ թշնամիների միջով ճանապարհ բաց անել: Յոյները վերջինը ընտրեցին, և ապրիլի 22ին բազմութեամբ դուրս եկան բերդից. միայն 2000 մարդ թուրքերի միջեց անցնելով ապատուեցան, մնացածներից որը սպանուեցան, որն էլ իրանց ձեռքով կրակ տուած վառօդի աշտարակի հետ միասին օդը բարձրացան: Գերմինուսի ասելովը, Միսօլունգիի պաշարման և անկման ժամանակ յոյների կատարած քաջութեան գործերը Թուրքիայի գրիչն են պահանջում, որպէս զի նոցա յիշատակը անջնջելի մնայ ապագայ սերնդների սրտում: Միսօլունգիի ողբայի անկումից յետոյ Յունաստանի վիճակը յուսահատական էր երևում:

բայց երբ թշուառութիւնը իւր ամենաբարձր կէտին հասաւ, օգնութիւնն էլ երևեցաւ: Յոյն ժողովուրդը իւր երկարատեւ և վառաւոր կռուով ցոյց տուեց թէ արժանի է այն անկախութեան որի համար նա զէնք էր բարձրացրել: Անդլիան և Ռուսաստանը, որոնց հետ շուտով միացաւ և Ֆրանսիան, օգնութեան ձեռք կարկառեցին յոյներին, և այնուհետեւ յունական խնդիրը պիտի վճռուէր ոչ միայն զէնքով՝ այլ և քաղաքագիտական ճանապարհով:

Ը.

Գալով Անդլիային, պէտք է ասել որ այդ երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականութիւնը փոխուեցաւ այն օրից երբ արտաքին զործերի նախարարութիւնը անցաւ Կանինգի ձեռքը (1822ի վերջերը): Նորա ընտրողական սկզբունքի առիթով յայտնած նշանաբանը— liberty, civil and religious, all over the world (քաղաքական և կրօնական ազատութիւն ամբողջ աշխարհում), բեղմնաւոր ցօղի նման իջաւ մարդկանց մտքերի վրայ, որ թմբել էին Մէտտէրնիսի անշարժութեան սկզբունքների ազդեցութեան ներքոյ: Կանինգի նախորդը, Լօրդ Կէստլրին, համամիտ ու համաձայն լինելով Մէտտէրնիսի հետ, յոյների ապստամբութեան վրայ նայում էր իբրեւ մի յանցաւոր խռովութեան վրայ օրինաւոր իշխանութեան դէմ, և իւր ձեռքից եկած հնարները զործ էր դնում որ որքան կտրել է շուտով ապստամբութեան առաջն առնուի: Ընդհակառակն Կանինգը, թէև նոյնպէս համապաշտ էր որ Թուրքիայի զոյուութիւնը անհրաժեշտ է եւրոպական հաւասարակշռութեան համար, բայց մի և նոյն ժամանակ ընդունում էր որ քաղաքականութեան շահերը չպէտք է մոռացութեան տան ընդհանուր մարդասիրութեան շահերը: Յուսոյ առաջին ճառագայթը փայլեցաւ յոյների համար այն ժամանակ՝ երբ Կանինգը Արևելքում գտնուող անդլիական նաւերին պատուէր ուղարկեց ամենախիստ չէզոքութիւն պահպանել երկու պատերազմող կողմերի՝ այսինքն ինչպէս թուրքերի, այնպէս և յոյների վերաբերութեամբ: Այս կարգադրութիւնը մի քանի արքունիքների ղայրոյթը զրգուեց Անդլիայի նախարարի դէմ, որ համարձակում էր նոցա սկզբունքների հակառակ դնալ: Զուր եղան նոցա բոլոր մեքենայութիւնները Կանինգին իշխանութիւնից զրկելու. իւր խնդրով և իւր զարմանալի պերճախօսութեամբ նա

ուչ միայն իւր հակառակորդներին լռեցրեց, այլ և իւր կուսակիցներին թիւը աւելացրեց պարլամէնտում: Երբ 1827ի սկզբում նախարարութեան նախագահ Լօրդ Լիվէրպուլը հիւանդութեան պատճառով ստիպուեցաւ իւր պաշտօնից հրաժարուիլ, թագաւորին ուրիշ ընտրութիւն չէր մնում անել՝ բայց թէ Կանինգին նշանակել նորա տեղ: Տօրիների (պահպանողական) կուսակցութեան պատկանող նախարարները խնայեց հրաժարական տուին, կարծելով թէ անկարելի կը լինի Կանինգին նոր նախարարութիւն կազմել առանց իրանց մասնակցութեան, բայց նոքա չարաչար սխալուեցան: Թէև Կանինգը իսկապէս տօրիների կուսակցութեանն էր պատկանում, բայց իւր ազատական սկզբունքներով շատ կողմից մօտենում էր վիգերին (յառաջադէմ կուսակցութեանը), ուստի և չղձուարացաւ այս վերջիններից մի քանիսին ընդունել իւր նոր կազմած նախարարութեան մէջ. և գուցէ Կանինգի ամենամեծ ծառայութիւնը անգլիական պատմութեան համար այն եղաւ՝ որ նա խորտակեց տօրիների անշարժութիւնը և տօրիներին ու նոցա սկզբունքներին նորից տուեց այն ազդեցութիւնը որ նոքա կորցրել էին Նապօլէոնի պատերազմների ժամանակ:

Այդ միջոցներում Ռուսաստանումն էլ մի մեծ փոփոխութիւն եղաւ: 1825ին նոյեմբերի 19ին Աղէքսանդր Ա անակնկալ մահով վախճանում է Տազանթօղում, ուր ուղեկից էր եղել հիւանդ կայսրուհուն, և նորա տեղ նստում է Նիկողայոս եղբայրը, որովհետև Աղէքսանդր անգլաակ էր: Յայտնի են այն անկարգութիւնները և արիւնհեղութիւնը որ տեղի ունեցաւ մայրաքաղաքում նորընտիր կայսեր գահ նստած օրը: Աւստրիայի արտաքին գործերի նախարարը, իշխան Մէտէրնիխը, որ դեռ ևս չարագուշակ ոգու պէս իւր թեւերը տարածում էր քաղաքական հօրիւղոնի վրայ, բարձրաձայն յայտնեց թէ երիտասարդ կայսրը՝ որ հազիւ թէ զսպել էր ներքին յեղափոխութիւնը և զբաղուած էր երկիրը խաղաղացնելով, ժամանակ չի գտնիլ արտաքին քաղաքականութեան վրայ ուշադրութիւն դարձնելու: Աղէքսանդր Աից դեռ փոքր ինչ երկիւղ կրում էր Մէտէրնիխը, որովհետև ճանաչում էր նորան և այն ազդեցութիւնը որ ունէր նորա վրայ Կապօղիսարիան, և այս պատճառով ամէն տեսակ խաղախութիւններ գործ դրեց և յաջողեցաւ այս վերջինին կայսեր պալատից հեռացնելու, — բայց այժմ, իւր սովորական յանձնապատասխանութեամբ, նա կարծում էր թէ անպայման ներգործութիւն

կ'ունենայ ռուսաց արքունիքի վրայ: Թուրքիան զրգռուելով Վեննայի արքունիքից, սպառնալի զիրք էր բռնել Ռուսաստանի վերաբերութեամբ, իսկ Պարսկաստանից, ուր իշխում էր այն ժամանակ անգլիական կուսակցութիւնը, այնպիսի համբաւներ էին գալիս, որոնց դժուարանում էին հաւատալ Պետերբուրգում:

Բայց այս անգամ Աւստրիայի ամենակարող և ամենազէտ նախարարը խաբուեցաւ իւր ակնկալութիւնների մէջ. նորան հաւասարապէս անծանօթ էին նոր կայսեր բնաւորութիւնը և Անգլիայի գաղտնի դիտաւորութիւնները: 1826ին օգոստոսի 22ին Մոսկվայում կատարուեցաւ կայսեր թագադրութեան հանգէսը: Այս առիթով եւրոպական պետութիւնները շտապեցան ուղարկել իւրանց ներկայացուցիչները Ռուսաստանի երկրորդ մայրաքաղաքը կայսեր գահակալութիւնը շնորհաւորելու: Անգլիայի արքունիքը այդ բանի համար ընտրեց Ծերունի Վէլինգտօնին, որի վրայ մեծ համարում ունէր ամբողջ Եւրոպան և որ անձամբ ծանօթ էր Նիկողայոս կայսեր: Մի և նոյն ժամանակ զուքս Վէլինգտօնին գաղտնի յանձնարարութիւն տրուեցաւ ռուսաց արքունիքի հետ բանադնացութիւն սկսել յուսական խնդրի վերաբերութեամբ: Թէև Ռուսաստանը, իւր աւանդական քաղաքականութեանը հետեւելով, դժուարանում էր թոյլ տալ որևէ օտար պետութեան միջամուտ լինել իւր Թուրքիայի հետ ունեցած յարաբերութիւնների մէջ, բայց այստեղ զործը այնպիսի խնդրի վրայ էր որ ամբողջ Եւրոպայի հետաքրքրութիւնն էր շարժում, և այս պատճառով, ապրիլի 4ին 1826ին Նիկողայոս կայսրը իւր ստորագրութեամբ վաւերացրեց Պետերբուրգում այն պայմանագիրը, որով երկու պետութիւնները բնդունում էին Յունաստանի նոր թագաւորութիւնը և որոշում էին հարկ եղած ժամանակը զէնքի զօրութեամբ ստիպել Դրանը այս վճիռը բնդունելու:

Դեռ Պետերբուրգի պայմանագիրը յայտնի չէր քաղաքական աշխարհին որ Ռուսաստանը նոր բանադնացութիւններ սկսաւ ուղղակի Թուրքիայի հետ: Այս բանադնացութիւնները տեղի ունեցան Բէսարաբիայի Ակկէրման քաղաքում և աւարտուեցան 1826ի սեպտեմբերի 26ի դաշնադրութեամբ, որի զօրութեամբ Դուռը ստիպուեցաւ մեծամեծ զինջութիւններ անել: Պատերազմի վտանգներից ազատուելու համար սուլթանը համաձայնեցաւ կատարել այնպիսի պահանջողութիւններ՝ որոնք միայն դժբաղդ պատերազմից յետոյ դնում են մի պետութեան վրայ: Դաշնադրութեան զօրու-

Թեամբ Մօլդավիային և Վալաքիային Թուրքիայից անկախ վարչութիւն էր շնորհվում, իւրաքանչիւր նահանգ պիտի ունենար իւր առանձին իշխանը, եօթը տարի ժամանակով ընտրուած, և մի դիւան կամ գերագոյն ժողով երկրի ազնուականներից կազմուած: Նշանակած ժամանակամիջոցը անցնելուց յետոյ, իշխանները կարող էին նորից ընտրուիլ. Դուռը իրաւունք չուներ իշխանութիւնից զրկել նոցա առանց ռուսաց կառավարութեան հաճութեանը: Նոյն արտօնութիւնները սահմանուեցան և Սերբիայի իշխանութեան համար: Բացի սորանից Ռուսաստանը պիտի ստանար Սև ծովի արևելեան ափը և առանձին արտօնութիւններ իւր վաճառականութեան համար ինչպէս նոյն ծովի վրայ, այսպէս և Թուրքիայի ներքին նահանգներում: Մէտէրնիխը ուրախանալով որ դաշնագրութեան մէջ Յունաստանի մասին ոչինչ խօսք չկայ, յորդորեց Դրանը անյապաղ կատարել ռուսաց արքունիքի չափաւոր պահանջողութիւնները: Եւ արդարև Թուրք զօրքերը իսկոյն դուրս եկան Դանուբեան իշխանութիւններից, և Սերբիայի երեսփոխանները, որ այնքան ժամանակ բանդարկուած էին մնացել, ազատութիւն գտան: Դուռը յանձնառու եղաւ դաշնագրութեան միւս պայմաններն էլ ամենամեծ ճշտութեամբ կատարելու:

Հէնց որ Ակկերմանի դաշնագրութիւնը երկու կողմերի ստորագրութեամբ վաւերականութիւն ստացաւ, յայտնուեցաւ և դուքս Վէլինգտօնի ու կոմս Նէսէլրօդի ապրիլի 4ին ստորագրած պայմանագրութիւնը: Իշխան Մէտէրնիխի կատաղութեան չափը չկար, երբ իմացաւ յիշեալ պայմանագրութեան բովանդակութիւնը: Եթէ նա չէր խառնուել Ակկերմանի բանագնացութիւնների մէջ, այդ նորահամար էր միայն որ վստահ էր թէ Ռուսաստանը չի խառնուիլ Յունաստանի գործերի մէջ: Նա փորձեց կրկնել ռուսաց արքունիքին այն խարդախ խօսքերը՝ որոնցով սովոր էր միապետական կառավարութիւնների աչքը վախեցնել, թէ յոյները ապստամբներ են որոնք չեն ուզում ճանաչել իրանց օրինաւոր տիրոջ իշխանութիւնը, և պաշտպանելով նոցա մենք խրախուսում ենք յեղափոխականներին ընդհանրապէս և մերերին մասնաւորապէս. բայց խաղը հնացած էր, և Մէտէրնիխը քաղաքագիտական մեծ հարուած կրեց: Յունաստանի խնդրի նկատմամբ Աւստրիան միակ դաշնակիցը մնաց Թուրքիային, որին չկարողացաւ մի էական օգնութիւն հասցնել:

Թուրքիան որ այնքան զիջողութիւն էր ցոյց տուել Ակկերմանի

բանազնացութիւնների ժամանակ, այժմ ընդհակառակն ամենամեծ յամառութեամբ մերժում էր եւրոպական պետութիւնների միջամտութիւնը Յունաստանի գործերի մէջ: Նա տեսնում էր թէ ինչ ողբալի դրութեան մէջ էին յոյները Միսսլունդի ընկնելուց յետոյ: Մինչ իբրահիմը եղիպտական զօրքերով քարուքանդ էր անում Մօրէան, Բէշեդ փաշան Աթէնքի վրայ դնալով՝ պաշարեց Ակրոպօլիսը, և այս վերջինը, 1826ի ընթացքում և յաջորդ տարուան սկզբում, արիւնահեղ կռիւների տեսարան էր ներկայացնում: Այս արտաքին անյաջողութիւնների վրայ, Յունաստանի դժբաղդութիւնից, աւելացան և ներքին երկպառակութիւնները: Չնայելով որ Յնէաում կար մի կառավարութիւն և մի ազգային ժողով, Կօլօկօտրօնիսը մի ուրիշ կառավարութիւն և ուրիշ ազգային ժողով կազմեց Գելիպօլում՝ հակառակ առաջինին: Բայց բարեբաղդաբար այս դժուրութիւնը, որ սպառնում էր ներքին պատերազմներ առաջացնել, Լօրդ Կօկրէնի և զենեալ ձորձի ջանքերով շուտով վերացաւ: Սոքա երկուան էլ 1827ին երեւցան Յունաստանում, առաջինը յոյն նաւատորմի հրամանատարութիւնն ընդունելու, երկրորդը յունական ցամաքային զօրքերին առաջնորդելու: Նոցա աշխատութեամբ երկու ազգային ժողովները միացան Թրեզէնում մի ընդհանուր ժողովին՝ բոլոր Յունաստանի համար. իսկ ժամանակաւոր խնամակալի ընտրութեամբ բարեկարգ կառավարութեան սկիզբը դրուեցաւ: Պետութեան ժամանակաւոր կառավարչի ընտրութիւնը ընկաւ կոմս Յովհաննէս Կապօղիստրիայի վրայ, որ այս պաշտօնն ընդունելուց յետոյ (ապրիլ 11, 1827), խոստացաւ դալ Յունաստան թէնէվից, ուր նա բնակում էր այն ժամանակ: Այժմ Կօկրէնի և ձորձի զործունէութիւնից հրաշքներ էին սպասում. բայց նոցա առաջին ձեռնարկութիւնը, որ էր Ակրոպօլիսը պաշարումից ազատել, անյաջող ելք ունեցաւ. Բէշեդ փաշայի զօրքերը մեծ ջարդ տուին յոյներին, և այս պատճառով Ակրոպօլիսը յուլիսի 2ին սախպուեցաւ անձնատուր լինել թուրքերին: Նորից տարաձայնութիւններ ծագեցան յոյների մէջ, և իրերի վիճակը սպառնում էր աւելի ևս վատանալ, եթէ դրսից օգնութիւն հասնողներ չլինէին: Բայց հէնց այդ միջոցին Անգլիայի, Ռուսաստանի, և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները Լօնդօնում կազմեցին մի դաշնադրութիւն (յուլիսի 6, 1827), որով երեք պետութիւնները պարտաւորվում էին վերջ դնել յոյների տուած կռուին թուրքերի դէմ և որի համաձայն հարկաւոր պատուէրներ ուղարկուեցան իրանց

Արևելքում ունեցած նաւատորմիւնների հրամանատարներին: Վերոյիշեալ զաշնադրութիւնը Կանինգի վերջին փառաւոր զործն եղաւ կառավարութեան ծանր բեռը և տօրիների դէմ տուած կոխը այնքան մաշել էին այս երևելի պետական անձին որ 1827ի ապրիլի 8ին վախճանեցաւ:

Մինչ Լօնդօնի զաշնադրութեամբ նոր փոթորիկ էր պատրաստուում Թուրքիայի դէմ, այս վերջին պետութիւնը ենիչլիներին կոտորելով ինքն իրան այնպիսի մեծ հարուած տուեց որ նորա պատերազմական զօրութիւնները բոլորովին խանգարուեցան ու թուլացան: Ենիչլիները վաղուց արդէն կորցրել էին իրանց նշանակութիւնը: Այս պրետորականները որ երբեմն քրիստոնեաների սարսափն էին, այժմ գուցէ միայն սուլթանի համար զարհուրելի էին, որին չէին թոյլ տալիս ամենակարեւոր վերանորոգութիւնները մտցնել երկրի մէջ: Սուլթան Սէլիմ Գ, որ փորձել էր եւրոպական կարգեր մտցնել տաճկական զօրքի մէջ, իւր գահն ու կեանքը կորցրեց, և սուլթան Մահմուդը իւր հերթին նոյնպէս շատ անգամ անհնապանութեան նշաններ տեսաւ ենիչլիների կողմից: Սակայն համոզուած լինելով թէ միայն զինուորական վերանորոգութիւնը իւր կայսերութեանը կարող է առաջուան զօրութիւնը տալ, վճռեց երկրորդ փորձն անել, զգուշութեամբ պատրաստելով այդ զործի համար հարկաւոր եղած բոլոր միջոցները և իւր կողմը զբաւելով ուլեմներին ղօրքին և թնդանօթաձիգ զինուորներին: Երբ ենիչլիները իմանալով սուլթանի պատուէրը իրանց վերանորոգութեան մասին սովորականի պէս ապստամբեցան, Մահմուդը հրաման հանեց (1826ի յուլիսի 17ին) բոլորովին ջնջել նոցա և հաւատարիմ մնացած զօրքերի օգնութեամբ իւր միտքը զրաժը կատարեց ամենամեծ հաստատամտութեամբ: Դիւսէին փաշայի ճարտարութեամբ ապստամբները նաւահանդիսորը քշուեցան և թնդանօթներով կոտորուեցան: Բոլոր անձնատուր եղողները անխնայ սպանուեցան, մինչև անգամ նոքա որոնք մի որևիցէ յարաբերութիւն ունէին ենիչլիներին հետ: Բայց այսպիսի արմատական վերանորոգութիւնը թուրացրեց պետութեան զօրութիւնը, իսկ նոր կարգաւորեալ զօրք կազմելու համար երկար ժամանակ էր պահանջվում: Յամաքային զօրութեան պէս սպառուել էր և նաւատորմի զօրութիւնը յոյների դէմ տուած երկարատև պատերազմներում, և Գուռը, կարծես, բոլորովին զրկուել էր պաշտպանութեան միջոցներից:

Զնայելով իւր նեղ դրութեանը, սուլթանը յամառութեամբ մերժեց օտար պետութիւնների միջամտութիւնը յունական դործերի մէջ, և այս պատճառով երեք դաշնակից տէրութիւնների նաւատորմիղները, Կօդրինդտօնի, Րինիի և Յէլիգէնի առաջնորդութեամբ, եկան Կանդնեցան Նավարինի անցքի առաջ, ուր գտնվում էր Կղիպտա—տաճիական նաւատորմիղը: Քրիստոնէայ ծովապետները ոչ պատուէր և ոչ դիտաւորութիւն ունէին յարձակուելու թուրքերի վրայ, և այս մտքով անգլիական կառավարութեան յայտնած կարծիքը՝ թէ Նավարինի ծովամարտը մի պակաս իրողութիւն է (untoward event), բոլորովին անկեղծ էր. բայց ի՞նչպէս կարող էին երկու թշնամի նաւատորմիղներ երկար ժամանակ դէմ առ դէմ կանդնել առանց միմեանց վրայ յարձակուելու: Ասում են թէ մի օսմանցի նաւ առաջին անգամ թնդանօթ արձակեց Փրանսիական նաւի վրայ. ինչ և իցէ, հոկտեմբերի 20ին 1827ին մի սարսափելի ծովամարտ տեղի ունեցաւ Նավարինի առաջ, որ չորս ժամ տեւեց: Զնայելով որ թուրքերը կատաղաբար պաշտպանեցին իրանց, այնու ամենայնիւ չկարողացան դիմանալ դաշնակիցների գերազանց զօրութեանը, և նոցա նաւատորմիղը բոլորովին ցիր ու ցան եղաւ: Այն ժամանակ Իբրահիմը զինադադար խնդրեց ծովակալներից, խոստանալով իւր զօրքերը հանել Մօրէայից հէնց որ այդ բանի համար պետք եղած միջոցները ստանայ: Ընդհակառակն, սուլթանը սաստիկ կատաղեցաւ, և գոռոզութեամբ մերժեց բոլոր միջնորդութեան առաջարկութիւնները: Երեք պետութիւնների հետ կապած բոլոր դաշնադրութիւնները լուծուած համարելով և նոցա դեսպաններին ստիպելով Կոստանդնուպօլսից դուրս գալ, Մահմուդը իւր բարկութեան թոյնը զլխաւորապէս Ռուսաստանի վրայ թափեց, որի հետ պատերազմը անխուսափելի էր երևում նորան, և 1827ի դեկտեմբերին այնպիսի վերաւորել խաթի—շէրիֆ հրատարակեց յիշեալ պետութեան դէմ, որ պատասխանը միայն պատերազմ կարող էր լինել: Եւ յիշաւ յաջորդ տարին տարիլի 14ին Ռուսաստանը պատերազմ հրատարակեց թուրքիայի դէմ, և իսկոյն իւր զօրքերը ուղարկեց Դանուբեան իշխանութիւնները:

Մեր նիւթից դուրս է այս պատերազմի պատմութիւնը. կը յիշենք միայն համառօտապէս պատերազմին յաջորդող խաղաղութեան պայմանները, որոնք մասամբ 1856ի խաղաղութիւնից յետոյ էլ անխախտ մնացին: Դիւրիչի յաջողութիւնները Դանուբի վրայ և

բումբիկայում և Պասկեվիչի յաղթութիւնները Հայաստանի դաշտերում յուսահատ դրութեան մէջ ձգեցին Դրանը, որին այլ ևս ուրիշ ընտրութիւն չէր մնում անել բայց եթէ ընդունել Պրուսիայի միջնորդութիւնը խաղաղութիւնը վերականգնելու համար: Գեներալ Սիւֆլինգի միջնորդութեամբ 1829ի ամսուուայ վերջը զինադադար եղաւ, որին շուտով հետեւեցաւ և հաշտութիւնը, որով հետեւ ուսաց արքունիքի առաջարկած պայմանները այնքոն ծանր չէին: Հաշտութեան ամենադժուար կէտը—այն է պատերազմական ծախքերի վարձատրութիւնը որոշուելուց յետոյ, երկու պետութիւնների ներկայացուցիչները սեպտեմբերի 2ին 1829ին ստորագրեցին Ադրիանուպօլսի դաշնագիրը, որով թշնամական յարաբերութիւնները վերջացան: Եւրոպական ճաճկաստանում տիրած երկրներէց Ռուսաստանը ստացաւ միայն Դանուբի բերանում գտնուած կըղզիները, բայց այն պայմանով որ նոցա վրայ չկառուցանեն ոչ բերդեր և ոչ ուրիշ պատերազմական շէնութիւններ. այսպէս նաեւ Ասիայում նա յետ դարձրեց Թուրքիային իւր տիրապետած տեղերը, բացի Սև ծովի արևելեան ափերի վրայ գտնուած բերդերից և Ախալքալայի փաշայութեան մի մասից իւր Ախալցխա և Ախալքալաք բերդերով: Մոլդովիայի և Վալաքիայի վերաբերութեամբ ոչ միայն նորոգուեցան Ակկերմանի դաշնադրութեան պայմանները, այլ և աւելի ևս ընդարձակուեցան, այն մոքով որ յիշեալ երկրների իշխանները պիտի ընտրուէին ցմահ և Դրանը միայն մի նշանակեալ տարեկան հարկ պիտի վճարէին. բացի սորանից, ոչ մի մահմէտական չէր կարող այնուհետեւ բնակութիւն հաստատել յիշեալ նահանգներում, և Դանուբի ձախ եզերքի վրայ գտնուած բոլոր բերդերը պիտի քանդուէին: Վերջապէս Ադրիանուպօլսի դաշնադրութեան մէջ աւելացաւ և մի յօդուած, որով Դուռը ընդունում էր Յունաստանի անկախութիւնը:

Իրօք Յունաստանի կատարեալ ազատութիւնը արդէն ձեռք էր բերուած Անգլիայի և Ֆրանսիայի միաբան գործակցութեամբ վերոյիշեալ պատերազմի ժամանակ: Կօդրինգտօն Անգլիայի ծովապետը իւր նաւատորմով երևեցաւ Աղէքսանդրիայի առաջ, և 1828ի օգոստոսի 8ին ստիպեց Մէհմէդ Ալին որ իւր Իբրահիմ որդուն յետ կանչէ. միևնոյն ժամանակ Մէզօն՝ Ֆրանսիայի գեներալը 14,000 մարդով մնաւ Մօրէա, որ հարկը ստիպած ժամանակը եզրկատա-

ցիներին քշէ յիշեալ Թերակղզուց: Այս պատճառով ԻրրաՀիմը ստիպուեցաւ դուրս գալ Յունաստանից և վերադառնալ Եգիպտոս:

Թ.

Օսմանեան և եգիպտական զօրքերը Յունաստանից դուրս գալուց յետոյ, կոմս Յովհաննէս Կապօղիստրիան, որ արդէն 1828ի սկզբից այստեղ էր գտնվում, կարող էր սկսել հաստատուն կարգերի հիմը դնել իւր ազատուած հայրենիքում: Բայց յոյների անհանգիստ բնաւորութիւնը մէկ կողմից և հովանաւոր պետութիւնների ոսոխութիւնը միւսից, շատ պիտի դժուարացնէին նորընտիր նախագահի գործը: Դրամական պակասութեան առաջն առին Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, հարկաւոր եղած գումարը փոխ տալով Յունաստանին, իսկ իւր իշխանութիւնը Կապօղիստրիան ամբարեց ժողովրդի օգնութեանը ղիմելով: 1829ի յուլիս ամսում նա գումարեց մի ազգային ժողով Արգոսում, որ իւր հաւանութեամբ հաստատեց նախագահի գործը դրած միջոցները երկրի բարեկարգութեան համար և նորա իրաւունքները ընդարձակեց: Բայց Կապօղիստրիայի կառավարութիւնը լոկ ժամանակաւոր կարող էր լինել, վասն զի հովանաւոր պետութիւնները վճռեցին միապետական իշխանութեան ձեւը հաստատել նորակազմ տէրութեան մէջ, եւրոպական մի իշխանական անից Թագաւոր կարգելով նորա վրայ: 1830ի փետրվարի 3ի պայմանագրութեամբ Յունաստանի Թագաւորութիւնը ճանաչուեցաւ իբրեւ մի անկախ և հարկից ազատ երկիր, բայց Դրան ցանկութեամբ աւելի նեղ սահմաններով քան ինչպէս դիտաւորութիւն կար սկզբում. նորա հիւսիսային սահմանը փոխանակ մինչև Արտայի ծոցը հասցնելու, յետ բերուեցաւ մինչև Ասպրոպօտամոս: Յունաստանի Թագը առաջարկուեցաւ Կօբուրգեան Լէօպոլդ իշխանին, բայց նա հրաժարուեցաւ, երբ մերժեցին նորա առաջարկած պայմանը երկրի սահմանները ընդարձակելու: Այս պատճառով իշխանութիւնը ժամանակաւորապէս մնաց Կապօղիստրիայի ձեռքը: Հասկանալի է որ Կապօղիստրիան, իբրեւ ռուսաց նախկին նախարար, իւր կառավարութեան մէջ չէր կարող բոլորովին ազատուիլ այն վարչական ձեւերից որ սեպհականել էր Ռուսաստանում, որով շատերին դժգոհութեան տեղիք տուեց: Նախագահի այս զրութիւնից օգուտ քաղեցին նորա հակառակորդները, որոնց պարագլուխն էր Մավ-

րօհորդատօն, և զանազան հնարքներ. գործ զրին ժողովուրդին նորա դէմ զրգռելու: Բայց անկարելի է ժխտել այն ծառայութիւնները որ Կապօղիստրիան մատուցել է նորահաստատ տէրութեանը, որի մէջ միայն խիստ միջոցներով և ջանքերով էր բարեկարգութիւն մտցնել: Ֆրանսիայի զօրքերի մի մասը մնային Մօրէա նորա տնօրէնութեան տակ, իսկ մնացած զօրքերով Մէլքօնը վերադարձաւ իւր հայրենիքը, ուր նա իւր յաջող արշաւանքի համար մարէշալի աստիճան տաացաւ:

Կապօղիստրիայի դէմ եղած դժգոհութիւնը շուտով մի ընդհանրական ատելութեան փոխուեցաւ զխաւորապէս ժողովուրդի վրայ դրուած ծանր հարկերի պատճառով, մանաւանդ որ այդ հարկերը ամենամեծ խստութեամբ էին պահանջուած: Հիդրա կղզին յայտնի ապստամբեցաւ նախագահի դէմ, և այնտեղ իշխող Միսուլիս ծովապետը, 1831ի յուլիս ամսում, աւելի լաւ համարեց այրել տէրութեան նաւատորմի զքան յանձնել նորան կառավարութիւնը: Երբ նախագահը, կասկածելով Մայնայի բնակիչների վրայ, բռնել տուեց նոցա առաջնորդ Տիրունի Պետրոս. Մովսիսայիսին և բանդարկեց նորան իւր մի քանի ազգականների հետ, այդ զօրաւոր զերդաստանի վրէժխնդրութիւնը զրգռեց իւր դէմ: Նոցանից երկու հոգի, այն է Կոստանդին. Մովսիսայիսի եղբայրը, և Գէորգ, նորա որդին, մտումը զրին սպանել նախագահին, և 1831ի հոկտեմբերի 9ին կատարեցին իրանց մտադրութիւնը: Կապօղիստրիայի եկեղեցի մշտնելու ժամանակը, չարագործներից մինը հրացան արձակեց նորա վրայ, իսկ միւսը մի քանի հարուած տուաւ նորան իւր մեծ դանակով, այնպէս որ նա տեղնուտեղը հոգին աւանդեց: Մարդասպաններից մէկին, Կոստանդինին, ժողովուրդը խեղդի կտոր կտոր արաւ, իսկ միւսը, Գէորգը, գնդապետական դատարանից մահուան վճիռ տաացաւ և սպանուեցաւ: Միայն նախագահի մահից յետոյ ճանաչեցին այն մեծ ծառայութիւնները որ նա մատուցել էր Յունաստանին չնայելով իւր ինքնակամ և ինքնիշխան կառավարութեանը:

Կապօղիստրիայի մահից յետոյ զարհուրելի խռովութիւններ ծագեցան: Մինչ նորա եղբայրը, Օգոստինոս Կապօղիստրիան, նորա տեղը նստաւ և ազգային ժողով գումարեց, Կօլէտփի շուրջը կապուեցաւ մի ուրիշ կառավարութիւն և ուրիշ ազգային ժողով, և բանն այնտեղ հասաւ որ երկու կառակցութիւնները զէնքի զիմեցին: Զուր աշխատեցաւ հաշտեցնել խռովարարներին երեւել լեզուաբան Տիրը, որ այն ժամանակ Յունաստանում էր գտնվում Բաւա-

րիայի կառավարութեան յանձնարարութեամբ: Օգոստինոս կապո-
ղիսարիայի գէմ եղած ատելութիւնը այնպէս սաստիկ էր, որ քաղցր
յորդորները ոչինչ չէին կարող անել, և Օգոստինոսին ուրիշ ոչինչ
չէր մնում անել՝ բայց եթէ տեղի տալ իւր գլխին բարձրացած
փոթորկի առաջ: 1832ի ապրիլ ամսին նա քաշուեցաւ Քորֆու,
իւր սպանուած եղբոր աճիւնը հետը տանելով, որի ոսկորները չկա-
մեցաւ թողնել տակերախտ ցունաստանի մէջ: Նոր կառավարու-
թիւնը որ կազմուեցաւ երկու իրարու հակառակ կուսակցութիւն-
ների պարագլուխներից, ոչ այնքան միութիւն ունէր և ոչ բաւա-
կան իշխանութիւն որ կարողանար խաղաղութիւնը վերահաստա-
տել. ընդհակառակն, նա մի տեսակ կարգաւորեալ անիշխանու-
թեան պատկեր էր ներկայացնում: Այս անգամ զրութեան մի վերջ
դնելու համար, Լօնդօնի դեսպանատնի հրահրողը շտապեցաւ մի թա-
գաւոր նշանակել ցունաստանի համար և այսպէսով հաստատուած
կարգ ու կանոն մտցնել յիշեալ երկրի մէջ: Ընտրութիւնն ընկաւ
Բաւարիայի Օթօն իշխանի վրայ, որի հայրը, Լուդովիկ թագաւորը,
յափշտակուած էր հելլենական երկրի սիրով: Նրբ մայիսի 7ին 1832ին
Լուդովիկը իւր համաձայնութիւնը տուեց անչափահաս որդու ընտ-
րութեան մասին, որոշուեցաւ օգնել նոր կառավարութեանը 60 մի-
լիոն ֆրանկի փոխատուութեամբ, որի համար երաշխաւորեցին երեք
հովանաւոր պետութիւնները, և կարգը պահպանելու համար՝ ու-
ղարկել ցունաստան 3 500. Բաւարիայի զօրքեր: Օթօնի ընտրու-
թեան լուրը առնելով՝ բոլոր կուսակցութիւնները շտապեցան ճանա-
չել իրանց նոր թագաւորին և հաւատարիմ հպատակութեան ու-
ղերձ ուղարկեցին Միւնխէն: Փետրվարի 5ին 1833ին Նապոլիոն հաս-
նելով, թագաւորը մեծ հանգիստով ընդունուեցաւ. բայց որովհետեւ
դեռ անչափահաս էր, այս պատճառով վարչական գործերը յանձ-
նուեցան մի առանձին խնամակալութեան որ կազմուած էր բաւա-
րացի պաշտօնականներից: Խնամակալական խորհրդի նախանւագին էր
կոմս Արմանսպէրգը, իսկ միւս անդամներն էին պետական խորհրդա-
կան Մաւրէրը, գնեւրալ Ֆօն Էյզենը և դեսպանական խորհրդա-
կան Աբէլը: Նոցա բռնած ընթացքը վարչական գործերի մէջ երկրի
խական շահերին հակառակ լինելով և ժողովրդի կրթութեան
աստիճանին անյարմար, շուտով մեծ դժգոհութիւն ծագեցաւ, որ
նորանով աւելի վտանգաւոր էր, որ նոյն վարչութեան անդամների
մէջ կատարեալ համաձայնութիւն չկար:

Յունաստանի այս տարտամ վիճակը շարունակուեցաւ և այն ժամանակ երբ ինքը Ոթոնը կառավարութեան սանձը իւր ձեռքն առաւ (1835 յուլիսի 1), թէև անկարելի է չխոստովանել որ նորա օրով յոյն ժողովուրդը կամաց կամաց զուրս եկաւ իւր վայրենի դրութիւնից և սկսեց եւրոպական ազգերի շարքը մտնել : Թագաւորը իւր աթոռը Նաւպլիայից Աթէնք փոխադրեց, համալսարան հիմնեց այնտեղ և արուեստական ու դիւնական իրեղէնների հաւաքածուներ կազմեց, որով հնութեան հռչակաւոր մայրաքաղաքը մի կենտրոն դարձաւ, որտեղից լուսաւորութեան շառաւիղները տարածվում էին և գաւառների վրայ :

Ս. ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ

ՅՈՅՆԵՐԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԵՐԳԸ

(ԱԴԱՄԱՆՏԻ ԿՕՐԱԼՍԻ)

Ո՛վ իմ եղբայրք, պաշկարներ,
Մինչև երբ այսպէս
Պիտի ծածկուինք ժայռերի մէջ,
Առիւծների պէս:
Մինչ երբ պիտի անտառներում
Այսպէս թափառենք,
Մինչ երբ փախչենք մենք մարդկանցից,
Որ ազատ ապրենք:
Մինչ երբ քաշենք մենք կարօտը
Սիրելիների,
Ընտանիքի և մեր անգին
Հայրենի երկրի:

Լաւ է մի ժամ ազատ շնչել,
Քան ձիգ տարիներ
Իբրեւ գերի ապրիլ բանտում,
Կրթել շղթաներ:
Ի՞նչ օգուտ է երկար կեանքը,
Երբ շղթայած ենք,
Երբ ամեն ժամ բռնաւորից
Մահ պիտի ապաստենք:
Թէև լինիս փաշա, վեզիր,
Պէտք է անդադար

Ահ ու զողով տանջուի սիրտդ,
 Կրել մահ անարդար:
 Որքան և զու բռնաւորին
 Հաւատարիմ ես,
 Ելի արիւնդ է փափագում
 Չար զազանի պէս:
 Յիշենք ընտիր այն յոյներին,
 Ֆանարիօտներին.
 Նոցա վիճակը սպասում է
 Մեր ամեն մէկին:
 Թէ քաջ իշխան, քաղաքացի
 Եւ թէ քահանայ
 Չար սուլթանի կատաղութեան
 Զոհ եղան անխնայ:
 Եւ որ մէկը յիշեմ այստեղ
 Այնքան զոհերից.
 Որը զըկուեց իւր ստացուածքից,
 Որը իւր կեանքից:
 Թող բորբոքուին մեր սրտերը
 Կրակով սրբազան.
 Եկէք երգուենք սուրբ խաչի վրայ
 Լինել միաբան:
 Ազնիւ որդիք հայրենիքի
 Կազմեն մի խորհուրդ,
 Կառավարեն մեր գործերը
 Եւ մեր ժողովուրդ:
 Նոցա վերայ մի սուրբ օրէնք
 Իշխէ հաւասար.
 Նոցա միջից մեր գնդերին
 Ընտրենք զօրավար:
 Ստրիւ թեան պէս անկարգութիւնն
 Վնասակար է մեզ,
 Երբ խեղդում են մարդիկ իրար
 Դազանների պէս:

Վեր բարձրացնենք մեր ձեռները,
 Ո՛վ եղբարք իմ քաջ,
 Հանդիսաւոր կերպով երդուինք
 Աստուծոյ առաջ:

Երդվումեմ քո արդարութեամբ,
 Ո՛վ աբր, երկնքի,
 Բռնաւորի առաջ երբէք
 Գլուխս չեմ թէքի:
 Թող տանջէ ինձ, թող չարչարէ,
 Թող փառք խոստանայ:
 Նա իմ սիրաբ ընկճելու չէ,
 Թէեւ մահ սպառնայ:
 Քանի շունչս բերանումս է,
 Պիտի վրէժ առնիմ:
 Մեր թշնամու գունդերի վրայ
 Սուր ու հուր թափեմ:
 Հայրենիքս պաշտպանելով
 Լաւ է քաջութեամբ
 Մեռնիմ, քան թէ կեանքս փրկեմ
 Նշաւակութեամբ:
 Թէ մի բոպէ մոռանամ ես
 Ուխտս, ո՛վ Աստուած:
 Թող խորտակէ քո կայծաղը
 Սիրտս ազգութեաց:

Ահա, տեսէք ամեն կողմից
 Ինչպէս շտապում են,
 Որ հայրենի երկրի համար
 Քան պատերազմին:
 Բուլղարներ և Արվանդաներ,
 Հոռոմ և Սերբեր,
 Յամաքի և կղզիների
 Բոլոր բնակիչներ,
 Եկէք գունդ գունդ, մըտէք կըռիւ,
 Ստրկութեան շղթան

Փշրեցէք և վեր բարձրացրէք
 Դրօշն ազատութեան:
 Եկէք կռուենք, հիվ հերոսներ,
 Յոյց տանք աշխարքին,
 Որ մենք նոյնպէս արժանի ենք
 Պապերի փառքին:
 Եւ դուք որոնք օտար երկրում
 Սուր կրել սովորեցաք,
 Շուտ շտապեցէք մեր լեռները,
 Շտապեցէք, եղբարք:
 Յունաստանի գիրկը բաց է,
 Որ ձեզ ընդունէ:
 Տուն, բարեկամ, փառք, բաղդ, պատիւ
 Հայրենիքումն է:
 Զեր սրբով շատ ծառայեցիք
 Դուք օտարներին,
 Այժմ պէտք է յաղթութիւն տալ
 Զեր եղբայրներին:
 Ողջ աշխարհում չը կայ այնքան
 Փառաւոր մի բան,
 Քան թէ մահը ազգի համար
 Եւ ազատութեան:

Մի ուշանաք, ժողովուրդեցէք
 Շուտ ամեն կողմից,
 Վէճ և կռիւ, թշնամութիւն
 Հեռացրէք ձեզնից:
 Սիրով իբրեւ հարազատներ
 Իրար օգնեցէք
 Եւ ընդհանուր մեր թշնամու
 Ոյժը կոտրեցէք:
 Ինչպէս առաջ մեր պապերը
 Ազատութիւնը
 Պաշտպանել են և չեն խնայել
 Իրանց արիւնը,

Նոյնպէս և մենք, եղբարք, առնենք

Սուր և հրրացան,

Գրնանք և մեր դահիճներին

Անենք ցիր ու ցան:

Թէ ծովի թէ ցամաքի վրայ

Փայլի սուրբ խաչը,

Եւ թշնամու ոյժը կոտրէ

Աստուծոյ աջը:

Գրնանք, կործանենք բռնութիւնը

Եւ վերադառնանք

Կռուից — ազատ հայրենիքում

Վարենք ազատ կեանք:

ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ ԴԱՆԻԷԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Ա.

ԷԶՄԻԱՇՆԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԴԱՆԻԷԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Դաւիթ և Դանիէլ կաթողիկոսների կռիւը մօտ վեց տարի տևելով՝ ազդիս ընդհանրապէս, և Աթոռին զխաւորապէս, մեծամեծ ֆիասներ պատճառեց: Սկսած 1801 թուից մինչև 1807 թուի վերջերը Արարատ գաւառը աւերակ դառնալու էր վիճակուած, պարսից և ռուսաց զօրքերը արիւնով ողողում էին Մասիսի և Արագածի շրջակայ դաշտերը, ապագայ երջանկութեան վրայ յոյս դրած երևանցիք հարիւրաւոր և հազարաւոր գերդաստաններով փախչում էին դէպի ռուսաց սահմանը, բայց նպատակներին չը հասնելով՝ անցնում էին Ղարսայ կողմերը: Կաղթողները գաղթած տեղերին՝ օտարութեան մէջ էին կոտորվում և ջնջվում, չգաղթողները՝ հայրենի հողին հաւատարիմ մնացած հայերը՝ իւրեանց երկրի մէջ պարսիկների, քրդերի ասպատակութեան զոհ էին լինում և լուիկ մնջիկ աւանդում էին իւրեանց ոչոքին պիտանի չը համարուած կեանքն ու հոգին: Երկիրը մնացել էր ամայի, աւերակ: Էջմիածինը, որին իւր արտասուք սրբող համարած է թշուառ հայն, ինքը ամենից շատ կարօտ էր թէ օգնութեան և թէ մխիթարութեան: Թողնէք մի կողմը այն նեղութիւնները, որ կրեց Աթոռը պարսից և ռուսաց պատերազմի միջոցներին. բաւական է յիշել միմիայն Դաւթի ու Դանիէլի կռուի սարսափելի հետևանքները, որոնց, իհարկէ, զխաւորապէս ենթակայ եղաւ Էջմիածինը իւր միաբանութեամբ:

Դաւիթը հաստատ ու յամառ կերպով աշխատում էր հայոց կաթողիկոս մնալ և վերցնել աշխարհքից իւր հակառակորդ Դա-

նիէին: Դաւիթը կարծում էր որ միաբանների վրայ գործ դրած բռն-
 նութիւնը և երկաթէ գաւազանը բաւական պէտք է լինին նոցա
 նուաճելու, իսկ Երեւանի կաշառակեր խանի և պարսից մեծամեծ-
 ների համակրութիւնը և պաշտպանութիւնը ձեռք բերելու համար
 Դաւիթը ստիպուած էր արծաթի և ոսկու հանքեր բանալու.....
 այդ հանքերը պիտի գոյանային Էջմիածնի սկիհներից, խաչերից և
 գոհարեղէնից: Դաւիթը պարսից ձեռքին խաղալիք էր դարձել. սոքա
 օրը մի անգամ փոխում էին իւրեանց տուած հրամանները, վկայա-
 գրերը և նոյն իսկ բարեկամութիւնը և ալէն անգամ մեծամեծ կա-
 շառներով վերահաստատում կամ նոր բարեկամութիւն ցոյց տալիս:
 Պարսից այդ խորամանկ ընթացքը շատ թանկ էր նստում Դաւթին,
 բայց սա կէս ճանապարհից դատարկաձեռն վերադառնալ չէր ու-
 ղում, իսկ հեռւանքների ծանրութիւնը սխառում էր Աթոռի վրայ:
 Այսպէս ահա աթոռային գանձարանը վաղուց արդէն դատարկուած
 էր, նուիրակութեան արդիւնքները կամ Էջմիածնից դուրս էին ծախս
 լինում և կամ ամենեւին չէին հասնում ոչ Դաւթի և ոչ Դաւ-
 նիէին ձեռքը: Եկեղեցական թանգազին սպասների և զարդերի մի
 մասը արդէն աւար էր եղած թիֆլիսում Աղայ Մահմէդ խանի ժա-
 մանակ, մի մասը որպէս աւանդ պահում էին Բայազետի հայերը, և վեր-
 ջապէս մի մասն էլ ժեներալ Նիւվէտայէվի ձեռքումն էր, որ Դաւ-
 թից աղաւտելու համար, ժողովեց ու առանց ցուցակի և հաշուի
 տարաւ թիֆլիս, վերջապէս Էջմիածնի մէջ Դաւթի ձեռքին մնա-
 ցած մասը կամ վաճառուած էր և դրամը պարսիկներին կաշառ-
 տուած, և կամ թանգազին ակները և գոհարները իսկութեամբ
 ընծայ էին զնացել խաներին, նոցա կանանց ու արքանեակներին:
 Աթոռային կալուածների արդիւնքը այն խառնաշփոթ ժամանակ-
 ներում երկու կողմի զօրքերից յափշտակուած էր, կալուածները զի-
 նուորներից ունակոյն էին եղած, հայ զիւղերը ամայի էին մնացած,
 որովհետեւ բնակիչները ջարդուել, փախել գաղթել էին: Միաբանու-
 թեան մեծ մասը արտաքոյ Էջմիածնի օտար քաղաքներում թա-
 փառում էր դռնէ դուռը մուրալով, կամ թէ այս կամ այն վանքի
 անկիւնում կուչ եկած ապրում էր. իսկ Աթոռի մէջ մնացածները,
 եթէ Դանիէլեանք էին հոգւով — քաղցած, ծարաւ հալածուած էին,
 իսկ եթէ Դաւթեանք՝ աշխատում էին դիշեր ու ցնրեկ իւրեանց
 ապօրինաւոր դահակալի բռնութիւնը հաստատել: Ոչ որ չէր հսկում
 օրինապահութեան վերայ, կարգ ու ցանոն չկար, եկեղեցական բա-

րեկարգութիւնը վերացած էր մինչև անգամ սուրբ Իջման տեղից. վանքերի և եկեղեցիների դռները գոցուել էին, պատարագը լռած էր: Ամբողջ Արարատեան աշխարհի հայ բնակիչները ենթարկուել էին մահի և գերութեան. ոմանք իւրեանց գերի գնացած հօր, մօր, եղբօր և զաւակներին Բայազետի և Ղարսայ մէջ էին պառում, ոմանք իւրեանց կնոջ և քոյրերին Թաւրիզի հարէմներին մտանուած էին գտնում, և ոմանք իւրեանց փախած, անհետացած ազգականների լուրը Վրաստանից էին առնում:

Եւ ահա այսպիսի դժբաղդ ժամանակում հայաւածուած, երկարատե բանտարկութիւնից խեղաթիւրած, զաւամած, հիւանդ, Դանիէին վիճակուեցաւ գալ, բազմել համազգային կաթողիկոսական գահի վրայ: Էին, ծերունի, փորձուած եպիսկոպոսներից ոչոք չկար որ կարողանար գալ նորա զաւամութեան օրերը ափովել և օգնէր նորան կառավարութեան մէջ: Մինաս եպիսկոպոսը, այն ամէնից պատկառելի ծերունի տեղապահը, որ դարուս սկզբում Իջմիածնի պարծանքն էր համարվում, արդէն յաւիտենական քնով ննջած էր: Գործունեայ Թադէոս եպիսկոպոսը, որ երեք կաթողիկոսների մօտ նամակագիր և կոնդակագիր էր եղած, չկարողանալով անտարբերութեամբ նայել Դաւթի բռնած ընթացքին, կենսամաշ էր եղած ու վախճանուած: Եփրեմ եպիսկոպոսը Ռուսաստանում, Գէորգ եպիսկոպոսը Ռումինայում, Յովհաննէս Գեղարդակիրը Վրաստանում զբաղուած էին իւրեանց վիճակային գործերով: Գրիգոր Նախկին պատրիարքը (Կ. Պօլսի) Թիֆլիսում հիւանդ տրորվում էր անկողնում, Զմիւռնայի նուիրակ Մարտիրոս եպիսկոպոսը ահից Դաւթի կողմնակից էր դարձել և ձայն ծպտուն չէր հանում: Սիւմէօն աթոռակալը, Բարսեղ եպիսկոպոսը և նոցա համանմանները Դաւթի ահից քաշուել, առանձնացել էին մի մի վանք կամ քաղաք և ոչ միայն հանդէս չէին դուրս գալիս, այլ և վախենում էին վերադառնալ Իջմիածին:

Այդպիսի մի ամայացած քանդած Աթոռ ժառանգելու եկաւ 1807 թուին Դանիէլը և իւր առաջին գործը եղաւ վանքի օրական հացը և հասոյթը հոգալ: Ամենայն բարութեամբ լի համազգային Աթոռը, որ ամէն օր հազարաւոր օտարականների կարող էր հիւրասիրել, այժմ այն թշուառ վիճակի մէջ էր, որ նորա զահակալը մայիսի 18ին (1807 թ.) Գեղարդակիրն գրած կոնդակով աղերսում է Վրաստանի և Ղազարի վիճակիցն իւղ, պանիր ուղար-

կել միաբանութիւնը կերակրելու համար, նամնապէս խնդրում է ժողովել և ուղարկել Էջմիածին որքան կարելի է գոմէշ, եղն, ձի ու ջորի, որպէս զի ինքն բարձրագլուխ երևայ: Բայց այդ թէ նոյն կոնդակի և թէ այդ միջոցում գրած քանի մի ուրիշ գրութիւնների խառնաշփոթ ոճից և գուհիկ լեզուից երևում է, որ Կանիէլին նոր վերադարձած ժամանակ Աթոռը այն աստիճան թափուր էր, որ մինչև անգամ կաթողիկոսի համար կոնդակ գրող ևս չկար: այդ է պատճառը, որ Լաղարեան աղայ Մինասի ապսպրած և հրահանգած կոնդակները կամ նամակները Առևտրատանի պալատականների վրայ՝ տակաւին մնացած էին անկատար:

Այս ամենայն թերութիւնների լրացնելը վիճակուած էր Ներսէս Աշտարակցի արեղային, որ քաջ տեղեակ լինելով Աթոռի գրութեանը, չկարողացաւ այլ ևս բացակայ մնալ ու սրացաւ հիւսիսից, եկաւ, հասաւ Էջմիածին 1808 թուի մարտի 19ին: Մինչև Ներսէսի ժամանիլը Կանիէլը ոչ մի երևելի անձի հետ ձեռնամուխ չէր եղած թղթակցութիւն անելու: Այժմ Ներսէսը, և մի և նոյն միջոցներին վերադարձած Բարսեղ եպիսկոպոսը, որ սաստիկ Կանիէլեան էր և Ներսէսի համամիտ և անձնուէր բարեկամն, — երկուսը միասին ձեռք առան Աթոռի և ազգի կառավարութիւնը, իսկ Կանիէլը լոկ կաթողիկոսութեան անունն էր կրում:

Բ.

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆ ԿԱՄ ՍԻՆՈՒՌՈՍ

Հայոց անիշխանութեան ժամանակները, մանաւանդ վերջին դարերում, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կառավարութիւնը վերին աստիճանի անկարգ ու անկանոն ընթացք էր բռնած: Կաթողիկոսը եպիսկոպոսների հետ, եպիսկոպոսները քահանայների հետ, իսկ սրբաժողովրդականաց հետ — ամէնքն էլ վարվում էին աւելի նահապետական և հայրական իրաւունքով, քան թէ եկեղեցական օրինաց համեմատ: Կաթողիկոսը պատժում էր կամ պարգևում ըստ իւր քմաց և ճաշակին, առանց որ և է սահմանադրական օրէնսդրութեան, և այդ կամացը հոգևորականները միակերպ հնազանդում էին, որովհետև կաթողիկոսը իւրեանց ԳԼՈՒԽՈՒՆ ու Հոգևոր հայրն էր: Եպիսկոպոսները աշխարհական քործերում խառնուելով

դաւազանը ձեռքին այս կամ այն պարոնին ծեծ էին տալիս, վերջինները ծեծն ուտում էին, բայց դարձեալ եպիսկոպոսի ձեռքը պաշտում ծառայեմ սրբազնութեանդ ասելով: Քահանայները վախում էին վեղարաւորներին, բայց ինքեանք շատ անգամ բռնանում էին ժողովրդականների վրայ: Գիւղի մէջ թէ դատաւորը, թէ ոստիկանը, թէ օրէնսգէտը, թէ փիլիսոփան և թէ աստղաբաշխը — քահանան էր: Սա եկեղեցապատկան հարկերի և հոգեբաժինների քանակութիւնը ինքնակամ որոշում էր և ժողովում, հարսնախօսութեան գնում գալիս, խնամութիւնները չհաս համարում, առևտրական գործերում վկայ լինում, կտակները հաստատում, կալուածների ծախսը վաւերացնում և այլն. Այս բոլորը ժողովուրդը հնազանդութեամբ տանում էր, ծառայեմ սուրբ կամքիդ տէրտէր ջանն ասելով: Բայց չնայելով այդ նահապետական կեանքին, պատահում էր, որ քահանայն ժողովուրդի կեղեքիչ և բռնակալ էր հանդիսանում, իրան տուած յարգու պատիւը չարաչար գործ դնում. ժողովուրդը տրանջում էր և բողոք բարձրացնում մի վեղարաւորի առաջ. վեղարաւորը երկու կողմից էլ գուցէ ընծաներ էր ստանում և ըստ քմաց վճռական դատաստան կտրում, բայց ոչ ոք այդ ընծաներին կաշառքի անուն չէր տալիս. անբաւական կողմը գործի Աստուծոյ արդար դատաստանին էր թողում: Քահանան շատ անգամ ագահութեամբ էր վարվում ժողովուրդի տուրքի հետ: Վարդապետը երբեմն ոչ պակաս ագահութեամբ առնում էր քահանայից ինչ որ միայն կարող էր առնել, որովհետեւ այդ դրամը իւրեան եպիսկոպոսական աստիճանին պիտի հասցնէր, եպիսկոպոսը հարստութիւն էր դիզում մի օր կաթողիկոսանալու մտքով, իսկ կաթողիկոսին դրամ էր հարկաւոր մահմետականաց բռնութիւնից իրան ազատ պահելու համար: Եջմիածնի հայրապետի կողմից նուիրակներ էին շրջում աշխարհքիս չորս կողմը, տարիներով ժողովուրդից տուրք ժողովում, և կամ հարստութիւնից շլացած ամենեւին չէին վերադառնում Եջմիածին, կամ թէ մի չնչին բան հասցնելով Աթոռին, մնացածը անհաշիւ կլանում էին իրանք: Ոչ հաշուապահութիւն կար, ոչ հաշուատուութիւն: Եպիսկոպոսը կամ վարդապետը վախճանում էր և նրա դիզած հարստութիւնը յափշտակում էին նորա ազգականները, որոնք քաղցած գայլերի նման շրջում էին իւրեանց «սրբազանի» ետեւից: Հայ ազգը առատութեամբ տուրք էր տալիս իւր հոգևորականութեանը, իսկ սուրբ Աթոռը

միշտ խեղճութեան մէջ էր. և պարտքերի տակ խեղդւում մինչև այն աստիճան, որ շատերը հրաժարւում էին կաթողիկոսանալուց պարտքերի ծանրութեան պատճառով: Այս ինչ վարդապետը մի որ և իցէ իննամութիւն «չհաս» էր համարում, միւսը պսակուելու իրաւունք էր տալիս. եկեղեցական օրէնսգիտութեան հետ շատերը ծանօթ չէին, իսկ օրէնագրքերը միանգամայն ձեռագիր, հաղուադիւտ, թանկագին և որ գլխաւորն է սխալներով լիքը և մէկը միւսի հետ անհամաձայն: Կիւանատներ ոչ միայն վիճակներումը չկային, այլ և էջմիածինը շատ քիչ գրութեանց պատճէնները պահած էր: Առաջնորդների և կաթողիկոսների կարգադրութիւնները և վճիռները շատ անգամ մեծ հակասութիւն էին ներկայացնում իւրեանց նախորդների գործունէութեան հետ:

Ահա այդ տեսակ էր կառավարւում հայոց եկեղեցին, երբ որ Յովսէփ Արղութեան արքեպիսկոպոսը միջոց ունեցաւ ծանօթանալ Ռուսաստանում օրթոդոքս եկեղեցւոյ վարչութեան հետ և իւր վիճակը բարեկարգելու մոքով դեռ ևս անցեալ դարու վերջերում Հաժարխանի մէջ հայոց «կոնսիստօր» հիմնեց: Կոնսիստօրը բաղկանում էր երեք աւագ քահանաներից, որոնց ատենը կայանում էր առաջնորդի կամ նորա յաջորդի նախագահութեամբ: Ամենայն ինչ վճռւում էր ձայնից առաւելութեամբ: Կոնսիստօրը կանոնաւոր դիւանատուն ունէր, հաշուադրքեր էր պահում, հաշիւ էր տալիս ու առնում և այլն և այլն: Միով բանիւ Ռուսաստանի վիճակը մի տեսակ բարեկարգութիւն ստացաւ, թէև կոնսիստօրների ներքին կարգ ու կանոնները ռուսական էին և համաձայնացրած չէին Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հոգւոյն հետ: Յովսէփ արհին վերջերում ինքը ղինաւորուեցաւ իւր ստեղծած կոնսիստօրի դէմ, բայց արդէն ուշ էր, որովհետև Բարձրագոյն հրամանով հաստատած մի դիւանատուն էր համարւում դա: Երբ 1801 թուին ռուսական իշխանութիւնը հաստատուեցաւ Վրաստանում, իսկոյն քաղաքական վարչութիւնը Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կառավարութեան և զրութեան մասին տեղեկութիւններ սխեց ժողովել: ¹⁾ Այնուհետև Վրաստանի առաջ-

¹⁾ 1801 թւի սկզբներում ժողոված տեղեկութիւններից երևում է որ այդ ժամանակը Վրաստանում երեք վիճակ է եղած՝ 1.) էջմիածնի, որոյ կառավարողն է եղել Մարտիրոս արքեպիսկոպոսը, 2.) Հաղպատի—Սարգիս արքեպ., և 3.) Սանահնի—Արաքել արքեպ.: Առաջի վիճակում 3 վանք,

Նորդ Յովհաննէս Գեղարդակիրը ինքը սկսեց խնդրել ռուսական տէրութիւնից, որ իրաւունք տան իրան Թիֆլիսում կոնսիստոր բանալու և վիճակը բարեկարգելու: Իւր տեղը կպատմենք թէ ինչպէս իրագործուեցաւ այս միտքը:

Ռուսաստանի առաջնորդ Եփրեմը, ըստ երևոյթին, շատ զոհ էր իւր վիճակում մտքած բարեկարգութիւնից և Աթաբարխանու կոնսիստորից, այս պատճառով նա ցանկանում էր որ Հայաստանի դաւառները ևս նոյն բարեկարգութեան հասնէին: Այս մտքին համակրում էր Պետերբուրգ զանուոյ և այն ժամանակուայ հայոց գործերի վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցող աղայ Մինաս Լազարեանը, որ այդ մասին քանի մի անգամ գրած է թէ Գեղարդակիրն և թէ Էջմիածնեցոյ: Սակայն խնդիրը միայն կոնսիստորներու վրայ չէր: Ներսէսը, Եփրեմը, Լազարեանը, Գեղարդակիրը, Դանիէլը և Դանիէլականք միանգամայն համոզուած էին, որ եթէ Դաւթի օրերով Էջմիածնի միաբանութիւնից մի խորհուրդ կամ ատեան կազմուած լինէր, Դաւթը չը պիտի կարողանար իւր բռնութիւնները գործ դնել: Եւ ահա յղացաւ մի ատեան կազմելու միտքը, որի իրագործելում ամենից շատ աշխատեց Ներսէսը: Բարի Դանիէլը Էջմիածնի մէջ ժողոված անանելով իւր կուսակից եպիսկոպոսներին՝ շտապեց բանալ (յուլի 23, 1808 թ.) բարձրագոյն խորհրդարանը և ինքը առաջինը երգուեց, որ առանց այդ խորհրդարանի ոչինչ մի նշանաւոր բան չէ գործելու: Ներսէսին միայն այս էր հարկաւոր: Թէև խորհրդարանի անդամներից ամենակրտսերը ինքը Ներսէսն էր, որովհետև սա քանի մի օր առաջ միայն արժանացաւ եպիսկոպոսութեան, բայց խնդին ձեռքը ձգեց խորհրդարանի ղեկավարութիւնը, իսկ զառամեալ Դանիէլը անունով միայն մնաց կաթողիկոս: Ներսէսը ուզում էր ստորագրել յիշեալ խորհրդարանին Եփրեմին և Աթաբարխանի կոնսիստորը:

որոնցից մինը կուսանաց, երկրորդում 4 վանք և երրորդում 7 վանք: Ընդ ամենը կաթողիկէ կամ մայր եկեղեցիք 125: Երկու ուսումնարան եղած են՝ մինը Թիֆլիզու վանքի մայր եկեղեցւոյ և միւսը Մոզնու եկեղեցւոյ դաւթում, ուր բոլոր ուսումը քերականութիւնով լրանում էր: Վարժապետները իւրեանց վարձը ստանում են աշակերտներից: Հոգևոր վարչութիւնը վրաստանում ոչինչ ղեկանատուն չունէր: Տես АРХИВЪ Кав. Арх. Ком. Т 1-й. стр. 530.)

այս մտքով նա Դանիէլի ստորագրութեամբ խնդրագիր ուղարկեց Ռուսաց կայսեր ²⁾ և շուտով հասաւ իւր նպատակին: Նոյնը քանի մի ժամանակից յետոյ եղաւ Վրաստանի վերաբերութեամբ: Ներսէսը ուզում էր այդ տեսակ ձեռք բերել նաեւ Տաճկաստանի վիճակները, բայց այդ ձգտումը ոչ միայն չյաջողեցաւ, այլ նաեւ զրգռեց իւր դէմ տաճկաբնակ հայոց, որոնք բարձրագոյն խորհրդարանի վրայ սկսեցին նայել ինչպէս կաթողիկոսական իրաւունքները կաշկանդող մի հիմնարկութեան վրայ: Տաճկաստանցոց այս կարծիքը աւելի հաստատուեցաւ, երբ որ յիշեալ խորհրդարանը Դանիէլի բերանով և սորա կենդանութեան ժամանակ կաթողիկոսացու ընտրեց Նփրեմին առանց ազդի մասնակցութեան: Բայց Ներսէսը աշխատում էր իւր ստիղծած խորհրդարանին աւելի նշանակութիւն տալ, վասնորոյ երբեմն երբեմն դորան «Սինոդոս» անունն էր տալիս: Սինոդոս բառը միանգամայն շարժեց տաճկաստանցոց զայրոյթը, որովհետեւ քրիստոնէական եկեղեցիների մէջ սինոդոսը ընդհանրական եկեղեցական ժողովի նշանակութիւն ունի և միանգամայն կաթողի-

2) Ահա խնդրագիրը՝ «Ամենողորմած ինքնակալ օգոստափառ Թագաւոր կայսր ամենայն Ռուսաց Ալեքսանդր Պաւլովիչ, ինձմով և պաշտպան եկեղեցեաց հաւատացելոյ ի Քրիստոս Աստուած: Անդին կենաց ձերոց աղօթարար և Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Դանիէլ կաթողիկոս ամենայն հայոց և ծայրագոյն պատրիարք Արարատեան աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի՝ խոնարհ երկրպագութեամբ նուիրեմ Քրիստոսական ամենաջերմեռանդ օրհնութիւն:

«Ոչ է ի ծածուկ յամենալուսափայլ գիտութենէ տիեզերաքննեմնին սուրբ կայսերութեան ձերոյ, զի եկեղեցի Հայաստանեայց ի Լուսաւորչէ Հայոց սուրբ Գրիգորէ Մեծէ Պարթև մինչև ցայսօր ժամանակի ղկառավարութիւն իւր ունի ի վերայ կանոնաց սրբոց Առաքելոցն Քրիստոսի և ուղղափառ Հայրապետացն սրբոց, սակայն մինչ հզօրացաւ բարբարոսական բռնութիւնն ի Հայաստան աշխարհի, խանդարումն եղև ինչ ինչ առ ի նոցանէ կանոնեալ Քրիստոնէական վարկուչ բարեկարգութեանց ընդ որս և բարեկարգութեան կառավարիչ սուրբ ժողովոյն հոգեւորականաց ի պատճառս որոյ և բազում վնասք և աւերումնք յառաջ եկին ազգի և եկեղեցւոյ Հայաստանեաց: Յաղագս որոյ մինչ մեք անձամբ կրեալ զվնասն աշխարհի էաք ի գերութեան յերկիրն Պարսից ի Մարաղայ քաղաք՝ կտակաւ աւանդեցաք զբոլ ամենայն հոգևորականաց սրբոյ Էջմիածնի և յանձնեցաք ղհոգաբարձութիւն փոխադրելն մերում գերապատիւ Նփրեմ արքեպիսկոպոսին Հայոցն Ռուսաց

կոսական իրաւունքներին բարձր իշխանութիւն: Այս էր պատճառը, որ Եփրեմի օրերով տաճկաստանցիք փոքր առ փոքր սառեցան: Էջմիածնից և Սսի կաթողիկոսութեան վարկը բարձրացրին: Երբ որ 1831 թուականի Պատկեմիչ հրամանատարի օրերով քննվում էր Էջմիածնի Սինոդոսի խնդիրը, Շահան Զրպետը և Սերօբէ կախկոսպոսը մեկնեցին ռուսաց տէրութեանը, որ եթէ Էջմիածնի խորհրդարանը սինոդոս անունը կրէ՝ երբէք չը պիտի յաջողի կաթողիկոսի իրաւասութիւնը զօրացնել տաճկաբնակ հայոց վրայ: Պատկեմիչը համաձայնեցաւ և յիշեալ տիտղոսի գործածութիւնը յետաձգուեցաւ, մինչև որ 1836 թուին Կարբեցի Յովհաննէս կաթողիկոսը գործըրեց:

Գ.

ՆԵՐՍԷՍԸ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՍՊԱՐԻՋՈՒՄ

Ներսէսը 1808 թուի մարտին Էջմիածին հասնելով իսկոյն սկսեց իւրեան յատկացեալ գործունէութիւնը: Նորա այդ տարին զրաժ նա-

« տանու և գործակաւարին մերում հարադատ հպատակին տէրութեան
« ձերոյ Մինասայ Նղիազարեանց, զի նոքա կարգադրեսցին և ամենաողորմ
« մած բարեհաճութեամբ ձեր հաստատեսցին և հրատարակեսցին: Այլ քան
« զի բարերար ակնարկութեամբ ձեր և ողորմութեամբ Տեառն Աստուծոյ
« ազատութիւն դտաք մեք մեզէն, ահաւասիկ կարգադրեցաք զսոյն բա-
« րեկարգութեան կառավարիչ առաքելականդ սուրբ ժողովն հոգևորակա-
« նաց և ամենախոնարհաբար խնդրեմք ի բարերար սուրբ կայսերութե-
« նէ ձեր, զի բարեհաճեալիք ամենաողորմած բարձրահրաման յատուկ հրովար-
« տակաւ տալ զանդրդուելի հաստատութիւն այնմիկ ի ներքոյ վերատես-
« չութեան օրինաւոր ծայրագոյն պատրիարղի՝ ամենայն Հայոց և զհոգևո-
« բական կառավարութիւնսն ամենայն Հայոց և զկանցիցտօրն և զհոգևո-
« բական կառավարութիւնսն ամենայն Հայոց եղելոց ընդ հովանեաւ Քրիս-
« տոսաթիպ բարերար կայսերութեան ձերոյ յանձնել ի ներքոյ կարգադրու-
« թեան սուրբ ժողովոյն բարձրագոյն խորհրդարանի Արարատեան աթո-
« ռոյն սրբոյ Էջմիածնի կանոնօք և ծիսիւ Հայոց: Մեծ են ողորմութիւնք
« աթոռոյ ամենամեծ կայսերութեան ամենայն Ռուսաց ի վերայ ազգի և
« եկեղեցւոյ Հայոց և առաւել ևս մեծանան ոտվաւ, առ որ և մեք ողջոյն
« ազգաւ եմք և միամբ ամենաջերմեռանդ հպատակութեամբ: Կարող և
« բարձր օգոստոս սուրբ կայսր, ձերոյ մեծութեան ամենախոնարհ ծառայ
« և աղօթարար Դանիէլ: 1808. օգոստոսի 11.»

մակներին թիւը թէ կաթողեկոսի կողմից, թէ խորհրդարանի—բաղմա-
թիւ են: Մեր ձեռքին գտնուած գրութեանց պատճեններից միայն
ամենանշանաւորները առաջ բերելով, ուշադրութիւն ենք դարձնում
Ներսէսի այն համարձակ մտքի վրայ, որ նա առաջինը սկսեց Ֆրան-
սիայի և Ռուսիայի կայսերների հետ ուղղակի զրազրութիւն անել:
1808 թուի յունիսին Պարսկաստանից Եջմիածնի վրայով վերադառ-
նում էր իւր հայրենիքը Նապօլէոնի ուղարկած դեսպանը. սորա ձեռ-
քով Ֆրանսիայի մեծ կայսերը մի նամակ գրուեցաւ Դանիէլի կող-
մից, որ մի քաղաքավարական գրութիւն է, որի արդիւնքը պիտի
լինէր սէր և բարեկամութիւն Ֆրանսիայի կայսեր և Հայոց կաթողե-
կոսի մէջ: ³⁾

Պէտք է ասել, որ զեռ իշխան Յիցիանովի Նրեանը պաշարե-
լու ժամանակ, երբ ուրեմն Ռուսաստանը Պարսկաստանի հետ պա-
տերազմ ունէր, Ազէֆսանդը կայսեր և Նապօլէոնի մէջ նմանապէս

3) «Մեծ Նապօլէոն խաչապետի ինքնակալ Օգոստոս կայսր Ֆրան-
սիայում սիրող բարեպաշտութեան, ամենաողորմած թագաւոր և պաշտ-
պան եկեղեցւոյ հաւատացեալոց: Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Դանիէլ կա-
թողիկոս... Եջմիածնի. իմանալոյն զօրութեամբ ներկայացեալ առաջի
բարձրագոյն ակնոռոյ սուրբ թագաւորութեան ձերոյ խոնարհ երկրպա-
գութեամբ զնոյնորական օրհնութիւնս հանդերձ Քրիստոսական ողջու-
նիւ ձեզ մատուցանեմ: Յաւիտենից ժամանակաց կայսերը Հռովմայեցոց
մեծագոյն զթաւրութեամբ բարերար և ողորմած են եղեալ միշտ թա-
գաւորաց և քահանայեւոց հայոց և ողջոյն ազգի նոցա և մինչև ցայ-
սօր ժամանակի անմոռաց ունի եկեղեցի Հայաստանեայց և պարծի նո-
վաւ միշտ, բայց ի բազմաճառ անտանելի նեղութեանց և աշխարհակոր-
ծան մեծամեծ խռովութեանց յԱսիայ և մանաւանդ յաշխարհս Հայոց,
օր ըստ օրէ գլխեալ յամենայն բարեբաղդութեանց, ահա հարիւրաւոր
ամբ են, զի վասն ժամանակի ի յետին նուաստութիւն իբրեւ ի մոռա-
ցօնս եմք յամենալուսաւիայլ մտաց հասարակախնամ կայսերաց Հռով-
մայեցւոց: Ուրախ եմք և առաւելապէս գոհանամք զԱստուծոյ և զան-
պատում շնորհաց ողորմութեան նորա առ մեզ. եկն ի ուրիշ ժամանա-
կի ի Քրիստոսակէջ ակնոռոյ Արարատեան խոհմութեամբ և իմաստու-
թեամբ հռչակեցեալ զեսպան ձերոյ մեծաշրաման կայսերութեան առ
բարեբարոյ և ողորմածագոյն բարձր աստիճան Շահն հօգոյաց Պարսից
և առ յատուկ պաշտպանս սրբոյ Աթուռոյ Մերում Ապսպա միւրջայ որ-
դի նորա և ողորմութեամբ և մարդասիրութեամբ և իմաստութեամբ զե-

Թշնամական էին յարաբերութիւնները: Նապօլէոնը կամենալով Ասիայի մէջ փնտսել ռուսաց՝ զաղտնի կերպիւ Բօմիէ և Ժօբէր անունով զործակալներին ուղարկեց պարսից Բաբայ խանի մօտ սորան իւր օգնութիւնը առաջարկելով: Յիշեալ անձինք ծպտեալ կերպիւ և հայ վաճառականների օգնութեամբ անվտանգ անցան Վանի վրայով և հասան Պարսկաստան, թէև իշխան Յիցիանովը և ապա կոմս Գուդովիչը շատ աշխատեցան մի կերպ բռնել դոցա: Գեսպանութիւնը անյաջող եղաւ, պարսիկները չընդունեցին Ֆրանսիայի օգնութիւնը և Նապօլէոնի զործակալները դարձեալ հայոց օգնութեամբ անփնաս վերադարձան (Տես АКТЫ К. А. К. Т. 3-й стр. 447): Քանի մի ժամանակից յետոյ Նապօլէոնը նորից գեսպան ուղարկեց Բաբայ խանի մօտ Ժան Բաթիստ Բուասսօ անձը, որ անդղիացոյ Թշնամական զրդմամբ դարձեալ յաջողութիւն չգտնելով ստիպուած էր վերադառնալ: Ճանապարհին Բուասսօն մտաւ Եջմիածին և մեծ ընդունելութիւն գտաւ. թէ ինչ և ինչ խօսուեցաւ այստեղ մեզ

« րապատուեալ բարձր բարեօնունդ արեղական նշանակիր Ժօմ Բաթիստ
 « Բուասսօ, զոր կարեմք հանգունատիպ ընդունիլ նշան մեծագոյն ողոր-
 « մութեան Աստուծոյ, որպէս երբեմն հայրն աշխարհի զաղաւնին, յորժամ
 « ի տապան անդր տատանեալ ծփիւր յերեսս աշխարհահեղձոյց ջուրց:
 « Լաւ ևս կարէ պատմել զմէնջ յիշեալ գեսպանն ձերոյ ամենաողորմած
 « Աստուածատիպ սուրբ կայսերութեան, այլ մեք վստահացեալ Աստուա-
 « ծագութի ողորմութեանս ձեր և բարերար ակնարկութեանս (?) նախնի ա-
 « թողակալաց ձերոց աստէն ի ծագս տիեզերաց ի ծունկս անկեալ առաջի
 « ամենաողորմած աթոռոյ ձերոյ բարձրագոյն կայսերութեան որպէս ա-
 « թողակալի *) յանձն առնեմք շնորհաց աշխարհատարած ողոր-
 « մութեան և մարդասիրութեան ձերոյ զմեզ և զաթոռս..... և զամե-
 « նայն հոգևորականս և զմարմնաւորականս հայոց և ամենախոնարհաբար
 « խնդրեմք զի ուր և տարածեսցի.... աթոռոյ ձերոյ կայսերական մեծու-
 « թեան, եղիցի հովանի ազգի և եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Ողջ լիւր ա-
 « մենաողորմած Սղոստոս սուրբ կայսր և մեք յուսով մեծաւ մկամք ող-
 « ջոյն աղգաւ աղօթարար վասն անգին կենաց ձերոց և վասն բոլոր պա-
 « լատի ձերում և այլն. Դ ան ի էլ 1808. յունիս 16: Հասցէի վրայ գրած է՝
 « Նորին կայսերական մեծութեան ինքնակալի Ֆրանսայու և գրալի (կօրօլ)
 « Իտալիոյ օղոստափառ մեծ Նապօլէոն ամենողորմած Թագաւորի մե-
 « րում՝ յամենափառաւոր պալատն իւրոյ կայսերական բարձրութեան:»

*) Կ ե ա ա դ ր ու թ ե ա մ բ ա ն ց ա ծ տ ե ղ ե ր ը չ է ն
 կ ա ր դ ա ց վ ու մ:

յայտնի չէ. գրութիւններից երեւում է որ միաբանութիւնը բերանացի յանձնարարութիւններ ունի արած Ֆրանսիայի կայսեր անունով. յանձնարարութիւնները երեւի այնպիսի կէտերից էին գոյացած, որոնց թղթի վրայ գրիլը անյարմար են համարած Էջմիածնեցիք: Դեսպանի սիրտը գրաւելու համար, Դանիէլը անձամբ ընծաներ է մատուցանում նորան, հետն էլ մի գրաւոր ուղերձ⁴⁾: Երեւի Բուսասօի խորհրդով՝ Դանիէլը մի գրութիւն էլ ուղղում է Ֆրանսիայի «հաւատոյ և օրինաց» նախարար Փորտալիսին⁵⁾: Կարծիք չկայ որ այդ

4) «Մեծ Նապօլէոն տիեզերահրաման կայսեր Ֆրանցայու ամենախոհեմ ղեկավարն՝ մեծագոյն փառաց և պատուոյ արժանաւոր Ժօմ Բաթիստ և Բուսսո, նշանակիր արեղական, ողորմած տէր: Ուրախ եմք զալստեամբ և ձեր ի լուսանկար Քրիստոսահիմն աթոռս ամենայն Հայոց ի սուրբ Եջմիածին, ուրախ է և ինքն իմանալիապէս և տաճարն Աստուծոյ, զի բնական զհրէշտակոյ ամենաողորմած կայսեր, որով կարէ ունիլ զպարծանս: Ջերմեռանդութիւն մեր մեծ է յոյժ, որպէս և կարողես զղալ, բայց զի ախանատես եղեր մեծագոյն աւերութեան, հաւաստի եմք թէ ցաւակից ես մեզ: Մատուցաք ձեզ ոչ որպէս պարգև արժանաւոր, յորմէ այժմ անձեռնհաս եմք, այլ միայն ի նշան մեծագոյն սիրոյ և ուրախութեան մերոյ և յիշատակ բարեկամութեան զմի մատանի զմրուխտ և զմի ոսկեալ արծաթեայ բաժակ ջրոյ: Զորս ընկալցես սիրով և վայելիսցես հանդերձ օրհնութեամբ սրբոյն որք աստ և հոգևորական հնորհօք սրբոյ տաճարիս Աստուածայնոյ: Ուր ընդ քեզ եղիցի և ոչր սրբոյ տաճարիս, մնասցէ ի սրտի ձերում անմոռաց: Ողջ լեր և մեք եմք և մնամք ամենայն միաբանութեամբ աղօթարար վասն յաջողութեան ճանապարհի և յառաջագրութեան ձերոյ: Դանիէլ կաթողիկոս ամենայն Հայոց: 1808. յուլիսի 16. Եջմիածին: (Զսոյն զիր ընդ թասին և մատանւոյն ինքնին մատոյց սրբազանն (Դանիէլ) ի ներկայութեան իւրում, վասնորոյ հասցէ ոչ ունի: Սորա քաղաքն Մարսիլեա էր):

5) «Քաջ խորհրդական մեծ կայսերութեան Ֆրանցայու և մինիստր հաւատոյ և օրինաց մեծ իշխան Փորտալիս. ողորմած տէր և բարերար յուսացողաց: Աղօթարար ձեր և... Դանիէլ կաթողիկոս... Ի Տէր խընդալ: Բարերարութիւնք և մարդասիրութիւնք իշխանաց Հռոմէացւոց առ ազգս Հայոց յաւուրս նախնեաց մերոց երեւելի են յոյժ, բայց յորմէհետէ բարձաւ տէրութիւն և թագաւորութիւն յազգէ մերմէ և զօրացաւ իշխանութիւնն զերչաց մերոց ըստ ողբերգութեան Սաղմոսին՝ մինչև ցայսօր ժամանակի իսպառ մոռացեալ եղաք ի սրտէ որպէս զմեռեալ յաւիտեանից և համարեցաք որպէս զանօթ կորուսեալ: Գոհանամք զԱստուծոյ անտխակալ Տիառնէ մերմէ, զի ի սմին ժամանակի բարերար ակնար-

գրութիւնները տեղ հասած են, բայց թէ ինչ պատասխան ստացան էջմիածնեցիք կամ թէ Նապօլէոնը ուղեց արդեօք պատասխանել Դանիէլին—մեզ յայտնի չէ: Աւելի պարզէ Դանիէլի կողմից Գերմանիայի (Աւստրիայի) կայսեր ուղղած հետեւեալ գրութեան միտքը ⁶): Գրիգոր Աղբերմանցի վարդապետը, որ երբեմն Յովսէփ

« կրթեամբ ուղղեաց առ մեզ զճանապարհ խոհեմութեամբ և իմաստութեամբ
« թեամբ բարեհոգեակալ արեղական նշանակիր Ժօմ Բատիստ Բուսսօ
« դեսպանն անպարտելի հզօրիկ կայսերութեան Ֆրանսայու առ բարեսիրտ
« և ազատախնամ բարձրագահ Շահն Պարսից և առ յատուկ պաշտպանն
« և բարերարն Արարատեան Աթոռոյն Սրբոյ էջմիածնի քարեբարոյ և
« քաղցրագութ Արքայ Միրզայ որդի և ժառանգն Նոյա: Համարիմք թէ
« բացեալ իցեն մեզ զրունք ողորմութեան ամենողորմած Արարչին, վասն-
« որոյ ցնծութեամբ հոգւոյ մերոյ փութամբ ներկայանալ ձերում փա-
« ռաւորութեան ի ձերն սոյն այս փարտեսի (?), զոր մատուցա-
« նեմք ձեզ իբրև զնախկին պատու ջերմեռանդութեան սիրոյ մերոյ: Զա-
« մենայն սրպիսութիւն մեր և Արարատեան սրբոյ Աթոռոյն կարէ բաւա-
« կանապէս յայտնել զեսպա՞նն, որ եղև ակնատես և է զիր կենդանի.
« մեք միայն յուսովն զոր ունիմք ի յիշատակարանաց նախնեաց մերոց
« վստահանամք խնդրել միայն զի ակնարկութիւն հոգւոյ ձերում ի պատիւ
« Քրիստոնէական սուրբ հաստոյ տարածեալ առ մեզ սիրով, մատուց-
« ջիք առ նորին ամենողորմած կայսերութիւնն զգիր մեր զոր ընդ այսմ
« ի ձեռն յիշեալ պեսպանին մատուցաք խոնարհութեամբ: Հաւաստի առ-
« նեմք ձեզ, զի յիշատակութիւն բարերարութեան ձեր յաւիտեանս ժա-
« մանակաց ըստ սուաջնոց նախնեաց մերոց մնայ անմռանալի առ ամե-
« նայն ազգս Հայոց: Եւ մեք նովաւ հանդերձ եմք և մնամք զամենայն
« աւուրս կենաց մերոց աղօթաբար վասն կենաց մերոց... Դանիէլ կաթո-
« ղիկոս ամենայն Հայոց: 1808. յունիս 16. էջմիածին:

6.) Ամենալուսափայլ տիրօղ ինքնակալ հզօր կայսր Հռօմայ և Գեր-
« մանիոյ Ֆրանց երրորդ ամենաողորմած թագաւոր և պաշտպան հաւա-
« տացելոց: Աղօթաբար անգին կենաց մերոյ և... Դանիէլ կաթողիկոս
« և այլն... Սէր և խնամակալութիւն կայսերաց Հռօմայեցւոց առ թագա-
«ւորս և առ քահանայապետս և առ ամենայն հասարակութիւն ազգի հա-
« յոց տարածեալ առատութեամբ յաւիտենից ժամանակաց, յիշատակա-
« գրութեամբ նախնեաց մերոց այսօր ևս ներգործէ առ ամենայն ազգն
« Հայոց զմեծ մխիթարութիւն: Այլ քանզի օր ըստ օրէ տիրեաց անբախ-
« տութիւն ի վերայ ամենայն հայրենեաց հայոց՝ բարձաւ թագաւորական
« ճոխութիւնն, մատնեցաւ քահանայապետութիւնն յանտանելի տառա-
« պանս ընդ բռնութեամբ բարբարոսաց և ցրուեցաւ ամենայն ազգն
« հայոց յերես ամենալն երկրի իբրև զոչխարս, որոց ոչ գուցէ հովիւ,

կաթողիկոսի սպասաւոր էր և յետոյ Դաւթի ձեռքով եպիսկոպոս
օծուեցաւ ու Դանիէլի սաստիկ հակառակորդն էր, այժմ՝ Նփրեմից
հալածուած՝ ապաւինած էր Սուչովա քաղաքում զտնուած քանի
մի հարիւր տուն հայերին և իբրև Ռուսաստանի ռահմանից դուրս
Նփրեմից վախ չունէր։ Կարծում ենք որ Ներսէսից զրդած՝ Դանիէլը

« պակասեցաւ ամենայն միւլթարութիւն յամենայն հասարակութիւնէ հոգևո-
« րականաց և մարմնաւորականաց հայոց մինչ իոպառ և եղաք առհասա-
« րակ ըստ մարդարէական բանին՝ որպէս մեռեալ յաւիտենից և որպէս
« զանօթ կորուսեալ, մոռացեալ ի սրտէ ամենայն մեծաց և փոքունց բա-
« րերարացն հարց մերոց։ Այլ գոհանամք զԱստուծոյ, զի որպէս զերիս
« մանկունս ի մէջ զգալի հրոյն Բաբլոնի, նոյնպէս և զմանկունս եկե-
« ճ ղեցւոյ Հայաստանեայց ի մէջ իմանալի հրոյ բարբարոսական բռնու-
« թեանց պահպանէ մինչև ցայսօր ուղղափառ խոստովանութեամբ սուրբ
« Աստուածութեան իւրոյ։ Շնորհ ունիմք և զմեծօղորմութենէ ամենողոր-
« մած աթոռոյ Աստուածագութ կայսերութենէն ամենայն Ռուսաց, զի ի
« հարիւրաւոր ամաց հետէ յատուկ մարդասիրութեամբ հայեցեալ առ
« ամենայն անայցելու աղքն Հայոց, յաւել ամենայն հոգևորականաց և
« մարմնաւորականաց զմեծ ապահովութիւն ի ձեռն ամենողորմած հրո-
« վարտակի իւրոյ յուսադրեալ զկաթողիկոսոսն ամենայն Հայոց և զիշխանս
« և զքաջագունս և զաղնուազգիս և զամենայն աղքն Հայոց՝ ունիլ ի ներ-
« քոյ բարձրագոյն խնամոց և հովանաւորութեան իւրոյ, և զամենայն
« աղքն Հայոց եղեալս ի տէրութեան իւրում դաւանութեամբ սուրբ Լու-
« սաւորչի Հայաստանեայց մեծի Գրիգորի Պարթևի, յանձնելով ի ներքոյ
« կարգադրութեան Արարատեան աթոռոյ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց
« հոգևորական կանոնաւ և եկեղեցական կարգաւ, տարածեաց առ ամե-
« նայն կուսակալս սահմանաց տէրութեան իւրոյ զյատուկ հրովարտակ,
« ոչ ընդունել ի ներքս ի սահմանս ռուսաց զոք ի կարգաւորաց հայոց
« որպիսի և իցէ աստիճանաւ, առանց վկայական գրոյ Արարատեան կա-
« թողիկոսին, և այսպէս շնորհեաց ամենայն Հայոց մերձաւորաց զմեծ
« խնդողութիւն և հոգևորականաց զմեծալոյն միւլթարութիւն։ Առաւե-
« լապէս միւլթարեալ լինիմք զի և ամենողորմած հովանաւորութիւն աթո-
« ռոյ սուրբ կայսերութեան ձերոյ տարածեալ նոյնպէս ի վերայ Հայոց
« եղելոց ի սահմանս հզօր տէրութեան ձերոյ ի Սչով (Սուչովա) քաղաք
« և յայլ և այլ տեղիս ապահովացուցեալ է գնոսա ոչ սակաւ Բայց սա-
« կայն այս 30 ամ լինի յորմէ հետէ չէ եղեալ ի նոսա այցելութիւն Արա-
« րատեան աթոռոյն և կաթողիկոսին ամենայն Հայոց և չէ հանդիպեալ ի
« մէջ նոցա եպիսկոպոս կամ վարդապետ քար զիչ և վերատեսուչ հաւա-
« տոյ և եկեղեցական կարգաց և չեն ունեցեալ զիմաստուն քահանայ կամ
« օրէնսդէտ ռուսոցիչ, առ որ բազում ինչ պակասեալ է ի նոսա յուղղու-
« թենէ կարգաց և կանոնաց եկեղեցւոյ Հայաստանեայց և բազում աղի-

այդ նամակը գրած է Աւստրիայի կայսեր, որին աղերսում է չը ճանա-
նաչել Գրիգորին հայոց եպիսկոպոս և միանգամայն Աւստրիայի հայոց
խստիւ ենթարկել Էջմիածնի իրաւասութեանը: Մեր ձեռքում գրո-
ւած պատճէնի վրայ կար հետեւեալ մակագրութիւնը: «Որով-
հ հետեւ երկու կերպ էին գրեալ, վասն գրելոյ առ կայսրն Գերմա-

« տութիւն ևս ունակացեալ ի մէջ ողորմելի ժողովրդեան մերում: Այլ և
« ի վրայ այնորիկ յամի 1807 յամսեանն օգոստոսի՝ սուտ եպիսկոպոս
« մի Գրիգոր անուն, որ վասն լինելոյ իւրոյ մասնիչ Արարատեան
« աթոռոյն և խանգարիչ բարեկարգութեան հայրենի ազգին արգելեալ յա-
« մենայն հոգեւոր պաշտօնէ արտաքսեալ կայր յեկեղեցւոյ դատաստանու-
« ժողովոյ բազմութեան արքեպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսաց, վարդապետաց
« և աւագերիցանց հարիւրաւորաց ի զուխ 30 ամաց (?) մտեալ առ նոսա
« խաբէութեամբ, պաշտեալ է ի Աշով (Աուշովա) քաղաք զպաշտօն եպիս-
« կոպոսութեան և սերմանէ անդէն զբազում տարածայնութիւնս և գայ-
« թակղութիւնս...: Վասնորոյ, քանզի կոչիցիմք մեք հովիւ և կաթողիկոս
« ամենայն Հայոց, ի ծունկս անկեալ առաջի ամենողորմած աթոռոյ ձերոյ
« խնդրեմք ամենախոնարհաբար, զի թէ դոցէ շնորհս առաջի սուրբ կայ-
« սերութեան ձերոյ եկեղեցի Հայաստանեայց և ժողովուրդ սրբոյն Գրի-
« գորի մեծի Պարթևի, մի խնայես՛իք զբարեբարութիւն աթոռոյ սուրբ
« կայսերութեան ձերոյ ի հոգւոց և ի մարմնոց հոգևորականաց և մարմնա-
« տրականաց Հայոց գտանելոց ի հովանաւորութեան մեծաշուք հօր
« թեոց ձերոց, այլ զթացեալ աստուածաբար մարդասիրութեամբ՝ զբարե-
« բարութիւնս նախնի կայսերացն Հռովմայեցւոց առ ազգն հայոց՝ կրկին
« նորոգես՛իք և համաձայն նորին կայսերական մեծութեան ամենայն ուռ-
« սաց ամենողորմածաբար բարեհաճես՛իք կարկառել զմեծ ողորմութիւն
« ձեր առ ամենեւին և յանձնել ի ներքոյ կարգադրութեան Արարատեան
« աթոռոյ կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոց հոգևորական կանօնօք,
« եկեղեցական կարգօք զազգն հայոց եղեալս ի տէրութեան ձերում դաւա-
« նութեամբ սրբոյ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, և հրամայել սահմանակա-
« լաց, զի առանց վկայելոցն զրոյ կաթողիկոսին Արարատեան աթոռոյ
« մի զուք ի հոգևորականաց հայոց ունողաց զդաւանութիւն եկեղեցւոյ
« Հայաստանեայց ընկալցին ի ներքս ի սահմանս սուրբ կայսերութեան
« ձերոյ և շնորհել նոյնպէս զբարձրահրաման մեծ հրովարտակ հաստատեալ
« մեծ կնքով ամենաօգոստափառ կայսերութեան ձերոյ առ ի պահպանել
« ի տաճարի աթոռոյն Արարատեան վասն յաւիտենական յիշատակի ողոր-
« մութեան և բարեհաճութեան ձերոյ: Ողջ լիւր ամենողորմած Օգոստոս
« կայսր և ողորմութեամբ Աստուծոյ երկնաւորի եղիցին աւուրք ձեր իբրեւ
« զաւուրս երկնից. ամէն... Դանիէլ կաթողիկոս, Էջմիածին. 1808.
« ամսեանն (?)»

« նոսցւոց (Աւստրիայ)՝ մեք ևս առաջինն ըստ մի կերպին յառաջար-
 « կելոյ նոցա գրեցաք այնպէս ընդ երկար, և միւս ևս ըստ միւսում
 « կերպին գրեցաք ի ներքոյ ահա և զերկոսին ևս յղեցաք առ Եփ-
 « րեմ՝ արքեպիսկոպոս առաջնորդն Ռուսաստանու Հայոց, զի զորն և
 « կամեցի զայն մատուցէս: Կարծում ենք որ այս մակագրութիւնը
 « Ներսէսինն է: Շատ զանազանութիւն չունի երկրորդ օրինակը առա-
 « ջինից ⁷⁾: Այն է միայն, որ այստեղ Դանիէլը խոհեմաբար լռած է
 « Գրիգոր եպիսկոպոսի մասին: Չգիտենք թէ այդ երկու գրութիւննե-
 « րից ո՞րը մատուցուեցաւ Աւստրիայի կայսեր: Մենք աւելի հաւանա-
 « կան ենք համարում ենթադրել, որ Եփրեմը համաձայն չզանուեցաւ:

7.) Առաջի գրութիւնից զանազանուող կէտերը միայն սուքա են՝
 « Շնորհք ունիմք և զմեծ ողորմութիւնէ Ատուածագութե կայսերութեանն ամե-
 « նայն Ռուսաց, զի յատուկ մարդասիրութեամբ ի ձեռն ամենողորմած
 « հրովարտակի իւրոյ յուսադրեալ զկաթողիկոսն ամենայն Հայոց և զիշ-
 « խանաղունս և զքաջնաւորն միւս և զազնուազդիս և զամենայն ազգն և
 « տարածէ զմեծ հովանաւորութիւն իւր յաւել ամենայն հոգեւորականաց և
 « մարմնաւորականաց հայոց զմեծ ապահովութիւն: Առաւելապէս մխիթա-
 « րեալ լինիմք, զի և հովանաւորութիւն ամենողորմած Եթովպի հօր կայ-
 « սերութեան ձերոյ տարածեալ նոյնպէս ի վերայ հայոց եղելոց ի սահմանս
 « տէրութեան ձերոյ ի Աշով քաղաք (Սուլովա) և յայլտեղիս ապահովա-
 « ցուցանէ զնոսս ոչ սակաւ: Բայց սակայն այս 30 ամ լինի զի առանց
 « հոգեւորական այցելութեան են նոքա և չէ հանդիպեալ ի մէջ նոցա վե-
 « րաւորուչ հաւատոյ և եկեղեցական կարգաց եպիսկոպոս կամ վարդապետ
 « Արարատեան Եթովպոյն, զորս առաքէ կաթողիկոսն ամենայն Հայոց առ
 « ամենայն ազգն հայոց եղելոց ընդ ամենայն աշխարհ, և չունելով օրէնս-
 « րէտ քահանայ և իմաստուն ուսուցիչ, բազում ինչ պակասեալ է ի նոսս
 « յուղղութիւնէ կարգաց և կանոնաց եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Վասն-
 « որոյ խնդրեմք ամենախոնարհաբար, զի թէ գտցէ շնորհս առաջի սուրբ
 « կայսերութեան ձերոյ եկեղեցի Հայաստանեայց և ժողովուրդ սրբոյն
 « Գրիգորի մեծի Պարթևի, զբարերարութիւնս նախնի կայսերացն Հռո-
 « մէացւոց առ ազգն հայոց կրկին նորոգելով, համաձայն նորին կայսե-
 « րական մեծութեան ամենայն Ռուսաց ևս և այլոց որոց ի սահմանս
 « գտանին յազգէ հայոց, բարեհաճեալիք ամենողորմածաբար կարկառել
 « զմեծ ողորմութիւն ձեր և առ ազգն հայոց եղեալս ի տէրութեան ձե-
 « րում դաւանութեամբ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, յանձնել ի ներքոյ կար-
 « գալլութեան կաթողիկոսին ամենայն հայոց հոգեւորական կանօնօք և
 « եկեղեցական կարգօք և հրամայել ամենայն սահմանակողաց, զի առանց
 « վկայիւղոն և այլն:» (մատցածը տես ծանօթ: Ե.)

այդ գրութեանց ոչ մինի հետ և իւր կողմանէ ուղարկած է Դանիէլին մի երրորդ տեսակ նամակի օրինակ ⁸⁾, որի մէջ կաթողիկոսը ուղղակի յայտնում է կայսեր, որ նորա թագաւորութեան մէջ գրտնուած հայոց նմանապէս յանձնում է Ռուսաստանի առաջնորդ Եփրեմի իրաւասութեանը: Մի այսպիսի թուղթ գրուեցաւ և Ռուսաց կայսեր ⁹⁾: Որքան մեղ յայտնի է, այս միտքը ընդունուեցաւ

8.) Նամակ Դանիէլի առ կայսրն Գերմանիոյ Ֆրանց երրորդ: Սովորական ձևերից յետոյ՝ «յայտնի է ինքնին ինձ՝ զի որպէս ոչ ուղիղ ընթանայ նաւ առանց հմուտ նաւավարի, այնպէս և ոչ եկեղեցին Աստուծոյ կարէ ունել ուղիղ կառավարութիւն առանց հանճարեղ առաջնորդի: Վասնորոյ քանզի այս 30 աւ առանց վերատեսչութեան է եկեղեցի հայոց, որ գտանի ի ներքոյ հովանաւորութեան ամենաբարեպաշտ սուրբ կայսերութեան ձերոյ ի քաղաքի Սչով (Սուչովա), զի մինչ իսկ պառ տիրեսցին մեղ մեղք՝ յաղազս ամենեկին անփոյթ լինելոյ վասն նոցա, հարկադրեալ եղէ այժմ կացուցանել նոցա առաջնորդ զփոխառնորդն իմ և զառաջնորդն ամենայն հայոցն Ռուսաստանու գերապատիւ Եփրեմ սրբազան արքեպիսկոպոսն, որ զլսաւորագոյնն է ամենայն հոգեւորականաց հայոց և մերովս կաթողիկոսական կոնդակաւ յանձնեցաք նմա զհոգեւորական վերատեսչութիւն ամենայն աղգիս հայոց, որք գտանիցին ի ներքոյ լայնածաւալ հովանաւորութեան ձերոյ դաւանութեամբ և եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Խնդրեմ ամենախոնարհաբար, զի ձերոյ կայսերական բարձրութիւն ամենողորմածաբար բարեհաճութեամբ չնորհեալք յիշեալ փոխանորդին մերոյ զբարձրահրաման հրովարտակ վասն համարձակ վարելոյ զամենայն գործս հոգեւորականս և եկեղեցականս պատկանեալս առաջնորդութեամբ իւրոյ ըստ կանոնաց եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Եւ հրամայել ամենայն կայսերական կառավարչաց և վերակացուաց ձեռնտու լինիլ նմա և առ ի նմանէ կարգեալ գործավարացն յորժամ ինդիր լինիցի ի նոցանէ առ ինքեանս ի պատահմունս հարկաւորացն, որք վերաբերիցեն առ հոգեւորական կառաւարութիւն: Արդարեւ չնորհ մեծ առնես, որով և զբոլոր եկեղեցի Հայաստանեայց պարտաւորեսցես ամենողորմած աթոռոյ սուրբ կայսերութեան ձերոյ մինչև յաւիտեան: Ողջ լեր և այլն... Դանիէլ կաթողիկոս ամենայն հայոց: Յամի Տեառն 1808. յամսեանն յուլիսի: Յաթոռս ամենայն Հայոց ի սուրբ Էջմիածին՝ որ յԱրարատ:»

9.) Դանիէլի գրութիւնը Ռուսաց կայսեր ուղղած: Սովորական ձևերից յետոյ: «Որովհետև յոյսն ամենայն հաւատացելոց բարեգութիւն Աստուծոյ ողորմեալ ժողովրդեան իւրոյ բնակեցելոյ ի սահմանս Մոլդաւիոյ և Վալաքիոյ և այլոց, ժողովեաց զնոսա ի ներքոյ ամենաբարձր հովանաւորութեան տիրեղբարտարած թեոց ամենողորմած և բարեբար սուրբ

Աւստրիայի կողմից, սակայն շատ փակաւ ժամանակ տւեց Ռուսաստանի առաջնորդի իշխանութիւնը նոցա վրայ, ապա Կ. Պօլսոյ պատերիարքի իրաւասութեան տակ մտան ոչ միայն Մօլդաւիայի և Վալաքիայի այլ և ամբողջ Ներպայի հայերը:

Այստեղ կանգ առնելով մենք հրաժարվում ենք Դանիէլի կամ Ներսէսի յիշեալ գրութիւններին Նապօլէօնին և Ֆրանց երկրորդին՝ մեկնութիւն տալուց: Այդ կայսրերից առաջինը Ռուսաստանի ոխերիմ թշնամին էր, իսկ երկրորդը նոյն միջոցներին բարեկամ: Բնականապէս Նապօլէօնի հետ բարեկամացողը չէր կարող աէր զգալ դէպի Ռուսիայ և Աւստրիայ և փոխադարձաբար: Թէ ինչ էր շարժառիթը Նապօլէօնի հովանաւորութեանը դիմելու ու յետոյ Աւստրիայի կամ Ռուսիայի գահակալներին մտերմական նամակներ գրելու՝ մեզ անհասկանալի է, որովհետեւ չենք ուզում հաւատալ, թէ միմիայն առաջնորդական կամ որեւիցէ եպիսկոպոսական շահերի վերաբերեալ խնդիրներ եղած լինին զրդիչները, և ոչ մի աւելի բարձր քաղաքական զաղափար, որ ամէն կերպ աշխատուած է ապերախտ թղթից ծածուկ մնալու: Այս մեր կարծիքը տւելի հաւանական է թվում մեզ՝ երբ մտաբերում ենք, որ արդէն թէ կաթողիկոսին և թէ էջմիածինը իւր ձեռքն էր ժողովել երիտասարդ Ներսէս եպիսկոպոսը, որի բարձր ձգտումներին և մի և նոյն ժամանակ փառասիրութեանը թէ այն ժամանակ թէ յետոյ սահման չկար:

« պատկերի իւրոյ՝ ձերոյ կայսերական մեծութեան, ուրախ եմք առաւելաւ
« պէս և ազաւեմք զմարդասէրն Աստուած, այնմիկ ողորմութեան իւրոյ
« արժանի արասցէ զբնակեալս յԱրարատ և յամենայն սահմանս Հայաստանի
« տան աշխարհի: Այլ քանզի բազում են ի յիշեալ սահմանս ժողովուրդք
« ի մեր ողբէ դաւանութեամբ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, որոց հարկաւոր
« էր: Է արժանաւոր հոգեւորական կառավարիչ և բարեբարոյ վերատեսուչ,
« վասնորոյ մեք մերովս կաթողիկոսական կոնդակաւ որպէս ի վերայ
« ամենայն ժողովրդեան Հայոց բնակելոց ի Ռուսաստան, նոյնպէս և ի
« վերայ Հայոց բնակելոց ի Մօլդաւիայ և ի Վալաքիայ և յայն կողմանս՝
« կարգեցաք առաջնորդ և վերատեսուչ զփոխանորդն մեր գերապատիւ
« Նիքիւս սրբազան արքեպիսկոպոսն և ամենախոնարհաբար խնդրեմք յա-
« մենողորմած բարերար սուրբ կայսերութենէ ձեր, զի ամենաբարձր կայ-
« սերական հրովարտակաւ հրամայեցիք ամենայն կառավարչաց և վերա-
« կացուաց կողմանցն այնոցիկ ձեռնտու լինել գերապատիւ փոխանորդին
« մերոյ յամենայն հարկաւոր պատահմունս հոգեւորական կառավարու-
« թեանց:... Դանիէլ կաթողիկոս: 1808. օգոստոս: Եջմիածին:»

Դ.

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍԻԱՅԻ ՀԵՏ

Դանիէլի վերադառնալը Էջմիածին Ռուսաստանի համար մի բարոյական յաղթութիւն էր: Աղէքսանդր Ա. կայսրը շտապեց շնորհել զառամեալ ձերուհուն Ս. Աննայի առաջին աստիճանի շքանշանը իւր աստղով, որ Դանիէլը մեծ ջերմեռանդութիւնով ընդունեց: Սակայն վախճանալով վերադառնալը պարսից տէրութիւնը, կաթողիկոսը իւր մօտաւոր բարեկամների (որոնց մէջ առաջին դէր խաղացողը էր Ներսէսը) խորհրդով Աբբաս Միրզայի բարեհաճութիւնը խնդրեց շքանշանը կրելու: Պարսից արքայաժառանգը այնքան քաղաքազէտ էր, որ թոյլտուութիւն շնորհեց: Այն ժամանակ Դանիէլը շտապեց շնորհակալութեան նամակներ գրելու Աղէքսանդր կայսեր ¹⁰⁾ և Վրաս-

¹⁰⁾ Առ կայսրն ամենայն Ռուսաց Աղէքսանդր Ա. Սովորական ձեռք լից յետոյ՝ լի է երկիր ամենայն փառօք մեծութեան տիեզերատարած գերազօր կայսերութեան ձերոյ, լցաք և մեք ի փառաց անտի զոր Աստուած ծագութ մարդասիրութեամբ տարածեալ առմեզ յամենողորմած աթոռոյ մեծութեան ձերոյ ճոխացուցիք զնուաստութիւն մեր մեծագոյն փառօք և պառօք, զարդարեալ զմեզ պանծալի նշանաւ սրբոյ Աննայի առաջնորդ աստիճանի և երկնափայլ ճաճանչագեղ աստեղը. ի ՅՕրորդ առուր ապրելի գրեցեալն և ի 12րորդ առուրն յուլիսի յայսմ ներկայ ամի հանդերձ ամենողորմած պարգեւագրով բարերար և սուրբ կայսերութեան ձերոյ ստացաք ի ձեռն առաջին կառավարչին Վրաստանու կողմանց բազում նշանաց կրօղ եներալ ֆելտմարշալ գրաֆ Իւան Վառիլիչ Կուտովիչի, ոչ յաղագս արժանաւոր ծառայութեանց մերոց, այլ մանաւանդ յաղագս մեծ ողորմութեան և մարդասիրութեան օժելոյդ Աստուծոյ. Եւ ոչ այնչափ միայն, այլ և մեծագոյն ողորմութեան և մարդասիրութեան ձեր յայտնեցիք զիս ժառանգաւոր արժանացուցանելով համանգամայն մեծ ողորմութեան ձերում զերկոսեանն ի հաւատարմաց մերոց՝ զփոխանորդն իմ Նիկիեմ գերապատիւ արքեպիսկոպոսն Ռուսաստանու հայոց և զհարազատն իմ Յովնանէս արքեպիսկոպոսն Վրաստանու հայոց՝ կապելով ի գլուխ նոցա զսոսակ բրիանթ պատուական խաչի. Այժմ ըստ մարգարէին առաւելապէս բարձրացաւ զլուխ իմ հանդէպ հակառակորդաց իմոց (Սաղմ. իզ.) առ որ և զնորայն ձայն բարձրացուցեալ աղաչեմ, ով է սրպէս Աստուածամման սուրբ կայսրն իմ և տէրն իմ ի ծայրն հիւսիսոյ բազմեալ և զշնորհս տեսանէ ի ծագս տիեզերաց և փառաւոր առնէ յարեւել և ի հիւսիս (Սաղմ. ձմբ.), ընդ նմին և զերգ սրբունի

տանի հրամանատար Գուդովիչին: 11) Նոյն միջոցներին, երևի դարձեալ Ներսէսի դրդմամբ, Դանիէլի կողմից մի այլ նամակ գրուեցաւ ռուսաց Աղէքսանդր Ա. կայսեր Աղէքերմանցի Գրիգոր եպիսկոպոսի մասին, որի Սուչովայ քաղաքում գտնուելը այն տեղի

« Աստուածամօրն ի բերան առեալ ցնծութեամբ և գոհաբանութեամբ երգեմ » « արար ինձ մեծամեծս հօրն և սուրբ է անուն նորա և ողորմութիւն նորա յազգաց յազգս: » Եւ այսու ամենայնիւ հանդերձ ամենայն « միաբանութեմբ հոգեորականաց իմոց և բոլոր ազգաւ հայոց ճանաչելով « զմեզ պարտաւորս ամենամեծ ողորմութեան ձերոյ՝ միջնորդ առեալ « զմայրն ողորմութեան զամենասուրբ Աստուածածին՝ աղաչեմք զԱստուած « որպէս զի նա ինքն յերկնից յաթոռոյ փառաց իւրոց առատաձեռնեսցէ « ի ձեզ ևս քան զես առաւելագոյն փառս և ճոխութիւնս, ամենազօր բազ- « կաւ իւրով եղիցի հովանի ի վերայ ամենողորմած աթոռոյ սուրբ կայսերուն « թեան ձերոյ և պահպանեսցէ զանգին կեանս ձեր հանդերձ բոլոր ժա- « ռանգակցօք իւրապարգև պալատան ձերոյ ընդ երկայն աւուրս հօր և « բարձր թագաւորութեամբ. ամէն: Ողջ լեր և այլն. Դանիէլ կաթողիկոս: « 1808. օգոստոսի 11. յԷմիածին: »

«), Առ պայծառափայլ գրաֆ Իւան Վասիլիչ Գուդովիչն: Աղօթարար « ձեր և... Դանիէլ կաթողիկոս և այլն: Նշան առաջներորդ աստիճանի « սրբոյն Աննայի և ճաճանչագեղ աստղ հանդերձ ամենողորմած պարգևա- « գրով նորին կայսերական մեծութեան ի 30րորդ աւուր ամսեանն ապ- « րելի սոյնոյ ամի ընդ նամակաց արտաքին իրակութեանց նախարար « տեսուն գրաֆ Բումբանցովի և ձերոյ պայծառափայլութեան ժամանեցին « առ մեզ ի 12րորդ աւուրն յուլիսի, որոց ընդ առաջ ելեալ եկեղեցա- « կան հանդիսիւ բազմութեամբ հոգեորականաց և մարմնաւորականաց եր- « օք հոգեւորօք և հնչեցուցմամբ զանգակաց մուծաք ի Քրիստոսահիմն տաճար « Տեառն ի սուրբ Էմիածին և առաջի ահեղահրաշ բեմի Նշման սուրբ « տեղւոյն մատուցեալ զամենաջերմեռանդ երկրպագութիւնս թագաւորին « թագաւորաց Աստուծոյ երկնաւորի խնդրեցաք զերկարութիւն անգին կե- « նաց նորին կայսերական մեծութեան և զհաստատութիւն ամենողորմած « աթոռոյ բարեբար կայսերութեանն ամենայն ռուսաց և մեծաձայն ամե- « նեքին անպատում զուաճութեամբ և լիաբերան շնորհակալութեամբ օրհ- « նելով զամենաբարեբար կայսրն և զթագաւորն մեր և զբոլոր պալատն « հանդերձ զօրօք և զօրապետօք ընկալաք ի գլուխս մեր որպէս զպարգևս « երկնաւորս և կրեցաք ըստ օրինի զաւուրս երկուս: Յերրորդում աւուր « առաքեցաք զկապալերն և զաստղն առ բարեբարոյ իշխողն երկրիս Հիւսէյին « խան սպարապետն զօրաց պարսից և նա խորհուրդ ետ մեզ ոչ կրել « զնոյնս մինչև յայտնեսցէ մեծ իշխողին կողմանցս խոհական Աբրաւ Միր- « զայ Շահգատային և նոյնպէս զրեաց ինքն և յայտնեաց և ընկալեալ

Հայոց մէջ խռովութիւններ էր ծագեցնում: Գրութեան ոճից երևում է այն ատելութեան, նախանձի և վրէժխնդրութեան ոգին, որ ունէր Ներսէսը այդ Գրիգորի դէմ, և որ առհասարակ Ներսէսի անձնական գրութիւններին յատուկ է ¹²):

« Գհաճութիւն նորա հանդերձ ուրախութեամբ առնոյն, ծանոյց մեզ և հրա-
« մայեաց կրել համարձակապէս ըստ որոյ և մեք կրեմք և կրեսցուք անլուե-
« լի ձայնիւ սաղմոսելով միշտ առ Աստուած՝ Տեր կեցո՛ղ զբարեբարն մեր
« զամենողորմած կայսրն ամենայն Ռուսաց և լուր մեզ յաւուր յորում
« կարդասցուք առ քեզ: Գիտեմք և հաւաստի եմք, զի միջնորդ սոյն մե-
« ծի ողորմութեան եղելոյ ի վերայ մեր՝ պայծառափայլութիւն ձեր էք,
« վասնորոյ առաւելապէս չնորհակալութիւն հանդերձ լիաբերան օրհնու-
« թեամբ յատկապէս ձեզ մատուցանեմք: Շնորհակալեմք մեծապէս և յա-
« ղազս մեծ մարդասիրութեան ձերոյ, որով առաւել ևս մեծ արարեալ
« զբարեկամութիւն ձեր առ մեզ, պսակել ետուք նաև զգլուխս հարազա-
« տին մերոյ զերապատիւ Յօհաննէս արք եպիսկոպոսին հայոցն Ռուսաս-
« տանու բրիւանթ պատուական խաչիւ: Ոչ մոռանամք զբարեբարութիւն
« ձերոյ պայծառափայլութեան և խնդրեմք, զի և դուք աննուազելի ունի-
« ցիք զնոյն մարդասիրութիւն: Ամենախոնարհաբար մատուցաք առ նորին
« կեյսերական մեծութիւն և առ նախարարն արտաքին իրակութեանց զրաֆ
« Բումիանցովն զպրեանս յաղազս չնորհակալութեան և խնդրեմք զի
« պայծառափայլութիւն ձեր ունիցիք մեզ մատուցանել ի դուռն ողորմու-
« թեան: Ողջ լեր և այլն. Դանիէլ կաթողիկոս: 1808. օգոստոս: »

¹²) « Առ ինքնակալն ամենայն Ռուսաց Ալէքսանդր Պաւլովիչ: Յի-
« սուսի Քրիստոսի և այլն: Աստուածագութ ամենողորմած բարեբար ակ-
« արկութեամբ ձեր՝ մեր և ամենայն հոգեւորականաց մերոց ծանր տառա-
« պանքն և նեղութիւնքն փոխարկեալ ևղեն ի բաւական ապահովութիւն.
« վասն կատարելագոյն ապահովութեան մերոյ ևս՝ յոյս մեր առաւելապէս
« հաստատուն է առ ամենաբաւական և անդառնալի մեծ ողորմութիւն
« ձեր: Սակայն վնասք սրբոյ աթոռոյս Արարատեան և ազգի հայոց մի
« առ մի անթուելի են և բաւարարութիւնն անկարելի և ի վերայ այ-
« նոցիկ վերստին հակառակորդք մեր և պատճառքն ամենայն վնասուց
« առանց զղջանալոյ և անհանդիստ, զօրօրինակ աստ միշտ կաթողիկոս
« անուանեալն Դաւիթ, որքան կարողանայ առանձին գրով և բանիւ զըր-
« գոէ զհեթանոսացն իշխանաւորս և հարազատն և խորհրդատուն նորա
« Գրիգոր վարդապետ անուանեալն, որ բնակի ի Գրիգորուպօլիս՝ նոյնպէս
« բանիւ և գրով խռովէ զժողովուրդն հայոց, որոյ ահա ի մերձակայ ժա-
« մանակի ի կողմանս Մօլդավիոյ խռովութիւն սերմանելոյ գրուածոց օրի-
« նակն ստորագրութեամբ հայոց քահանայից և երեկելի ժողովրդոց տեղ-
« ւոյն առ մեզ են, ուր ի վերայ սմին քահանայ մի ազնուազգի Կօստանդ-

Ե.

ԴԱՆԻԷԼԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Դանիէլի Եջմիածին հասնելու օրից ըստ երևոյթին խաղաղութիւն էր խոստանալում հայոց. Դաւիթը քաշուած էր իւր համար նշանակած առանձին սենեակները և կարծես թէ այլևս ոչինչ ձրգտում չունէր դէպի կաթողիկոսութիւնը: Դանիէլն էլ իւր բարի

« դուպօղսեցի Մեսրոպ անուն յաւուրս լինելոյ մեր անդէն ի Կ. Պօլիս
 « անուանեալ պատրիարք՝ վասն արժանաւորութեան անձին և բաւակա-
 « նութեան գիտութեան արժան համարեցաք ձեռնադրելոյ զնա ի քահա-
 « նայ վասն բարւոք կառավարութեան ժողովրդեան Աշտիպու Գրիգոր
 « վարդապետ անուանեալն, այն որ յառաջին զքանի ամս զատապարեալ
 « եկեղեցական դատաստանաւ ի ժողովոյ աւելի քան 100 արքեպիսկոպոսաց,
 « եպիսկոպոսաց և վարդապետաց արգելեալ կայ յամենայն հոգևորական պաշ-
 « տօնէ, զնացեալ ի Աշտի, հրատարակեալ է զինքն եպիսկոպոս և գրով և բանիւ
 « զրպարտեալ է զքահանայն ի մէջ ժողովրդեան իւրոյ և առաջի կառավար-
 « չացն հպատակաց տէրութեան Գերմանացւոց, թէ առձկացեալ է Մեսրոպ
 « քահանայնայն և յետոյ փախստական եկեալ, առնէ քահանայութիւն անդէն,
 « առ որ այնքան է բարձրացեալ ազմուկն և խռովութիւն ի մէջ ժողովր-
 « դեան հայոց և Գերմանացի կառավարչացն մինչև ծերունի մայր քահա-
 « նային ի աստուկութենէ երկուդին մահացեալ է, զորմէ թէ կամեցիք լիա-
 « պէս կարող էք հասու լինիլ ի փոխանորդէն մերմէ Վփրեմ արքեպիսկոպո-
 « տէ և ի գործակառարէն սրբոյ աթոռոյն հաւատարիմ հպատակէ տէրու-
 « թեան ձերոյ Մինասայ Նղիսզարեան: Վասնորոյ ամենախոնարհաբար
 « խնդրեմ ի տիեզերաստաւ մեծութենէ ձերմէ բարձրահրաման հրովարտա-
 « կաւ հրամայել, զի զԳրիգոր վարդապետն այն առաքեսցեն ի սահմանս
 « Թիֆլիսու ի հռչակաւոր հայոց վանքն Հաղբատու, մնալ անդէն ի ներ-
 « քոյ վերատեսչութեան պատուելի առաջնորդի յիշեալ վանիցն և հայոց
 « Վրացտանու սահմանաց Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի արժանաւոր եղելոյ
 « ձերումդ կայսերական մեծ ողորմութեան և կրկին պարգեաց պանակի և
 « բրկիանտի խաչի: Եւ յորժամ նա եկեսցէ անդ և Տէր մի արասցէ յամեն-
 « ցի վերկութիւն և ազատութիւն աթոռոյ և հայրենեաց հայոց, մեք ևս
 « զԴաւիթն առաքեմք անդ ի յիշեալ վանսն զի զազարեսցին վնասք եր-
 « կուց խռովարար և անհանդիստ հոգևորականայն, և լինիցի անդէն քըն-
 « նութիւն զոնէ միայն վասն զանձուց սրբոյ աթոռոյն ռսկոյ և արծաթոյ
 « և ականց պատուականաց, զորս կորուսեալ են մեծ գումար և աստ ի
 « ներքոյ բարբարոսական իշխանութեան որոնելն զնոցանէ կարէ լինել
 « առիթ չարաչար աւերութեան աթոռոյն և ազգի հայոց:... Դանիէլ կա-
 « թողիկոս: Փոքտառս. 1808. Եջմիածին:»

բնութեամբ և քաղըր վարքով պատրաստ էր սէր և բարեկամութիւն վերահաստատել իւր և Դաւթի մէջ, բայց կաթողիկոսը իւր նպատակին չըհասաւ: Դանիէլի փառաւոր վերադարձը միանգամայն անսպասելի էր Դաւթեանց համար և սրանց վերին աստիճանի զայրոյթ պատճառեց ու նախանձը գրգռեց: Եթէ հիմայ Դաւթը ստիպուած էր Եջմիածնի սենեակներում առանձնական կեանք վարելու, այդ դեռ չէր նշանակիլ, որ նա հաշտուած է: Որքան երեւում է մեր ձեռքը եղած գրութիւններից, այդ միջոցներում (այն է 1807 և 1808 թուականներին) Դաւթը և Դաւթեանք չեն դադարում մի անգամ ևս փորձելու իւրեանց բաղդը նոցա զաղտնի գրութիւնները տեղում են ամէն կողմ և գուցէ մի օր յաջողութիւն ստանան: Դանիէլի կուսակիցք, որոնց մէջ զլխաւոր դեր խաղացողներից մէկը Ներսէսն էր, ծանօթ էին Դաւթեանց ձգտումների հետ և միջոց էին պտուում նոցա առաջն առնելու:

Պէտք է գիտենալ որ մօտ վեց, եօթը տարի անթիւ նեղութիւններ կրելով և քանի մի անգամ բանտարկութեան մէջ լինելով, ծերունի Դանիէլի առողջութիւնը վերին աստիճանի խանգարուած էր, երբ որ նա փառքով Եջմիածին մտաւ: Կաթողիկոսը կարող էր վաղը միւս օրը վախճանիլ, և Աթոռը թափուր մնալով, նորից գուցէ Դաւթի ձեռքը ընկնէր: Պարզ էր որ Դաւթը, իբրեւ առողջ մարդ, աւելի յոյս ունէր ապրելու քան տկար Դանիէլը և որ զլխաւորն է, Դաւթը հաւատացած էր որ Դանիէլի մահից յետոյ ինքը պիտի հաստատուի կաթողիկոսական դահլի վրայ և իւր անցեալին վեժժխնդիր լինի: Դանիէլեանք այս բանի առաջը պիտի առնէին, ապա թէ ոչ իրանց մեծ վտանգ էր սպառնում: Արդէն հայոց անիշխանութեան վերջի դարերում, երբ Եջմիածինը հազիւ հազ կարողանում էր պահպանել իւր գոյութիւնը, մեր կաթողիկոսների մէջ սովորութիւն էր դարձել դեռ կենդանութեան ժամանակ իւր համար փոխանորդ ընտրել և հայրապետական դահլ իբրեւ իւր անձնական սեփականութիւն նորան թողնել ժառանգութիւն: Այդպէս օրինակի համար՝ Գրիգոր Ժ. կաթողիկոսը ընտրեց (1454 թուին) իւրեան յաջորդ Արիստակէս վարդապետին և այս բանը շատ շփոթների պատճառ դառաւ. երբ Գրիգորից յետոյ Արիստակէսը կաթողիկոսացաւ, սա իսկոյն ընտրեց իրան յաջորդ Սարգիս վարդապետին, Սարգիսը — Յովհաննէսին և այլն: Այնուհետեւ Ստեփան կաթողիկոսը ինքը ձեռնադրեց կաթողիկոսութեան

Միջայէլ Սերաստացւոյն, իբրեւ իրան օգնական և այսպէս պանկարծ մի և նոյն գահի վրայ եղան իրկու կաթողիկոսներ: Այս օրինակին հետեւելով թադէոս Բ կաթողիկոսը 1584 թուին իւր փոխանորդ Առաքելին ինքը բարձրացրեց կաթողիկոսական գահի վրայ. վերջինս իւր տեղը ձեռնադրեց Դաւթին, սա Մելիքիսէթին ապա երկուսի կենդանութեամբ օծուեցաւ Էջմիածնի կաթողիկոս Սրապիտոնը և այդպէս մի և նոյն գահի տէր երեքը եղան: Չենք ուզում մի առ մի թուել այդպիսի դէպքերը, որոնք տեղի ունեցան տասնեւեօթներորդ և տասնևութերորդ դարերում. բաւական է ասել, որ հակառակ մեր եկեղեցական սահմանադրութեան, այդ բոլորը լինում էր առանց ժողովուրդի կամաց և մասնակցութեան և միանգամայն վնասը հասնում էր ազգին: Միմայն քաղաքական դրութիւնը և ժամանակի դառնութիւնն էին արգելք, որ ժողովուրդը օր առաջ չրկարողացնու զգուշացնել Էջմիածինը միմեանց ժառանգութիւն թողնող գահակալներին, թէ հայրապետական գահը ոչ ոքի ժառանգութիւն է բացի ընդհանուր հայ ազգի: Այսպէս թէ այնպէս՝ բայց Դանիէլեանը վճռեցին օգուտ քաղել վերջի ժամանակները սովորութիւն դարձած այս ապօրինի և ազգի իրաւունքները ոտնակոխ անող օրինակներից: Բարի բայց թող Դանիէլը համոզուեցաւ որ Դաւթի չար դիտաւորութիւնների առաջն առնելու համար պէտք է իւր ձեռքով մի կաթողիկոսացու ընտրէ և գահը նորան ժառանգութիւն թողնէ: Բնականապէս ամէնից շատ իրաւունք ունէր այդ ժառանգութեան վերայ Ռուսաստանի առաջնորդ Եփրեմը, որ դեռ Ղուկասի մահուանից յետոյ Դանիէլի հետ միասին կաթողիկոսական ընտրելի էր նշանակած. այնուհետև այս եօթը ութ տարում Եփրեմը շատ աշխատած էր յօգուտ Էջմիածնի և մանաւանդ Դանիէլի, լաւ անուն էր ստացած ռուսաց տէրութեան առաջ, բարեկամ էր լազարեանների, բայց որ զխաւորն է՝ ոչ միայն բռնակալ էր, այլ և բարի, ծեր և ոչ վառասէր: Եփրեմի ընտրութիւնից ոչ Էջմիածնի «գերագոյն» ժողովը, ոչ Ներսէսը ահ չունէին: Ահա Գեղարդակրի ընտրութիւնը այս մասին շատ վտանգաւոր էր. վերջինս մի կարիչ և յամառ բնութեան տէր մարդ էր: Աւանդութիւն կայ, որ իբր թէ Դանիէլը կամեցել է իւր յաջորդ Ներսէսին նշանակել, բայց թէ վերջինս ինքը հրաժարուել է: Թէ այս մասին և թէ Էջմիածնեցոյ միմեանց հետ ունեցած խորհրդների մասին ոչինչ գրաւոր

տեղեկութիւն չունինք և բերանացի աւանդութիւններին դժուար է մեծ հաւատ ընծայել:

Ինչպէս երևում է 1808 թուի ամառը Դանիէլը և Դանիէլեանք ժողովին բերել տալ Նփրեմին Եջմիածին և յանձնել իրան կաթողիկոսական գահը: Հարկաւոր էր դառնալ ռուսաց կառավարութեան և խնդրել որ բարեհաճի այս ընտրութեանը և թոյլ տայ Նփրեմին գալ Եջմիածին: Այս մտքով Դանիէլը կողմից գրուեցաւ ռուսաց կայսեր ¹³⁾ և գրութիւնը ուղարկուեցաւ Վրաստանի կառավարիչ գրաֆ Գուդովիչին որ տեղը հասցնէ ¹⁴⁾: Մի այլ գրու-

¹³⁾ Դանիէլի գրութիւնը առ կայսր Ռուսաց Աղէքսանդր Ա: (Սովորական տիտղոսներէց յետոյ) «Մեծ են ողորմութիւնք ձերոյ կայսերական մեծութեան ի վերայ իմ և ի վրայ սրբոյ Աթոռոյն Արարատեան, վասն որոյ քանզի օրըստօրէ ծանրանայ հիւանդութիւն ի վերայ իմ, ամենախոնարհաբար խնդրեմ ի սուրբ կայսերութենէ՝ ձեր, զի որովհետեւ ժողովը հոգևորականաց և մարմնաւորականաց սուրբ Եջմիածնի և Արարատեան գաւառին ընդիս և զգերապատիւ եղբայրն իմ Նփրեմ արքեպիսկոպոսն ընտրեալ էին արժանաւոր աթոռոյ կաթողիկոսութեան ամենայն հայոց յամի 1800, և ամենայն ազգս հայոց ստորագրեալ են զայս, որպէս յայտնի է տիեղեալքնսն սուրբ կայսերութեան ձերոյ ի վաղուց, ամենաողորմած մարդասիրութեամբ բարեհաճեսցիք առաքել զնա կանխաւ յաթոռն Արարատեան առ մեզ: Եւ եթէ լինիցի զի արժանի եղէց տեսանել զնա, բաղդաւոր համարիմ զիս նստեցուցանել զնա ի տեղի իմ յաթոռ կաթողիկոսութեան սրբոյ Եջմիածնի մինչդեռ իցեմ կենդանի: Իսկ եթէ օրհաս մահու կանխաւ ժամանեացէ ի վերայ իմ՝ խնդիր իմէ յամենաողորմած սուրբ կայսերութենէ՝ ձերոյ, արժանացուցանել զնա աթոռոյ կաթողիկոսութեան Արարատեան ի տեղի իմ:—Դանիէլ. օգոստոս 1808. Եջմիածին:»

¹⁴⁾ Դանիէլի գրութիւնը Վրաստանի կառավարիչ գրաֆ Իւան Վասիլիչ Գուդովիչին: «Պայծառափայլ գրաֆ Իւան Վասիլիչ, ողորմած տէր: Գիտեմ զի շնորհ ունիք առաւելապէս ի վերայ իմ և ի վերայ գերապատիւ եղբոր իմոյ Նփրեմ արքեպիսկոպոսին Ռուսաստանու հայոց, վասնորոյ խոնարհաբար յայտնեմ ձերոյ պայծառափայլութեան, զի որովհետեւ տե՛ ժողով հոգևորականաց և մարմնաւորականաց Արարատեան աթոռոյն և գաւառին յամի 1800 ընդ մեզ և զՆփրեմ արքեպիսկոպոսն ընտրեալ էին արժանաւոր աթոռոյ կաթողիկոսութեան ամենայն հայոց, և ստորագրեալ էին զգիր ընտրութեան այնոսիկ ամենայն հայոց, այժմ ըստ որում առաւելու տկարութիւն ի վերայ իմ, ահա մի և նոյն օրինակաւ առ նորին կայսերական մեծութիւն ամենախոնարհաբար գրեալ զխնդիր

թիւն ևս ուղարկուեցաւ Գուդովիչին ¹⁵⁾ Էջմիածնի եպիսկոպոսների կողմից, որոնց մէջ ամէնքի վերջը ստորագրել է Ներսէսը:

« երեք հատ, մինն յղեցի ի ձեռն սրբազան Նիքեմ արքեպիսկոպոսին եղ-
 « բօրն իմոյ, միւսն առ հարազատ վէրիլն սրբոյ Աթոռոյն Մինաս Նղիա-
 « զարեանն և զմինն ընդ այսմ մատուցանելով պայծառափայլութեան ձերոյ
 « խնդրեմ զի յատուկ ողորմութեան չնորձ ձեր տարածելով ի վերայ իմ և
 « ի վերայ սրբոյ Աթոռոյն Արարատեան և ամենայն հոգևորականաց և
 « մարմնաւորականաց հայոց, հաճեալիք մատուցանել զխնդիր իմ առ նո-
 « րին կայսերական մեծութիւն և միջնորդութիւն առնել զի վաղվաղակի
 « ճանապարհորդեսցէ առ սուրբ Աթոռն Արարատեան զցանկալի եղբայրն
 « իմ զՆիքեմ արքեպիսկոպոսն արժանաւոր պատուով կաթողիկոսութեան
 « ամենայն Հայոց: Եւ ես եթէ մեռանիցիմ և եթէ կենդանի լինիցիմ, զիմ
 « ջերմեռանդութեամբ օրհնութիւն հանդերձ խնդրուածովք իմովք առ Աս-
 « տուած թողում վասն կենաց ձեր և որդւոց ձերոց և վասն տան հօր ձե-
 « րոյ: ... Դանիէլ Օգոստոս 1808 յԷջմիածին:

¹⁵⁾ Էջմիածնի եպիսկոպոսների նամակը գրաֆ Ի. Վ. Գուդովիչին:
 « Ողորմած տէր: Խոնարհաբար յայտնեմք ձերում պայծառափայլութեան, զի
 « յամի 1800, յետ առ Քրիստոս հանգստեան սրբազան կաթողիկոսին
 « ամենայն հայոց տեառն Ղուկասու, ժողովս հոգևորականաց և մարմնա-
 « ւորականաց Արարատեան Աթոռոյ և զաւառին ընտրեաց տանն կաթո-
 « ղիկոսութեան ամենայն հայոց նախ՝ զղբապատիւ Դանիէլ կաթողիկոսն,
 « ապա զառաջնորդն Ռուսաստանու հայոց սրբազան Նիքեմ արքեպիսկո-
 « պոսն, բայց զի անձնատէր և փառամոլ անձինք ի մէջ մտին, յայտնի է
 « ձերում պայծառափայլութեան զի սուրբ Աթոռն Էջմիածնի սաստկապէս
 « աւերեցաւ, և բոլոր միաբանքն նորա ցիր և ցան եղեն և ամենայն աղքն
 « կրեաց զմեծ նեղութիւն: Շնորհակալ եմք զմեծ ողորմութեան նորին կայ-
 « սերական մեծութեան, զի այս տարի մի աւելի՝ ազատեցաւ Դանիէլ սրբ-
 « բազնակատար կաթողիկոսն և ժողովեցան բազմութիւնք ցրուելոց հոգևո-
 « րականաց և եղև սկիզբն կրկին շինութեան սրբոյ Աթոռոյ: Իսկ զի կեանք
 « յիշեալ սրբազնակատարի պատրիարզին մերում մաշեցաւ ի մէջ բանտից
 « և դանազան նեղութեանց, մինչև ցայսօր ժամանակի ոչ գտանէ զկատա-
 « րեալ առողջութիւն, մանաւանդ թէ օրքան զօր առաւելու տկարութիւնն:
 « Վասնորոյ բարեհաճութեամբ նորին սրբազնակատար քահանայապետու-
 « թեան սուրբ ժողովն Արարատեան հանդերձ բոլոր միաբանութեամբ
 « արքեպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսաց, վարդապետաց և այլոց աստիճանա-
 « ճորաց յայտնեաց բարեբարոյ Հուսէյն խան Սարդարին վասն յառաջա-
 « գոյն ընտրեալ լինելոյ սրբազան Նիքեմ արքեպիսկոպոսին յաղագս կա-
 « թողիկոսութեան: Ուստի և նա ինքն՝ յիշեալ սարդարն երդմամբ զմիամբ-
 « տութիւն գրեաց առ Նիքեմ սրբազան արքեպիսկոպոսն զի եկեսցէ կան-

Դանիէլը արդէն յուլիս ամսից (1808 թուի) անկողնումն էր և օրէցօր տկարութիւնը սաստկանում էր: Գիտուն բժիշկ չըկար որ կարողանար օգնութիւն հասցնել իսկ կաթողիկոսի դրութիւնը այն աստիճան ծանրացաւ, որ իւր կուսակից եպիսկոպոսները շտապեցին վերոյբերեալ գրութեանց տակ Դանիէլին ստորագրել տալ և ուղղել ուր որ պէտք էր: Սակայն քանի որ ոռւսաց տէրութեան պատասխանը յայտնի չէր և Նիփիմի կը շուտով չէր կարող հասնիլ, Դանիէլեանք պիտի աշխատէին իւրեանց կաթողիկոսի կեանքը երկարացնել առժամանակ, որպէս զի Դաւիթը չը տիրանայ Աթոռին: Այս պատճառով կաթողիկոսի համար մի լաւ գիտնական բժիշկ էր որոնվում: Սեպտեմբրի 5ին հրաւիրուեցաւ հիւանդին բժշկելու Նօթքեցի (որ Երեանի մի թաղն է) բժիշկ Թովալ (կաղ) Յօհաննէս¹⁶), որ իբր թէ իւր արհեստին տեղեակ էր: Բժիշկը հիւանդին զննելուց յետոյ դեղ չենելու համար Ամիրտէօվէթի բժշկարանն է պատահանջում, որի օրինակը եղել էր Եջմիածնի դրաղարանում ու յետոյ անյայտացել էր: Բանից դուրս եկաւ, որ այդ բժշկարանի մի լաւ օրինակը գտնվում է Դաւթի մօտ, որ յայտնի էր ամէնքին

« խաւ: Մեր ևս այնպէս գրեցաք միաբանութեամբ առ ինքն Նփրեմ սրբա-
« զանն և առ ամենայն հոգեւորականս և մարմնաւորականս հայոցն Ռու-
« սաստանու և Վրաստանու և առ վեհանճնեայ աղայ Մինասն Նդիազարեան
« վասն կանխաւ գալոյ Նփրեմ արքեպիսկոպոսին, քանզի յոյժ ցանկայ
« սրբազնակալաւոր Դանիէլ կաթողիկոսն ի կենդանութեան իւրում նստե-
« ցուցանել զնա ի տեղի իւր: Խնդրեմք ի պայծառափայլութենէ ձերմէ,
« զի ուր հարկն իցէ յայտնեցես զայս խնդիր մեր և ձեռնառու լիցիս, զի
« Նփրեմ արքեպիսկոպոսն եկեացէ շուտով և օր յառաջ. վասն այսորիկ
« չնորհակալութիւնն գրեցես առ բարեբարոյ Հիւսէյն խան Սար-
« դարն և ծանուցանելով վասն յայտնելոյդ նորին կայսերական մեծութեան
« զգիրն իւր, պատուիրեսցես աւելի ևս խնամ ունել և ապահովութեամբ
« պահպանել զսուրբ Աթոռն և զմիամտութիւն մինչ զգայն նորոգ կաթո-
« ղիկոսացոյին մերոյ: Քանզի զիտէք թէ միմիայն ի հովանաւորութեան
« նորին կայսերական մեծութեան կայ յուսացեալ Աթոռն Արարատեան և
« մեր ամենեքեանս: Մնամք և այլն... Բարսեղ արքեպիսկոպոս, Թովակիմ
« արքեպ: Աստուածատուր արքեպ: Անդրէաս արքեպ: Ալէքսան արքեպ:
« Յովհաննէս արքեպ: Ներսէս արքեպիսկոպոս:

¹⁶ Պատմութիւն կաթողիկոսաց Եջմիածնի 1763 - 1831, Մսերայ մա-
դիստրոսի Մսերեանց (Մոսկվա 1876) գրքի մէջ յիշած բժշկի անունը
Նահապետ է:

իրրև Եջմիածնի կողոպտող և թալանող: Իսկոյն կարծուեցաւ, որ Ամիրտէօվէթի բժշկարանն էլ Դաւիթը իրան սեփհականացրել է վանքի գրադարանից առնելով: Այսպէս թէ այնպէս բայց Դանիէլը կուսակիցները մարդ ուղարկեցին Դաւթից բժշկարանը խնդրելու, ուղարկածը, ինչպէս պատմում են, շատ կոպիտ և հրամայողական ձևով պահանջում է գիրքը Դաւթից: Վերջինս, յանդուգն վարմունքից վշտացած, բաց է ասում և Դանիէլեանք շտապում են մեկնել այս իրրև թշնամութեան պտուղ: Գետպանախօսութիւնը մի անգամ ևս կրկնվում է և Դաւիթը աւելի վշտացած վճռական կերպով բաց է ասում: Դանիէլեանք վրդովուած այդ վարմունքից ուզում են վրէժխնդիր լինելու: Ներսէսը, ինչպէս լսած ենք, դուռն է ամենքին Դաւթի մօրուքը վեր առնել: Այս միտքը ընդունելով, վազում, գնում են, բռնում Դաւթին և ծեծելով բերում Վեհարանի այն սենեակը, որ կոչվում էր «Ջմեռային Թանափա»: Այստեղ Դաւթին գետին են զորում և ոմանց ասելով Ներսէսը¹⁷⁾,

17) Այս մասին Ներսէսը գրած ունի Գեղամեան Գաբրիէլ և Յովհաննէս հարկւրապետներին հետեւալ նամակը: «Գերապատիւ իշխանք հայոց « Գաբրիէլ և Յովհաննէս հարկւրապետք, ողորմած տեարք մեր: Վարդան « հարազատն ձեր եկն և խնդրեաց ի մենջ յայտնել ձեզ վասն Սրբազան « Դանիէլ կաթողիկոսին: Սրբազանն ահա երկու ամիս ի տկարութեան « մէջ կայ և օրէ ցօր սաստկացաւ տկարութիւնն մինչև ցայսօր և Աստուած « դիտէ ողջանալն կամ չառողջանալն: Ի վերայ այսորիկ Դաւիթ հայրն « զականջսն տնկեաց և յամսոյս (սեպտ.) 5 եկն բժիշկ մի թօփալ « Յօնան անուն Նօրքեցի և նստեալ առաջի սրբազանին խնդրեաց զբժ- « կականն և խոստացաւ ցուցանել անդ զցաւն սրբազանին և զդեղնորս, « վասն այսորիկ զԳրիգոր վարդապետն յղեալ առ Դաւիթ հայրն խնդրեցաք « զբժկարանն և ոչ հոտ, դարձեալ առաքեցաք զԳրիգոր վեքիլ եպիսկոպոսն « և ոչ հոտ, ապա սուրբ ժողովն ի միասին եկեալ զրեաց առ Դաւիթ « հայրն և խնդրեաց զգիրքն, և նա անարգեաց զժողովս և դարձոյց զգիր- « գոր եպիսկոպոսն դատարկ, Յայնժամ միաբանքն ևս ժողովեալ էին և « զիր արդայի (խնդրագիր) ունէին ի ձեռս իւրեանց վասն մատուցանելոյ « սրբազնութեան (Դանիէլին) թէ կամ մեզ ճանապարհ տուր, որ ուր կա- « ռող լինիցիմք գնա՞ք և կամ թէ սարգարի և Շահաթաշի թղթովն մեզ « միամտութիւն տուր, որ Դաւիթն չլինի ամենևին կաթողիկոս, և սրբա- « զան Եփրեմն լինի կաթողիկոս յետ ձեր, և մինչդեռ նոքա զայս խնդ- « րէին և խաբար լսեցին որ երեք անգամ մարդ գնաց և Դաւիթն բժշկա- « րանը չտուաւ, ամենեքեան միաբան զլմեալի վերայ Դաւիթն վանականք

ոմանց անելով Ննօքեան վարդապետը, ոչխար խուղելու «ղրելն» անուանված մեծ մկրատով Դաւթի փառաւոր և երկայն մօրուքը խուղում են և սափրում, յետոյ տանում նորան բանտը ձգում, նախապէս սաստիկ ծեծելով: Այս չափազանց անկարգութեան լուրը լսելով, Հիւսէյն խան սարդարը շտապեց, հասաւ Էջմիածին և չարագործը՝ ով որ լինէր նա, սաստիկ պիտի պատժուէր, բայց բարի ու մերձ ի մահ հիւանդ Դանիէլը անցքի բոլոր մեղքը իւր վերայ է առնում և ներումն ստանում սարդարից ¹⁸⁾:

Այդ միջոցներում, երբ Էջմիածնի մէջ Դաւթի մօրուքը գերծովում էր, ռուսաց բանակը Գուղովիչի հրամանատարութեամբ անցնէր պարսից սահմանը և մօտենում էր Երևանին: Հիւսէյն սարդարն աշխատելով Դանիէլին և Դաւթին ռուսաց ձեռքը չըձգել, հրամայում է տանել Երևանի բերդը թէ մերձ ի մահ հիւանդ Դանիէլին և թէ բանտարկուած Դաւթին: Հոկտեմբերի 9ին 1808 թուի Դանիէլը կաթողիկոսը վախճանում է Երևանի բերդի մէջ ¹⁹⁾ և նորա

« և աշխարհականք ծեծելով և ջարդելով բերեալ ի ներսն, իսկոյն աբեղայք
« թափեալ ի վերայ՝ դերձակի մկրատն խլեալ ի ձեռաց՝ դերձակին կտրե-
« ցին զմօրուքս ողորմելոյն և վերջապէս ևս բովանդակ անելեալ մեծացու-
« ցին զբանն. երկրորդ օրն եկն սարդարն ի վանքն ի տես սրբադանին և
« առաքեաց զմարդ մի ի տես Դաւթին և խնդրեաց թէ խոստացած փէշ-
« քանչէր տուր, որ հանեմ զքեզ ի բանտէ և նա դարձեալ խոստացաւ,
« վասնորոյ ահա միջոց թաղդէտն մուհասիլ է ի վերայ նորա և Բաբարէզն
« ի վերայ ողորմելի Բարսղին (Դաւթի եղբայրն), չարչարեն զնոսա և դրամ
« խնդրեն և չզիտեմ թէ ուր իցէ եղերելոց: Բայց ի վերայ այսորիկ բարեա-
« րոյ սարդարն միամտութիւն տուաւ թէ զրկեցէ որ Եփրեմ հայր սրբա-
« զանն՝ դայ և ինքն ևս երդամաք միամտացուցանէ զնա զի գայցէ և այժմ
« պատրաստ է մահսէրն և խնդիրք վասն Եփրեմ հայր սրբազանին: Ներկա-
« յիս որակիսութիւնն այս է, և վերջինն Աստուած հոգասցէ զբարին, ողջ
« լերուք և Տեր ողորմեսցի մեզ և ձեզ ամէն: Նուառտ եպիսկոպոսս
« Ներսէս Կեպտ. 12 1808. ի սուրբ Էջմիածին:»

18) Այս անցքին վերաբերեալ քանի մի գրութիւններ կան մեր մօտ, բայց որովհետեւ ուղղակի Ներսէսին չեն վերաբերիլ, մենք զանց առինք առ այժմ տպելուց: Քանի մի մանրամասնութիւն (թէ և փոքր ինչ սխալ) գտնվում են հանգուցեալ Մսերեանի «պատմութիւն կաթողիկոսաց Էջմիածնի» գրքում, ուր որ կարող են դիմել ցանկացողները:
19) Նամակ թիֆլիսից Վիթոյին. Աղայի Եփրեմ արքեպիսկոպոսին
« ... խոնարհութեամբ... զհամբոյ իմ վերամատուցանեմ... եթէ զհամ-
« բաւ Երևանայ կամիս զիտել զայս յայտ առնեմ... զօրք... կայսեր չը-

մարմինը մնում է անթաղ մինչև ռուսների էջմիածնի մօտերից յետ քաշուելը, ապա ուրեմն տանում են էջմիածին և թաղում:

Ներկայ պատերազմում ռուսները դարձեալ մտնում են էջմիածին և միաբանութիւնը խաչ ու խաչվառով դիմաւորում է գրաֆ Գուդովիչին: Ներսէսը գլխաւոր դերն է խաղում այդ ընդունելութեան մէջ և այդ է պատճառը որ նորա ծառայական ցուցակի մէջ տասած է՝ «ի զալ Կուդովիչին փառաւորագործն զօրօք Ռուսաց և յերևան Ներսէս գոլով առաջին ի կառավարութեան Աթոռոյ

« ջապատեալ են չուրջ Նրեանաւ և ամրոցաւ ևս և հատեալ են զշուր ամ-
« րոցին և զօրքն կան իջեանեալ յերևան քաղաքին և յուսամ, զկնի քա-
« նի աւուրց լսիցեմք զառմանէ ամրոցին: Այդ զորախսութիւն պայծա-
« ռափայլ գրաֆին անցեալ փօստիւն ևմ մատուցեալ, թէ որպէս մտեալ
« էր ի սուրբ էջմիածին և կամ որպէս յառաջ ընթացեալ էին միաբանքն
« իջման տեղոյն յարգելով զնա և օրհնելով զանուն... կայսեր, ընդ
« թղթով Ներսէս սրբազանին և յուսամ զայն վաղուրեմն ստա-
« ցեալ իցէ բարձր սրբազնութիւն ձեր: Թէպէտ տասն և կամ քսան օր
« վաղ տարածեցին զհամբաւ մահուան սրբազան կաթողիկոսին այլ ի յերկ-
« մատութեան էաք. արդ ի բանակէ անտի Մելիքի որդի Ասլանիցն (Բէհբու-
« դեանց) թողթ ևկն յանցեալ հոկտեմբերի 29էն զրեալ, որ նուաւ ճշմարտեցաւ
« մահ սրբազան կաթողիկոսին (ի զրութենէ Ախոդականաց), առ այս
« բարեսիրտ սրբազնութիւն ձեր, ևս վկայէ որ ոչ սակաւ ցաւեալ տրտ-
« մաք և... զայս ևս զրեն թէ երբ լուաւ զայս համբաւ գրաֆն իսկոյն
« զմարդ առաքէ ի սուրբ Աթոռն թէ մինչ զայս համբաւն յայտնցի ա-
« ռաջի կայսերն և հրամանաւ նորին վիճակեցի առ ոմն զհայրապետու-
« թիւն, սրբազան Յօաննէս արքեպիսկոպոսն, եղիցի վերակացու և կա-
« ռավարիչ տանն այնմիկ և համայն միաբանքն մեծք և փոքունք զնան
« ևս սպասս դրապին և անհաճին խորհրդոյ նորին. և զայս յայտնեն ա-
« ռաջի նորա թէ կտակ սրբազանին մեր այն է, ևս և համայն հասա-
« րակութեան կամք, զի Յփրեմ սրբազան եղիցի մեզ տէր և զլուս. Ներ-
« սէս սրբազանն ի բանակին է անդ և միւս միաբանքն ի սուրբ Աթոռն,
« զայլ մի համբաւ տակաւին ոչ գիտեմք...: Չայս ևս յայտ առնեմ բարձր
« սրբազնութեան ձերում, ի բազմաց զօրաց ռուսաց մասն ինչ զօրք թէ
« ռուսք և կամ թէ մեր երկրացիք բանակեալ գոլով ի Գառնաչայի,
« յերևան նստեալ սարդարն չորս կամ հինգ հազար զօրօք անցանի յԱ-
« րազն դէպ այսր. իսկ Գառնայ բնակիչքն խմանալով արձակեալ առպա-
« տակին զնոսա և բոլոր բանակն մնայ սոցա և բաղում զօրք նոցա ևս
« սրահարկն, և մնացեալքն փախստական լինելով վերադին անցանեն ան-
« տի, և բաց յամրոցէն՝ յերևանայ հողումն զօրք նոցա ոչ գոյ և ոչ գտանի...»
« մնամ... ծառայ Աղա Փիթոյով ի նոյեմբերի 7 1808 ի Թիֆլիս»

«Արարատեան յամենայն ինքնեան առաջարկեալ իրողութիւնս ի
«գրաջ Կուղովիչէն ծառայեալ էր արժանաւոր հաւատարմութեամբ,
«ոյր վասն և գրաջն արարեալ է սմա զխոստումն վասն պանակէի:
Ափսոս որ այս ծառայութեանց մասին ոչինչ աւելի տեղեկութիւն
չունինք:

Փիթոյինց Աղայի գրութեանը նայելով ուսաց զօրքի վերա-
դառնալուց յետոյ Ներսէսը գնում է պարսից բանակը և խնդրում
Աբբաս Միրզայից նախ՝ հրովարտակ գրել Եփրեմին գալ օծուիլ
կաթողիկոս, երկրորդ՝ նկարագրելով Աթոռի կրած ֆէսսը անակըն-
կալ պատերազմներից և ուսաց յարձակմունքից—վանքի կալուած-
ների հարկերը պակասցնել: Շահգադայն ընդունում է նորա երկու
առաջարկութիւնները և հրամայում որ եպիսկոպոսներից մինը դնայ
Թավրէզ և այնտեղ ստանայ հրովարտակը: Բարձրագոյն խորհրդա-
րանը ուղարկում է Թավրէզ Գրիգոր եպիսկոպոսին: Եփրեմին Ռու-
սաստանից բերելու խնդրի մասին Աբբաս Միրզան տառանմանց մէջ
էր. գուցէ այս է պատճառը որ շահգադայի հրամանով Արտազի սուրբ
Թադէոսի վանքում նստող Ատրպատականի առաջնորդ և նախկին
աթուակալ Սիմէօն եպիսկոպոսը այդ միջոցում գալիս է Թավրէզ:
Շահգադայն նախ սրան է առաջարկում կաթողիկոսութիւն, բայց
սա հրաժարվում է ընդունելուց. այնուհետև Աբբաս Միրզան շնոր-
հում է հրովարտակ Եփրեմի անուամբ:

Ինչպէս արդէն ասացինք՝ Դանիէլ կաթողիկոսը դեռ ևս օգոս-
տոս ամսին դարձաւ ուսաց կայսեր՝ խնդրելով Եփրեմի կաթողի-
կոսացնելու մասին: Կաթողիկոսի նամակը կայսերական դռանը հասց-
նող եղաւ աղայ Մինաս Նազարեանը. վերջինս իւր կողմից ևս մի և
նոյն մտքի մի խնդրագիր ներկայացրեց արքային ²⁰): Գրաջ Սալ-
տիկովը, որ Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարի պաշտօն էր
կատարում, յիշեալ խնդրագրների պատճէնները ուղարկելով Վրաս-
տանի գլխաւոր հրամանատար գրաջ Կուղովիչին, 1809 թուի յունի-
վարի 29ին գրում է ²¹) «Թագաւոր կայսրը հայոց պատրիարքների
«(կաթողիկոսների) գործում իրան համար կանոն դրած է ոչ միայն
«դէմ չըկենալ հայոց ազգի ընդհանուր ցանկութեանը, այլ աւելի
«ևս ուշք դարձնել զորա վրայ և հեռացնելով այն բոլոր հան-
«գամանքները, որոնք ցայսօր տեղիք եղան բաժանմանց, ու միմիայն

²⁰) См. АКТЫ Кавк. Археогр. ком. т 3-й стр. 82.

²¹) Նոյն տեղ. երես 81.

« ցանկալով որ կաթողիկոսի ընտրութեան մասին հայոց միաբա-
 « նութիւնը վերականգնացնէր նոցա մէջ խաղաղութիւն և բարե-
 « կարգութիւն, բարձրագոյն հրամայեց ինձ, ուղարկել ձեզ Դա-
 « նիէլ կաթողիկոսի նամակն. »

« Ձերդ պայծառափայլութեան աւելի լաւ են յայտնի այդ երկրի
 « բոլոր հանգամանքները և աւելորդ է երկարաբանիլ այն մասին,
 « թէ մեր դործերի կապը պարտաւորում է մեզ ուշադրութիւն
 « դարձնել այն անձի ընտրութեան վրայ, որ այդպիսի մի նշանաւոր
 « պաշտօն կրելու է նշանակւում: Խօսք չկայ, որ ռուսաց տէրու-
 « թիւնը պէտք է որ նախադաս համարէ կաթողիկոսացու անձերից
 « աւելի նորան, որին կը հրաւիրէ ազգի ձայնը, որ աւելի յայտնի
 « կլինի իւր հաւատարմութեամբ դէպի ռուսաց կայսերութեան դա-
 « հը: Այս հիման վրայ թափաւոր կայսրը մեծ հաւատ ընծայե-
 « լով ձեզ, այս դործը ձեր քննութեան յանձնած է և սպասում է
 « ձեր կարծիքին: Բայց եթէ Դանիէլ պատրիարքը արդէն վախճա-
 « նել է, հարկաւոր կըլինի այն ժամանակ անմիջապէս նորա տեղը
 « բարձրացնել մէկին, որ ռուսաց նուիրուած լինի, որպէս զի պար-
 « սիկները օգուտ չքաղեն այդ հանգամանքից և չը նշանակեն իրանց
 « կողմնակից մէկին, վասն զի յետոյ դարձեալ պիտի ծագին կու-
 « սակցութիւններ և խռովութիւններ: Մի այդպիսի մեզ համար
 « փնտաւար յետեանքի առաջն առնելու համար՝ Նորին Բարձրու-
 « թիւնը վստահանում է ձեր ընտրութեան վրայ, զիտենալով որ
 « այդ պիտի լինի արգասիք ձեր հայրենասիրութեան և իրաւունք է
 « տալիս ձեզ, որ եթէ Դանիէլ պատրիարքը վախճանի, էլ այս-
 « տեղից բարձրագոյն հրամանի չսպասելով, նշանակել և առաջուց
 « յանուն նորին կայսերական մեծութեան հաստատել իբրև կա-
 « թողիկոսական յաջորդ այն եպիսկոպոսին, որին որ ձեր ընտրու-
 « թեամբ այդ աստիճանին աւելի արժանի կը համարէք, մի և նոյն
 « ժամանակը ի նկատի ունենալով, որ այդ անձը Ռուսաս-
 « տանին անձնատուր մի մարդ լինի և Հայոց ազ-
 « գին էլ հաճեւի: »

« Այս բոլոր նախագիծը թափաւոր կայսրը կամեցաւ ձեզ
 « նկատել տալ միայն այն սրտաճառով, որպէս զի դուք բոլորովին
 « ազատ լինիք այս մասին պատահելիք դէպքերում: Թափաւոր
 « կայսրը մինչև անգամ հեռի չէ այն մտքից որ Դանիէլ մահուա-
 « նից յետոյ պատրիարքական աստիճանի մէջ հաստատուի Դա-

« Լիթը, եթէ միայն այս զեջմամբ դուք կարող էք յուսալ նորան
 « մեր կողմը ձգել և նորան ներգործել տալ յօգուտ մեր թէ
 « Պարսկաստանի հետ խաղաղութեան դաշինքը կապելու ժամանակ
 « և թէ ներկայ պատերազմական դործողութեանց միջոցին: Թագա-
 « ւոր կայսեր այս մտքերից դուք կիմանաք, որ Նորին կայսերական
 « մեծութեան զլխաւոր ցանկութիւնն է, որ կաթողիկոսի ընտրու-
 « թեան մէջ ռուսաց տէրութեան օգուտը համաձայնացնուէր հայոց
 « ազգի ցանկութեան հետ, մնացած բոլորը թողնում է ձեր կամքին:»

Այս զրութեանը գրաֆ Գուրովիչը պատասխանեց 1809 թուի
 փետրուարի 18ին հետեւեալը ²²⁾: «Ձեր յարգելի զրութիւնից, որ էր
 « յունվարի 29ից, նկատելով Նորին կայսերական մեծութեան բարձ-
 « րագոյն կամքը, որով թոյլ է տալիս իմ կարծեաց ընտրել հայոց
 « Դանիէլ պատրիարքին մի յաջորդ, որ նորա մահուանից յե-
 « տոյ կարողանար ստանալ պատրիարքական աստիճանը — ես շտա-
 « պում եմ պատասխանելու ձեզ այս մասին, որ հայոց պատրի-
 « արք Դանիէլը, չնայելով իւր վերին աստիճանի թոյլ առողջու-
 « թեանը, Եջմիածնի վանքից պարսից ձեռքով տարուեցաւ Երևան
 « և այնտեղ բերդի պաշարման ժամանակ հիւանդութեան սաստկա-
 « նալուց վախճանեցաւ ու այս մասին ես յետոյ իմացայ: Նորա
 « կապով, որ թողած ունի Եջմիածնի վանքում, ընտրած է թէ
 « նորա ձեռքով և բոլոր հոգևորականութեան համաձայնութեամբ
 « նորան յաջորդ Եփրեմը, որ Ռուսաստանում բնակող բոլոր հայոց
 « առաջնորդն է: Այս ընտրութիւնը, որքան ես կարողացայ նկատել,
 « համաձայն է նմանապէս այստեղի բոլոր հայ ազգի ցանկութեան
 « որոնք մի առանձին յարգանք ու հաւատարմութիւն ունին դէպի
 « այս հովուապետը: Եջմիածնի բոլոր հոգևորականաց ժողովը, երբ
 « ես զօրքերի հետ միասին Վրաստան վերադառնալիս այդ վան-
 « քումն էի, նմանապէս յայտնեց իւր ցանկութիւնը Եփրեմի կա-
 « թողիկոսութեան մասին և խնդրեց ինձ միջնորդել ամենաողորմած
 « թագաւոր կայսեր առաջ նորան այս աստիճանին հասցնելու և
 « իւր պաշտօնի մէջ Բարձրագոյն հաստատելու մասին: Այս պատ-
 « ճառով՝ ի նկատի ունենալով որ (Եփրեմի) երկարամեայ Ռուսա-
 « տանի մէջ փտուիլը և նորին կայսերական մեծութեան կողմից
 « նորա վրայ թափած այն առատ ողորմութիւնները, որոնցով նա

²²⁾ АЕГН. К. А. К. Т. 3-й стр. 83.

« քաղցաւորացրած է, — պիտի հաստատուայէս երաշխաւորեն, որ նա
 « (Եփրեմ) ի հարկէ կըմնայ Ռուսաստանին միշտ հաւատարիմ և
 « ջերմեռանդ — ես այնպէս եմ համարում, որ բարձրագոյն հաստա-
 « տութիւնը սորա հայոց պատրիարքի կոչման մէջ որքան որ հա-
 « մաճայն կարող է լինել Ռուսաստանի շահերի հետ, այնքան էլ
 « հաճելի պիտի լինի պատեղի հայ ժողովուրդին և հոգեւորակա-
 « նութեանը: Իսկ պատրիարքական գահը խնդրող Դաւթին, ինչ-
 « պէս յայտնի է, հայոց ազգի մեծամասնութիւնը քիչ է յարգում
 « և չէ սիրում նորա բռնութիւնների և էջմիածնի վանքի կողոպտե-
 « լու համար. և որովհետեւ բոլոր ժամանակը նա պարսից ցոյց է
 « տուած անկեղծ հաւատարմութիւն, այդ պատճառով տեղիք ու-
 « նինք կասկածելու որ հպիւ թէ նա լինի յուսադրելի և կար-
 « ծում եմ, որ նա երբ մինչև անգամ բարձրագոյն հրամանաւ հաս-
 « տատուի հայոց պատրիարքի աստիճանի մէջ, հազիւ թէ ձեռք
 « վեր առնէ իր նախնի թաց սերտ յարաբերութիւններից պարսից հետ:
 « Ուրեմն նորա ընտրութիւնը պէտք է քիչ համապատասխանէր
 « թէ Ռուսաստանի շահերին և թէ հայոց ազգի ցանկութեանը: »

Այդպէս ահա խնդրելով ձեզ որ այս իմ կարծիքը ամե-
 « նահպատակաբար հաղորդուի Նորին Կ. Մեծութեան, այս
 « հանգամանքը Բարձրագոյն բարեհաճութեան թողնելով, մի և
 « նոյն ժամանակը պարտք եմ համարում աւելացնել որ մեր
 « պարսից հետ ունեցած յարաբերութեանց պատճառով, պէտք է
 « կարծել որ հապիւ թէ Պարսից տէրութիւնը համաձայնի յօժա-
 « րութեամբ իւր կողմից հաստատելու (Եփրեմին) ընդհանուր հայոց
 « պատրիարք: Մինչև որ չը վերանորոգուին Պարսկաստանի հետ խա-
 « ղաղ յարաբերութիւնները, վաանդայի է նոյն իսկ որբազան Եփ-
 « րեմի համար էջմիածին գնալը, քանի որ սա պարսից ձեռքին է:
 « Ընդհակառակը ես կարծում եմ որ մեր գործերի յաջողութեան
 « համար աւելի օգտուէտ է նորա (Եփրեմի) առժամանակ Թիֆլի-
 « սում մնալը, որտեղից նա կարող է մեծ ներգործութիւն ունե-
 « նալ Պարսկաստանի մէջ գտնուող ժողովուրդի հոգեւորականու-
 « թեան վրայ, իսկ այս հարկաւոր է մինչև որ մեր գործերը Պարս-
 « կաստանի հետ աւելի լաւ ընթացք ստանան: »

Այս գրութիւնը պատճառ եղաւ Եփրեմի հայոց կաթողիկո-
 սութեան գահի վրայ հաստատուելուն:

ԻՄ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹՒՆՆԵՐԻՑ

U.

1830 թուականում Փոքր Ասիայից դէպի Կովկաս գաղթող հազարաւոր հայ գերդաստաններից մինն էր և մեր գերդաստանը։ Այն յոյսը, որ ունէին այդ գաղթականների մեծագոյն մասը Ախալցխայի—հին Տայոց աշխարհի այդ քաղաքի վրայ—և սրտատրոփ դիմում էին այդտեղ, իբրև մի նոր աւետեաց երկիր, նենգեց նրանց։ Պատերազմական աւերմունքները բոլորովին ամայացրել էին երկիրը և այն դուռթեանը հասցրել, որ ինքը կարօտում էր ուրիշների օգնութեանը, ուստի և ճարահատուած գաղթականներին ուրիշ ոչինչ չէր մնում, եթէ ոչ Ախալցխայի աւերակների վրայ կանգնեցնել մի նոր քաղաք։ Կանգնեցնել քաղաք.... որքան դժուարին և երկար ժամանակի ու փողի՝ որ նոր գաղթականների փոքրագոյն մասը միմիայն ունէր, կարօտ բան է։ Մի գերդաստան, ինչպէս էր մերը, բաղկացած հօրից ու մօրից վեց հոգի մեծ ու փոքր տղայ և աղջիկ զաւակներով, չէր կարող ի հարկէ երկար ժամանակ Ախալցխայում մնալ, չուենեալով նիւթական միջոց գէթ օրական պարէնը անխնայ հայթայթելու։ Այն արհեստը, որ իմանում էր իմ հայրը, մեր ընտանիքի միակ յոյսն ու ապաւէնը, այդ ժամանակներում Ախլըխայում չէր անցնում, որովհետև չկար տուն, ուր մենք կարողանայինք պատըսպարել մեր թշուառ անձը, ոչ արհեստատուն, ուր կարողանայ հայրս գործել, ոչ էլ գործիքներ, որովհետև մէջ տեղում փող չըլիար իսկ առանց փողի այս բոլորը մի տկար մահկանացուի ուժից և կարողութիւնից շատ և շատ բարձրէ։ Այդ իսկ պատճառով մեր ընտանիքը Ախալցխայում մի քանի տարի երերուն և աստանդակման պարելով, բաղդի ամէն տեսակ հարուածներին տանելով և իւր

անդամներից երկուսիցը զրկուելով, վերջ ի վերջոյ հարկադրուած էր թողնել Ալսալլիսան և ոգեսպառ քաշուել, դնալ կորխ, մի փոքրիկ դիւղ Զաւախէթում, այժմեան Ախլալաքայ գաւառում: Կորխում մեր գերդաստանի ամէն մի անդամը իրան համար գործ գտաւ. գիւղացիների մարդասիրութիւնը և կարեկցութիւնը յաղթեց քաղաքացիների բարոյական արժանաւորութիւններին....

Աորխեցիք իրանք հօրս համար ձեռք բերեցին հաւան և դանակ ու կէս բեռ ծխախոտ, այն սլաքմանով որ նաւ սարաւիլի իւր արհեստով — թիւթիւնչութիւնով — և մաս մաս վերադարձնի գիւղացիներին նրանց փողը. մայրս քոյրերիս հետ կալերում ցորեն մաղելու պաշտօն ստացաւ, մեծ եղբայրս հօտաղ եղաւ, իսկ ես, որ ամէնից փոքրն էի և հազիւ 5—6 տարեկան կամ քշօղ եղայ թորոս քէհի կալերից մինում: Իբրեւ վարձ իմ մի ամեայ աշխատութեան համար թորոս քէհէն մեր ընտանիքին տարուայ սկզբից տուեց մէկ կօտ ցորեն և երկու կօտ դարի: Սկզբում ես թէպէտ շատ սիրով կալայ գործիս, բայց մի քանի օրից յետոյ ստիպուեցայ թողնել պաշտօնս: Բանն այն է որ ես կամիս եղների հետ վարուիլ չէի իմանում, շատ անգամ ձեռքիս ճիւղոտով նրանց այնպէս էի խփում, որպէս զի ընկերներիցս առաջ անցնիմ, որ եղները կալից դուրս էին փախչում և կալի յարդն ու ցորենը շարտում ցրվում ու կամի տակի սուր քարերը կոտրատում, երբեմն եղների ագիւների հետ էի խաղում ու խեղճ կենդանիներին գժուացնում ու կամը կամին հեծցնում, այնպէս որ կալի մէջ մի անգամ մի եղան կտրեցի, մի անգամ էլ ինքս ինձ եղների տակովն արի ու քիթս ու երեսս ջարդեցի: Թորոս քէհէն տեսնելով իմ խամուլութիւնս ու քաղաքը ցիւլութիւնս, ինչպէս նա սովոր էր ինձ ասել, ամէն անգամ երբ իրան կամ խէլքէ հօտաղների յանձնարարութիւնները չէի կարողանում ճշտութեամբ կատարել՝ կամ քշելու պաշտօնը առաւ ինձանից և ինձ պատուիրեց հօտաղների հանգստանալու միջոցներին եղները խօզաններումը արածացնել, քաղանք անողներին դաշտից տուն վերադարձած ժամանակ ժողովել և սայլել մէջ դարստիլ փողները, եղանները, թիւրերը, սամիւները և միւս երկրագործական գործիքները, կերակրի ամանները, կժերը, քրեղանները, փարչերը, գդալները և ջրի կուժը, երբեմն էլ տան հարսներին օգնել նրանց տանից դաշտավարներին կերակուր տանելիս:

Այս պաշտօնները իրանց բազմազանութեամբ ինձ շատ զուար-

ճացնում էին և մի օգուտ ևս ունէին որ խոզաններում եղները առաժեցնելու միջոց էի ունենում հերկերի, ցեղերի և կոշտերի միջից առատօրէն ժողովել ատօլ ¹⁾ կօճղէս, իսկ խոզաններից կաթնօտ սինձ, փշոտ կանկառ, սիպեղ և երիկոներին լեքը գրպաններով տուն դառնալ: Դեռ մի տարի չէր անցել մեր գիւղ գնալից յետոյ, երբ մեր վիճակը այնքան բարւոքուեցաւ, որ հայրս օգտակար համարեց իմ մեծ եղբօր վարձագնի փոխարէն մի գիւղացուց մեր ընտանիքի բնակութեան համար վեր առած տանը առանձին վարձ որոշել, իսկ եղբօրս ծառայութեան համար առանձին վարձ յատկացնել: Երևի եղբօրս ծառայութիւնը տան վարձագնի հետ համեմատելով հայրս շատ էր գտել:

Անցնում էին ամիսներ և տարիներ և մեր վիճակը հետզհետէ լաւանում էր, մենք արդէն ունէինք մի կով իր հորթուկով և մի ձի իր քուռիկով: Ամէնը կամ երկու ամէնը մի անգամ հայրս հեծած մեր ձին գնում էր Ախրքէլէկ (Ախալքալաք) հաւանի դանակները սրել տալու, ծխախոտ գնելու և իր գործին վերաբերեալ միւս պակասութիւնները հոգալու:

Ախալքալաքից վերադառնալիս նա իւր հետ երբեմն բերում էր մօրս համար կարմիր և դեղին մէս ու բապուճներ, քոյրերիս համար «կրծկալց ունեւ» և թէ վլիկց ունեւ» իսկ ինձ համար կակաչագոյն կարմիր մէն ինեւ (կօշիկներ), որ ես փոխանակում էի տրէկներին հետ միմիայն կիւրակէ օրերը: Եղբայրս շատ էր խնդրում հօրիցս որ իրան համար էլ բերէ կարմիր կօշիկներ, բայց հայրս միշտ ասում էր նորան որ երբ նա էլ ինձ նման փոքր էր այդպիսի կօշիկներ շատ էր հագել: Մի առանձին զուարճութեան օրեր էին ինձ համար կիւրակէները, երբ ես հագած իմ կակաչագոյն կօշիկներս դրացի մանուկների հետ իջնում էի ձորը և ինձ ու ինձ շատ էի պարծենում տեսնելով որ իմ խաղալնկերները մի առանձին ուշադրութիւամբ, կարելի է ասել նախանձով մտիկ էին տալիս իմ կօշիկներին: Զգիտեմ այդ իմ ընկերների աչքերը չվերցնելուցը, թէ քարքարուտ ձորում շատ դէս ու դէն վազվազելուց, փախչող տեղուց բիրդի և ուրիշ զանազան խաղեր խաղալու ժամանակ, իմ կօշիկները շատ շուտ ծակծկվում, պատռւում էին և ես շատ

¹⁾ Արմատ, որ գիւղացիք ուտում են:

անգամ ստիպուած էի լինում մօրիցս «քէօթէկ» ուտել և երբեմն, կիւրակէ օրերը, տրեխներով դուրս գնալ փողոց, որովհետև ինձ պատժելու համար մայրս պահում էր կօշիկներս:

Ես իմ մանկութեան ամենալաւ օրերը կորսի այդ ձորումն եւ անցկացրել և մինչև այսօր չեմ կարող նրան մոտերել առանց մի հոգեկան զմայլմունքի: Որովհետև այդ ձորը մի առանձին նշանակութիւն ունէր և այժմս էլ ունի, կորսի բոլոր բնակիչների համար, վասնորոյ ես նրան կընկարագրեմ ընթերցողին:

Բ.

Կորիս գիւղը, այն ժամանակ երբ մեր ընտանիքը այնտեղ էր կենում, բաղկացած էր 30—35 հայ ընտանիքներից, որոնք նոյնպէս գաղթել էին փոքր—Ասիայից, բայց իրանց անպաճոյճ և սակաւապէտ կենցաղավարութեան շնորհիւ, կարճ ժամանակում բաւականին յաջողակ կերպով բարւոքել էին իրանց վիճակը: Այդ գիւղը իւր շինութիւնների, բնակիչների կենցաղավարութեան, տպրուստի, պարապմունքի, վարքի և բարքի կողմից ոչնչով չէ զանազանւում գաւառի ընդարձակ դաշավայրում դրուած միւս բազմաթիւ հայաբնակ գիւղերից: Կորիսը Ախալքալակից հազիւ 20 վերստ հեռու կըլինի և նրա հիւսիսային կողմումն է: Գիւղի երեք կողմում ձգւում են ընդարձակ և սիրուն սիրուն դաշտեր, ատոգահաս ցորենի, գարու և կտաւատի ոսկեգոյն արտեր, որոնց բերքը, բոլոր գաւառի պարարտ սև-հողի ազդեցութեան շնորհիւ, այնքան առատ է և հարուստ. մեծամեծ արօտատեղիներ և խոտնոցներ և կանոնազարդ մարգաստաններ, որոնց մէջ ծածանւում են կարմիր կակաչը, հոտաւետ ներկիզը, կապուտաչուի մանուշակը, սպիտակ տուղտը և ուրիշ ծաղիկներ, իսկ գիւղի մի կողմում, արեւմտեան կողմից, ձրգվում է յիշած ձորը: Մտնելով այդ ահագին ձորի մէջ ամէն կողմից դուք ձեզ շրջապատած կտեսնէք մեծամեծ և վիթխարի ժայռերով, որի վրայ տեղ տեղ մամուռը բորբոսնել է, քարափների մէջ ճեղքուած այրերով և անձաւներով, գետնի մէջ բացուած խորը փոսերով և խռոչներով: Ձորի միջից սրնթաց վազում է Ախալքալակ կոչուած գետը, անդադար իւր դաշտի մէջից այստեղ և այնտեղ դուրս ցցուած ժայռերին խփուելով և ահագին գոռոցներ ու փրփրադէպ ալեքներ արձակելով: Պարզամիտ գիւղացին

բնութեան այդ ամեհի և վայրենի դիրքը տեսնելով, իւր վառ երևա-
կայութեամբ, այդ ձորից շինել է մի սրբավայր, ուր շատ անգամ
արտայայտու՛մ է իւր կրօնական զգացմունքները և հոգեկան արա-
մադրութիւնները. իւրաքանչիւր քարանձաւ այդ ձորում ունի իւր
իր սրբապատկան նշանակութիւնը այս կամ այն սրբակեաց ճգնաւորի
ճգնատեղին լինելովը, իւրաքանչիւր փոս և կողքին վայր ընկած
Ժայռն ունի իւր սրբութիւնը, իբրեւ գերեզման և շիրիմաքար այս
կամ այն նահատակի, որի ոսկերօտիքը չ'նչահաւատները
հանել են և գետը ձգել կամ քամուն տուել: Շատ քարափների վրէ-
տին շաբաթ երեկոյներին փայլելում է գեղին մոմերի լոյսը, որով զիւ-
ղացի հինաւուրց պառաւը այս և այն սրբի յիշատակն է պատվում,
իւր քթի տակ հետևեալ աղօթքը փնթփնթալով.

Մեր տէրն յԱրեւելից դայ ի դատաստան.
Նստեալ փառօք յաթու՝ կուտար պատասխան,
Մեղի խրատ 'կուտայ սուրբ Աւետարան.
Նրանիկ արդարին, վայ մեղաւորին:

Մեր մայր մեղի բերեց մեռնելու համար
Սուտ աշխրբիս վրայ կապեր է կամար
Մեզ բարեխօս լինի կոյս Աստուածամայր.
Նրանիկ արդարին, վայ մեղաւորին:

Աս աշխրբիս փառք՝ մենք քեզ մնալու չենք
Զեռօք հողիդ հոգայ, մարմնով ոչինչ ենք,
Օրմն ալ գաբրիէլովան փողը կ'հնչէ.
Նրանիկ արդարին, վայ մեղաւորին:

Մարիամ Աստուածածին երեսդ հով է
Քու ճամալդ ^(*) տեսնողը քեզի կգովէ.
Դժոխքն որ կասեն, անյատակ ծով է.
Նրանիկ արդարին, վայ մեղաւորին:

Գաբրիէլ հրեշտակ կուգայ հրեղէն
Պիտի կարմունջ կապէ մեր զլիւս մաղէն
Արդարք կուրախանան, զրախտ կվազեն.
Նրանիկ արդարին, վայ մեղաւորին:

(*) Կերպարանք:

Մարդկանց թամահ կէնէ ¹⁾ աշխրքին մալը,
 Մարդկանց չիւքիւր ²⁾ կէնէ հինգ կանգուն չալը,
 Օրմն ալ դիւան գեւէ Սոնաւու կալը ³⁾.
 Նրանիկ արդարին, վայ մեղաւորին.

Այստեղ հաւաքուած ծերերի մի խումբ «կա թնադբրի» գլխին իրանց վերայ անցած չարն ու բարին միմեանց են պատմում, Երգելիւմի Կարմիր վանքն և Ս. Նշան ուխտաւանդին մտաբերում, Լուսաւորչայ վանքի «գօջ գօջանի» (ջրվեժ) նկարագիրն անում և իրանց հայրենի հողի ու ջրի քաղցր յիշատակներովն տանջվում, տոչորվում. այնտեղ մացառների կողքերում նստաւած պառաւ կանայք շտապ շտապ իրանց թէչիկն են մանում, այլք իրանց տղայոց և հօտաղների դուրպացու թիւերը հեճնում ⁴⁾ միւսները իրանց մատերից կտրած եղունգները ծակերում թաղում և հետեւեալ խօսքերով նրանց կնքում:

Նշունգ, դու հոտա ⁵⁾ կեցի

Աղամ Նւայ, վկայ կեցի

Գատաստանին հազր ⁶⁾ կեցի:

Բայց Կորնի ձորը միմիայն կրօնական և հայրենասիրական զգացմունքներ արտայայտելու անդը չէ, նա ունի և իւր վիպասանական նշանակութիւնը և այն, իհարկէ, երիտասարդների համար: Ամենայն օր վերջալուսի ժամանակ դուք այդ ձորում կրտսնէք մանկահասակ հարսներին, զլուխները և երեսները լաչակով փաթաթած, աշխոյժ և կայառու գիւղացի աղջիկներին երեսարաց, իճէթի ⁷⁾ երկու ծայրերից մեծամեծ քուղաները ⁸⁾ կախ արած դուարթ գնալիս՝ դեռից ջուր կրելու. սոքա իրանց գեղջկական երգերով ձորը թնդացնում են: Այնտեղ կանսէք և գոմէշներին լողացնելու, կովերին և եղներին ջրելու համար ձորի մէջ անդադար անցուդարձ անող հօտաղներին, որոնք այդպէսով օրիորդների հետ միշտ տեսակցելով՝ ամէն մինը իւր աչքով անսնում և ընարում է իւր ապագայ սիրուհուն:

Այդ տղայքը աղջկերանց մօտ գնալու և նրանց հետ երես

¹⁾ Կրգրաւէ: ²⁾ Դոհ: ³⁾ Ռամիկների կարծիքով այդ կալը զանվում է Նրուսաղէմի մօտ և այնտեղ լինելու է վերջին դատաստանը: ⁴⁾ Թելի բըրթերը մաքրել: ⁵⁾ Այստեղ ⁶⁾ Պատրաստ: ⁷⁾ Ջուր կրելու գործիք: ⁸⁾ Դոյլ:

առ երես խօսելու իրաւունք չունին, բայց փոխադարձ երգերով, ազգու սրութիւններով հեռուից ամենալաւ կերպով միմեանց հետ խօսում էլ են ու միմեանց հասկանում էլ:

Հօտաղները խմբովին, երբեմն և առանձին յայտնում են աղջկերանց իրանց զգացմունքները երգով, աղջիկները պատասխանում են նոյնպէս երգով: Այդ դէպքում զիւղացի տղան և աղջիկը մի մի ինքնուրոյն բանաստեղծներ են: Խօսքերը որքան էլ որ անպաճոյճ են և առանց սեթեւեթանքի, բայց այնքան լի ջերմ զգացմունքով և հոգւով: Եւ մտաբերում եմ այդպիսի երգերից մի քանիսը:

Տ Ղ Ա Ն

Զատկի հաւկիթ զմանիս կը ¹⁾

Նախուածիս տամար տամար,

Սէրովդ խելքս տանիս կը

Մազդ սրմայ ²⁾ օնքուփտ կամար:

Ա Ղ Զ Ի Կ Ը

Ուր որ կերթաս մէննակ ³⁾ մ'երթար,

Արի ինձի քեզի հետ տար.

Քնած էի ես նոր դարթայ,

Հողիս քովդ է՝ դու չես խապար:

Տ Ղ Ա Ն

Մազերդ սե՛ թուշդ կարմիր,

Շէքէր լեղուդ բերանս դիր.

Զէնովդ ⁴⁾ ինձ եսսիր ⁵⁾ էրիր,

Փալէ ⁶⁾ զլուփս ծծիդ դիր:

Ա Ղ Զ Ի Կ Ը

Գոմը քիչմ պառկել էի,

Երծովս ⁷⁾ քեզ գրկել էի

Մօրմէս գողտուկ ջուխտմ գուրպայ

Գէօրէ ⁸⁾ քեզի շրկել էի:

Տ Ղ Ա Ն

Բիլէկդ ⁹⁾ ունիս ջուխտ շօլպաղի ¹⁰⁾

Մէնջէն ¹¹⁾ խառնած սօլի սաղի ¹²⁾

Մեռնիմ ալ սէրս չի պաղի,

Եւխուի ¹³⁾ պէս կպար ինձի:

¹⁾ Կնամանիս: ²⁾ Նուրբ մետաքսեայ մազեր: ³⁾ Մենակ: ⁴⁾ Զայն:
⁵⁾ Գերի: ⁶⁾ Գոնեա: ⁷⁾ Երազ: ⁸⁾ Իբր: ⁹⁾ Դաստակ: ¹⁰⁾ Ապարանջան:
¹¹⁾ Բուստ: ¹²⁾ Աջ ու ձախ: ¹³⁾ Կուպր և ձէթ:

Ա Ղ Ջ Ի Կ Ը

Ինչ որ ըսի դու չիմացար,
Սիրտս փորէս առար տարար,
Ոչ քողք դուզեմ ոչ ալ քէմէր¹⁾
Գուզես հաղի մազէ խարար:

Տ Ղ Ա Ն

Կանանչ կապայ հագուցի,
Ալ ձիւս նստեցուցի,
Կանանչ արտէն անցուցի,
Քեզ մուրատիդ հասուցի:

Ա Ղ Ջ Ի Կ Ը

Կայներես ես պատին տակը
Ցուայ կը մատնուդ տկը,
Իմ կարած արախչինս
Դրերս ես ֆէսիդ տակը:

Գ.

Մեր գիւղի քահանայ տէր Մարգարը մի պատկառելի կերպարանքով աշխատասէր մարդ էր: Չնայելով իւր սպիտակ ալեքներին, նա իւր ընտանիքի հետ միշտ մասնակցում էր դաշտային պարապմունքներին: Պարաջէն մի կողմ ձգած, թեւերը վեր քաշած, դուժանի մաճը իւր ջղոտ ձեռքերում բռնած, նա արտ էր հերկում, հունձքի ժամանակ հունձք անում, կալոցին կալ կալ սում: Բացի այդ իւր առանին պարապմունքներից և քահանայական պաշտամունքներից նա միեւնոյն ժամանակ դատաւորի պաշտօն էր վարում մեր գիւղում: Գիւղացիներն ամէն տեսակ վէճերն ու բողոքները դէպի նա էին ուղղում և տէր հայրը իւր անաչառ բնաւորութեամբ քննումէր այդ ամէնը և նրանց մի վերջ դնում: Նա խօսում էր միշտ ծանր կերպով և նրա ամէն մի խօսքը, ամէն մի վճիռը, պատգամի նման ընդունվում էր գիւղացիներից: Վէճերը մաքրելից յետոյ տէր Մարգարը վիճողներին չէր արձակում առանց նախապէս նրանց միմեանց հետ հաշտեցնելու և «պահպանիչ» աղօթ-

¹⁾ Գօտի.

քով իւր վճիռը կնքելու և վերահաստատելու: Տէր Մարգարի կարծիքով խաչապաշտ չէ այլ անհաւատ է այն քրիստոնեան, որ իւր կեանքումը եօթանասուն և եօթը անգամ ներողամիտ չէ գտնուել զէպի իւր քրիստոնեայ եղբայրը և նրան իրան դէմ գործած յանցանքը չէ ներել: Չմեռուայ երկար երեկոյներում երբ զիւղացիները սովորաբար հաւաքվում են գիւղի այս կամ այն քէհէի գոմը, խօսակցութեամբ ժամանակ անցկացնելու, Տէր Մարգարի յաճախակի ներկայութիւնը այդ ժողովներին մի առանձին նշանակութիւն էր տալիս: Նրբ տէր հայրը գոմը ներս էր մտնում, բոլոր ժողովականք խօսոյն ոտքի էին կանգնում և տէր հօր «ողջոյն ձեզ սիրելիք» բառերին «օրհնեալ տէր» որդիական ամենաջերմ համակրութեամբ ողատապանելով, զիւղացիներից մէկը գնում էր տէր հօր զաւազանը ձեռքից առնելու, միւսը նրա ոտնամանները հանելու, մի երրորդը գնում էր բարձր բերելու և տէր հօր նստելիք տեղում դարստաւելու և այլն: Տէր հայրը սովորաբար նստում էր սէքիւի ¹⁾ վերի զլսում օճախի ²⁾ մօտ: Մինչև նրա նստելը ժողովականք բոլորն էլ ոտքի վրայ կանգնած մնում էին ու չէին նստում, մինչև տէր հայրը չհրաւիրէր: Այդ իրաւունքը ստանալուց յետոյ զիւղացիք նախ և առաջ գնում էին և առանձին առանձին տէր հօր «սուրբ աջը» առնում, ապա կարգով նստում էին տէր հօր երկու կողմում նախ ծերերը, ապա չափահասները և յետոյ երիտասարդները: Ցան կանաք, հարսերը և աղջիկները թէպէտ գալիս էին և տէր հօր աջը նոյնպէս համբուրում, բայց նրանցից միմիայն տան մեծ տատը, հարսների սկեսուրը կարող էր տէր հօր մօտ այդ մարդկանց մէջ նստել, իսկ միւսները քաշվում էին զէպի գոմը և սէքիւի չորս բոլորքը շարուելով լուռ ու մունջ հանդիսատես էին լինում: Մինչև տէր հօր խօսք բաց անելը խորին լուռութիւնը տիրում էր գոմի մէջ և ուրիշ ոչինչ չէր լսվում, եթէ ոչ գոմումը մսուրքների վրայ կապուած կովերի, եղների, մատակների, գոմէշների մըշմըշոցը և նրանց հորթերի, գէտէկների ³⁾ և քուռիկների իրանց մայրերի սախիքները ծըծած ժամանակ բարձրացրած շփշրփոցը: Տէր Մարգարը ընդհատում էր այդ լուռութիւնը նախապէս զիւղացիներին զանազան հարցովորձեր անելով վարուցանքի մասին և մինչև զէհ վէ եփեւն և փոքրիկ ֆիխ-

¹⁾ Բաղմոյ ախոռներում: ²⁾ Վառարան: ³⁾ Մատակի ձագ:

ճաններով ¹⁾ հիւրերին թաւաղայ անեն խօսակցութիւնը սովորաբար առտնին բաներու վրայ էր լինում: Հիւրերին Ղէհվէյով մեծարելու սովորութիւնը տէրտէրի ներկայութեանը պէտք է վերագրել, ուրիշ ժամանակ տանտէրը իւր հիւրերին բացի քաղցր ընդունելութիւնից սովորաբար ուրիշ ոչինչ չէ տալիս: Ղէհվէն խմելուց վերջացնելուց յետոյ ժողովականների խնդրանք տէր Մարգարը պատմում էր նրանց զանազան պատմութիւններ սուրբ Գրքից և «Հարանց վարքից»։ Նրա պատմութիւնը իւր հասկանալի բառերով և դարձուածքներով և զրաւիչ բովանդակութեամբ, մի այնպիսի աղբեցութիւն էր անում ժողովականների վրայ, որ նրանցից ոմանց աչքերից արտասունքի կաթիլներ էին թափվում: Այդպիսի ոգեշարժ պատմութիւնների շարքումն էին Յօբ երանելու, սուրբ Գրիգոր Նարեկացու, Սիմէօն Սիւնակեացու, Աբբայ Մարկոս ճգնաւորի և ուրիշների կեանքը:

— Վայ ինձ, վայ ինձ, մի ընդհանուր գոռոց ընկնում էր ժողովականների մէջ և ամէնքը խղճահարկում էին իրանց թուլութեան և մեղքերի մասին, երբ տէր Մարգարը մի առանձին ոգեւորութեամբ նկարագրելով Աբբայ—Մարկոս ճգնաւորի 70 ամեայ խիստ ճգնութիւնը և 30 ամեայ չարչարանքը սառսանների ձեռքով ի վերջոյ աւելացնում էր, թէ ինչպէ՞ս միանգամ հայր Սրապիոնն եկել էր նրա մօտ և մարդկանց հաւատի մասին խօսում և թէ ի՞նչ պէս Աբբայ Մարկոսը հարցրեց հայր Սրապիոնից թէ կա՞ն աշխարհում այնպիսի հաւատով մարդիկներ, որոնք եթէ լեւներին ասէին գնացէք և ծովը ընկէք՝ նրանք լսէին:

Այդ խօսքի վրայ շրջակայ լեռները իսկոյն իրանց տեղերից շարժ եկան և ուղւում էին ծովը թափուել, երբ Աբբայ—Մարկոսը կանգնեցրեց նրանց ասելով, «ես ձեզ համար չեմ ասում, դուք տեղերումդ կացէք»:

Լուսաւորչական հաւատի սրբութիւնը, առաւելութիւնը և գերազանցութիւնը տէր հայրը հասկացրել էր մեր գիւղացիներին սուրբ Գրիգոր Նարեկացու վարքի հետեւեալ մի մասով: Մի անգամ մի չորեքշաբաթի օր, ասում էր տէր Մարգարը, մի քանի կաթոլիկ վարդապետներ հիւր եկան Նարեկացու մօտ, որովհետեւ լսել էին որ

¹⁾ փոքրիկ գաւաթ:

նա պատը ուտում է և ուղում էին նրան այդ յանցանքի մէջ բռնել և նրա մեծ անունն ու համբաւը ժողովրդեան առաջ վայր ձգել: Սեղանը պատրաստելից յետոյ ծառան բերեց իւղով տապակած աղանիներ դրեց սեղանի վրայ: Հիւրերը ուրախացած սկսան մէկ մէկու նայել: Սուրբ Գրիգոր Նարեկացին հասկացաւ նրանց մտքի խորհուրդը և պատ օրում աղանի տապակելը իւր ծառայի սխալմունքին վերագրելով, խնդրեց հիւրերից կենդանացնել և արձակել աղանիներին: Երբ կաթօլեկ վարդապետները ծիծաղում էին մի այդպիսի անհնարին առաջարկութեան իրաւորժեղու մասին, Նարեկացին խաչափնքեց տապակած աղանիներին, հրամայեց նրանց թռչել գնալ իրանց տեղերը, և ի՞նչ հրաշք, աղանիները իսկոյն կենդանացան և թափ տալով իրանց թևերը՝ տան երթիքից դուրս թռան:

Ուշ դիշերով մեկնում էր տէր Մարգարը գիւղական այդ ժողովարաններից, իւր օրտաշարժ պատմութիւններով ամենապինդ կերպով կապելով գիւղացիների ուշքն ու միտքը, սիրան ու հոգին քրիստոնէական հաւատի և աղքային եկեղեցւոյ այդ հերոսների հետ: Այժմ երբ ես մտարեում եմ այդ ժողովարանները և տէր Մարգարը, և նորա ոգևորող ու շարժող պատմութիւնները, այժմ միմիայն ըմբռնում եմ գիւղական քահանայի նշանակութիւնը....

Դ.

Արթիւ եկեղեցին մի փոքրիկ նորաշէն եկեղեցի էր: Բացի մեծ պատի և ձմեռուայ օրերից այնտեղ սովորաբար ամենայն օր ժամասացութիւն չէր լինում, որովհետեւ թէ տէր Մարգարը և թէ բոլոր գիւղացիք գրեթէ, ինչպէս տեսանք, առաւօտը վաղ գնում էին դաշտը և երեկոյեան ուշ տուն դառնում, բայց ամենայն շաբաթ երեկոյ, կիւրակէ առաւօտ և երեկոյ անխափան կատարում էր ժամերգութիւնը: Եկեղեցին աղօթաւորներով միշտ լիքն էր լինում: Եկեղեցւոյ մէջ կանգնում էին այր մարդիկ, նրանց ետեւից առանձին վանդակապատ տեղում՝ կանայք, իսկ դասում տէր Մարգարը իւր տիրացուներով: Տիրացուների կողմից գիւղական ոչ մի եկեղեցի կարօտութիւն չէ կրում, որովհետեւ ամէն գիւղի բնակիչների մէջ գտնվում են 10—20 տարեկան հասակի աղայք որոնք շատ լաւ են իմանում «ժամի բոլոր ամունքները»: Մեր գիւղում 8 տիրացու կար, որոնք թէ փոխ էին առում թէ շարական երգում, թէ լուսարա-

բուժիչն անում, այնպէս որ տէր Մարգարը լոկ իւր քահանայական պաշտամունքներն էր վարում, պատարագ մատուցանում և աւետարան կարդում: Ժամասացութեան մասնակցում էին և դասիները կանգնող զրեթէ բոլոր աղօթաւորները, որոնք ցածր ձայնով մասնակցում էին դասի տիրացուներին շարականներ երգելիս: Այս տեսակ համախումբ և ջերմեռանդ ժամասացութիւնը մի առանձին վեհութիւն ունի իւր մէջ:

Մեր գիւղում չկար ուսումնարան. ես իմ հօր մօտ հաղիւ «տախտակը» պրծել էի և թէպէտ եկեղեցում ես էլ շապիկ էի հագնում, բայց փոխ չէի կարող ասել, այլ միայն գրական էի դնում վերցնում, բուրվառ կրակ էր քնում և տէրտէրի ձեռքից դանձանակն առնում ճաշոցի կշտին դնում, երբ նա նրան շրջեցնում, պրծնում էր ժողովրդեան մէջ: Ես շատ նախանձում էի տէր Մարգարի որդուն, երբ նա շաբաթ իրեկոյներին «Լոյս զուարթն» էր երգում և թէպէտ ուզում էի նրանից սովորել այդ աղօթքի եղանակը, բայց ախոս որ նա ամբողջ շաբաթը Ախալքալակումն էր, ուր գնում էր կարգալու, իսկ գիւղում մնում էր միմիայն շաբաթ իրեկոյից մինչև կիրակէ երեկոյն և այդ միջոցում կամ ինքը ժամանակ չէր ունենում ինձ սովորացնելու և կամ ինքս խաղալուց չէի կարող ձեռք վերցնել: Տէր Մարգարի սղան շատ յաջողակ ձայն ունէր և երբ նա եկեղեցում սկսում էր «Լոյս զուարթը» բոլոր ժամաւորները զարմացած նրան էին մտիկ տալիս: Եկեղեցուց դուրս գալուց յետոյ գաւթում խումբ խումբ հաւաքվում էին գիւղացիք և չէին դադարում նրան զանազան գովեստներ տալուց և այդ ամէնը, իմ կարծիքով նրա համար էր որ նա «Լոյս զուարթը» լաւ և ինչպէս զիւղացիք ասում էին «քաղաքի եղանակով» էր երգում: Տէր Մարգարի որդուն գիւղացիների կողմից տուած անվերջ գովեստներն ինձ տեղիք էին տալիս անգաղար խնդրել իմ մօրից որ միջնորդէր հօրս մօտ ինձ Ախալքալակ ուղարկել կարգալու համար, բայց խնդրքներս միշտ անկատար էին մնում և ես շարունակում էի իմ հօտաւորութիւնս Թորոս քէհէյի մօտ: Մի անգամ ծննդեան տօնի ճրագալոյսի երեկոյն էր, եկեղեցում ասեղ ձգելու տեղ չկար: Երբ սուփորական աղօթքները ասում էին ու տիրացուներն շատ զրբեր էին կարդում, յանկարծ տեսնեմ սեղանի վարագոյրի մի կողմը բացուեցաւ և Տէր Մարգարի որդին դեղին զէնէ վելեղէ շապիկ հագած երկու փոքր աղայների հետ սրունք վառուած մօմեր ունէին բռնած:

ձեռքերն սեղանից դուրս եկաւ և վարագոյրի այս կողմում կանգնելով սկսաւ բերանացի մի գիրք կարդալ ¹⁾։ Նա շատ լաւ և առանց սխալանքի սկզբից մինչև վերջը անգիր ասաց այդ գիրքը, գեղեցիկ եղանակով և քաղցր ձայնով իւր ընկերների հետ երգեց երգը և վայր իջաւ սեղանից։ Նրա կարգացած ժամանակ աղօթողների գովասանաց ձայները արդէն հասնում էին ականջիս և ես դասից շատ լաւ տեսնում էի թէ ի՞նչպէս «ճաղում» կանգնող կանայք մէկս մէկու զիւրդմելով իրանց զլուխները վեր էին բարձրացնում տիրացու Սարգսին (Տէր—Մարգարի որդին այդպէս էր կոչվում), տեսնելու և այդ բաները նկատելով իմ նախանձը հետզհետէ զրգուլում էր և ես ուզում էի անպատճառ Ախլքալակ զնալ և այն տեղի ուսումնարանը կարգալ և Սարգսի նման «Լոյս զուարթ» երգել և «Գանիէլի գիրքը» կարդալ։ Իմ մէջ այդ ցանկութիւնը առաւել շատացաւ հէնց մի և նոյն ճրագալոյցի երեկոյին, երբ մի քանի դրացի մանուկների հետ աներում «Աւետիս» ման եկաւ ժամանակ տեսնում էի որ ամէն մինի այդ երեկոյեան խօսակցութեան նիւթը էր Տէր—Մարգարի որդի Սարգիսը։ Նրա կարգացած Գանիէլի երգը և գեղին ղէն է վիւղէ շապիկը, ամէն մինը գիւղացիներից գովում էր նրա «համարձակ կարգումքը և անուշ ձէներ»։ Այդ բաները լսելուց և աւելի ու աւելի բորբոքուելուց յետոյ ես որոշեցի ծննդեան կիրառկէները վերջանալից յետոյ ծնողներիցս ծածուկ Սարգսի հետ զնալ Ախլքալակ և այն տեղի ուսումնարանը կարգալ և «ճայնոււորութիւն» սովորել։ Վերջապէս անցան կիրակէները և ես իմա-

¹⁾ Գանիէլ մարգարէի գիրքը կարդացողի հայրը, զիւղական սովորութեան համեմատ, պարտական է ձէթ տալ եկեղեցւոյ կանթեղների համար։ Այն զիւղացիները, որոնք ցանկանում են որ իրանց որդին կարդայ այդ գիրքը ծննդեանը կամ Զատիկին, մի երկու շաբաթ առաջ հաւաքվում են զիւղական ուսումնարանը կամ քահանայի մօտ և այնտեղ աճրդախօսութիւն է լինում և իհարկէ ով որ աւելի նուէրք, զխաւորապէս ձէթ է տալիս եկեղեցւուն, նրա որդուն է տրվում եկեղեցւում Գանիէլի կարդալու արտօնութիւնը։ Միևնոյն այդ սովորութիւնը կայ և հայ կաթօլիկների մէջ նոյն իսկ քաղաքներում, իսկ զրանց մէջ աճրդախօսութիւնը լինում է եկեղեցւոյ մէջ հանդիսաւոր ժամերգութեան ժամանակ և սակարկողների որդւոյ անդադար սեղանին երեսը և կիսատ ճանապարհին վայր զալը, երբ ներքեից մի ուրիշը աւելի բարձր գին է առաջարկում, մի ծիծաղելի և այլանդակ բան է։

ցայ որ փետրվարի 10ին Սարգիսը գնալու է Ախալքալակ: Երեկոյանից իմ արեխներս թրջած, խոտած, արմները քաշած պատրաստած էի արդէն: Ոչ մի երեկոյ այնպէս ջերմեռանդութեամբ Աստուծուն աղօթք չէի արել, անկողին մտած ժամանակս, ինչպէս այդ երեկոյին: Երեք անգամ կրկնեցի իմ սովորական աղօթքը, որ մի ընդհանուր երեկոյեան աղօթք էր, ինչպէս մեր ընտանիքի նոյնպէս և բոլոր գիւղացիների համար: Տիրացու Սարգսի «Լոյս զուարթով» նրա կարդացած «Իսնիէլի դրքով» նրա «Եղին ղէնէվելզէ շաղկով» յախշտափուած և Ախալքալակի ուսումնարանով ոգևորուած, ես անկողնիս մէջ անդադար երեսս խաչակնքում էի և ըստ սովորութեան լուռ ու մունճ՝ կրկնում.

Կրակը մարեցաւ,
Չարը խափանաւ,
Քրիստոս քօղն երեսին,
Հրեշտկները չորս դին
Երկնքէն իջաւ,
Խաչապաշտից տները մտաւ:
— Տէր իմ, ո՞ւր կերթաս:
— Հուր ունիմ հրեղէն,
Բուրվառ ունիմ բոցեղէն,
Ամէն թեւ է լուսեղէն,
Գնացի խանձարուքիս
Երթամ հասնիմ պատարագի:
— Կէս գիշերին դուրս ելայ
Մեծաւորիս խաչը տեսայ,
Աղաչեցի Տէր դու՞ ով ես,
Յիսուս Քրիստոսն եմ ես:

Առաւօտեան արշալոյսի ծէգը բացուելուն մայրս ըստ սովորութեան ինձ ձայն տուեց վեր կենալու և հորթերը ջրել տանելու: Ես վեր կացայ, և շորերս հագնելով սխեցի մի և նոյն երեկոյեան ջերմեռանդութեամբ իմ առաւօտեան աղօթքը:

Լուսացաւ, լուսն է բարին
Ես հաւատամ Տէր կենդանին,
Մայրամ նստեր Սուրբ Սեղանին,
Գիրկն է առի Աստուածորդին,
Աղօթք կէնէ սուրբ տաճարին:
Խաչմ սրտին, խաչմ լերդին

Իսկ գաւազան միջի մատին:
 Տաճարին դռները բացուաւ,
 Երկու կերոն մոմ վառուեցաւ,
 Թաժա հացի հոտ եկաւ,
 Էլլինք աշինք ով եկաւ,
 Երեք պող ձիաւոր եկաւ,
 Մէկն էր Յիսուս,
 Մէկը Քրիստոս,
 Միւսը Սուրբ Առաքաւածին: ¹⁾

Աղօթքից յետոյ հորթերը քշեցի առաջս քայլերս դէպի ձորի
 ճանապարհը ուղղելով, բայց հագիւ ձորի գլին էի հասել և մօրս
 տեսութիւնից ծածկուել, թողի իսկոյն հորթերը ձորի գլին ճա-
 նապարհի վրայ և գիւղի ետեւի կողմով ընկայ դէպի Ախալքալա-
 կայ ճանապարհը: Շարունակ վազ տալով և անդադար ձեռն մէջ
 խրուելով վերջապէս ընկայ ուղիւ ճանապարհի մէջ: Գիւղից ար-
 դէն բաւական հեռացած մի ձորակում նստեցայ սպասելով Սար-
 գսի գալստեանը: Գեւ իմ արեւմտի և զանկապանների վրայից
 ձիւնը չէի մաքրել և ահա երևաց Սարգիսը իրանց ձին հեծած:

— Սագօ, ի՞նչ գլի ինձի դաւակդ առնես, այս եղաւ իմ ա-
 ռաջին խօսքը Սարգսին:

— Տօ, Օվակ, ո՞ւր.

— Ախրքէլէկ կարգչու:

— Հարըդ ու մարըդ գի՞տին:

— Չէ, Սագօ ջան. Սագօ, ի՞նչ գլի ինձի դաւակդ առնես:

— Իմ ձիս խրաան է:

— Տը քիւմ կամաց գընը ես հեռդ կուգամ, ճամբան մենակ
 չիտիմ:

— Չօ, դու ձիուն հետ չես կրնայ գայ, աչէ ճամբան կմնաս,
 դալերը կուգան քէզի կուտին:

— Սագօ ջան, Սագօ.... դեռ չէի վերջացրած իմ խօսքերը,
 երբ տեսայ որ Սարգիսը իւր ձիու գլուխը դարձրեց դէպի գիւղ և
 մի քանի մորակ խփելով թռաւ: Ես հասկացայ որ նա զնում էր

¹⁾ Այս աղօթքը մինք նոյնութեամբ գրեցինք, ինչպէս պատում է
 ժողովրդեան բերանում:

Հօրս իմ փախուստը իմաց տնկելու, ուստի ուղիղ Ախլաքալակի ճանապարհը բռնելով, ոյժ տուի իմ ոտքերին և սկսեցի վաղ տալ, անդադար կրկնելով իմ գիտեցած «գալ-կապի» աղօթքը.

Գայլը կապիմ երկու բթով,
Աստուածածնայ քաղցր կաթով,
Սուրբ Արքայայ ձիուն ձարով,
Տէր Մովսէսին դաւադանով,
Լուսաւորչայ սուրբ հաւատով.
Լեզուն կապուի առկան թափի,
Նկած ճամբան գայ մուրի,
Իմ տիրոջս խաչը տեսնի,
Կիւանքի պէս թող սասանի:

Բայց ահա տեսնում եմ ետեւից ձիերով գալիս են Հայրս և Սարգիսը: Նոքա շուտով հասան ինձ, Հայրս վրաս յարձակուեցաւ. ես ճանապարհից շեղուեցայ ընկայ ձիւների մէջ, բայց իմ գլխին և կողքերին եկած հարուածներից հազիւ աղտոեց ինձ մայրս որ գիւղի ծայրում ինձ վայր իջեցրեց Հօրս գաւակից և գուրգուրելով ձեռքերիցս բռնած առն տարաւ: Այսպէսով իմ Ախլաքալակ գնալը չը յաջողեցաւ. բայց բազմը որոշել էր մեր ընտանիքի համար մի քանի ժամանակից յետոյ բոլորովին տեղափոխուել Ախլաքալակ: Այդ բանը եղաւ իմ քրոջ մարդու գնալուց յետոյ:

Ե.

Աշնանային եղանակի շաբաթ օրուայ երեկոյն էր: Մեր գիւղի տների կտուրների վրայ բազմութիւնը լեքն էր: Մեծ, փոքր, աղայ, աղջիկ, ամէնքը մտիկ էին տալիս ճանճղա գիւղից, Կորիս եկող մահաւորներին, որոնք արդէն բաւականին մօտեցել էին մեր գիւղին:

Դաւուլ զուռնան փչում էր նրանց առաջ: Փեսի տանից բերուած պաշարը 100 ղոյգ գաթ ան և խորվինը (խորոված գառը) մի ձիւ վրայ բարձած՝ ուղղվում էր դէպի մեր տունը: Փեսայի եկած այդ ընծաները՝ ձիուց վայր բերելիս Հայրս և մայրս շատ տխուր էին, եղբայրներս և քոյրս բոլորն էլ լալիս էին, իսկ ես շտապեցի դէպի մահաւորները որոնք հաւաքուեցան Միծօյլից Կարապտի, հարսնախօսի կամ միջնորդի դռան առաջ: Գիւղի փոքրիկ տղայները, իրանց մեծերից ստացած սխառուէրների համաձայն բռնեցին ամէն մէկը

մաղարուորների ձիերի սանձը և ամէն մինը տարաւ իր տունը, սովորութեան համեմատ, գիշերելու: Ես շատ վրշտացայ, որ մաղարուորներից ոչ մինը ինձ իւր ձին չտուէր և չհամաձայնէր որ մեր տունը գայ: Յետոյ խմացայ որ մաղարուորները այդ գիշերը չեն գալ հարսի տունը այլ ցրվում են մի մի մարդ անխտիր զիւղացիների տներում: Ես գնացի մեր տուն և փեսի տանից եկած դաթաներից անուշ անևով պարկեցի, քնեցի: Հետեալ կիւրակէ օրը ժամը մօտ տասը կլինէր որ մաղարուորների հետ եկած դաւուլ զուռնան ածելով գնում էր մէկ մէկ մաղարուորների գիշերած տները և նրանց մի տեղ հաւաքում մեր տուն դալու համար: Մի ժամից յետոյ եկան մեր հիւրերը և շարուեցան պատրաստած «խօն-ջաների» (կլօրակ և ցածր հացի սեղան) չորս կողմը: Բացի իրանց բերած դաթաներից և խորվինից տանեցիք նմանապէս բաւականին լաւ պատրաստութիւն էին տեսել: Կերան, խմեցին, ածեցին, Լրգեցին և կէս օրն անցնելու վրայ էր որ սեղանից վեր կացան: Զխաները դռան առաջ պատրաստի սպասում էին նրանց: Մայրս, հայրս, եղբայրներս քօղարկուած ու զարդարած քրոջս պարանոցով փաթաթուած դեռ երկար ժամանակ լալիս էին և չէին ուզում բաժանուիլ իրանց սիրեկանից: Ես այդ միջոցում ոչ թէ լալիս էի, այլ շատ ուրախ էի, որովհետեւ ես էլ մաղարուորների հետ «հարմադրար» պէտք է դնայի ձանձղայ գիւղը: Վերջապէս հարսին նստացրեցին ձիու, մաղարուորներն էլ թռան իրանց ձիաներու վրայ և նրանցից մինը ինձ իր գաւաին առաւ: Գաւուլ զուռնան փչեց հրաժարական երգը:

ՀԱՐՍՆԱՅՈՒՆ

Չեմ երթայ, մարիկ, չեմ երթայ,

Եկել են զօռով կտանին:

Դռուիքը բացին շղերով,

Ղապուրդան ¹⁾ լցին նշերով:

Չեմ երթայ, մարիկ, չեմ երթայ,

Եկել են զօռով կտանին:

ՄԱՅՐԸ

Գնա՛ ձագիկ, դնա՛ զառնիկ

Չառկին կուգամ տուն կտանեմ

¹⁾ Գառան փորոտիքը:

Թողիմ ալաճայ ¹⁾ դէմ կըբերեմ,

Ձեռիդ ոտիդ հինայ ²⁾ կդնեմ,

Գնահ, գառնիկ, գնահ կըսեմ

Մտքէդ չհանես մարիկդ ես եմ... և այլն:

Իհու երգը չէր վերջացած՝ երբ մենք ճանապարհ բնկանք: Ես այդ միջոցում իմ ծնողացս ու քրոջս երեսը մոխի տուի և սիրտս փլոճկաց: Ճանձղա գիւղը Կորխից մօտ երեք ժամուայ ճանապարհէ, բայց մենք հազիւ հինգ ժամում հասանք, որովհետեւ ճանապարհին մաղարուորները տեղ տեղ ճիւղիթ էին խաղում, խմում էին և երգում: Բացի դրանից մենք առիւտուած էինք ճանապարհին պատահող ամէն մի գիւղում բաւականին սպասել, որովհետեւ գիւղացի մանուկները մաղարուորների անցկենալու ճանապարհը թողով կապում էին դանազան օյնբազ ու թիւններ անում, զօտեմարտում և մաղարուորներին բաց չէին թողնում մինչև ամէն մինից մի մի թեթեւ ընծայ չստանային: Արեգակը արդէն մայր էր մտել երբ մենք հասանք Ճանձղայ: Բոլոր մաղարուորները նախ և առաջ հաւաքուեցան կնքահօր դռան առաջ, այնտեղ ձիու վրայ բաւականին օղի խմեցին, լօխում անուշ արին և ցրուեցան իրանց տները: Քրոջս և ինձի կնկրհարանց տունը վէր բերին: Կնկրհարանց տան հարսներն ու աղջիկներն իսկոյն շրջապատեցին մեզ, սկսեցին հիւրասիրել, բայց խեղճ քոյրս ոչ ուտում էր և ոչ խօսում: Ես այդ գիշեր իմ քրոջս հետ անցկացրի և նա բացի ինձանից և «հարսնութից», մի պառաւ կին, որ նոյնպէս մեզ հետ Կորխից եկել էր և քրոջս մօտից երթէք չէր բաժանվում, ուրիշ ոչ ոքի հետ չէր խօսում, որովհետեւ «հարսնութիւն» էր անում: Երկուշաբթի առաւօտ քրոջս պսակեցին. հարսի ու թագաւորի հետ բոլոր հարսնէորները եկեղեցուց գնացին մեր փետի տունը ուր դռան առաջ կանգ առին ամէնքը և ներս չէին մտնում: Հարսն ու թագաւորը տուն ներս ճանապարհելուց յետոյ, հարսնէորների ամէնքի աչքը դարձաւ դէպի մի մարդ որ մէկ բարձր տեղ կանգնած մի առ մի յիշում էր այն մարդկանց անունները, որոնք թագաւորին և թագուհոյն որ և իցէ ընծայ էին տուել: Այդ ընծաները լինում են շորեղէններ, ոչխար, գառ, այծ և ոսկի: Ամէն մի ընծան և նրա տուողն անունը յիշելիս այդ մարդը

¹⁾ Մի տեսակ նախշուն շոր: ²⁾ Ներկ, որով կանայք ներկում են իրանց ձեռքերն ու մազերը:

գովում էր ընծան և ընծայատուին և ի վերջոյ թագուհոյ և թագաւորի կողմից շնորհակալ լինում: Այդ գովեստների մէջ մտնում են երբեմն և սուր ակնարկութիւններ: Ամէն անգամ գովեստի և շնորհակալութիւնը, սկսում է «Ապատան, Ապատան» բառերով, օրինակի համար. Ապատան Ապատան՝

Փէհլիվան թորոսը, կնքահար աղան,
Զուխտմ որձ որս մէկ մէկ տարեկան,
Փէշքէշ էրաւ իրեն սանամօրը,
Որ սանիկները լծին արօրը:

Շէն մնայ չէն:
Զին վագուկ ըլի,
Թուրը կարուկ ըլի,
Բարեկամը բարի ըլի,
Թշնամին սատկի,
Ինչ որ միտքը դրել է
Կատարածին համի:
Ապատան Ապատան

Զօրանինց Ասլանը, կնիկը Զարմանը
Նաշխունիկ հորթմ չկերած դարմանը,
Խնամ մարիկին կուտան կը ընծայ
Տնով տեղով չէն ու չէն մնայ:

Մալը չբորոտի,
Հորթը չքոստտի
Հերկին ու գութնին՝
Վար ու ցանքին՝
Արտ ու չայիրին
Բուսն ու բերքը
Անպակաս ըլի:
— Ապատան Ապատան

Մէ լաւ, սիւսլի, եազմա եաշմաղմ¹⁾
Երեցիկնը դրել է ջէհիզին վրան,
Հարսն որ ժամ երթայ բուլին անով կապէ
Ժամուց, խաչամբուր տէրտէրին չխնայէ:

Շէն մնայ չէն,
Տէրտէրիս հետ ջուխտ մնայ,

¹⁾ Գեղեցիկ, պատուական գլխու փաթաթոց:

Աստուած մէ դօշ ¹⁾ մանչմ տայ,
Տառօսը ²⁾ թողին,
Ձարմ ու զաւակին
Օխտն օղորով նստի
Հացի սուրֆին.
— Ապատան Ապատան

Նաւ ժողովող՝ փլվինին աղջիկը, ³⁾ Մարխաթունը,
Մէ եւլի եաղմամ խակ Ստամպօլունը
Ճոթը կապած քսաննոց ոսկին
Փէշքէշ կէնէ հարսին ու փէսին:

Շէն մնայ շէն,
Ոսկուն պէս էղիզ ³⁾ ըլլի
Եաղմին պէս կանանչի
Ճակտին շէրիաը,
Մէմ մէմա ըլլի
Փորին էն ալ բարով աղատի:

Մօտ մի ամիս ճանձղա գիւղում մնալուց յետոյ ես վերադարձայ մեր գիւղը ինձ հետ տանելով զանազան շորեղէն ընծաներ թէ ինձ և թէ մերոնց համար: Երբ հայրս այդ ընծաների գինը փեսայիս կողմից քրօջս համար տուած 120 ուռլի «պաշլը» կոչուած սուրբի հետ հաշուեց, մենք խմացանք որ քոյրս, նշնելուց, պատկերուց մենք ոչ թէ մի կօյէկ անգամ ծախսել ենք այլ մի քանի մանէթէլ հօրս վատտակ է մնացել:

2.

1851 թուականին հայրս որոշեց ընտանիքով Կորխից տեղափոխուել Ախլքալակ: Ես շատ ուրախ էի որովհետեւ այդ տեղափոխութեամբ վերջապէս իմ Ախլքալակ գնալու և այնտեղի ուսումնարանը կարդալու ցանկութիւնը կիրադործուէր: Մեր ընտանիքի Կորխից դուրս գնալու ժամանակամիջոց որոշուած էր զատկուայ երկրորդ շաբաթը, բայց ես մեծ պատի հէնց առաջին շաբաթից թողեցի իմ հոտաղութիւնը և էլ չէի գնում Թորոս քէհեայի մօտ: Այսպէսով 1851 թուականի ամբողջ մեծ պատը ինձ համար արձակուրդի օրեր էին: Գիւղական սրարապմունքները որ սկսեալ այնքան

¹⁾ Բաշ. ²⁾ Ուրախութեամբ: ³⁾ Զքնաղ:

սիրում էի, հետզհետե ինձ անհաճելի դարձաւ և ես անհամբերութեամբ սպասում էի Զատիկին: Մայրս արդէն սկսել էր մեր տան կահ-կարասիքը կամաց կամաց ծախել: Գրեթէ ամենայն օր, մանաւանդ միջուկից, այսինքն մեծ պատի կիսից յետոյ մեր տունը լիքն էր կորխի կանանցով, որոնք զալիս էին և մօրիցս փողով և գլխաւորապէս պաշարեղէնների փոխարինութեամբ դնում էին մեր տան կահ-կարասիքները:

Մինը ծափ էր ուզում, միւսը բղուղ, երրորդը պուտուկ, չորրորդը քերզան, մինը հաւան գին էր հասնում, միւսը սխափ գշին, գալնոցին (դրդալաման): Մանաւանդ շատ ցանկացող կար մաղերի համար, մի կին ուզում էր ալը մաղ, միւսը շարմաղ, երրորդը քարմաղ, չորրորդը փոկեմաղ: Այս ինչ հարսը հացի բազագին էր խնդրում, այն ինչ կինը հացի գրանակը, միւսը գաթի օխլաւը, ձոխքաշը, բուրդձաղ-կիշը, խնոցին, թոխաճը, թնարխուփը, թաթ ափշը, խաչրկաթը, մինը սանտերքը, միւսը ճախարակը: Մի խօսքով ամէն բան որ Ախալքալակում այլ ևս մեզ չպէտքէ հարկաւորուէր, մայրս հետզհետե ծախում էր: Մի քանի հարսներ միմիայն մեր կորխից դուրս գալու օրը մարաքում մնացած խովերից միմի խըստկուցու¹⁾ ստացան ձրիաբար: Շատ բաներ, որոնք հօրս ասելով բոլորովին անպէտք էին քաղաքումը, մայրս այնու ամենայնիւ վերցրել էր հետը քաղաք տանելու համար, որովհետեւ մօրս խօսքով ամենաճշին բանն անգամ ունի իւր գինն ու պիտանաւորութիւնը:

Հին հողաթ, ²⁾

Տան դէօլէթ,

Ասում էր մայրս և ամէն տեսակ չուլ ու փալաս անդվալիճքից սկսած մինչև կապերտի կտորանքները լցնում պարկը: Ինչ որ ինձ էր վերաբերում, ամենայն օր աչքս ախելուծից ³⁾ վէր չէի բե-

¹⁾ Ծծկեր երեխայի տակ օրօրոցում դրուած անկողին (դէօչէկ), որ փոխանակ բրդի՝ գիւղերում խոտով են լցնում և կոչում խատկուռ:

²⁾ Խանձարուրի մի մասը, իսկ միւս մասերն են հող շոր, թւլաթ և բարուր:

³⁾ Մեծ պատի շղթից, դիւղական սովորութեան համեմատ, ամէն մի տան երթիկից կախ է տրվում ախելուծը: Դա մի սոխ է, որի մէջ տեղում անց է կացրած մի կտոր փայտ և հատտ թելով երթիկից կախ անած: Սոխի վարի կողմում կախած է մի կտոր քար, իսկ չորս կողմում շարուած են

բում և մեծ պատի իւրաքանչիւր շաբաթ օրը առաւօտեան խիստ վաղ, ամէնից առաջ, բարձրանալով տան կառուրը, Բիւրուծից մի մի փետուր պրծցնում և դէն էի ձգում: Լի օրերում չէի հեռանում Բիւրուծների, մարտիների ու դարմանոցների պատերի կըշտից, ուր խեղճ սարեակներն ու ճնճղուկներն ու նրանց ձագերը հանգստութիւն չունէին իմ ձեռքից: Մի քանի անգամ ուզեցի բարձրանալ և արագլի բունի վըայ, բայց չյաջողեցայ, գլխաւորապէս նրա համար որ արագլի բունի մօտ բնակուող պառու կնանիքների անէծքներից էի վախենում: Ինչպէս Կորխում նմանապէս և միւս բոլոր հարևան գիւղերում արագլի մեծ պատիւ ունի և նրան, նա մանաւանդ նրա և սու. հասարակ բոլոր Թռչունների ձագերին ձեռք տուողը «անծբարան» է լինում: Մարտի սկզբներում ամէն մի գիւղ՝ գիւղի բնակարաններից փոքր ինչ հեռու մի բարձր սիւնի վրայ շինում պատրաստում է արագլի բոյնը և բոյնով ու ծղօտներով փափուկ տեղ պատրաստում նրա համար: Մարտի

եօթը հատ հաւի փետուրներ, որոնցից մինը սպիտակ է լինում: Եօթը փետուրը նշան է մեծ պատի եօթը շաբաթին: Երբ մեծ պատի մի շաբաթը անց է կենում, փետուրներից մինը սոխից քաշում, հանում են: Վերջին աւագ շաբաթը դէն է ձգվում և սպիտակ փետուրը և յետոյ վերջապէս Բիւրուծը: Ուրեմն Բիւրուծը գիւղացու թէ մեծի և թէ փոքրի համար առհասարակ կարելի է ասել օրացոյցի պաշտօն է կոտարում, բայց նա ունի և ուրիշ նշանակութիւն: Ամէն անգամ, երբ մի որ և իցէ տան փոքր երեխան ուտիքի կերակուր, պանիր, մածուն, չօռ և այլն է ուզում և շատ անգամ լաց է լինում, երեխայի մայրը կամ մի այլ ոք տան մեծերից բարձրանում է կտուրը և ծածկաբար Բիւրուծը շարժեցնում: Այդ շարժման վրայ մօր ձայնը «Փախլաճօղլին» երեխային ստիպում են վեր դէպի Բիւրուծը նայել և իսկոյն ձայնը կտրել, սքլիլ: Երեխայի հասկացողութեամբ Փախլաճօղլին այն ոգին է որ հսկում է պատի պահպանութեան վրայ և երբ ուտիքի կերակուրի անունն է տրվում, նա նեղանում է (շարժվում) և պատրաստվում է Բիւրուծի տակից կախ արած քարով իբր խփել պատը ուտել կամեցողին: Փախլաճօղլուի նման գիւղերումը կայ և մի ուրիշ ոգի, Քէպէպէճօղլի, որի պաշտօնն է ուտիքի վրայ հսկել: Այդ երկու ոգիների վրայ դիւղացիք զանազան հէքիէթներ են պատմում իրանց երեխաներին, մանաւանդ լաւ նկարագրում են այն պատերազմը, որ լինում է նրանց մէջ բարիկենդանի վերջին և աւագ շաբաթի վերջի օրերում: Բարեկենդանին յաղթող հանդիսացողը լինում է Փախլաճօղլին, իսկ աւագ շաբաթում՝ Քէպէպէճօղլին: Փախլա բառը նշանակում է բակլայ, իսկ քէպէպը — խորոված:

Ցին բնակարանը արդէն պատրաստ է և հետևեալ օրը, մարտի 9ին առաւօտը վաղ արագիլը իւր բունի վրայ կանգնած է լինում: Արագիլի միշտ այդ օրին գիւղացոց մէջ երևալուցը գիւղերում առած է եղել ասել:

Մարտի իննին
Լէկէկը բնին:

Ամէն մի գիւղացի հեռուից հետաքրքրութեամբ մտիկ է տալիս այդ նորեկ և միշտ միևնոյն ժամանակ այցելող հիւրին ¹⁾ և վաճառական գուշակութիւններ անում: Եթէ արագիլը իւր հետ արիւնտաշոր է բերում, այդ նշան է պատերազմի մարդկանց մէջ, եթէ նա իւր կտուցի վրայ բեռնաւորած է սատակեցրած օձ, մողէս կամ մի այլ սողուն, դա նշան է «ջարգի» կամ տարափոխիկ հիւանդութեան կենդանիների մէջ, իսկ եթէ խոտ կամ հունտ է բերում արագիլը իւր հետ, այդ նշան է հացի և բուսերի առատութեան և առհասարակ տարուայ բարեկութեան:

Զէ կարելի ասել թէ մեծ պատը մեր գիւղում տխուր էր անցնում, ընդհակառակը ուրիշ ժամանակներից աւելի շարժողութիւն և կեանք էր տեսնվում կորխի մէջ: Այդ միջոցին բոլոր գիւղացիները գիւղումն էին լինում և ամէն ոք իւր տան, իւր փողոցի մէջ և իւր գրան առաջ զբաղւած էր երկրագործական գործիքները սրելու, տաշելու, հիւսելու, գործելու, կարելու և կարկատելու: Այդ օրերում գիւղացիք դուրս էին հանում գոմերից իրանց «մալերը» (կենդանիները), սայլերը լծոտում և դաշտերը քշում նրանց «խամուլիւնից» հանելու: Կորխի դաշտերում եղնեւրից, գոմէշներից մի տեսակ ձիարշաւ էր լինում և վայ այն հօտաղին, որ չէր կարողանում զսպել այդ կենդանիներին, որոնք հօտաղներն էլ, սայլերն էլ երբեմն փախցնում և «քարուքրջով» էին տալիս: Այն հեղ և խոնարհ եղներն ու գոմէշները, ամբողջ ձմեռը գոմում խոտ ու յարդով և ձէթոտ կուպտոնով կերակրուելով, գիրանում, ուժեղանում են և երբ դաշտը դուրս գալով և ինչպէս գիւղացիք ասում են «կանանչի հօտն» առնում, քամին պինչը մտնում, մի մի առիւծ են դառնում, վայ այն երեխային, որ մեծ պատի օրերին գիւղումը անցնում է այն տեղից, ուր կատաղի գոմէշները մի-

¹⁾ Տաճկերէն առածը ասում է. ութին չի դալ, իննին էլ չի մնալ:

մեանց հետ կռիւ են անում: Արնալից և կատաղի աչքերով մի որոշեալ տարածութեամբ տեղ յետ ու առաջ գալով ու զնալով՝ գոմէշները այնպիսի ուժով գլխով խփում են միմեանց, որ օդը թրնդում է և մէկի կամ միւսի զլիւնց վեր ընկած եղջիւրը տասն և տասնըհինգ սաժէն հեռաւորութեամբ մի կողմ ձգվում: Բայց այդ կեանքն ու շարժողութիւնը չէին խանգարում մեր գիւղացիներին մոռանալ իրանց քրիստոնէական ապաշխարութեան պարտքը: Այդ օրերում ամէն մի գիւղացի մեծ և փոքր օրէնքը երեք անգամ եկեղեցի էր գնում և դալիս «Տէր ամենակալ» և «Նայեաց սիրով» լսելու:

Ամենայն ոք խիստ ծովէր պահում՝ կորխում՝ մանաւկները, պատանիները և երիտասարդները մինչև ճաշ, իսկ ծերերը, մանաւանդ կանայք մինչև երեկոյ: Ծոմապահութիւնը այդ պառաւների մէջ երբեմն տեւում է, մանաւանդ սուրբ Սարգսի պատին, մի ամբողջ շաբաթ:

Ինչպէս կորխում, նմանապէս և Ախալքալաքայ վիճակի բոլոր հայկական գիւղերում գլխաւոր և առաջին կերակուրը, մեծ պատի օրերում մախոխն է, որ այնքան սիրով և ակորժակով ուտում է ամէն մի գիւղացի և որին անհամբերութեամբ սպասում են բարիկենդանական խրախճանքներից յետոյ: Ամէն մի գիւղ ունի իւր երգը, իւր ներբողը մախոխի վրայ շինուած: Այս մեր գիւղացիների ներբողը:

Բան չթողիր բարիկենդան, մեծ պատն էլաւ եկաւ մէյտան,
Ջատիկն քէլէճօշ էնէլու՝ մարս պահեց հօխամ չոր թան:
Աղքանեւուն հալը տեսար, փառք Աստծու էկար հասար,
Երկուշարթի օրը բուսար, բարով էկար թթնւ մախոխ:
Հէրուան դատկին դու գնացիր, չիտեմ թէ ուրտեղ մնացիր,
Էկար իշտահներս ¹⁾ բացիր, բարով էկար թթնւ մախոխ:
Ես քու համդ շատ փորձել եմ, չեմ կշտանալ անօթցել եմ,
Կեանքէս աւել կարօտցել եմ, բարով էկար թթնւ մախոխ:
Մեծ պատն էկաւ իւղմիշ էրաւ ²⁾, յիսուն օրը դիւղմիշ էրաւ ³⁾
Կով ու կթան դոմը մտաւ, շոռ ու վաղնաթ ետաւ էղաւ ⁴⁾:
Ծափ ու պուտուկ էկաւ օրթայ ⁵⁾, թնտրին փառը կճքրտայ,
Դուռն ու շէր եփը թէրքէն առայ, տաք մախոխին զլխուն չոքայ:
Թնտրին բոցը ալափ ալափ ⁶⁾, միսին ճոթը երկինքն ելաւ,
Տեօր ⁷⁾ մախոխին եփը էկաւ, մեծ հարսին աչքը քօռացաւ:

¹⁾ Ախորժակ: ²⁾ ձնշեց: ³⁾ Կրստեց: ⁴⁾ Արդեւուեցաւ: ⁵⁾ Մէջտեղը:

⁶⁾ Բոցավառ: ⁷⁾ Մինչև:

Քսան. գտալ էլայ իջայ, փորիս տաքնալը նոր խմացայ,
էրկու գլին տալն որ առայ, անձախ ¹⁾ քիչմ ձգլիկցայ:
Մախտիս ջան, սիրտդ չմնայ, քեզ շատ կերայ ես փքուկցայ,
Օրդ լցուաւ, արի գնա, գնա կորիք, թթու մախտիս:
Ուտողներուն գլխուն չուք ես, չուտողներուն մուր ու թուք ես,
Շիտակն ըսեմ դալտակ փուք ես, գնա կորիք, թթու մախտիս:
Քեզնէն գողտուկ շատ բան ունինք, սեր ու մածուն լոթման ունինք,
Ղորթ՝ հօխամ ալ չօրթման ունինք, գնա կորիք, թթու մախտիս:

Ծաղկաղարդի կամ ծառաղարդի կիւրակէ առաւօտ ես կա-
նուկս վեր կացայ և վերջին անգամ իմ նաշխուտիկ «կարկաչան»
(ճչանակ) առնելով, ընկերներիս հետ սկսեցի մանգալ գիւղում կար-
միր հաւկիթ ժողովելու ²⁾: Ամբողջ գիւղը այդ օրը լցուած էր կար-
կաչայ ման եկող մանուկներով, որոնք ուրախ զուարթ մէկ տանից
միւս տուն էին մտնում և իրանց կարկաչաների կարկաչանքնե-
րի ճռճուցներովն և ծառաղարդի երգով առատօրէն ներկած
հաւկիթներ և խաշած հատիկ ժողովում: Ահա և այդ ծառաղար-
դի երգը:

Կարկաչայ, կարկնկաչայ
Սև օձին՝ սև Սանտսին,
Նէնէներ,
Խունկ առէք, մոմ առէք,
Տամներկու պատարագ էրէք,
Իմ կարմիր հաւկիթս ալ
Դուրս բերէք:

Վերջապէս եկաւ հասաւ և զատկուայ երկրորդ շաբաթը և
մեր ընտանիքը երկու սայլով ճանապարհ ընկաւ դէպի Ախալքալակ:
Լալազին աչքերով մենք բաժանուեցանք մեր համագիւղացիներից,
որոնք շրջապատել էին մեզ մեր վերջին հրաժեշտը տալու: Զա-
նազան մտքերով խորասուզուած իւր գերդաստանի ապագայի մա-
սին, ծերունի հօրս բերանը չէր բացվում խօսելու, մայրս մղկտում
էր իւր աղջկան, պսակուած քրոջս, «գիւղերուն պուճաղները» ձգե-
լու համար: Եղբայրներս և ես... ամէնքս այդ բոպէին զգում

¹⁾ Հաղիւ: ²⁾ Զատկուայ համար ձուաներն այժմ ներկում են աւաղ
հինգչաբլի և աւաղ շաբթուայ օրը, բայց հին ժամանակներում ծառաղարդի
նախընթաց օրը ամենայն տուն եօթը ձու ներկում պատրաստում էր և այն
յատկապէս կարկաչայ ման եկող մանուկների համար:

էինք մի տեսակ հոգեկան վիշտ մեր մէջ: Կորխի ձորը, նրա միջի կաթն աղբիւրը, իմ հօտաղութեան օրերը, իմ հօտաղ ընկերներս ու խաղաղնկերներս, ժամի գրակալը, բուրվառը և ամէն մի բան Կորխում որ ես տեսել, որի հետ խաղացել էի, որի վրայ ոտք էի դրել և այլն և այլն, այդ բոլորում կարծես խեղդեցին իմ մէջ զարթած և հետզհետէ արծարծուած ցանկութիւնը գնալ Ախլքալակ: Տէր Պետրոսը վերջացրեց իւր «Պահպանիչը» և «Ճանապարհ բարի Քրիստոս» աղօթքը և մեր սայլերը շարժեցան: Հազիւ Կորխը մեր տեսութիւնից ծածկուեցաւ և մենք Ախլքալակի «դիւղը» դաշտը բնկանք և ահա ծերունի հօրս գլտորած արտասուքները խառնուեցան նորա սրտաբորբոք երգի դողդոջուն ձայնի հետ:

Թէ գիտնայի ես այս բաղը (պարտեղ) չէի գալ,

Այս փորձանքն էլ զխուս վրայ դէթ չէր գալ,

Սոխակ, ինձնից բարե արն Սվաղին (Սեբաստիա)

Ո՛վ հէգ սոխակ, գնա՛ գնա՛ զարթեցրու եմ եարին (սիրեկան):

Ո՛վ գիտէ այդ երգով ծերունի հայրս ի՞նչ բանն էր ախտաւում, ի՞նչն էր լաց լինում. Ախալցխայից իւր ընտանիքով Կորխ գաղթելը, թէ Կորխից Ախալքալակ գաղթելը, թէ վերջապէս ի սկզբանէ Կրղզումից Ախալցխայ գաղթելը .. Թշուառ ծերունին աղքատութեան տակ ճնշուած՝ իւր բազմաթիւ գերդաստանը իւր թոյլ ուսերին բռնաւարում՝ ստիպում էր անգաղար մի տեղից միւս տեղ գաղթել...: Գաղթել... Գաղթականութիւն... Ո՛հ... դոքա տոսկալի բառեր են և դրանց դառնութիւնը գիտէ զգալ միմիայն նա, որ դէթ մի անգամ գաղթել է...: Այս բոլորից երբ իմ մանկական յիշողութիւնը իմ մէջ զարթել է, երբ ես մանուկ լինելովս հանդերձ գգացել եմ գաղթականութեան գէթ բարոյական հարուածները, բարեմաղթում եմ քեզ համար, ո՛վ հայ եղբայր, երբէք, երբէք չփորձել քեզ վրայ այդ բանը... Հաւատա՛ ինձ, որ գաղթող մարդուն, ժողովրդին, որքան էլ որ նա հանգիստ և ապահով գտնի իրան օտարութեան մէջ, դարձեալ միշտ մի բան պահատում է և այդ բանը՝ հայրենիքի հողն ու ջուրը և ամէն տեսակ քաղցր և զառն յիշատակներն են:

Ե.

Կորխում, ինչպէս և ամէն հայաբնակ գիւղում հայ-գիւղացու կեանքը լի է ամէն տեսակ ազգային երգերով, աւանդութիւն-

ներով, առականերով, առածներով, հանելուկներով (ըստ գիւղացոց հանք): Այդ ազգային սեպհականութիւններից ես մտաբերում եմ մի քանի հանելուկներ, արագախօսութիւններ, որոնք զուցէ ընթերցողին զուարճացնեն և ազգային կեանքը սիրողներին և նրան մշակողին մի չնչին օգնութիւն անեն, ուստի և թող աւելորդ չլինի նրանց այստեղ յիշելը:

ԱՐԱԳԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Պապս ելաւ վերի կոփին ¹⁾
 Փոկը քակեց կապեց կոփին,
 Փոկաքակ պապ.
 Կոփակապ պապ.
2. Ուլը ելաւ ուռին ծառին,
 Ուլն ուղքով ուռն ուղորեց.
3. Պապս ելաւ երթեցէն աչեց,
 Ուրազը առաւ կոնտը տաչեց,
 Փարխաճմ քարթոլ դրեց խաչեց,
 Կպճով մպճով փորը քաչեց.
4. Մեր բաղը կայ տասը ծանտր ծանտր տանձի ծառ.
 Զեր բաղն ալ կայ տասը ծանտր ծանտր տանձի ծառ.
5. Կատաչ Գալոն կալը կերթայ կամը կսկելու.

ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

Երկայն աղիք, ձօթը ծաղիկ. (մ ո մ)	Հանք հանք՝ հրամանք, Օխտը դրան դէմ հասանք. (մեծ պաս)
Ոսկի կճուճիկ, Միջուկն անուշիկ. (կաղին)	Փթած փատը փորեցին, Ասլանը մէջը թաղեցին, (պատեան եւ սուր)
Կլորակ դեղին, Աչխարին սիրելին. (ոսկի)	Ինքը փայտ է, Դունչը մաղ է. Մարդու ետեւ Միշտ կվաղէ. (կրկնադուռ)

¹⁾ Սայլի մի մասը:

Պիճի պիճի մարդիկ եկան.

Սեկէ սեկէ վարտիք հագան:

(շազանակ)

Մարմինը փայտէ,

Հողի չունի,

Խոտ կուտէ:

(ծխաբարձ)

Ելայ դուռը,

Քաշեցի թելը,

Փափաւ սիսեւը:

(կարկուտ)

Տապանը փայտէ,

Մեռեղն երկաթ է,

Երբոր ձայն կուտայ,

Աշխարհք կլծնդայ:

(կրացան)

Մայրը կատարեալ աշխարհք չեկած:

Որդին երթիկն է եկած:

(մուխ)

Անուոր դերձան,

Անծակ մարգարիտ.

Աստուած կշարէ

Մարդը կքաղէ:

(խաղող)

Փետուրով կցանեն,

Աչքով կքաղեն,

Գլուխով կուտեն,

Մտքով կմարսեն:

(ուսումն)

Մթիկ սուն,

Դմբիկ բուն:

(դերեղձան)

Սկարաք պէին սլորեց,

Անչափ հազար մարդ զտրեց:

(զիշէս)

Դեղին ճգման (ոտնաման) հագել է

Արտին թուփը պառկել է:

(զլուսմ)

Զգեստը բոլոր կապուտ է

Մարմինը զուտ ճերմակ է

Գլուխը սուր վեղարի նման

Ոտքերը տափակ խոնչի նման:

(շաքար)

Եկեղեցի մ' կայ, շատ մեծ է

Առանց սիւնի ու դերանի կանգնած է,

Հաղարաւոր կանթեղներ առանց չուանի

Կախուած են և կվառեն առանց ձէթի.

(երկներ եւ աստղերը)

Յ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՅ.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻԻՆ

ՀԻՒՍՈՒԱԾՔ ԲԱՆԻՅ ՆԱԽՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐԱՅ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՅ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԵԱՆ Ի ՀԱՅՍ:—Մասն Ա.
ՎԵՀՄԻՀՐՇԱՊՈՒՀ—ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ. ԳԻՐՔ Ա. Ընագիր. (Եր. 203)
ԳԻՐՔ Բ. աշխարհաբար թարգմանութիւն (Եր. 221). ԳԻՐՔ Գ. ծանօթու-
թիւններ և յաւելումներ. (Եր. ԻԲ. 240) Խմբագրեց, թարգմանեց և սար-
գաքանեց Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ: Վիէննա, 1877.

Մեր անցեալ պատմութեան մէջ հազիւ թէ լինի մի այլ
ժամանակ որ իւր վսեմութեամբ կարողանայ հաւասարուիլ երդ
դարու հայոց հոգևոր և ազգային շարժողութեանը: Մինչ մէկ կող-
մից հայ հանձարը, երկար տարիներ օտար երկնքի տակ թախառե-
լուց յետոյ, գաւազանը ձեռին և մախաղը ուսին՝ շտապում էր իւր
հայրենիքը վերադառնալ և իւր ամբարած մտաւոր պաշարը նուի-
րել իւր ազգակիցներին, միւս կողմից, քաղաքական ձախորդ հան-
գամանքները մի ահաւոր փոթորիկ էին պատրաստում Հայաստանի
համար, մի փորձութեան ժամ որի մէջ հայ ազգը պիտի ցոյց տար
աշխարհին թէ մինչև որտեղ կարող է հասնիլ մի ժողովրդի հո-
գեկան արիութիւնը և անձնուրացութիւնը, երբ բանը գալիս է իւր
ազգայնութիւնը, իւր ինքնուրոյնութիւնը պաշտպանելու: Եթէ ամբողջ
հայոց պատմութիւնը անձանօթ լինէր մեզ, այս երկու մեծ երե-
ւոյթները բաւական կը լինէին ազգերի զարմանքն ու համակրու-
թիւնը գրաւելու: Արեւմտեան գիտնականներից մէկը, Ափտաէր աշ-
խարհագիրը, երդ դարու հայոց մտաւոր շարժողութեան վրայ խօ-
սելիս՝ այդ զարմանալի և մեր կեանքի մէջ անօրինակ գործունէու-
թիւնը իրաւամբ համեմատում է ժՋրդ դարու Եւրոպայի վերածնու-

Թեան պատմութեան հետ, երբ ուսմանական և գերմանական ազգերը սքողաստիկական չորուցամաք կրթութիւնը թողնելով՝ սկսում են ուսումնասիրել հին հելլենական և լատինական լեզուներն ու գրականութիւնները ¹⁾։ Նոյն համեմատութիւնը անում են ոմանք քրիստոնեայ հայերի պարսից դէմ տուած պատերազմների և խաչակրաց մահմետականութեան դէմ յանձն առած արշաւանքների մէջ . բայց այստեղ նմանութիւնը աւելի արտաքին է քան էական, և մեծ սխալ կը լինէր եթէ վարդան Մամիկոնեանը նկատուէր լոկ իբրեւ մի նոր Գօրֆրուա Բուլեօնացի, և Ղևոնդ Նրէցը — իբրեւ Պետրոս Ամինացի։ Ճշմարիտ է, ինչպէս որ խաչակրաց արշաւանքների նպատակն էր Քրիստոսի գերեզմանը անհաւատների ձեռքից ազատել, այսպէս էլ փոխադարձաբար պարսկական արշաւանքների նպատակն էր խաչի ազդեցութիւնը ջնջել Հայաստանից։ Բայց այս նպատակի մէջ ծածկվում էր մի ուրիշ գաղտնի դիտաւորութիւն — հայկական ազգութիւնը ձուլել միացնել պարսկական ազգութեան հետ։ Հայ ազգը, եթէ կարելի է այսպէս ասել, զգաց այդ փտանգի մեծութիւնը. նա հասկացաւ որ Արշակունեաց գահի խորտակուելուց յետոյ՝ Եկեղեցին էր իւր փրկութեան միակ ապաւէնը, և այս պատճառով ահա ամբողջ երկիրը մէկ սիրտ և մէկ հոգի եղած՝ ոտքի կանգնեցաւ Եկեղեցու պաշտպանութեան համար, առջ միայն արանց քաջաց, ասում է ականատես պատմագիրը, այլ և կանանց առնականանց։ Սորանից պարզ երևում է այս երկու երևոյթների — խաչակրաց և հայկական պատերազմների մէջ եղած մեծ տարբերութիւնը. առաջինը լոկ կրօնական բնաւորութիւն ունէր, այն ինչ երկրորդը կրօնական — ազգային կերպարանք ունէր, և այս կողմից վարդանն ու Ղևոնդը իրանց սխրագործութիւններովը ճիշդ թարգման հանդիսացան հայ ժողովրդի զգացմունքներին, որ վճռել էր մինչև վերջին շունչը մաքառել պարսից հետ, լաւ հասկանալով որ այդ կռիւը կեանքի ու մահուան խնդիր էր իւր համար։

Ազգերի պատմութեան մէջ չկայ մի նշանաւոր երևոյթ որ պատահական լինի և իւր մեկնութիւնը չգտնէ նախնիքաց երևոյթ-

¹⁾ Հայ աշխարհագրութեան և պատմութեան մեծ ծառայութիւն հատուցած կը լինէր այն անձը որ յանձն կ'առնէր հայերէն թարգմանել կարլ Ռիտտերի Երկրագիտութեան (Erdkunde) այն մասը որ Հայաստանին է վերաբերում։

ների մէջ. հինգերորդ դարու կրօնական—ազգային պատերազմները Արշակունեաց թագաւորութեան անկման անմիջական հետեանքն են: Ծանր տպաւորութիւն է գործում հայ մարդու սրտի վրայ Արշակունեաց թագաւորութեան վերջին ժամանակների պատմութիւնը. նա զգուանք է զգում այն բարոյական ապականութիւնից որով վարակուած էին Տրդատի անարժան յաջորդները. նա վրդովում է այն անվերջ զրգտութիւններից որ թագաւորում էին հայ իշխանների մէջ. նա ցաւում մղկտում է այն հայրապետների աղետալի դրութեան վրայ, որոնք իրանց խաղաղասիրական ոգւով անգաղար աշխատում էին մէկ կողմից իշխաններին միմեանց հետ հաշտեցնել, և միւս կողմից այս վերջիններին միմեանց հետ: Զուր վերջին թուէին այս հայրապետներից ամենամեծը և ամենադժբաղդը, Սահակ Պարթևը, իւր ճիգը թափեց հայոց թագաւորութիւնը կորստեան անդնդից ազատելու. վիճակը ձգուած էր, և վաղարշակի վերջին շառաւիղը պիտի մատնուէր սասանեան թագաւորի ձեռքը այն նախարարներից որոնք երբեմն գահի զօրաւոր նեցուկներն էին և հայկական անկախութեան նախանձախնդիր պաշտպանները, իսկ այժմ կամաւորապէս գնում պարսնոցները թեքում են պարսկական լուծն ընդունելու...

Արշակունեաց անկման գլխաւոր պատճառներից մէկը նոցա կառավարութեան եղանակի մէջ է պարունակվում, որ ինչպէս պարսից, այնպէս և հայոց երկրում միակերպ էր ազնուապետական—միապետութիւն: Թագաւորը Հայաստանի տէր ու իշխանն էր և նորա իշխանութիւնը ժողովական. բայց այդ միապետութիւնը իսկապէս անուանական է միայն, որովհետեւ թագաւորի իշխանութիւնը սահմանափակվում էր մի ուրիշ ազնուապետական իշխանութեամբ, այս է նախարարական իշխանութիւնը: Նախարարութիւնը այնքան հին է՝ որքան և հայոց ազգութիւնը, և վաղարշակի հաստատելով այն ազնուապետական կաստան ուրիշ ոչինչ չարաւ. բայց եթէ վաւերական համարեց այն սրին հնութիւնը և երկարատեւ սովորութիւնը օրէնքի զօրութիւն էին տուել: Նախարարական իշխանութիւնը բոլորովին Հայաստանի աշխարհագրական դրութիւնից: Հայոց երկիրը, բաժանուած լինելով մեծամեծ լեռների շղթաներով, կազմում էր բազմաթիւ նահանգներ ու գաւառներ, որոնց մէջ շատ հին ժամանակներում արդէն ձեւացան փոքրիկ և միմեանցից անկախ իշխանութիւններ, նման միջնադարեան Եւրոպայի աւատական կամ ֆեոդալական իշխանութեան: Հայկազանց հարստութեան երեւելի իշխանները,

Արամները, Պարոյրները, Տիգրանները, որոնց ժամանակ ազգի միութիւնը կարող էր միայն զինուորական զօրութեան վրայ հիմնուիլ, երբէք չյաջողեցան մի կենտրոնական զօրութիւն կազմել: Ընդհակառակն, փոքրիկ իշխանութիւնները քանի գնացին զարգացան ու զօրացան, այնպէս որ քրիստոնեայ Արշակունեաց օրով նախարարներից ոմանք թագաւորի չափ զօրութիւն ունէին, իսկ մի քանիսը միասին եկած կարող էին գործելու ազատութիւնը խլել նորանից:

Այսպէս սերեմն Արշակունեաց թագաւորութեան հիմնադիրը ստիպուեցաւ օրինաւոր համարել այն հին կարգը որ ըստ ինքեան թագաւորական իշխանութեան համար վաւանգաւոր ու ֆեոտալար էր, նորոգելով իւրանքանչիւր նախարարի իրաւունքները ժառանգութեամբ ստացած կալուածների վրայ: Վաղարշակեան օրէնքով կալուածատէր նախարարները, որոնց գլխաւորները՝ կոչվում էին «տանուտէր» և «նահապետ», իրաւունք ունէին՝ 1) թագաւորից անկախ իշխել ժառանգութեամբ ստացած երկրների վրայ. 2) իրանց հպատակների կեանքի ու մահունի գատաստանը տեսնել. 3) հարկ հաւաքել իրանց երկրի բնակիչներից և վերջապէս 4) առանձին զօրք կազմել դարձեալ իրանց հպատակներից: Բայց սորա փոխարէն նախարարները հպատակութեան պարտքերով կապուած էին թագաւորի հետ. նոքա պարտաւոր էին 1) իրանց զօրքով օգնել թագաւորին ընդհանուր ժողովրդի ժամանակ և 2) հարկ հատուցանել նորան: Միայն թէ այս պարտականութիւնները միշտ ձշգուլութեամբ չէին կատարվում, և սորանից մեծամեծ չարիքներ էին առաջ գալիս:

Թագաւորի ու նախարարի փոխադարձ յարաբերութիւններից երևում է թէ ինչ դրութեան մէջ պէաք է լինէր ժողովուրդը որի վրայ ծանրանում էին կրկնակի հարկեր և տուրքեր. նա այնքան պիտի հատուցանէր որ երկու արքունիքի — թագաւորի և նախարարի գանձարանները լցուէին: Բացի սորանից, Արշակունեաց մի ֆեոտալար սովորութեամբ ժողովուրդը կամաց կամաց կոշտացվում էր իւր ընդարձակ դաշտերից ու հովիտներից և երկրի հարստութիւնը կենտրոնանում էր մի քանի անհատների ձեռքում: Վաղարշակի յաջորդները չբաւականանալով եղած նախարարական աներով, հեռզհեռէ նոր նախարարութիւններ ստեղծեցին. թագաւորը իւր որեւիցէ հպատակի անձնուէր հաւատարմութիւնը և պատերազմի ժամանակ ցոյց տուած քաջութիւնը վարձատրելու համար՝ նախարարութեան արարձ ու պատիւ էր տալիս նորան և շատ անգամ առանձին

կալուածներ էր շնորհում: Այսպէս Արտառէս Ա ստեղծեց Վարաժնունեաց նախարարութիւնը, Արտաշէս Բ Դիմաքսեան Արաւելդեան, Տրունեանց և Ամատունեանց նախարարութիւնները, Տիգրան Գ Ռոմսեան նախարարութիւնը և այլն, որոնց շնորհում իրենցը ի հարկէ ժողովրդից էին խլում: Միայն վերջերը, քրիստոնէութեան շրջանում, թագաւորը երբեմն անհաւատարիմ և սպաստամբ նախարարի կալուածներով վարձատրում էր իւր սիրելիներին: Թէ մինչև որ աստիճան խեղճութեան պիտի հասնէր այսպիսի կարգերով կառավարող ժողովուրդը, բաւական է յիշել որ Արշակ Բի ժամանակ հայ նախարարների թիւը չորս հարիւրի էր հասնում, թէև սոցանից շատը լոկ արքունի ծառայութեան մէջ էին՝ առանց կալուածատէր լինելու: Սորանից պարզ երևում է որ ժողովրդեան ստորին և մեծագոյն մասը իւր շահերի և վնասների նկատմամբ չէր կարող միաբանիլ թագաւորի ու նախարարների հետ, ոչ էլ այս վերջինները միմեանց հետ:

Տարակոյս չկայ որ այսպիսի հակառակ տարրերից բաղկացած թագաւորութեան գլուխը իւր ցեղի ապագան և երկրի ապահովութիւնը պիտի հիմնէր զինուորական զօրութեան վրայ, և այս երևում է Արշակունեաց գէնքի տակ պահպանած ահագին բանակներից, որոնք ծառայում էին մէկ կողմից Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու, միւս կողմից երկրի ներքին խաղաղութիւնը պահպանելու և այն փառասիրական ձգտումների առաջն առնելու որոնք կարող էին տածել նախարարական տները: Վերջին վտանգը չէր կարող մեծ լինել զահի համար պատերազմասէր ու աշխարհակալ թագաւորների ժամանակ, որպիսի էին Վաղարշակի անմիջական յաջորդները. բայց շուտով նախարարները մեծացան ու զօրացան ընդարձակ երկրներով, ամուր քաղաքներով ու բերդերով, այնպէս որ էլ ոչինչ ակնկալութիւն չունէին արքայից. ուրեմն և զարմանք չէր որ նոքա սկսէին ոչ միայն զանցառութեան տալ իրանց հպատակութեան պարտաւորութիւնները, այլ նաև գլուխ բարձրացնել զահի դէմ, որի զահակները կորցրել էին իրանց նախորդների առաջնութիւնները և իրանց զելու անսուակ կեանքով վայր էին ձգել իրանց վարկը ժողովրդի աչքի առաջ: Եղաւ մի րոպէ երբ այս թագաւորներից մէկը կամեցաւ զսպել նախարարներին և մի կատաղի պատերազմ հրատարակեց նոցա դէմ. այդ թագաւորը Արշակ Բրդն է: Արշակի վրայ մեզանում սովորաբար նայում են լոկ իբրև մի Ներոնի վրայ, որի համար անգթութիւնը և արիւնհեղութիւնը մի հոգեկան զուարճութիւն էր.

այդպէս չէ մեր կարծիքը, և ահա ինչի համար: Յայտնի է որ Գրգ դարու վերջին կէսին Հայաստանը ողորմելի վիճակի մէջ էր գտնվում: Հայոց թագաւորները իրանց անկախութիւնը կորցրել էին և երկու զօրաւոր տէրութիւնների — պարսից և յունաց հարկատու էին դարձել: Բայց այս կրկնակի հարկատուութեամբն էլ հանգստութիւն չգտան նոքա. վասն զի եթէ Բիւզանդիայի կայսրներին հաւատարմութիւն ցոյց տային, պարսից թագաւորների բարկութիւնը շարժում էին. իսկ եթէ Տիգրանի արքունիքի հետ բարեկամութիւն կապէին, յոյներին իրանց դէմ զինաւորում էին, որով և Հայաստանը երկու կրակի մէջ մնալով՝ անընդհատ արշաւանքների ասպարէզ էր դարձել: Հայոց նախարարները զանազան խոստմունքներից հրապուրուելով՝ ձեռնառու և օգնական էին լինում արտաքին թշնամիներին, ոմանք մէկ՝ ուրիշները միւս պետութեան կողմն անցնելով՝ և ծածկաբար նոցա շահերի համաձայն ներգործելով: Արշակ Բրդը, որ այս շրջանի թագաւորների մէջ ամէնից փորձառու ու քաղաքագէտն էր, լաւ էր հասկացել այս աւատական իշխանութիւնների վնասները թագաւորութեան համար, ուստի և կամենում էր նախարարական ցեղերը ջնջել, որպէս զի երկրի ներքին ոյժերը միացնելով իւր խախուռ գահը ամրացնէ և Հայաստանի անկման առաջն առնէ: Եթէ Արշակը յաջողած լինէր իւր ձեռնարկութեան մէջ, նա նոյն նշանակութիւնը կունենար հայոց պատմութեան մէջ ինչ որ Լուդովիկոս ԺԱրդն ունեցաւ Ֆրանսիական պատմութեան մէջ: Բայց արդէն շաւ ուշ էր. հայոց թագաւորութիւնը արագ քայլերով դիմում էր դէպի կորստեան անդունդը, որ փորել էին նորա համար արտաքին և ներքին թշնամիների միաբան զօրութիւնները:

Եթէ փոքր ինչ երկար կանգնեցանք հայկական իշխանութեան այս երկու տարրերի յարաբերութիւնների վրայ, պատճառն այն է որ այս խնդիրը մեր կարծիքով, մեծ կարեւորութիւն ունի մեր ամբողջ պատմութեան համար. Արշակունի թագաւորների ու նախարարների միմեանց դէմ ունեցած ոսոխութիւնն եղաւ Հայաստանի քաղաքական անկման և մեր բոլոր գոթադղութիւնների սկզբնապատճառը: Պարսկական, յունական, արաբական տիրապետութիւնների ժամանակ՝ հայ ժողովրդի բաղդը աւելի սերտ կերպով կապուած ենք տեսնում նախարարական իշխանութիւնների հետ: Այդ վեց հարիւր և աւելի տարիների ընթացքում Հայաստանի պատմութիւնը ոչ այլ ինչ է, ներկայացնում է ինչ ոչ հայ իշխանների փա-

ռասիրական ձգտումների տխուր նկարագիրը, մի մուրացածոյ պատուանունի, մի կտոր իշխանութեան համար նոքա պատրաստ են ամէն տեսակ որոգայթներ լարել միմեանց դէմ և հայ ժողովրդին ռխերիմ թշնամիների ձեռքը մատնել: Այս անարժան ընթացքի հետեանքն այն եղաւ որ Հայաստանը կարճ միջոցում ծածկուեցաւ փոքրիկ իշխանութիւններով. ով հասնում գլխին մի թագ էր դնում և մի կտոր հողի վրայ թագաւորում: Արաբացիք այս հանգամանքից օգուտ քաղեցին Հայաստանը հայ իշխանների ձեռքով ստրկացնելու. իսկ Բիւզանդիոնը հետզհետէ գահազուրկ արաւ այս թզուկներին և նոցա սիրտը շահելու համար մի մի կալուած շնորհեց նոցա կայսրութեան զանազան անկիւններում: Այսպէսով Հայաստանը իւր իշխանների ձեռքով ծախուեցաւ, և հայ ժողովուրդը ստիպուած գտնուեցաւ կամ իւր սեպհական տան մէջ ստրկի կեանք վարել, կամ իւր պապերի երկիրը թողած՝ օտար երկնքի տակ նոր հայրենիք որոնել իւր համար: Այնուհետեւ հայը հետզհետէ կորցրեց իւր գեղեցիկ յատկութիւնները, որոնց տեղ բռնեցին տիրապետող ցեղերի մոլութիւնները. այնուհետեւ բանաստեղծի տաածին պէս՝ այլ ևս

Հայը հետամուտ չէր ազնիւ մահուն,
Որ յետնաց թողնէր պանծալի անուն.
Վասակաց թիւը շառացաւ դարէդար,
Զուտ ազնիւ հոգիք չերեցան խապառ.
Գործի եղեռան դարձան օտարաց,
Ոչ ոք դարմանիլ չէր ազգին չարեաց...

Այս տխուր խորհրդածութիւնների առիթ տուաւ մեզ Պ. Կ. Կոստանեանցի նոր և մեր դրականութեան մէջ անօրինակ ձեռնարկութիւնը—ներկայացնել ազգային պատմութեան զլխաւոր ժամանակները՝ ականատես կամ ժամանակակից պատմիչներին խօսեցնելով: Մեր պատմութիւնը այնպիսի երեխայական դրութեան մէջ է որ մենք միշտ քաղցր պարտք պիտի համարինք համակրութեամբ ողջունելու ամենայն նոր գիրք. որի նպատակն է ծանօթացնել մեզ մեր անցեալ կեանքը, եթէ միայն նա կրկնութիւն չէ հարիւր անգամ հրատարակուած գրքերի, որոնք սովորաբար սկսում են Հայկի գաղթականութեան պատմութեամբ և աւարտվում են Ղևոն Զրդի մահով: Զարմանալի է արդարեւ որ մինչ մեր գիտնականները ամէն ջանք ու ճիգ թափեցին հայոց հին լեզուն ուսումնասիրելու, այնպէս որ մի ժամանակ երազողներ եղան Եզնիկների ու Եղեշէների

լեզուն կենդանացնել, — ցաւ է ասել, նոյն ուսումնականները համարեա ոչինչ չարին ազգային պատմութեան մշակութեան համար: Որովհետեւ անկարելի է պատմութիւն անուանել այն դրուածները ուր կեանքի նշանաւոր և աննշան իրողութիւնները խառնիխուռն կուտակվում են միմեանց վրայ, առանց նոցա սկզբնապատճառն ու հետևանքները քննութեան տակ ձգուելու, ուր խօսվում է լոկ թագաւորների գործողութիւնների և աւելի մանրամասնօրէն մանաւանդ նոցա յանձն առած պատերազմների վրայ, իսկ ժողովրդի բարոյական և ընկերական կեանքի վրայ ոչինչ յիշատակութիւն չէ լինում: Այս անգամ այս խնդրի վրայ խօսելիս ասել էինք. «Պատմութեան ծուծը պիտի լինի այն ինչ որ անհրաժեշտ է իւրաքանչիւր ազգի այլ և այլ ժամանակներում» ունեցած վիճակը հասկանալու. նորա մէջ անդի ունին միայն այն իրողութիւնները որոնք ազգի անցեալի հետ կապակցութիւն ունին և ներկայի մէջ բովանդակվում են նորա ապագան: Այսպիսի պատմութիւն չունինք տակաւին և գուցէ շուտով էլ ունենալու չենք: Աւանդութիւնն ասում է թէ ջամլեանն իւր եռահատոր պատմութիւնը գրելիս՝ երբեմն երբեմն այնպիսի դժուարութիւնների էր հանդիպում աղբիւրների կողմից, որ յուսահատութիւնից արտասվում էր, և միայն հեղինակի զօրաւոր կամքին ու հաստատամտութեանն ենք պարտական որ նա իւր գործը գլուխ հանեց: Բայց ինչ որ ճշմարիտ էր ջամլեանի ժամանակի համար, նոյնը չէ կարող արդարացուցման կէտ համարուիլ այսօր՝ երբ պատմազրնների մեծ մասը, կարելի է ասել բոլորը ինչ որ ժամանակի ժանիքներից ազատուել է, տպագրութեամբ հրատարակուած և ազգի մէջ ցրուած են:

Սակայն ներկայումս հայոց պատմութիւն գրելու համար՝ բաւական չէ միայն հայ պատմագրները ձեռքի տակ ունենալ. պէտք է նաև հիմնաւորապէս անդեակ լինել այն յառաջադիմութեանը որ պատմութեան գիտութիւնը արել է արեւմտեան ազգերի մէջ և՛ նչ կը լինէր, օրինակի համար, եթէ հին հայերէն լեզուն ուսումնասիրելու համար՝ բաւականացած լինէինք Նրդնկացու կամ մի այլ հին քերականի աշխատութեամբ և օգուտ քաղած չլինէինք այն դիւրբմբռնելի և հեշտուցուցիչ եղանակներից որ մատակարարում է մեզ ընդհանուր քերականութեան գիտութիւնը. — նոյնը ինչ որ լինում է ներկայումս ազգային պատմութեան նկատմամբ. մենք գիտենք, օրինակի համար, թէ արտադեան պատերազմում հայկա-

կան բանակի ո՞ր թւին ինչ զօրավար է առաջնորդել, թէ որքան է եղել հայոց և պարսից թիւը, թէ քանի հայ մարտիրոսական պատկը ընդունեցին Աւարայրի դաշտում. բայց հագիւ թէ մի որոշ գաղափար կազմած լինինք այս մեծ կռուի նշանակութեան վրայ, չնայելով որ բանաստեղծ չէ մնացել որ հայ կեանքի այս նշանաւոր երևոյթը երգած չլինի, հռետոր չէ մնացել որ իւր լեզուի ճարտարութիւնը թափած չլինի նոյն դարու հայոց սիրազործութիւնները ջատագովելու և մեզ խրախուսած չլինի նոցա առաքինութիւններին հետեւելու...

Նոյն իսկ մեր պատմական աղբիւրներից օրինաւոր կերպով օգուտ քաղելու համար հարկաւոր է իմանալ թէ ինչ հայեացք ունէին պատմութեան վրայ հայ մատենագիրները, հարկաւոր է քննական աչքով նայել նոցա աշխատութիւնների վրայ: Հայ պատմագրութեան հիմնադիրն եղաւ Մովսէս Խորենացին. աչքի առաջ ունենալով այս երեւելի գիտնականի բազմակողմանի հմտութիւնը, նորա ինքնուրոյն հատու լեզուն, նորա անաչառ ճմարտախօսութիւնը հայ և օտարական կեանքի երևոյթների վերաբերութեամբ, դիւրին է մակարերել թէ ինչ դիւթական ներգործութիւն պիտի ունեցած լինէր նորա զիրքը յետագայ դարերի պատմիչների վրայ: Հեղինակութիւնը գիտնական խնդիրների մէջ գուցէ այնքան վտանգաւոր չլինի ներկայումս, երբ ամենայն իրողութիւն իւր վերջնական ձեւը ստանալուց առաջ՝ հարկւր անգամ քննվում, գովում ու մաքրվում է. իսկ հին ժամանակների համար, երբ քննադատութիւն ասած բանը անծանօթ էր գիտնականներին, այսպիսի հեղինակութեան վնասակար հետեւանքները այնքան ակներեւ են որ երկար մեկնութեան կարօտութիւն չունին: Մեր պատմագրների մեծ մասը, յանձն առնելով իրանց ժամանակի պատմութիւնը գրել, պարտաւորութիւն են համարել նախընթաց ժամանակների համառօտութիւնը ներկայացնել ընթերցողներին: Այս բանի համար նոքա հարկաւորութիւն չեն համարել նորանոր խուզարկութիւններ անել, այլ բաւականացել Խորնոյ ծերունի ասածները համառօտելով, առանց իրանցից մի նոր բան աւելացնելու, երբեմն նաև բառացի կերպով կրկնելով նորա խօսքերը¹⁾: Իսկ երբ ժամանակակից

¹⁾ Այսպէս, Յովհաննէս Զրդ Դրասխանակերտցին, որին ոմանք Տիտոս Լիվիոսի հետ են համեմատում, ամբողջ հատուածներ ունի հանած Մովսէս Խորենացուց:

պատմութեան են հասնում, նորա կամ ոչինչ չեն ասում ազգի բարոյական ու քաղաքական վիճակի վրայ, կամ հաղիւ մի քանի թեթեւ ակնարկութիւններ են անում, այլ սովորաբար անորոշ բացազանչութիւններով և երեմիական ողբերով են լցնում իրանց գրքերը ¹⁾։ Նոքա չգիտեն հետազօտել պատմական իրողութիւնների պատճառներն ու հետևանքները, պատերազմների ընդարձակ նկարագրութիւնների մէջ չեն խօսում զօրավարների հանձարի ու ճարտարութեան վրայ, և ոչ զօրքի կրթութեան և պատերազմում ունեցած դիրքի վրայ, շատ անգամ էլ անցքերի տեղն ու ժամանակը մոռանում են յիշել. որով նոցա գրուածները աւելի վէպի են նման քան պատմութեան։ Պատմական անձանց գործունէութեան յաջող կամ ձախորդ վախճանը չէ մեկնվում նոյն անձանց բնաւորութեամբ և ուղղութեամբ, այլ նախախնամութեան միջամտութեամբ. եթէ հայերը մի որևիցէ պատերազմից յաղթող են դուրս գալիս, երկնային պաշտպանութիւնը երևում է նոցա վրայ, իսկ եթէ յաղթուած՝ նոյն աստուածային բարկութիւնն է տրվում անյաջող կռուի ելքը ²⁾։ այս պատճառով պատմաբանները իրանց վճիռները կնքում են սովորաբար բազմաթիւ վկայութիւններով, որոնք ամէն հանգամանքի յարմար առնովում են Սուրբ Գրքից։ Այս կրօնական ուղղութեան համեմատ մեկնվում են և բնութեան անսովոր երևոյթները և ընկերական դժբաղդ պայմանները. արևի և լուսնի խաւարումները, զիսաւոր աստղերի երևիլը, երկրաշարժութիւնները մի որևիցէ դժբաղդութեան նշան են. սովիւ, սրածութիւնը, մահտարածամբ աստուածային պատուհասներ են որ նախախնամութիւնը ուղարկում է երկրի վրայ մարդկանց չարութիւնը պատժելու համար։ Աւելորդ է ասել թէ այս տիրապետող ուղղութիւնից, որ քանի քնաց ընդհանրացաւ ու հաստատուեցաւ, ազատ էին երգ դարու պատմագրութեան ներկայացուցիչները որոնք յունական կրթութեան շնորհով աւելի լու-

¹⁾ Իբրև օրինակ բաւական է յիշել Արիստակէս Լաստիվերցուն, որի պատմութիւնը ծայրէ ի ծայր քնարական ողբերով լի է և հաղիւ մի քանի պատմական իրողութիւններ է պարանակում,

²⁾ Ղևոնդ Երեցը այս դէպքում մինչև չափազանցութեան է հասնում. միևնոյն օրում, երբեմն նաև միևնոյն կռվում պատահած յաջողութեան և ձախորդութեան մէջ նաև պատրաստ է նախախնամութեան մատը տեսնել։

սաւոր հայեացք ունէին պատմութեան վրայ, թէև նոցա գրուածներն էլ նոյն ուղղութեան հետքերը կրում են իրանց վրայ ¹⁾:

Այսպէս ուրեմն այս երկու պայմանները—պատմական զիտութեան հմտութիւնը ընդհանրապէս և հայ հեղինակների ոգու և ուղղութեան ծանօթութիւնը մասնաւորապէս, անհրաժեշտ են մի անձի համար որ կամենում է մի որևիցէ ծառայութիւն մատուցանել ազգային պատմութեանը, ինքնուրոյն մշակութեամբ կամ ժամանակակից պատմիչներին խօսեցնելով: Պ. Կոստանեանցը ընտրեց վերջին եղանակը: Իւր ոյժերից բարձր համարելով ամբողջ հայոց պատմութիւնը այս եղանակով մշակելու, նա յանձն է առնում զբոս չափու կարողութեան և կարևորութեան, գէթ այն դարերի աղբիւրները նախապէս մշակելու, որոնք աւելի մեծ նշանակութիւն են ունեցել Հայոց ազգային կեանքի զարգացման համար: Այս նպատակի համեմատ առաջին անգամ նա ընտրեց Մարգարանների ժամանակը, բաժանելով իւր աշխատութիւնը երկու մաս. առաջին մասը պարունակում է Հայաստանի պատմութիւնը Արշակունեաց անկումից մինչև Վահան Մամիկոնիանի մարգպան նստիլը իսկ երկրորդ մասը պարունակելու է Վահանի մարգպանութիւնից մինչև Արաբացոց արշաւանքը պատահած անցքերը:

Այս երկու շրջաններից առաջինը թէև համարեա միայն կէս դարու պատմութիւն է բովանդակում, բայց իւր նշանակութեամբը անհամեմատ բարձր է երկրորդից. նորանում տեղի ունեցան կրօնական ազգային պատերազմները, ուր Մամիկոնեան տան երկու նշանաւոր ներկայացուցիչները—Վարդանն ու Վահանը ունեցան իրանց երկու արժանաւոր պատմիչները—Եղիշէն և Ղազար Փարպեցին: Եղիշէն, կարելի է ասել, աւելի բանաստեղծ է քան պատմաբան. նա

¹⁾ Սոցանից Մ. Խորենացին միայն մի դէպքում, իւր ողբի մէջ, ուր նա աւելի իբրև հայ բանաստեղծ է ներկայանում քան իբրև յոյն ուսումնական բացազանչում է. «Եւ ապա յանդիմանութեան այսոցիկ զի՛նչ, եթէ ոչ անտես առնել Աստուծոյ, և տարերց փոփոխել զբնութիւն: Վարունն երաշտացեալ, ամառն անձրեայոյց, աշունն ձմեռնացեալ, ձմեռն սաստկասառոյց, մրրկալից, յերկարացեալ. հողմք բբարարք, խորշակաբերք, ակտահաւաքք. ամպք հրբնկէցք, կարկտածուք. անձրեք անժամանակք և անպիտանք. օդք դառնաշունչ, եղեմնարկուք. ջրոցն առաւելուին և անօգուտ նուաղել անհնարաւոր, երկրի անդերութիւնք պտղոց և անաճելութիւնք կենդանեանց, այլ և սասանմունք և զղրդմունք»:

սակաւ է խօսեցնում իւր հերոսներին և աւելի սակաւ գործել է տա-
լիս նոցա, այլ սովորաբար բաւականանում է. նկարագիրներով, գե-
ղեցիկ պատկերներ կազմելով նոցանից: Պատմական անձանց ձգտում-
ները, որոնք արտայայտվում են նոցա գործողութիւնների մէջ, Նղի-
շէի քնքոյշ զրջի տակ կենդանի գոյներով նկարագրվում են
բայց չեն ապացուցանվում: Յազկերտի տատանուող բնաւո-
րութեան, Միհրերսէսի խորամանկութեան, մոգերի կոյր մոլեռան-
դութեան, Վարդանի անձնութեան, Վասակի խարդախութեան,
Ղեռնդ Նրէցի յափշտակութեան նկարագիրներից պատկերահանը կա-
րող է գեղեցիկ իրէպներ կազմել, իսկ պատմաբանը հազիւ թէ
կարողանայ որոշ եզրակացութիւններ հանել, նոցանից: Ղալար
Փարպեցին, բնդհակառակն, աւելի դատում է քան նկարագրում,
և այս կողմից նա շատ անգամ մինչև չափազանցութեան է հաս-
նում. առաջին կարգի պատմական իրողութիւնները այնպէս խրճ-
ձուած մանր պարագաներով և կողմնակի դատողութիւններով որ
երբեմն դժուարանում են այդ իրողութիւնների մէջ եղած ներքին
կալը պահպանել: Մի կողմ թողնելով երկու պատմագրների թե-
րութիւնները և առնելով երկուսի լաւ կողմերը, որոնցով նոքա
լրացնում են միմեանց, պարզ է որ նոցա խօսքերից հիւսուած պատ-
մութիւնը կարող է մի որոշ գաղափար տալ մեզ այն ճգնաժամի
վրայ, երբ հայ ազգը իւր հերոսական ճիգը թափեց սասանեան քա-
ղաքականութեան լարած որոգայթներից աղատուելու: Եւ ահա այս
գործը փորձեց կատարել Պ. Կոստանեանցը:

Պ. Կոստանեանցի աշխատութիւնը երեք գրքից է բաղկանում:
Առաջին գիրքը բուն հիւսուածքն է, որ կալմուած է գլխաւորապէս
Նղիշէի և Փարպեցու խօսքերից, օգուտ քաղելով երկրորդաբար և
Մ. Խորենացու, Սեբէոսի, Թ. Արծրունու, Ս. Օրբէլեանի, Մ. Կա-
ղանկատացու և ուրիշ պատմագրների տուած տեղեկութիւններից:
Հասկանալի է որ այսպիսի աշխատութեան մէջ խմբագրողը գլխաւոր
գործը պիտի լինէր հաւաքել այն բոլոր տեղեկութիւնները որոնք
նպաստում են նշանակեալ պատմական խնդիրները պարզելու և թող-
նել այն հատուածները որոնք իբրև բանաստեղծական և հռետո-
րական արտադրութիւններ շատ գեղեցիկ են, բայց պատմութեան հա-
մար մեծ արժէք չունին: Այս բանը ստուգելու համար հարկաւոր էր
իսկապէս մի երկրորդ նմանօրինակ աշխատութիւն յանձն առնել,
քայլ առ քայլ հետեւելով մեր խմբագրողին, որ ի հարկէ ոչ ոք չէ

կարող պահանջել մեղանկից: Որքան զրքի ընթերցումից կարելի է եղրակացնել, Պ. Կոստանեանցը խղճմտաբար է վարուել երկու գլխաւոր աղբիւրների, այսինքն Եղեշէի և Փարպեցու գրուածների հետ. մի պակասութիւն եթէ նկատեցինք, այն է որ երբեմն պատահում են մի քանի իրողութիւնների կամ խօսքերի կրկնութիւններ, որոնցից խմբագրողը պէտք է աշխատէր խորշել, որովհետեւ ընթերցողին ձանձրութիւն են պատճառում: Պատմիչների խօսքերը միմեանցից որոշելու համար՝ բնագրի մէջ գործ են զրուած փակագծեր, իսկ սոցալդէմոկրէմ՝ լուսանցքի վրայ նշանակուած են պատմիչների անունները: Պատմիչների խօսքերը միմեանց հետ կապելու համար՝ երբեմն աւելացվում են զանազան շաղկապներ ու մակբայներ. այս և բնագրի մէջ ընկած ուրիշ յաւելումները, բուն բնագրից որոշելու համար, մանր փակագծերի մէջ են առած:

Որպէս զի իւր աշխատութիւնը ամէն հայ կարգացողի մատչելի լինի, Պ. Կոստանեանցը զրաբար բնագիրը թարգմանեց աշխարհաբար լեզուով, և այս կազմում է Հիւսուածքի երկրորդ դիւրը: «Որովհետեւ այս թարգմանութեան գլխաւոր նպատակներից մէկն էլ այն է, ասում է նա, որ միջոց արուի երկու բարբառների մէջ համեմատութիւն անելու, այդ պատճառով մեր արած թարգմանութիւնը գրեթէ բառացի է»: Տարակոյս չկայ որ ճշտութիւնը ամենայն թարգմանութեան առաջին և ամենաանհրաժեշտ պայմանն է. բայց այդ պայմանը լրացանելու համար՝ ամենեւին հարկ չկայ ստորեկորէն հետեւիլ բնագրին, ինչպէս որ արել է Հիւսուածքի թարգմանիչը: Ուր մնաց որ այդ ձանապարհով նա չէ էլ կարող հասնիլ իւր դիտաւորութեանը, որ է միջոց տալ ընթերցողին հին և նոր հայերէն լեզուները միմեանց հետ համեմատել: Ամենայն լեզու ունի իւր սեպհական ասացուածներն ու դարձուածները որ անհնարին է բառաբառ թարգմանել ուրիշ լեզուով, ապա թէ ոչ մեր թարգմանութիւնը ոչ միայն անհամ ու անհոտ կը լինի, այլ երբեմն նաև անհասկանալի: Այս պակասութիւնը նկատվում է Պ. Կոստանեանցի թարգմանութեան մէջ, ինչպէս որ կարելի է տեսնել այս մի քանի օրինակներից. նա ասում է՝ «արիւն թափել երկրի փրկութեան վերայ (փոխառնակ՝ երկրի փրկութեան համար)». պատասխան տուեց և ասում է (և ասաց). խրատ դրին (խրատեցին, յորդորեցին). ազատ են երբ և անազատ են երբ (ազնուականները և ոչ — ազնուականները). այս օրինակով (նոյն կերպով) հարցրին. աստուածային օրէնք-

ները թող լինին թագաւոր (թող թագաւորեն կամ իշխեն) ամէնքի վրայ¹⁾։ Ե բոլոր պակասութիւնները լրացուց իրենից և ընկերներից (և իւր և ընկերների բոլոր պակասութիւնները լրացուց)։ Բացի սորանից, Պ. Կոստանեանցի լեզուի մէջ պատահում են երբեմն տեղական (գաւառական) ձևեր, որ գրականական լեզուն չէ ընդունում։ այսպէս են՝ «մի՛ք աշխատիր (մի՛ աշխատիք)» գալող (եկող)։ Ժողովուան (Ժողովեցան)։ Խօսան (խօսեցան)։ առնի, առնինք (առնէ, առնենք)։ կայնել (կանգնիլ)։ Խօսք (parole, рѣчь) քառնի (mot, слово) մտքով, և այլն։

Հիւսուածքի երրորդ գիրքը պարունակում է զանազան աշխարհագրական, պատմական և լեզուաբանական ծանօթութիւններ, Ժամանակագրական աղիւսակներ, առանձին հատուածներ այն պատմադրներից որոնք խօսել են մարդպանների Ժամանակի վրայ, բայց Ժամանակագրական անձշտութիւններ և կասկածելի տեղեկութիւններ պարունակելուն համար՝ չեն զետեղուել բուն բնագրի մէջ։ Այս բաժնի ամէնից կարևոր մասը հարկաւ ծանօթութիւններն են, որոնք նպատակւում են բնագրի միջին տեղերը հասկանալու։ Թողնելով այն ծանօթութիւնները որոնք նախընթաց գիտնականների կամ մեր պատմադրների գրքերից հանած են, պէտք է խօստովանել որ Պ. Կոստանեանցի սեպհական հետազօտութիւնների մէջ պատահում են երբեմն շատ թեթև նկատողութիւններ, որոնք չեն կարող մի կշիռ ունենալ գիտութեան առաջ։ Սրգարե, նա յարուցանում է երբեմն այնպիսի խնդիրներ որոնք շարժում են ընթերցողի հետաքրքրութիւնը։ Բայց այն խնդիրները մեծ մասամբ անլուծանելի են մնում, այնպէս որ իսկպէս չարժէր էլ արծարծել նոցա։ Այսպէս օրինակի համար մերժելով Խնձիճեանի յայտնած կարծիքը նա խարար բառի կաղմութեան վրայ, կամ Խորենացու Արծրունի, Գնունի, Սպանդունի և նոյն կարգի ուրիշ անուններին տուած ստուգաբանութիւնը, Պ. Կոստանեանցը բաւականանում է մի քանի անորոշ խօսքեր ասելով, առանց ցոյց տալու թէ ինքը ինչ կարծիք ունի յիշեալ անունների ծագման վրայ։ Ընդհանրապէս «հաւանական է, կա-

1) Այս խօսքը Եղիշէի մէջ այսպէս է ասած. «Օրէնք աստուածային կացցեն» թագաւորի վերայ ամենայնիւ. որից երևում է թէ պատմաբանի միտքն էր ասել թէ աստուածային օրէնքը պէտք է թագաւորէ ամէն բանի մէջ, և ոչ ամէնքի վրայ։

րելի է, անձեռնհաս ենք: և սոցա նման խօսքերը, որոնք զգուշաւոր դիմանականի դրչի տակ երևում են երբեմն, չափազանց շատ են կրկնվում մեր հեղինակի ծանօթութիւնների մէջ:

Այս մի քանի նկատողութիւնները անտարակոյս չեն կարող պակասեցնել Պ. Կոստանեանցի աշխատութեան կարեւորութիւնը և արժէքը ազգային պատմութեան ուսումնասիրութեան համար: Մեզ մնում է միայն ցանկալ որ նա իւր սկսած գործը շարունակէ, փտահ լինելով որ նորա գործունէութիւնը մեծ օգուտ կը բերէ ամէն հայ ընթերցողին ընդհանրապէս և ազգային պատմութեան մշակողին մասնաւորապէս:

Հիւսուածքի արտաքին արժանաւորութիւնների, տպագրութեան, մաքրութեան և թղթի աղնուութեան մասին խօսք չէ մնում ասելու: Ցանկալի կը լինէր միայն որ գինը շատ բարձր չնշանակուէր, որպէս զի ամենայն հայ կարդացող և մանաւանդ զաւառական ուսուցիչները չգժօւարանան մի այդպիսի պիտանի դիրք ձեռք բերել: Այս նորանով աւելի հեշտ է անել որ, ինչպէս յառաջաբանից երևում է, հեղինակը իւր աշխատութեան տպագրութեամբը պարտաւոր է Մեծ. Պ. Մկրտիչ Սանասարեանի առատաձեռնութեանը:

ԳՐԻՉ

ՎԱՆԳՈՅԺ, Կոչք մի ջուր իւր այրած հայրենեաց վերայ կը սրսկէ ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ. Կոստանդնուպօլիս, 1877:

Ամէն անգամ որ արեւելեան խնդիրը իբրեւ մի սպառնալի ամպ երևում է քաղաքական աշխարհի հորիզոնի վրայ, հայ մարդու սիրտը թունդ է լինում. նա դողում է իւր հայրենակիցների համար, որոնց երկիրը, Ախուրեանի ափերից սկսած մինչև Կարս ու Կարին, ենթարկվում է պատերազմի բոլոր պատահարներին: Երբէք Հայաստանը այնքան տառապանքներ չէ կրել որքան ներկայ պատերազմի ժամանակ. ամբողջ հայ գիւղեր ու քաղաքներ մոխրակոյտերի տակ ծածկուեցան, անթիւ ու անհամար հայերի անմեղ արիւնը հեղեղի պէս հոսեցաւ, անպաշտպան ծերերը և կաթնակեր մանուկներն անգամ սրի ու կրակի մատնուեցան, հազարաւոր հայ ընտանիքներ, վերահաս մահից ազատուելու համար, արտասուքը աչքերին ստի-

պուեցան իրանց պապերի երկիրը թողնել. թշուառ արարածներ որոնք այս բուլղիս էլ մեր աչքերի առաջ թափառում են անտուն անտեղ, տկոր ու քաղցած....

Դեռ ևս հրազենքերի թնդիւնը չէր լսում Հայաստանի դաշտերում որ հայի կեանքն ու ստացուածքը դարևոր ազգային ատելութեան և կրօնական մոլեռանդութեան զոհ դնացին: Մահմէտականների կատաղութեան առաջին և սոսկալի զոհը վիճակուեցաւ լինել Վան քաղաքը, Վասպուրական աշխարհի գարդն ու սրտիկը: Այն օրերում երբ օսմանեան սուլթանը իւր բոլոր ժողովրդներին սահմանադրական իրաւունքներ էր շնորհում, երբ մայրաքաղաքը իւր համայն զաւառներով հրավառութեան տօն էր կատարում այս գեղեցիկ սյարգէի համար, այն ուրախ օրերում մոլեգնութեան հուրը այրեց լափեց Հայաստանի բարեշէն քաղաքներից մէկը և ծխով ու մոխրով խեղդեց նորա որդոց խնդութեան ձայնն ու շունչը: Անցեալ նոյեմբերի 30ին, արեւը մայր մտնելուց մի ժամ առաջ, երեք թուրք զինուորներ մոնում են վանեցի վաճառականի խանութը ճրագ դնելու պատրուակով: Գուրս գալիս՝ նոքա մի անկիւնում ձգեցին դիւրաւառ նիւթերից բաղկացած մի տրցակ, որ հրիճգները սովորաբար գործ են դնում Թուրքիայում: Խանութի տէրը, որ այդ ժամանակ զբաղուած էր իւր խանութը կողպելու, չնմարեց զինուորների չարագործութիւնը և պատուհանի փեղկերը ծածկելով՝ զնաց տուն: Մի ժամից յետոյ սոսկալի հրդեհը սկսաւ և տեւեց մինչև կես գիշեր. վեց ժամուան ընթացքում 600 խանութից աւելի այրուեցան, որոնք գտնվում էին տների ստորին յարկերում: Վաճառատեղին քաղաքի պարսպներից դուրս գտնուելով, հայերը շատ ուշ իմացան իրանց զլխին եկած դժբաղդութիւնը: Նոքա շտապեցան ազատելու իրանց ապրանքները, բայց տեսան որ վաճառանոցը բռնած է զինուորներով, բարեկարգարանի պաշտօնեաներով, Այդեստան և Արտամէդ գիւղերի և ուրիշ մերձաւոր ու հեռաւոր տեղերից եկած թուրքերով: Սոքա բոլորը յափշտակում էին ինչ որ կարողանում էին և աշխատում էին հրդեհը տարածել վառուած խանձողները այս կողմ այն կողմ ձգելով: Զուր ձգնեցան վանեցիք ազատել իրանց ապրանքները և դրամարկղերը. չարագործները անգլթաբար յետ էին մղում նոյա և ստիպում էին դատարկաձեռն վերադառնալ իրանց տները: Երեմիա Խալիսկոպոսը և Տէր Պօղոս քահանան կամեցան այդ աւազակութեան առաջն առնել, բայց քիչ քնաց որ ամբոխի կատաղութեանը զոհ

լինէին: Հաղիւ թէ հազարից մէկին յաջողեցաւ մի քանի կտոր ապրանք և փոքր ինչ դրամ դուրս բերել: Այգեստանի բնակիչները միայն լուսագէմին տեղեկացան այդ զարհուրելի պատահարի մասին, շտապեցան հրդեհի տեղը դնալ և մոխրակոյտ աւերակների միջում ունչ չգտան բայց եթէ մի քանի կտոր քաթան կիսով չափ այրուած և պատառոտած թղթեր, բոլոր քիչ շատ գին ունեցող իրեղէնները անյայտացել էին: Հրդեհից ազատուեցան միայն մէկ երկու թուրքի խանութներ և մի քանի ուրիշ առեւտրական տներ, ինչպէս նաև երեք կամ չորս ոսկերիչների խանութները, բայց միայն խալիլ բէյի և մի քանի ուրիշ թուրքերի ապրանքները յափշտակութիւնից ազատուեցան: Ամբողջ զիշեր զինուորները և խառնիճաղանձ ամբոխը կողոպտում էին խանութները և նոցա զժբաղդ տէրերին ծեծում: մի խեղճ կօշկակար, Պաղատմեան Գէորգ անուանով, իւր խանութը պաշտպանելու համար այնպիսի հարուածներ ստացաւ զինուորներից որ միւս օրը վախճանեցաւ: Նոքա որոնք յաջողեցան հասնել մինչև իրանց խանութները և իրանց փողն ու ապրանքները դուրս բերին, արգելուեցան և կողոպտուեցան: Սոցանից մէկը այնքան հարուածներ ստացաւ որ մեռաւ. բացի սորանից փրատակների տակից մի զիակ դուրս եկաւ, և ով զիտէ քանիսները այս կերպով անյայտացան կամ ստացած վէրքերից մեռան...

Այս զարհուրելի հրդեհի և աւազակութիւնների պատճառած վնասը հաշվում են մօտ 500,000 անգլիական լիրա, ահազին կորուստ մի քաղաքի համար որ հաղիւ 35—40,000 բնակիչ ունի: Վանի ամենահարուստ բնակիչները մի քանի ժամուան մէջ աղքատացան, գետնի հետ հաւասարուեցան, և եթէ ողորմութիւն խնդրողներ չկային, պատճառն այն էր որ ամէնքը միապէս քաղցած ու անինչ էին մնացել: Մի մասնաւոր նամակ գուշակում էր որ եթէ շուտով օգնութիւն չլինի, վանը անապատ կը դառնայ, որովհետև բնակիչների մեծ մասը պատրաստվում էին գաղթել, իսկ ով որ անկարող էր նոցա օրինակին հետևիլ, պէտք է սովամահ կորչէր: Բարեբաղդաբար այս սոսկալի պատահարը արձագանգ գտաւ, զանազան տեղերի հայ հասարակութիւնների մէջ. սկսեցին ստորագրութիւններ բանալ և հրապարակական հանգանակութիւններ անել զժբաղդ հրկիզելիների համար, որոնք մասամբ մինչև այսօր էլ շարունակվում են:

Խրիմեան Հայրիկը չէր կարող իւր լուման չձգել ընդհանուր

գանձանակի մէջ: Մինչ ուրիշները նիւթական հաց էին մատակարարում իւր անբաղդ հայրենիքին, նա մտածեց բարոյական հացի պահասութեան վրայ և իւր սրտառուչ խօսքերը նուիրեց իւր լիւսնձեալ խանձարուրին, որից գոյացած արդիւնքը պիտի ծառայէր չքաւոր մանուկներին նպաստելու, որոնք անգարաց, անգիրք և անթուղթ էին մնացել: Ընդ քաղաքաւեր կրակին համար, որ անխնայ այրեց լավեց մեր հայրենեաց կեանքը, ես մի կաթ ջուր պատրաստեցի, չէթէ այրած ժողովուրդին մորմոքեալ սրտին ջուր տալու մաքով, զի դորա համար գետի և ծովի պէտք են, այլ միմիայն վանայ դպրատանց աղքատիկ մանուկներուն ծարաւն ու պապակը զովացնելու համար:

Վանդոյժը ծայրէի ծայր քնարական զգացմունքների զեղմունք է, որի ամէն մի խօսքից արտասուք և արիւն է ցայտում: Մարդու սիրտը մորմոքվում է կարգալով այն մի քանի տողերը որոնցով հեղինակը նկարագրում է վանի հրկիզեալների ողբալի վիճակը և առհասարակ հայ ժողովրդի անմխիթար դուրթիւնը: Նա մեղադրում է այն անարժան դպիրներին որոնք Ղուրանի հետեւողներին զրգռում են Աւետարանի աղքատ որդոց ձեռքից հացը յափշտակել, միշտ ստրուկ ճանաչել նոցա, կեանքից զրկել. նա չէ հասկանում թէ ինչ շահ կայ Թուրքիայի համար շարունակ ջախջախել ու փշուր փշուր անել մի ժողովուրդ որ իւր անխոնջ աշխատութեամբ կերակրում է նորան և արքունի գանձարանը հարստացնում: Նա աւելի լաւ է համարում որ Հայը մի անգամ մեռնէր և նորա հանգստեան գերեզմանը կնքուէր, քան թէ այսպէս չարաշուք աղքատութեան և ստրկութեան մէջ արիւնաբամ լինի: Նա չգիտէ թէ ինչ անուն տայ այն անխարդախ հաւատարմութեանը որ հայը ցոյց տուեց երկարատե դարերի ընթացքում, տիրոջ գաւազանի դէմ իբրեւ զէնք միայն խոփն ու արօրը բանեցնելով և բիւրաւոր զրկանքների ու անիրաւութիւնների անտարունջ տանելով:

«Ո՛վ սուրբ հաւատարմութիւն, բացագանչում է նա, ո՛վ պայծառ աստղ, որ կը փայլիս Հայու ճակատին վրայ, չգիտեմ, քո պայման, քո չափ և քո սահման մինչև ո՞ւր է, և Հայն իւր հաւատարմութեան վարձն ու պսակը երբ պիտի ընդունի: Եթէ այսպէս դու անվարձ անպսակ մնաս և մերթ ևս փոխանակ վարձուցդ ծանր ծանր հարստահարուիս, ուրեմն այդ քո առաքինութիւն իզուր և ընդունայն է աշխարհիս առաջ:

«Դու զիտն», ով հաւատարիմ ժողովուրդ Հայոց, մարդիկ և ազգեր կան, որ քո այնչափ հաւատարմութիւնդ կը ծաղընն ու կը մեղադրեն զքեզ. երբ կը տեսան որ խիստ անմուռնչ և անզգայ կը լինիս հաւատարմութեանդ մէջ, մինչև անշունչ անբարբառ զիտի մի կը դառնաս դու, այնպէս որ պարկեշտութիւնդ կը նշաւակեն և կոխկռտելով կանցնին վերայէդ, և դու չես իմանար: Միթէ դու հաց կաւ եւ դու աշխարհիս երես, ես էլ կը դատեմ զքեզ թէ այդչափ ստրկանաս և աղարտես մարդկութեան ազատ սրտիւս:

Բայց Խրիմեանը այն վհատող հոգիներէից չէ որ միայն ախ ու վախ քաշել զիտն: Վասպուրականի արծիւը մի բոպէ չարագուշակ բուռի պէս հայ աւերակների աճիւննացած մոխրի վրայ նստելով՝ դարձեալ ոգի է առնում, արագաթև սլանում թռչում է հայրենի երկրի ամէն կողմերը, յուսահատ ոգիները քաջալերում է, կարեվէր խոցուած սրտերին քաղցր սպեղանի գնում, թալկացած ու գետին ընկած ժողովրդին նոր շունչ ու նոր կեանք է աւետում, յորդորում է պահ մի համբերել մինչև որ խստաշունչ ձմեռն անցնի և գեղաժիծաղ դարունը դայ ու կենդանացնէ Հայոց աշխարհը:

«Սակայն դուք մի վհատիք, Աւետարանի հարուածեալ որդիքներ յոյս առ ու քաջալերուէ, ժողովուրդ Հայոց, երկհազար ամէ որ միշտ կը ջախջախուիս ու չես մեռնիր. Պարսիկ, Յոյն, Արաբացին և Կովկասեան բարբարոս ազգերը միշտ արշաւեցին ու քանդեցին քո հայրենիք. բայց դու անվկանդ՝ անյուսահատ տոկացող ոգի մի ունիս, որով կապրիս ու կը մնաս մինչև ցայսօր:...

«Ելէք ուրեմն, մի՛ նստիք և յուսահատ ողբաք այդ ապաժոյժ աւերակաց վրայ. ելէք, վանեցիք, թաղեցէք այդ մեռելը, վրան կոթող մի կանգնեցէք ու գրեցէք այս յիշատակարանը. «ԱՍՏ ԹԱՂԵՑԱՒ ՎԱՆԵՑՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ ԳԱՆՁՆ ՈՒ ԿԵԱՆՔ»:

«Այդ անյարիր մեռելն սգոյ հանդէսը կատարելէն յետոյ, ելէք դարձեալ առէք բահն ու բրիչ, հորդեցէք պեղեցիք ձեր աւերակները, դուք ձեզ համար ճարտարապետ եղէք, հիմը դրէք և շինեցէք ձեր աւերեալ տունն ու քաղաք. անցեալն էանց այլ ևս չի դառնար. ձեր դատն և իրաւունք թէ մոռանան աշխարհիս դատաւորներ, թողէք Աստուած տեսնայ:...

«Ձեզ ասեմ, ձեզ վասպուրական երկրի զիւղական ժողովուրդը, ձեզ յորդոր կարդամ, ձեր առաքինութեան ժամն է ահաւարիկ. վան քաղաք ձեր նեղութեան ապաստանարան էր, դուք

ամեն անձկութեան մէջ քաղաքացոյց կը դիմէիք. իսկ այժմ՝ նոքա ձեզ կը դիմեն, զի աշխարհիս շրջանն այսպէս կը դառնայ: Տուէք ուրեմն ինչ որ ունիք. փոխարինեցէք սիրով մինչև կազդուրի քաղաքացոյն ուժը, զիտցէք ձեր թե ու թիկունք քաղաքացին է. հասէք յօգնութիւն, որ ձեր կենսական ուժը զօրանայ դարձեալ և իսպառ չը ջլատի:

Պիտի դուք, անկեալ քաղաքացիք, դուք առաւել պէտք է ձեռն տաք միմեանց, որ ի միասին յոտին կանգնիք, ահաւասիկ է ձեր առաքինութեան ժամ, քրիստոնէական եղբայրսիրութեան ժամ, անձնանուէր բարեկամութեան ժամ, միաբան հոգևով ու շնչով դործելոյ ժամ, ճշմարտութիւնը բարձրաբառ խօսելոյ ժամ, խօսեցէք, ու հաւատացէք որ ճշմարտութիւն պիտի ազատէ զձեզ:...

Այոխեցէք և անցէք, ով աշխատասէր եղինք, մի՛ թափառիք ու հեռանաք ձեր աւերակ ազարակէն, ելէք դարձեալ զոյգ զոյգ լծուեցէք. ձեր սամոտիք պինդ կապեցէք ընկերական սիրով, հեծելով փնջալով վարեցէք ու պատռեցէք այդ տառապանաց ակօսն. ժիր մշակներ, զոգնոց կապեցէք, լի յուսով ցանեցէք ձեր վաստակասէր քրտանց սերմն. պահ մի ևս սպասեցէք, զի ձմեռ է, ձիւն և սառնամանիք ծածկեր են մեր աշխարհ:

Պարուն մօտ է, Հայոց աշխարհ, և պիտի դայ ծիծեռնակ ձեզ աւետիս տայ, թէ Թուրքիոյ աշխարհին երկունք կանցնի և իւր վերածնութեան օրը հասած է, և դու տես յայնժամ թէ ինչպէս այդ մոխրակոյտ ազարակն անդրէն բողբօջելով կը կանաչի, և քո վերջին բարգաւաճ կը լինի քան զառաջին:

Դու լոյս և արև կը սիրես, Ժողովուրդ. լոյս և արև զքեզ պիտի վերածնին, քո հրայրեաց երկիր մարգագետին կը դառնայ. լուսին ի վերուստ վերայէդ անցնելով պիտի զարմացմամբ հայի երբ տեսնայ, որ Արծրունեան աշխարհի որդիքներ համակ արծուապէս նորափետուր զարդարուած են, զոր բռնութիւն փետտեց որ լերկամարմին անպատանք մեռնին:

Տաճկաբնակ Հայ, Հայրիկը խոստանում է քեզ որ դարնանաբեր ծիծեռնակը պիտի դայ քո աւերակ երկրի վերականգնումը աւետելու. այդ աւետաբեր ծիծեռնակը, նա ինքն է: Աստուած տայ միայն որ նորա աւետած գարունը շուտով դայ և նորա ազդասէր սրտի ըղձերին կատարելապէս լրումն տայ:

ԵՐԿՈՒ ԹՈՒՄԲ Կամ Խեղճ Սիրահարներ, աշխատասիրութիւն ԱՐԱՐԱ-
ՏԵԱՆՑԻ: Բագու, 1877:

Մեր առաջ դրած է մի գրքոյի, որի հեղինակը, օգուտ քաղելով ժողովրդական աւանդութիւններից, մի ամբողջ զրոյց է հիւսել: Ժողովրդական աւանդութիւններից զրոյցներ կազմել... Խոստովանում ենք որ մենք միշտ այն կարծիքն ենք ունեցել թէ ժողովրդական երգերը, զրոյցները և ամէն տեսակ բերանացի աւանդութիւնները հարկաւոր է ամենայն զգուշութեամբ ժողովել և առանց որևէ փոփոխութեան հրատարակել, այնպէս ինչպէս որ ինքը ժողովուրդը երգում ու պատմում է նոցա: Այդ այն օգուտն ունի որ մենք կարող ենք սեպհական աղբիւրներից և անընդմիջաբար տեղեկանալ ժողովրդական կեանքի հանդամանքներին և լեզուի կենդանի ձևերին: Վերջին օգուտը մանաւանդ շօշափելի է, կարծեմ, շատերի համար. մեր նոր լեզուն, օտար ազդեցութիւնների շնորհով, այնպիսի փտանդաւոր ճանապարհի վրայ է կանգնած, որ իւր դարգացմանը հասնելուց առաջ՝ կարող է բոլորովին իւր կենդանութիւնը կորցնել և մի ցաւալի վախճան ունենալ, եթէ շարունակ հեռու պահենք նորան իւր բնական աղբիւրից և կենդանի բարբառներից անկախ մշակենք: «Երկու թուամբի» կամ «Խեղճ սիրահարների» հեղինակը ցոյց տուեց թէ կարելի է աւանդութիւնից օգուտ քաղել մի սիրուն վէպիկ յօրինելու համար, որ նորանով աւելի դրաւիչ է մեզ համար՝ որ բնականութեան հետ պահպանել է տեղական (Շամշուղեցոյ) կենդանի բարբառը:

Պ. Արարատեանցը իւր գրքոյիւ նշանակելով գիւղական ընթերցանութեան համար՝ մի փոքրիկ յառաջաբանի մէջ աշխատում է, նոյն դասին մատչելի ձևով, հասկացնել զիրք կարդալու և առհասարակ ուսման օգուտները:

«Որ ինչ ա կարդացոյն օգուտ ունենա էս գրքի կարդալուցը, պէտք ա ծանր ու բարակ կարդա, ամէն բան հասկանա, ետոյ թուղթը շուռտա: Բոպէն, դրուտ ա, թանգ ա ամէն բանի մէջ, միայն էդ հայի համար— ոչինչ (?). ուրեմն մեղք է՛ր բլի եթէ ասէինք որ մի գրքի կարդալու համար մի ամիս ա հարկաւոր: Ծոյլը միայն զիրք կարդալ է՛ սիրիլ. իսկ խեղճ մարդը կարդալը զաբուլ փլաւից լաւ կհաշվի: Ղաբլու փլաւը միայն փորն ա կշտացնում, իսկ կարդալը

Հոգու կերակուրն ա: Ամեն մարդ ով որ ուզում ա հոգին զուարթ
լլի, պէտք ա կարդա, չունքի խէրն ու շառն զրի մէջն ա: Զուր ա
ապրում էն մարդը — ասեց մի գիտուն — որ չի իմանում թէ իւր ժա-
մանակըմն ինչ բան ա անց կենում՝ թէ իր ու թէ իր ընկերների
մօտ (մէջ): Առանց ուրիշի բանն իմանալու դու քեզ ու քեզ չես
կարող գրասուիլ: Խուլ կըլի էն մարդը, որ չի ուզել զիրք կար-
դալ: Եթոր զիրք չկարդանք կնշանակի թէ մենք մեր օգուտը չենք
ուզում: Ցաւում ա սիրաս, որ միայն հայերի մէջեմ տեսնում էս պա-
կասութիւնը: Ի հարկէ, սա մի էնհէնց ցաւ ա, որ մի օր կառող-
ջանալ թէ ուսումը մեր մէջ աճի: Պէտք ա սրա համար չարչա-
րանք: Ամեն մարդ պէտք ա աշխատի: Պէտք ա աշխատի առաջ
գէղացին ուսում տա իր որդուն: Եթէ ուսում չկա, ուրեմն կմնանք
էն թոկովն կապուած, ինչ թոկով որ կապել էր սատանէն մեր պա-
պերին:...

Մեր գաւառական գրագէտները ունին մի անհերքելի արժա-
նաւորութիւն, որից մենք՝ մեծ քաղաքներում, զիւղական հասա-
րակութիւնից հեռու ապրողներս բոլորովին զուրկ ենք. նոքա ընդ-
հանրապէս ճանաչում են ժողովրդին: Նոցա մէջ պակաս չեն այն-
պիսի անձինք որոնք ոչ միայն լաւ ծանօթ են զիւղացու բնութեանը,
այլ և կարողանում են մօտձել նորա գլխով, տեսնել նորա աչքե-
րով, խօսիլ նորա բերանով. որոնք տեղեակ են նորա լաւ և վատ
որպիսութիւններին, ծանօթ են նորա կեանքի տրտմութիւններին և
ուրախութիւններին, որոնք, իբրև հմուտ բժիշկներ, տեղեակ են
նորա բազմապատիկ ցաւերին և այդ ցաւերը բժշկելու դեղերին:
Պ. Արարատեանցը ցոյց տուեց թէ բաւական է քիչ շատ տա-
ղանդ ունենալ և սիրել հայ զիւղացուն ոչ վերացական, պատու-
նական սիրով, այլ գործնականապէս, որ կարողանանք օգտակար
լինել նորան: Բայց մեր գաւառացի գրագէտները, փոխանակ ժողո-
վրդի իսկական շահերի վրայ մտածելու, փոխանակ աշխատելու ա-
զատել նորան «սատանայի թոկից», նոքա իրանք մի ուրիշ թոկով
կապուած են մնում. նոքա իրանց ժամանակը կորցնում են անպտուղ
աշխատութիւնների մէջ, փառաւոր ճառեր և գեղեցիկ ոտանաւոր-
ներ «շարադրելով». տխուր ազդեցութիւն մեր զրականութեան
անցեալ ճարտասանական ուղղութեան...

Մենք դիտմամբ չենք պատմիլ «Խեղճ սիրահարներին» գլխի
անցքը, այլ յորդորում ենք ընթերցողին 25 կոպէկ չինայել յի-

շեալ գիրքը ձեռք բերելու համար. այդ թէ իրան ընթերցողին մի րոպէ հոգեկան զուարճութիւն կը պատճառէր և թէ երիտասարդ հեղինակին կը խրախուսէր իւր ռաւաջին աշխատասիրութիւնից» յետոյ ուրիշ աշխատութիւններ պարգեւել մեղ:

ԳՐԻԶ

ԾՆՈՂԱՍԷՐ ԹԵԿՂԻՆ և իւր բարի գործքերն, երկու բաժանմունքով. Հատոր I. Աշխատասիրութիւն Խ. ՏԷՐ ԽԱԶԱՏՐԵԱՆՅԻ աշտարակեցոյ: Թիֆլիզ, 1877.

Դժուար ու փափուկ է ներկայումս քննադատի դրութիւնը մեր հասարակութեան մէջ, և այս բղխում է ի հարկէ այն անվայել ուղղութիւնից որ մեր նախորդները տուել են բանաքննութեանը և որի մասին արդէն մի թեթեւ անհարկութիւն արինք Հանգիսիս նախընթաց համարում: Կրիտիկա և հայհոյանք բառերը, անցեալ սերնդի շնորհով, համանիշ զօրութիւն են ստացել մեր լեզուի մէջ: Դեռ երէկ մեր արիստարքները մի որեւէ զրականական աշխատութիւն քննութեան տակ ձգելիս՝ կողմնակի նպատակների էին ձգտում. նոքա համարեա միշտ հեղինակների հետ գործ ունէին, և ոչ նոցա հայացքների ու համոզմունքների հետ: Միւս կողմից, մեր անփորձ զրազէտները ներկայումս վերին աստիճանի ինքնասէր, դիւրագրգիւ ու յանձնապաստան բնաւորութիւն են ցոյց տալիս. դեռ նոր դպրոցական նստարանը թողած՝ նոքա իրանց թոյլ գրիչը փորձում են մի քանի թեթեւ աշխատութիւնների մէջ, և երեւակայում են թէ այնպիսի մեծ գործեր են կատարել որոնց համար երախտապարտ ժամանակակիցները պէտք է անմոռնչ երկրպագեն նոցա առաջ, խունկ ու զմուռ ծխեն նոցա քթին, իսկ ապագան դափնեայ պսակով զարդարէ նոցա արձանները: Երեւակայեցէք թէ ինչ պիտի լինի քննադատի դրութիւնը այն հասարակութեան մէջ ուր այսպիսի տարօրինակ համոզմունքներ են թագաւորում: Որքան և խրախուսեա այդ նորածիլ գրիչներին, որքան և ջատագովես նոցա իրանց աշխատասիրութեան համար, նոքա երբէք զոհ չեն. ինչի՞ չասացիր թէ նոցա արդիւնքները ամենայն քննութիւնից բարձր են, կատարելութեան օրինակներ են, թէ իրանք մի մի լուսափայլ աստղ են,

մի մի հանձար որ ուրիշ տեղ դարերով են ծնում, իսկ մեզանում բանձարի պէս բնութեն: Աստուած մի արասցէ որ լեզուդ բանաս մի որեւիցէ պակասութեան վրայ խօսելու. օհ, այն ժամանակ նոքա կրակ են կտրում, բարկութեան կայծակներ են թափում՝ դլխիդ: Մէկը մեզաղորումէ քեզ թէ շատ թեթեւ կերպով վարուեցար իւր մի ժողովածուի հետ, որի «թերութիւնների վրայ միայն կենդրոնացրիր ուշադրութիւնդ»¹⁾. միւսը թէ՛ «մատենադրական բաժրու-

¹⁾ Այսպէս, Պ. Յ. Նազարեանցը համարում է թէ մենք ոչինչ չենք ասել իւր «Անեկդոտների» բովանդակութեան վերայ: Ինչպէս միթէ ոչինչ ասել չէր երբ պարզ ցոյց տուինք թէ ինչ պէտք է լինէր հրատարակողի դործը իւր խմբագրած հաւաքածուի մէջ, կամ միթէ նա սպասում էր որ իւր ժողոված անեկդոտները մէկ—մէկ թուէինք և այսպէսով մի զիրք քննելու համար ուրիշ զիրք գրէինք: Բաւական է, կարծեմ, որ ականարկեցինք և մի քանի օրինակներով էլ ցոյց տուինք թէ հայ կեանքից առած անեկդոտների մէջ, բացի անհամ ու անաղի սրբաանութիւններից, պատահում ենք յաճախ այնպիսի անեկդոտների «որոնք մարդկային արժանաւորութիւնը վիրաւորում են, և զուցէ միայն կոպիտ ճաշակի աէր անձին զուարճացնեն, իսկ կրթելով ամենին չեն կրթիլ նորա միտքը», ինչպէս որ սպասում է հաւաքողը: Այնքան փոքրահասակ երեխաներին խօսեցնելով՝ խմբագրողի միտքը նոցա թլվատութեան վրայ ձիծաղել չէր, ինչ խորհուրդ ունի ուրեմն այդ խեղճերին ցրտի մէջ սառեցնել: անեկդոտի գլխաւոր արժանաւորութիւնը սրամտութեան մէջ է, և այն անեկդոտները որոնք այս յատկութիւնից զուրկ են (որպիսի է և վերոյիշեալը), ծառայում են միայն դրքի էջերը աւելացնելու: Միւս նկատողութիւնների վրայ պ. Նազարեանցը առ հասարակ լրութեամբ է անցնում, ուրեմն և ընդունում է նոցա. դորա կենդանի ապացոյցը կարող է լինել «Անեկդոտների» երկրորդ հատորը, որի մէջ խմբագրողը չէ արհամարհել օգուտ քաղել մեր մի քանի նկատողութիւններից: Նա զարմանում է միայն թէ ինչպէս «թոյլ ենք տուել մեզ այնպիսի սխալ նկատել որ հաղիւ թէ ներելի լինի փոքրիկ երեխայներին»: Յաւալի է արդարաւ որ մենք ստիպուած ենք լինում յաճախ հասակաւորներին, այն էլ զրախանութեան ասպարէզը հանդէս եկող անձանց այնպիսի տարրական ճամարտութիւններ յայտնել որոնց մասին սովորաբար նոր լեզու առած մանուկների հետ ենք խօսում. այդ ոչ այլ ինչ է ցոյց տալիս եթէ ոչ մեր զրախանութեան խեղճութիւնը և հայ զրազէտների քմահաճոյ վարմունքը ազգային լեզուի հետ: Պ. Նազարեանցը պնդում է թէ սխալ չէ ասել «թեքը պատրուց» (փոխանակ՝ պատուուցան), և իբրեւ ապացոյց բերում է հետեւեալ զուրյուածները. «Ոսներս ցաւում է: Սրտներս դողում էր: Գլխներս տրաքունց» Մենք «թոյլ ենք տալիս մեզ» նկատել պարոնին սր սոքա, իբրեւ հայերէն լեզուի յատուկ ասացումներ, իրանց յատուկ գործածութիւնը ունին և չեն կա-

Թիւնից» եւ նայել իւր զըբայիկ վրայ. ¹⁾ երրորդը պատրաստ է ամէն տեսակ ստոր ձգտումներ տեսնել անկեղծօրէն ասած խօսքերից մէջ—նախանձ, ոխ, անձնական ատելութիւն, և քաղաքավարութեան սահմանները մոռանալով ամէն տեսակ զուհկական ածականներով պատուասիրում են քեզ :

Այս բոլորը, ինչպէս ասացինք, հետեւանք է այն վիճաբանական ուղղութեան որ այնպէս սաստիկ կերպով արտայայտուեցաւ մեր մանուկ դրականութեան թօթավախօս արդիւնքների մէջ: «Հարց կերան աղոխ, և որդնոյ ատամունք առան» առակաւոր խօսքի ճշմարտութիւնը կատարելապէս արդարացաւ այս դէպքում. բայց միթէ որդիքը բաւական չքաւեցին իրանց հայրերի մեղքերը, Ժամանակ չէ արդէն Թողնել մեր նախորդների բռնած ծուռ և ապարդիւն ուղղութիւնը և ուղիւ ճանապարհի վրայ կանգնել:

«Փորձի» խմբագրութեան ընդունած գլխաւոր և հիմնական կանոններից մինն է հաւասարապէս խորշիլ ինչպէս բարեկաման, այսպէս և թշնամական յարաբերութիւններից զանազան կուսակցութիւնների և անձանց վերաբերութեամբ: Եթէ անաչառ մարդկանց վրայ անխորժ տալաւորութիւն է գործում՝ երբ մի որեւիցէ օրա-

րող ամէն դէպքում անխտիր վարուել. առջինը անդէմ նախադասութեան դրութիւն ունի, իսկ վերջինները լուծվում են հետեւեալ կերպով. «Սրտներս դողում էր» նշանակում է մեր (ամէն մէկի) սիրտը դողում էր. «Գլխներս տրաքուեցաւ—մեր (ամէն մէկի) գլուխը տրաքուեցաւ. «Հասկացողը պարոնը զարմանում է մանաւանդ մեր «անհասկացողութեան» վրայ, թէ ինչպէս չենք նկատել որ «Մեր Անեկդոտները զարկ կը տար» խօսքի մէջ «անեկդոտներ» բառը գրքի անունը լինելով եզակի ստորոգեալ է պահանջում: Մենք «թոյլ ենք տալիս մեզ» դարձեալ նկատել մեր հասկացող պարոնին թէ ինչպէս որ իւրաքաչիւր լեզու ունի իւր սեպհական օրէնքները որ նոյն լեզուին յատուկ են, այնպէս և կան այնպիսի օրէնքներ որ ընդհանրական են ամէն լեզուների համար. ուստի ասում է МОСКОВСІЯ БѢДОМОСТИ ГОВОРЯТ... և ֆրանսիացին—Les Débats ont déjà émis leur opinion... Պ. Նազարեանցն էլ ստիպուած է ասել հայերէն՝ «Մեր Անեկդոտները զարկ կը տալին», եթէ չէ կամենում հայերէնի անդ չինաբէն խօսել, այնպէս ինչպէս որ ամենայն հայ մարդ պարտաւոր է ասել՝ «Միսիթար Գօշի Առակները» ԺԲԳ դարումն են գրուած, և ոչ «ԺԲԳ դարումն է գրուած»:

¹⁾ Այսպէս դարձեալ Պ. Ն. Լալայեանցը տոգոհ մնալով մեր արած նկատողութիւնից իւր Թարգմանած «Բարեկամութեան զոհեր» անունով վեպի դժուարամարս լեզուի վրայ, մի երկարուձիգ պատասխան է զրել, որի

զիր այս կամ անձի գործունեութիւնը շարունակ և անպայման ջատագովում, մինչև երկինքն է բարձրացնում, մոռանալով որ մարդկային գործողութիւնների մէջ չկայ ոչինչ կատարելութիւն որ թերութիւններից զերծ լինի. որքան աւելի զգուշի սկիտի երևի այն պատարակելի օովորութիւնը որով երբեմն մինչանակեալ անձ անընդհատ յարձակումների առարկայ է դառնում: Անկողմնասէր ընթերցողը կարող է վկայել որ մենք մասնաւորապէս մեր քննական յօդուածների մէջ միշտ հեռու ենք պահել մեզ այս երկու ծայրահեղ ուղղութիւններից և միշտ աշխատել ենք, ինչպէս որ այսուհետև էլ աշխատելու ենք, միայն զրքերի և հայեացքների հետ դործ ունենալ, և ոչ երբեք հեղինակների ու անձանց հետ: Զգում ենք որ այս ընթացքը կարող է երբեմն զանազան անսխալութիւնների առիթ տալ, կրքեր արժարծել, մեր անձը թշնամանքի ու հայհոյանքների ենթարկել, ինչպէս որ օրինակները արդէն պատահել են. մեր քննութեան առարկայ եղած զրքի հեղինակը կարող է համարել թէ բաւական չենք գովել իւր աշխատութիւնը, կամ թէ այն արժանաւորութիւնները չենք տեսել նորա մէջ որոնցից իսկապէս նա զուրկ է... Բայց ինչ որ էլ լինի մենք էլ կշարունակենք դնալ մեր

մէջ բուն խնդիրը թողած կողմնակի բաների վրայ է խօսում. Նա ձգնում է բացատրել ոճի և լեզուի տարբերութիւնը, խօսում է լօգիկայի վրայ, դրականական հեղինակութեան վրայ, բարեխղճութեան վրայ. նա վրդովում է, նա բարկանում է, նա ծիծաղում է... Ծիծաղելի է թվում նորան այն կարծիքը որով իւր թարգմանութեան անյաջողութիւնը բացատրեցինք այն հանգամանքով որ նա զերմանական լեզուն ոչ կենդանի աղբիւրից, այլ զրքերից և անառաջնորդ է ուսել, հանգամանք որ ոչինչ անպատուութիւն չէ կարող բերել նորան: Բայց զիւրադրդիւ երիտասարդը վիրաւորուելով զինաւորվում է մեր առարկութեան դէմ, ասելով թէ իւր ծանօթ թարգմանութիւնները՝ Աւաղակները, Մաճինին, Աղղութեան խնդիրը, Նուբար փաշա և Նզիպաթուս զերմաներէնից են արած: «Աւաղակների» մասին ոչինչ չենք կարող ասել, որովհետև այդ ողբերգութիւնը տպագրուած չէ և միայն մէկ—երկու անգամ երևել է թատրոնական բեմի վրայ, թէև թարգմանիչը իւր աշխատութեան միջոցին կարող էր յիշեալ ողբերգութեան ռուսական թարգմանութիւնը ձեռքի տակ ունենալ որ իհարկէ մի յանցանք չէ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է միւս թարգմանական յօդուածներին, որոնք «Փորձի» մէջ հրատակուած են, Պ. Լալայեանցին լաւ յայտնի է թէ ինչու... Նոքա միանգամայն ճիշտ և պարզ են: Յաւում ենք որ ստիպուած դառնուցունք, այնպիսի մի հանգամանքի վերաբերակներին որ իսկապէս կարող էր հասարակութիւնից ծածուկ մնալ:

ճանապարհով, առանց հարկաւորութիւն ունենալու կրթօտ գրութիւնների դէմ պատասխանելու, հաւաստի լինելով որ ճշմարտութիւնը, վաղ թէ ուշ, ակներև կը լինի ամէնի համար:

Այս անգամ, ընթերցող, իմ մշտական սովորութեան և նորոգած խոստմանս հակառակ, կամենում եմ մի գրքի վրայ խօսելուց առաջ նորա զարմանալի հեղինակի հետ ծանօթացնել ձեզ: Ինչ անես. պատահում են դէպքեր երբ անշուշտ հարկաւոր է ծանօթանալ մի անձնաւորութեան հետ որ կարողանաս մի գաղափար կազմել նրա ուղեղի արտադրութեան վրայ: Բաւական ժամանակ կայ որ նոր Բայպեթի փողոցներում մի տարօրիրակ մարդ ամէն Աստուծոյ օր առաւօտից մինչև երեկուն շրջում է և անցուդարձ անողներին զանազան հրաշալիքներ է պատմում, որոնց առաջ հազար ու մէկ զիշերների հրաշքները ոչինչ են: Նա խօսում է չլուած ու չտեսնուած երկրների վրայ նկարագրում է այնպիսի սխրագործութիւններ որ ոչ մի ազգային դիւցազն, ոչ յունաց Հերակլէսը, ոչ մեր Վահագնը կարողացել են երբէք կատարել. նա հանդէս է բերում այնպիսի յաղթանդամ, անհեթեթ հրէշներ որոնց առաջ հոմերեան տիտանները թղուկներ են. հրեղէն ձին այնպիսի արագութեամբ չէ կարող մէկ երկրից միւսը թռչել ինչպէս նորա հերոսները, որոնք մի ակնթարթում փոքրիկ նաւակով ովկիանոսներ են կտրում... Եւ այս բոլորը կատարուել է, ինչ էք կարծում, երբ... ԺԹՐԴ դարու վերջին քառորդին, երբ մարդիկ դժուարութեամբ են հաւատ ընծայում այդպիսի հրաշալիքների, թէև այդ զարմանալի բաներ պատմողը լինի հանճարեղ աշտարակեցի Խ. Տէր Խաչատրեանցը...

Յաւալի է արդարև մեր վեպասանի դրութիւնը. նա ոչ զիշերը քուն ունի և ոչ ցերեկը հանգիստ, նա հասարակ մահկանացուների պէս ոչ ուտում է և ոչ խմում, նորա միակ սնունդն են իւր հերոսի քաջագործութիւնները, միակ ըմպելիքը մի ղլութական խմիչք որ ողևորում է նորան իւր հերոսների նոր նոր սխրագործութիւնները հանդէս բերելու: Նա մի բոպէ դադար չունի, այլ անդադար շրջում է փողոցներում, երբեմն արագ, երբեմն ծանր քայլերով, մէկ բարձրաձայն պատմելով իւր երազած հրաշալիքները, մէկ էլ լռիկ մնջիկ, աչքերը գետին խոնարհած կարծես մի բան որոնում լինէր... Եւ այս ամենօրեայ շրջագոյութիւնները նա կատարում է

զլխաբայ, որպէս զի զիւրաբորբոր երեւակայութիւնը ազատութիւն ստանայ և ժամանակի ու տարածութեան սահմանները կտրելով կարողանայ հետևիլ իւր սիրելի հերոսներին: Ժողովուրդը մի սրու գաղափար չէ կազմել նորա մասին. ումանք, և այն աւելի միամիտները, ակնածութեամբ են նայում նորա վրայ, իբրև մի մարդարէի վրայ: Իսկ աւելի ակադեմիկները ենթադրում են թէ նա մի հոգեկան հիւանդութեան է ենթարկուած, որից հարկաւոր է բժշկել նորան: Մենք թողնում ենք ընթերցողին սրուել թէ այս երկու կարծիքներից որն է ուղիղ և որը ճշու. դորա համար հերիք է լսել «Ճնշողասէր Քեկղի» համառօտ բովանդակութիւնը չչնդուելով, որքան հնար է, հեղինակի գեղեցիկ ձևերից և ասացուածներից:

Մի հայ աղջիկ, Քեկղի անունով, յայտնի չէ որ երկրից, զի շեր ցերեկ մտածում էր ազատել իւր հօրը, որ պատերազմում գերի ընկնելով և ձեռքէ ձեռք վաճառուելով վերջապէս Նիւօպացոց աշխարհումը կալանաւորուել էր: Յաճախ այդ անբաղդ աղջկը վստահոտած սրտի դառն ծխովն արբեցած ուշաթափ կ'զլորուէր թարմ դեանի վրայ, և գրկուելով իւր նուիրական զգայութիւնիցն՝ ցնորականովն միայն կարողանում էր աչքի տակը երեւակայել իւր սիրելի հայրիկին: Արջապէս նա իւր սրտի խորհուրդը յայտնեց մօրը որ «խոր ունինդրութիւնով լսելով իւր անմեղ զաւակի կաթնահամ բերանից սրտածմելի խօսքերն զարմացաւ, իսկոյն վաթաթուեց նորա ձողաձև պարանոցան, և ինչպէս ալանի դաշտում արօտաճարակ ոչխարն վերայ կ'վազել աղու աւաղին, այնպէս էր նա լիզում քնքուշ Քեկղիի կուսական կաթնարիւն երեսն»: Երկար զիմադրութիւնից յետոյ, մայրը համաձայնում է թոյլ տալ աղջկան որ երթայ և իւր հօրը գերութիւնից ազատէ: Քեկղին հազնելով իւր վաղամեռիկ Արհաւիր եղբօր «կողոպուան» (հագուստները), մտնում է քաղաքից դուրս գտնուած փոքրիկ եկեղեցին, մի բոպէ «ծնկների վրայ կանգ է առնում Կուսածին Սօր պատկերի առաջ, և կանթեղաձև աչքերիցը մի քանի ջերմ արտասուքներ թափելուց յետոյ ճանապարհ է ընկնում դէպի Պարսկաստան: (Ընթերցողին հրաւիրում ենք որ, աւելի զիւրութեան համար աշխարհի հինգ մասերի քարտեզը ձեռքն առնի և քայլ առ քայլ հետևի մեր ճանապարհորդին:) Ահ այն ամբողջ շաբաթ մանդալուց յետոյ, Արհաւիրը կամ, որ նոյն է Քեկղին հասնում է Պարսկաստանի... Լ. քաղաքը, որ գտնվում է Միջերկրական ծովաօրէն ափերում», և իջ-

նում է մի պանդոկ: Պանդոկապետը, ազգով յոյն, այնքան հիանում է Արհաւրի զեղեցկութեան ու անմեղութեան վրայ, որ մտածում է այդ մարմնաւոր հրեշտակին» որդեգրել և իւր մէկ հատիկ լիզա գուտորը սորա վրայ պսակել: «Թէև այդ տեսակ հրաւերն համապատասխան չէր Արհաւրի ծպտեալ այրութեանը, այսու ամենայնիւ նա իր հեռատես նպատակն իրազործելու պատճառաւ, ցոյց տուեց երեսանց համահաճութիւն գոհունակ պարկեշտութիւնով»:

«Միասեռ չքնաղ օրիորդների նշանադրութեան հանդէսը» կատարուելուց յետոյ (ախոս որ հարսանիքը յետաձգուեցաւ), պանդոկապետը իւր տան կառավարութիւնը յանձնում է Արհաւրին և ինքը գնում է հեռաւոր քաղաքներ ապրանք բերելու համար:

Ետ չանցաւ, քաղաքի մէջ ձայն տարածուեցաւ որ իբր թէ պանդոկապետը «Յարաւային օվկիանոսումն ծովահեղձ է եղել»:

Սակայն Արհաւիրը (երևի Հոգւոյն Սրբոյ շնորհով) իմացաւ որ թէև պանդոկապետի նաւը խորտակուել է, բայց նա (պանդոկապետը) «քանի մի բարեգործ ընկերներով նաւակի մի մասն ձեռք բերելով՝ անտակ ծովուն մակերևոյթին վրայ տարուբեր էր լինում»:

ուստի միտքը դնում է օգնութիւն գնալ նորան յուսալով միանգամից երկու սխրագործութիւն կատարել, և պանդոկապետին մահից փրկել և իւր հօրը գերութիւնից ազատել: Մինչ սրբնթաց նաւակը սահում էր ծովի ալիքների վրայ, յանկարծ աւազակները թափվում են նորա վրայ, եղած չեղածը կողոպտում են և ճանապարհորդներին ջրասոյգ անում: Միայն Արհաւիրը, իւր զեղեցկութեան շնորհով, ազատվում է վերահաս մահից: Աւազակների նաւակի մէջ նա ծանոթանում է երկու երկուորակ հայ երիտասարդներին՝ Բրաբիոնի և Սրաբիոնի հետ, «որոնք բարձր տեղերումն ուսումն աւարտած դառնալով իրանց հայրենիքն, աւազակներին զոհ էին եղել»:

Երեք ընկերները այնպէս մտերմացան որ սկսան իրանց սրտի գաղանիքները հաղորդել միմեանց: Միմիայն Արհաւրի ծպտեալ իղականութիւնն էր մնում քողարկուած: Բայց ահա գիշերը վրայ հասաւ և աւազակների նաւակը կանգ առաւ ծովի ափին՝ մի գաղանի տեղում:

Աւազակները յամաք և անտառախիտ ծառերի տակ Բաքոսին երկրպագութիւն մատուցանելուց յետոյ՝ Մորփէոսի դիրքը ընկան: Այս յաջող դէպքից օգուտ քաղելով Արհաւիրը, իւր ընկերներով, նաւակի սուր ծայրի ընթացքը դարձրուց դէպի նորադիւտ Ամերիկայի հողագետի ծովա յին եղերքն, ուրանոր բարի պան-

դոկապետն իւր ընկերներովն անգութ ալիքների հետն կը պատերազմէին անդադար: Նաւակը սրնթաց քայլերով լողում էր Հարաւային օվկիանոսի ծովային ալիքների մակերևութին վրայոք: Վեցերորդ եօթնեակը արդէն լրանալոյ վրայ էր, երբ հեռուանց երևեցաւ պանդոկապետի կիսակործան նաւակի մասն. հետզհետէ մօտենալով գտան այդ փոքրիկ մասի վրայ նրանցը մեռածին չափ կենդանի: Նրանց ասելով, հեղինակը հասկանում է պանդոկապետին և Վմերիկացւոյ տէրութեան առաջին դեսպան Մադամադամին: Այս վերջինի շնորհով, Արհաւիրը պատիւ ունեցաւ ընդունուելու «Սմերիկայի հողագնդի մեծ արքայի պալատը», ուր նորա «Ծպտեալ իգականութիւնը» բացվում է և... ո՞վ հրաշք, Յթով պացոց աշխարհում կալանաւորուած Հեղմը Վմերիկայի թագաւորութեան գետնափոր հանքերիցն է դուրս գալիս... Հասարակաց ուրախութիւնը արտայայտուեցաւ մի տօնախմբութեամբ, որ տևեց երեք ամիս շարունակ, և այնուհետև օտարականները պատրաստուեցան վերադառնալ իրանց հայրենիքը:

Հեշտ էր Բրաբիոնին և Սրաբիոնին բաժանուել Թեկղից, որի «սիրոյ տաք կրակովն վառուած» մէկը միւսից ծածուկ յայտնէին նորան իրանց սրտի գաղանիքները: Թեկղին նայելով այդ երկու հրեշտակային մարմինների դրութեան, որ զրաւուած էին արդէն իր սիրովն, և մտածելով նրանց ապագայի վնասներն, անձնատուր եղև, ցոյց տալով ամէն մէկին առանձին իւր ինքնայօժար կամքն, ուստի իբրև դրաւական թոյլ տուեց նրանցը քաղել իր լուսանկար կաթնակարմիր երկու քյտիցն մէն մի ջերմ համբոյր, և տալով այդ երկու սիրահարներին առանձնապէս իր անսուտ խոստմունքն, պատուիրեց, որ նոքա նախապէս գնան իրանց հայրենիքը և ծնողաց բարեհաճ կամքը առնելուցն յետոյ, վերադարձան իր հօր Հեղմի երկիրն հարսնախօսութեան:

Այնուհետև պանդոկապետը, Հեղմն ու Թեկղին ամերիկական արքունի նաւակով ճանապարհ դրուեցան և շուտով խաղաղութեամբ հասան իրանց երկիրը: Իսկ Բրաբիոնն և Սրաբիոնը իրանց ծնողական տունը տեսնելուց առաջ մեծամեծ արկածների պիտի հանդիպէին: Սոցա նաւակը, որ նոյնպէս Վմերիկայի թագաւորութեանն էր պատկանում, իւր ճանապարհը ծռելով ձգեց նոցա մի անմարդաբնակ կղզի, ուր գիմաւորեց նոցա մի զգուշիկ հրէշ: Այդ հրէշը առնէր իր լայն երեսին վերայ մի հատ բաւականին մեծ աչք,

չորս տնիկանի, երեսի ներքին մասիցն կպած ունէր բուն ծնոտի տեղն ինքնարոյս մեկայ փուշիկ գնդաձև, բերանն ապաշնորհ լայն, քթի ծակերն կարելի էր ձևակերպել զազանների ապստանարան:... Հրէշը կալանաւորեց երկու եղբայրներին իրանց զերութիւնից ազատած ընկերների հետ և մի փարախի մէջ, որի դրանը մի մեծ քար զլորեց, և ինքը հեռացաւ միւս հրէշների հետ մարդիկ որսալու: Զուր Բրաբրիոնն ու Սրաբրիոնը ձգնեցան փարախի դռնաքարը շարժել, նոցա «աշխատութիւնն չունեցաւ նպատակի հետեանք»: Այսպէս մի քանի օր անօգնական մնալուց յետոյ, վերջապէս մի գիշեր Սրաբրիոնը մտածեց անձուկ պատուհանից դուրս գալ, զրսից դրան կոճակը յետ արեց և իւր եղբօրը և ընկերներին ազատելով լուրին էլ վազեցին. ծովն ափը, նստան նաւակը և շտապով կղզուց հեռացան: Զանապարհին մեր նաւորդները պատահեցան այն աւազակներին որոնց ձեռքից մի տնգամ Թեկղին ազատել էր իւր բարեկամներին «Գիւրջալտարի նեղուցի մօտ»: Բայց այժմ՝ Բրաբրիոնն ու Սրաբրիոնը զգալով իրանց «ուժայն զօրութիւնը, կալանաւորում են աւազակներին և բոլորը մէկ եղած վերադառնում են մարդակերների կղզին հրէշներին կոտորելու և նոցա ձեռքն ընկած մարդկանց ազատելու:» Մեր քաջերի ձեռնարկութիւնը յաջողութեամբ զլուխ եկաւ, և այնուհետև ուրախ և հանգիստ սրտով վերադարձան իրանց հայրենիքը:

Սակայն Բրաբրիոնի ու Սրաբրիոնի ծերունի հայր Վահրամը իւր որդոց կարծախից հիւանդացել, մահուան անկողինն էր ընկել: Վերկու փրկարար հրեշտակներն մօտեցան Վահրամի մահձին, առեցին նրան հոտոտել մի մահաթափ ծաղիկ փունջ, որ աւազակապետի խորհրդով Սրաբրիոնը վերցրել էր մարդակերների կղզուց, և Վահրամը առողջացաւ: «Ժամ յառաջ հոգեւոր դասն պատրաստուել էր եկեղեցական զարդերով Վահրամի ձոխ դազաղի վերայ մահուան վերջին կարգն կատարելոյ. Սակայն նա բոլորովին առողջ իր քաղըր զաւակների հետն միաւորուած ուրախութեան մէջ կը տեսնուէր, նորա հալումաշ մարմինն արդէն ցոյց էր տալիս յաղթանդամական հզօր ուժն, նորա կերպարանքի վերայ գէթ մասնաւոր տկարութեան նշան չէր նշմարվում... Այնուհետև երկու եղբայրները միմեանցից ծածուկ յայտնեցին Վահրամին իրանց սրտի խորհուրդը. զաղջնիքը բացուեցաւ, և երկու հակառակորդները արշուկն «թողնել այդ վիճաբանական դործի վճիռն Թեկղիի բարեհաճ կամքին»:

Ուստի վահրամբ մարդիկ ուղարկեց Վեդոմի քաղաքը՝ Թեկղին բերելու։ Բայց Թեկղին չէր կարող պատկանել Բրաբիոնին և ոչ Սրաբիոնին. կարճ միջոցում նա իւր «Հանձար զաղափարով այնպէս զրաւելէր Արքայի սիրտը, որ սա նշանելէր նորան իր մէկ Հատիկ ժառանգի վերայ, և մօտ օրերումն բարձրագոյն հրովարտալներով հրաւիրած էին բոլոր արքայական տոհմականներն ժառանգի ամուսնութեան հանդէսը կատարելու»։ Բրաբիոնի և Սրաբիոնի սիրուց զրաւուած Թեկղին ահամայ համաձայնելով Թադաւորի կամքը կատարելու, բարակացաւ ստացաւ, և օրէցօր հալուելով վախճանեցաւ։ «Վահրամբ, որին կոչել էին Թադման հանդէսը, իր զաւակներով դնում էր տխուր տեսարանի յետեւից»։ Մինչ կամենում էին Թեկղին «կիսամեռ» մարմինը հողին պահ տալ, Սրաբիոնը մօտեցաւ դադաղին և դիւթական ծաղկի փունջը խփեց նորա «չորացած քթին»։ մէկ, երկու, երեք... դիակը շարժուեցաւ, ոտքի կանգնեցաւ և մարդարեական հոգւով լցուած արքային դառնալով ասաց, Թող արքայն ինձ ների, նաև իմանայ որ ես արդէն նշանադրուած եմ հինգ ոգիների հետ։ Բայց որովհետեւ ես, ինչպէս մի անձն, պէտքէ մէկի հետ ամուսանամ, ուստի կը խնդրեմ այդ սրբազան կարգի խորհուրդն Թողուլ իմ կամքին։ Այս խօսքերի վերայ Թեկղին կանգ առաւ և լռեց։

Եւ «Թեկղին կը մնայ լուռ, աւելացնում է ծանրախոհ հեղինակը, մինչև երկրորդ հատորի լոյս տեսնելը»։ Այստեղ, հազար ավստս... Ինչ անդթուութիւն ձողած և պարանոցի և կանթեղած և աչքերի տէր օրիորդի կողմից իւր խօսքի թելը կտրել հէնց այն բոլորին երբ ամէնքը բերանները բաց ականջ էին դնում նորա մարդարեական զուշակութիւններին։ Բայց, պարոններ, մի՛ յուսահատուիք. հեղինակը դեռ շատ բաներ ունի ասել ու գործել տալու իւր հերոսուհուն. դեռ առաջին հատորը լոյս չտեսած՝ երկրորդն արդէն պատրաստ էր, և միայն մի փոքր բան արգելք եղաւ նորան ընթերցողների հետաքրքրութիւնը յագեցնելու. այդ փոքրիկ արգելքը բացատրւում է մի շատ սրտաշարժ յայտարարութեան մէջ նոյն իսկ Թեկղի բերանից առած. «Ծնողասէր Թեկղին զգալով իւր զրամական միջոցների տկարութիւնը, կկնդրէ Հայաստան Պարոններին, պարկեշտասուն Տիկիկներին և քնքոյշ Օրիորդներին կարեկից լինել II հատորի տպագրական ծախքն թեթեւացնելոյ, որոնց համար իւրաքանչիւր օրինակն արժէ 25 կէպ. ընդմիջ և Վիսստանայ (այս էլ իբրեւ բաշխարարի կաշառք) իւր անցքի վերջումն տալադրել այն Ազգա-

սէրների (?!) անուանքն, որոնք կբարեհաճեն ստանալ I և II հատորներինցն երկու երկու օրինակ, վճարելով մի ուրբիւն:

Յորդորումենք ընթերցողին որ, իբրև բարի քրիստոնեայ, իւր կարեկցութիւնը և ձեռնտուութիւնը չզլանայ հեղինակին, այն պայմանով միայն որ փոխանակ թեկղին խօսեցնելու, այդ օժանդակութիւնը դործ դրուի պարոնի հիւանդութիւնը բժշկելու: Այդ աւելի օգտակար կը լինի թէ իրան հեղինակի համար և թէ այն հասարակութեան համար որի շնչանում ապրումէ պ. Խ. Տէր Խաչատրեանցը:

ԳՐԻՉ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ԺԱ.

Տիզրանակերտ քաղաքի տեղը. Խօկ գիւղը. Բէօյուք գիւղի դաշտը. Նախիջևանի աղահանքը. Շըխմահմուղլուց պարտաւորութիւնը:

Շարուրի² գաշտից փոստայի ճանապարհով ուղղուելով դէպի Նախիջևան՝ մենք հասնում ենք Կլլախ տաճկաքնակ գիւղը, որի մէջ շինած է փոստայի կայանը: Այդ գիւղը սահման է Շարուր—Դարալագեազու և Նախիջևանի գաւառների մէջ: Գիւղից դէպի արևելահիւսիս, 5—6 վերստ հեռավորութեամբ, վայոց ձորի հարաւային ստորոտումը կայ մի տաճկաքնակ գիւղ, Կարաբաղլար անունով, որի մէջ երևում են արաբական հնութեան հետքեր: Տների աւերակների մէջ դու ևս կանգուն մնում են մի քիււմաղ և երկու մինարէթ: Սորանց մասին յիշում է և Մօրիէր ճանապարհորդը, թէ Խօկից բարձր կան հնութիւններ և մի քանի սիւներ, որոնց ճարտարապետութիւնը ունի նմանութիւն Պերսէպօլիսի, այն է հին պարսից խոտհար և խորենացու Ստահր քաղաքի (գիրք Բ. գլ. 69) ճարտարապետութեան հետ:

Շոպէնը որոնելով Տիզրանակերտ քաղաքի տեղը, կանգնում է երկու կարծեաց վերայ: Նա ընդունում է, որ Տիզրանակերտը պէտք է եղած լինէր կամ այս Կարաբաղլարի և կամ Նախիջևանից դէպի արևելահիւսիս հին Ապարանների, կամ այժմեան տաճկաքնակ Ղարաբաբայ գիւղի տեղ, Նախիջևանի, Ջահուկի և Նընջալու հին գաւառների սահմանումը:

Ինչպէս յայտնի է՝ երեք Տիզրանակերտ են եղած. մինը նա է, որ այժմ կոչւում է Դիարբեքիր՝ Տիզրիս գետի վերայ, միւսը Չամչեանի ասածով եղել է Նախիջևանի մօտ՝ այժմեան տաճկաքնակ (հին Ապարան կամ Ապարաներ) գիւղի տեղ, իսկ երրորդը փայտակարան գաւառումը՝ Ասողիկի հաստատութեամբ:

Մեր որոնածն այն Տիզրանակերտն է, որ հիմնեց հայոց քաջաբազուկ թաղաւոր Տիզրան Ա. Նըուաղեանը, որ Աժդահակին սղանելով՝ իւր քոյր Տիզրանունուն բնակեցրեց այդ քաղաքումը: Մկրտիչ էմիրը՝ Խորենացու

ուսուներէն թարգմանութեան 106 ծանօթութեան մէջ ընդունում է, որ յիշեալ Տիգրանակերտը այժմեան Դիարբեքին է, որ մի ժամանակ կոչւում էր և Ամիդ և որի մասին խօսում է Ստրաբոնը իւր աշխարհագրութեան XIX գլխումը:

Սարգիս արքեպիսկոպոս Զաւարեանը՝ իւր ճանապարհորդութեան երկրորդ հատորի 344 և 351 երեսներումը ասում է, որ Երուանդեանի Տիգրանակերտը Զանդեղորի գաւառումն է (Ասողիկի առածը), որ և այժմ կոչւում է Թնդրն ա կ եր տ կամ Թ ա ռ ն ա գ իւ ռ տ: Իսկ միւսները նոյն Տիգրանակերտի տեղը ընդունում են այժմեան Բանանիար գիւղը և այլ տեղեր՝ Նախիջևանի մօտակայքումը:

Հարց. սոցանից որին հաւատանք. պատմական — ոչ ոքին: Հաւատալ կարելի է միայն այն մասնագէտ անձին, որ ճանապարհորդելով և պատմական փաստերը քարեխղճութեամբ համեմատելով երկրի աշխարհագրական դրութեան հետ, տեսնի տեղը ճշտութեամբ կը որոյն այս ու այն քաղաքի, տանի, գիւղի, ամրոցի և այլ տեղերը: Բայց քանի որ այդ տեսակ աշխատութիւնը չկայ, մեր հին աշխարհագրութիւնը պէտք է լինի ինքնակոչ:

Խորենացին (ղիւք Գ. ԳԼ. 26) արդարև խօսում է Տիգրանակերտի մասին, որի վերայ յարձակուեց պարսից Շապուհ թագաւորը ու յաղթուեց քաղաքի վերակացու Սիւնեաց նահապետ Անտիոքոսից, որ զարմնագեղ և հրաշատեսիլ Փառանձեմի հայրն էր, ուրեմն և Արշակ թագաւորի աները: Իսկ երկրորդ արշաւանքի ժամանակ Շապուհը և նորա զօրքը սընդահարս արարեալ դայն որի Հայկազնուոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունք քակեալ ընկեցին և այլն (Խորենացի ղիւք Գ. ԳԼ. 28): Սորանից երևում է, որ Շապուհի քանդած Տիգրանակերտը նոյն իսկ Տիգրանուհու համար շինածն է:

Օրբելեան Ստեփաննոս եպիսկոպոս պատմադիրը (հատոր ա. ԳԼ. Թ) խօսելով Սիւնեաց նահապետ Անտիոքոսի վերայ և անուանելով նորան Անդոկ, պատմում է Շապուհի յարձակմունքը Անդոկի վերայ: Բայց նա Տիգրանակերտ անունը ամենեւին չյիշելով, Անդոկին, Շապուհի յարձակմունքի ժամանակ, դնում է Բ ա ղ ա թ եր գ ամրոցումը, որ Սիւնեաց գաւառումն էր: Եւ այսպէս Երուանդեան Տիգրանի ձեռակերտ քաղաքի այժմեան տեղը անորոշ թողնելով՝ ես անցնում եմ իմ նկատողութեանցը:

Կըվրախից փոստայի ճանապարհը տանում է դէպի իսկ անունով տաճկաքնակ գիւղը, որի շուրջը նոյնպէս կան հին տների աւերակներ: Այստեղ հին ժամանակները ելած է իսկի գաւառը և Շուպենը այդ անունը դուրս է բերում հայկական խոզ բառից, որ իբր այն տեղ եղած է վայրենի խոզերի ընդարձակ բնակութիւն: Բայց Դարալաղեաղիք աւանդում են, որ Սիւնեաց իշխան Սմբատ Օրբելեանը իւրապատկան խողերի համար արօտատեղ էր ընտրել այդ գաւառը, որից և դուրս է եկել համանման ա-

նունը: Թէ այս կարծիքները որքան մօտ են ճշմարտութեան, թող վճռի ապագան:

Խօսից մինչև Նախիջևան արդէն սկսվում է մի անջրդի, աղաչադալս և անքնակ, 30 վերստ երկարութեամբ դաշտ՝ Բէօյլիկ դիւզի (մեծ դաշտ) անունով, որ պատկանում է գեներալ Քալբալի խանին: Այդ միատեսակ, չորացած, ամայի և անմարդաքնակ դաշտը սրտածովիկ ձանձրութիւն է բերում անցորդի վերայ: Այդ տխուր տեսարանի աղղեցութիւնը մի փոքր փոխվում է երբ նկատում ես, որ ահա դալիս է կամ ֆուրգոն, կամ ձիաւոր, կամ աղաբարձ իշի կարաւան, կամ փոշով ծածկուած փոստայի անցորդ: Դուք մտածում էք, որ եթէ այդ տեղ լինէր ջուր, ամայի դաշտը, որ այժմ անցորդ ուղտերին հաղիւ տալիս է փշախոտ, իւր բերրութեամբ կարող էր կերակրել առ նուազը 10,000 հոգի:

Մօտ 12 վերստ չհասած Նախիջևան՝ ես ձանապարհս թեքում եմ դէպի հիւսիս, դէպի վայոց ձորի լեռների հարաւային ստորոտը: Փոքր հեռուից տեսնում էք, որ ձորակից դուրս են դալի բեռնակիր կարաւաններ շարքերը: Դորա մերձակայ դիւզերի բնակիչներն են, որ այդ տեղ դաշնուած աղահանքից աղ են տանում: Փոքր ինչ յառաջ և ահա մի բլրի ստորոտում կանգնած են երկու երեք տնակներ և բլուրի լանջում երևում է մի մութ այրի լայն բերան: Դա է Նախիջևանի աղահանքը: Այդ անակները, որ աղահանքի աստիճանաւորների և արհեստաւորների կացարաններն են, չինած են լոկ աղաքարերից:

Արեղակը այրում չորացնում է ձեր մարմինը: դուք է բերում իբրև քրտինք ձեր մարմնի հեղուկ հիւթը, ծարաւութիւնից պատրաստ էք ցամաքեցնել սառը աղբիւրը, բայց բնութիւնը զրկել է այդ տեղերը իւր բարութիւնից և չէ պարգևել ձեր ցանկածը: Ձեզ տալիս են պիտոք և տաք ջուր: Այդ ողորմելի ժամանակաւոր բնակիչները հարկադրուած են ամենայն օր անասուններով ջուր կրել Արաքսից, որ հոսում է 7—8 վերստ հեռու:

Իմ այցելութեան ժամանակ (1875 օգոստոս) աղահանքի կառավարիչ էր տէրութեան կողմից լեռնային ինժիներ գերմանացի հիւրասէր Պ. Բէյերը, որ իմ ցանկութեանս համաձայն՝ ուրախութեամբ յանձն առաւ ցոյց տալ աղահանքի խորքերը: Երկու դիւուր դրահաւորուած վեց վեց մոմանոց երկու աշտանակներով՝ նակքնիթաց եղան դէպի աղահանքի մութը խորքերը:

Աղահանքի ներսը ներկայացնում է մի լայնարձակ ստորերկրեայ մութ հրապարակ, վերեից ծածկուած ահագին լեռնային մարմնով: Բայց որպէս զի այդ վիթխարի մարմինը, որի տակը դատարկ է, չնստի փորուածի մէջ, հաւասար հեռաւորութեամբ միմեանցից կանգնած են աղաքարի հաստ սիւներ: Այդպիսի սիւներ կարելի է համարել այժմ 60 հատից աւելի: Սիւների տրամադիւրը կարող է լինել երկու սաժենից աւելի, իսկ արանքների տարածութիւնը մօտ վեց սաժեն: Առաստաղի բարձրութիւնը կախուած է աղահանքի երակի հաստութիւնից: Զանազան տեղ երակները

հասնում են $1\frac{1}{2}$ մինչև 2-3 սաժեն, հաստութեան, իւրաքանչիւր փորելու ժամանակ թողնում են պատշաճաւոր հեռաւորութեամբ և հաստութեամբ սիւներ:

Այս տեղ աղաքարին չեն տալի այն ձեր, որ ընդունուած է կողպի աղահանքումը: Ընդհակառակը այստեղ աղի երակը փչում են վառօդով, այդ պատճառով ստացվում են անկանոն բեկորներ և աւաղ: Այս մշակութեան համար հարկաւոր են լինում փոքրաթիւ աշխատող ձեռքեր: Պաշտօնական հաշուեցուցակին համաձայն՝ աղահանքից տարեկան ծախսվում է մօտ 300,000 փութ աղ: Աղահանքը պատկանում է թագաւորական դանձարանին:

Այս աղահանքը յայտնի է եղած շատ դարեր մեզանից առաջ, նաև երբ երկաթը դեռ ևս դործածութիւն չէր գտած, ըստորում դէն ձգած փորուացքներում այժմ ևս յաճախ գտնվում են քարէ մուրճեր:

Աւելորդ չէ այստեղ բերել մի քանի պատմական տեղեկութիւններ աղահանքի վերաբերութեամբ, որ աւանդել է Շոպէնը: Պարսից տիրապետութեան ժամանակ աղահանքը մշակվում էր այժմեան փորուացքից փոքր ինչ դէպի արեւմուտք, իսկ ներկայ դուռը բացուած է 1855 թուականին: Պարսից կառավարութեան կարգադրութեամբ Շէյխմահմուդ գիւղի բնակիչները պարտաւորուած էին շաբաթական վեց մարդ տալ աղահանքում բանկու: Շէյխմահմուդ գիւղը, որ գտնվում է Նախիջևանից երեք վերստ հեռու դէպի հիւսիս, 1835 թուականին ունէր 5 տուն տաճիկ գերդաստան, 13 արական և 8 իգական հոգւով, բնիկ հայ 20 գերդաստան՝ 44 արական և 43 իգական հոգւով, իսկ գաղթած հայերից 67 գերդաստան՝ 174 արական և 166 իգական հոգւով: Ընդ ամենը 92 գերդաստան, 231 արական և 217 իգական հոգւով: Գիւղը իբրև մուլք (կալուածք) տուած էր Շէյխալի բէգին և Շիւքրալլի խանին:

Որովհետև մշակութիւնը աղահանքումը պարտաւորական էր, վասնորոյ հողագործութիւնը և այգեպանութիւնը նոցա մէջ շատ թշուառ դրութեան մէջ էին: Այստեղից յառաջացած միասը Շէյխմահմուդիք վերադարձնում էին աղամոնից: Նոքա երբեմն աղահանքի կապալառուին ծեծում էին, փողերը խլում և կամ գողանում և միշտ աղ էին տանում որքան և կամենում էին: Այդ աստիճանի օգուտից անկախ նոքա ստանում էին և աղահատութեան վարձը: Այնժամանակ աղի բաղմանը (32 ֆունտ) ծախվում էր երեք արծաթ կոպէկով, որից երկու երրորդ մասը հասնում էր կապալառուին և մի երրորդ մասը աղահատներին: Վերջիններին հասնում էր և 8 կոպէկ արծաթ իւրաքանչիւր եղան բեռից: Թէև 1814—5 թուականներին աղի բաղմանը բարձրացաւ 3ից մինչև 6 նաև 8 կոպէկ արծաթ, աղահատները այնու ամենայնիւ ստանում էին առաջուայ մի երրորդ բաժինը: Իսկ երբ աղահանքը բնկաւ ուստաց կառավարութեան ներքոյ՝ աղահատներին նշանակուած էր ծախուած աղի մի հինգերորդ մասը և վերջացուցած էր

Դուրաքանչիւր բնուի Տէկտէկրանոց հարկը: Այժմ Շէյխաւահադցիների պարտաւորական ծառայութիւնը վերջացրած է:

Թողնենք այս ամայի դաշտաւայրը և գնանք դէպի այդեղարդ Նոյեան քաղաքը՝ դէպի Նախիջևան:

ԺԲ.

Նախիջևան քաղաքը, նորա արտականքի հասակը եւ այժմեան դրութիւնը: Ուղղափառ եկեղեցին:—Հասարակաց մեմնիք. Հայոց եկեղեցիք:—Մի գտած խաչ:—Տաճկական մեչիդեսերը:—Նոյ Նահապետի դերեվանը:—Տաճիկների կմախքանոցը,—հանգուցեալ ջրապահարանը եւ Ղարաչօրազի գերեզմանը:

Նախիջևանի, որպէս և նորա շրջակայ երբեմն քաղաքների (Զուղայ, Խրամ և այլն) հիմնարկութեան սկզբնաւորութիւնը կորչում է հին դարերումը: Նա կոչվում է Նախշուման, Նախշուման և Նախճաւան, իսկ Պաղոմէոսը անուանում է Naxuana. Նախիջևանը իբրեւ ամրոց յիշվում է Խորենացու պատմութեան մէջ դեռ ևս Հայկազուն Երուանդեան Տիրարանի ժամանակ 565 տարի Քրիստոսից առաջ: Երուանդեանը բնակեցրեց Նախիջևանի շուրջը Մարայ գերիներին, որոնցից դուրս եկաւ Արգամ վիշապազունը Արտաշէս Բի ժամանակ: Նախիջևանը պատկանում էր այս Արգամին, որից թշնամաբար խլեց նորան Արտաշէսի որդի Արտաւազդը:

Նախիջևանը 704 թուին սոսկալի եղեռնագործութեան միայն եղաւ: Կաշմ ոստիկանը Աբդուլլայ ամիրապետի հրամանով հրաւիրեց Հայոց նախարարներին և իշխաններին Նախիջևան՝ և նախապէս ղինաթափ առնելով՝ քշեց նորանց եկեղեցւոյ մէջ և այրեց:

Վաստղուրականի իշխան Գաղիկ Արծրունին, 908 թուին, ինդրեց Սմբատ Ա. Բագրատունի թագաւորից ընծայել նորան Նախիջևանը, բայց որովհետեւ դորանից փոքր առաջ Սմբատ Ա. ընծայել էր այդ քաղաքը Սիւնեաց իշխան Սմբատին, վասնորոյ չուղելով իւր խօսքը կտորել՝ բացասեց Գաղիկին: Վերջինը անտեղի վիրաւորուած՝ մտաւ Իւսուֆ ոստիկանի թևի տակ և երկուսը միասին պատերազմելով հայոց զօրքի հետ, Նախիջևանը դարձրին պատերազմի դաշտ:

Պաքսից թագաւոր Շահաբաս Ա. 1603 թուին աւերեց այդ քաղաքը և վերջին ժամանակ Նազիր շահը առնելով նորան Օսմանցիներից՝ ժառանգեցրեց Պարսկաստանին, մինչև որ վերջապէս, 1828 թուին, Կոմս Պասկևիլը բախտովին նուաճեց նորան ռուսաց զայիսնի ներքոյ:

Եւ այսպէս Նախիջևանը աւելի քան 2450 ասրի է, որ պատմութեանը յայտնի է: Բայց եթէ նորա սկզբնաւորութիւնը ընդունենք Նոյ նահապետից, ինչպէս հաստատում են մի քանիսը, այն ժամանակ նա կունենայ 5039 տարեկան հասակ:

Այժմ համարեան կէս դար է, որ այս քաղաքը անցել է ռուսաց ձեռքը, բայց նորա արտաքին սլարսկական կերպաքանքը ամբողջութեամբ

մնացել է անսխալաբար փողոցները նեղ, ծուռը և աղտոտ: Յածր աները խեղդուած բարձր սլաքիսպների մէջ: Յայտնի բան է, այս երևոյթը ունի իւր ընտանի պատճառը: Շատ տարի է, որ տեղական կառավարութիւնը խոստացել է չափ ու ձևի տակ ձգել քաղաքի մակերևոյթը, բայց այդ օրը դեռ ևս չատ հեռու է. այդ պատճառով քաղաքացիք հանդիստ նստած իւրեանց թշուառ խրճիթների մէջ, չեն կամենում նոր աներ չինել, որ մի գուցէ նոր ձևի փողոցներ կտրելու ժամանակ նոցա աները ընկնի գծի տակ:

Մտէք բաղանիքները և ծածկած բազարները, տեսէք որքան զլուկի և դարչնի հոտ է բարձրանում և ապականում օդը: Քիմար կլինի առողջապահական գիտութիւնը՝ եթէ համարձակուի ոտք դնել այդ ջրհեղեղեան քաղաքի մէջ, ուր ջրհեղեղի ցեխը դեռ ևս չէ չորացել: Աթէ Արարատեան տապանի Նահապետը իւր դերեղմանի խորքերից փորձէր ուղարկել աղաււին իւր քաղաքը, այդ սևադրեւոտ թռչունը կվերադառնար անշուշտ այն նշանով, որով աւետեց նա Նոյին 5039 տարի մեզանից առաջ: Բայց աղաււին ուղարկելու կարիք չկայ: Նահապետը ինքը իւր աչքով տեսնում է այդ բոլորը և երևի շատ ուրախ չէ, որ իւր ոսկերոտիքը ակամայ մատնել է այժմեան Նախիջևանցոց ձեռքը:

Միակ միտքարիչ երևոյթ լայնատարած այգիներն են, որ զարդարում են քաղաքի շուրջը և տան բազերի ծառանոցները: Արևմտեան կողմից քաղաքը մտնելիս դուր տեսնում էք քաղաքի այդ ծայրում մի բլրակի վերայ նորնստունկ ծառաստանով զարգարած դքսարան: Դա քաղաքային հասարակաց այգին է, որ շինած է 1872 թուականին՝ շնորհիւ երբեմն գաւառապետ Միխայիլ Ազակովի: Առաջ այդ տեղը տաճկական հին դերեղմանատուն էր, ուր ահաւելի սև կարիճների բաղմութիւնը սարսափ էին ձգում այցելուներին վերայ: Բայց այգին չինելու ժամանակ Մահմեդի արքանեակների ոսկերոտիքը տեղափոխել են այլ տեղ և այժմ կարիճների փոխանակ այստեղ բարձրանում են դեղեցիկ ծառեր, որոնց ստուերի տակ միատեսակ դուարճանում են մաշադի կուրբանը և Մահմեդի Ստեփանը, Բեալբալի Զաֆարը և նախագահ Սիթարը, օրիորդ Նադեժդան և տիկին Աննան:

Այդ ճեմելիքի արևմտեան ծայրումը՝ դեղեցիկ ծառաստանի մէջ չինած է ուսաց վայելչատեսիլ եկեղեցին, որոյ միաբանութիւնը կազմուած է ուղղափառ վրացիներից: Այդ եկեղեցւոյ շինութեան համար իւր ժամանակ եղած հանգանակութեան պատճառով՝ Նախիջևանի, նորա գաւառի, Օրդուբաթու և Գարալաղեալու հայերը ոչ պակաս նիւթական նպաստ են ցոյց տուած նորան...

Նոյն ճեմելիքի արևելեան ծայրից ոչ հեռու՝ քաղաքի մէջ՝ կառուցած է հայոց նորաշէն Սուրբ Գէորգի զմբեթաղարդ եկեղեցին կարմիր սրբատաշ քարից: Եկեղեցին բաւականին մեծ և վայելչատեսիլ է, բայց դեղեցիկութիւնը մասամբ կորչում է երբ նկատում էք, որ եկեղեցու պատերը հիւսած են սրբատաշ քարից, իսկ կաթուղիկէն աղիւսից: Եկեղեցին նո-

բաշէն է և չունի դեռ ևս չըջապատ պարիսպ: Հրասարակը, որի վերայ նա շինած է, ընդարձակ է և հաղիւ լինի 8 քառակուսի սաժէն: Այդ հրասարակը քաղաքի կենտրոնում, պատկանում է գեներալ Քալալի խանին: Երբ նահարկաւոր եկաւ եկեղեցւոյ շինութեանը, Նորին Գերազանցութիւնը, զիջելով ժողովրդի խնդրին... ընծայեց նորան եկեղեցուն: Հայկայ երախտապարտ սերունդը, այդ ընծայաբերութիւնից հոգեպէս շարժուած, յաւերժացրեց Նորին Գերազանցութեան անմահ յիշատակը: Աչք ունեցողը այժմ կարող է նկատել եկեղեցու արեւելեան արտաքին պատի վերայ երեք լեզուով արձանադրութիւն—ուսերէն, հայերէն և տաճկերէն, իբր որ այդ սեղը ընծայել է Քալալի խանը: Արձանադրութիւնը նկատել եմ ասում և ոչ կարդալ, ըստ որում արձանադրողը մեծ ճարտարութեամբ արտայայտել է իւր խորին տղիտութիւնը հայ և ուսւ լեզուաղիտութեան մէջ: Տաճկականը բաց եմ հանում իբրեւ ինձ անծանօթ լեզու: Այս եկեղեցւոյ դաւթումը շինվում է օրիորդաց դպրոցի ապագայ շինութիւնը: Քաղաքի այլ կէտում կանգնած է հայոց միւս եկեղեցին: Սուրբ Երրորդութեան անունով, որի գաւթում զետեղուած են տղայոց դպրոցը, առաջնորդարանը և հոգևոր կառավարութիւնը:

Քանի խօսքս սուրբ տաճարների վերայ է՝ չմոռանամ յիշել և մի սրբազան առարկայի զիւտի մասին: Նախիջևանու մօտ տաճկաբնակ Գէշ-լու անունով զիւղում, այս 1875 թուականի յունիսին, հողագործի խօփը գետնից դուրս է բերել մի հայոց խաչ, որ և իսկոյն ներկայացրել է դաւառական ոստիկանութեանը: Ես միջոց ունեցայ տեսնել այդ սրբազան զիւտը: Խաչը պղնձեայ է, մեծ ճիւղի երկարութիւնը կոթով միասին 11 վերջով, իսկ կարճ ճիւղինը 9 վերջով: Կոթի մէջը դառարկ է խաչվառի ծայրին հաղցնելու համար: Խաչափայտի վերայ ձուլած է խաչած Գրիստոսի պատկերը, զլիւի վերը փորագրած Յիսուս Քրիստոս: Իսկ բոլորովին վերը նկարած է պատկեր՝ դրօշակը աջ ուսի վերայ: Խաչի միւս հարթ երեսի վերայ հասարակ գծերով փորագրած է զխաչս յիշատակ է Էվաղին և որդւոյն Կարապետին ի դուռն Սուրբ Գրիգորին: Թուականին ՌՁ (1080): Ուրեմն 1631 փրկչական թուականին, կամ 244 տարի մեզանից առաջ խաչը ընծայուած է մեզ անյայտ Սուրբ Գրիգորի եկեղեցւոյն: Այս խաչը ուղարկուած է Թիֆլիս Կովկասեան Թանգարանի համար:

Նախիջևանի մէջ կան մի քանի մեչիւղներ, որոնցից աւելի երեկելն երկուսն են միմեանց կից՝ բարձր մինարեթներով, որոնց վերայ՝ ամենայն օր կէսօրին՝ մօլլաները, երկու երեք հոգով միասին, առանց կոկորդի խնայողութեան և ժրաջան մրցումով հրաւիրում են ուղղահաւատներին զալ և փառաբանել Աստծուն: Արաբական մարգարէի յիշատակը ի զուր է անցնում: Ազանը ժողովում է մեչիւղի լճակի շուրջը շատ փառջաւորներ (լուլային):

Նոյն մեչիւղի մէջ կայ տաճկական ուսումնարան, որի մէջ նիհար երեխայք ծնկաչոր ուսումնասիրում են պրօֆեսօր մօլլայից արաբական

գրականութիւնը: Այն անհրաժեշտ և անդադար յետ ու առաջ շարժումը, որ անում են կուրանի աշակերտները բարձր ձայնով դաս սովորելու ժամանակ, երևի նոյնպէս պահանջում է արաբական գրականութիւնը:

Քաղաքի հարաւային ծայրում կան երեք աղիւսահիւս արաբական միւսարներ, որոնց վերայ խոշոր տառերով արձանագրած է կուրանից մի քանի ոտանաւորներ: Կարծում են, որ դորանցից մինը պիտի լինի Ուզուն Հասան կողմնակալի դամբարանը: Դորանցից փոքր ինչ դէնը արդէն հին Նախիջևանի աւերակներն են, որտեղից դուրս են գալի բազմաթիւ այրած աղիւսներ: Այդ տեղ է և քայքայուած ցխապատ քառակուսի ամրոցը, որ վկայ է եղել շատ կոտորուածների, անիրաւութիւնների և մահամէտական բարբարոսութիւնների:

Աւանդութիւնը հաստատում է, որ Մասիսի դադաթի ժամանակաւոր բնակիչը—Նոյ Նահապետը—յաւիտենական քնով ննջում է Նախիջևանում: Վերը յիշած աւերակների մէջ դուք կտեսնէք մի փոքրիկ կրապատ մատուռ, այնքան փոքր, որ զլուխդ դիպչում է կամարին: Սորա մէջ տեղ դրած է մի անարձանադիր տապանաքար և հէնց դորա տակը հանգստանում են իբր Նոյեան ոսկերտութքը: Ճանապարհորդքը հետաքրքրութիւնից շարժուած դալիս են այցելութիւն գերեզմանին լոկ այցելութեան համար, իսկ տեղական բարեպաշտ հայերը խոնկ են ծխում նորա վերայ և խնդրում նորա բարեխօսութիւնը: Մանր քարերի տափակ կտորտանքը, որ երբեմն կպչում են մատուռի պատին, ապացոյց է աղթողի մաղթանքի արժանաւոր ընդունելութեանը: Նոյեան 5039 տարեկան ոսկերտութքը այժմ տալիս են Նախիջևանու հոգեւոր կառավարութեանը մօտ 25 ուսուցի տարեկան հարկ:

Նոյի մատուռից դէպի հարաւ բարձրավանդակի լանջում գտնվում են երեք—չորս ստորերկրեայ դիտնափոր սենեակներ, մի մի փոքրիկ զըռնակներով: Դոքա մահմետականաց կրօնամոլութեան տխմարութիւններն են: Մահմեդի ջերմեռանդ երկրպագութքը իւրեանց արժանընտիր մեռելներին դադադնեւում պահում են այդ սենեակների մէջ և ապա ուղարկում են Բաղդադ Քեարբալայ քաղաքը, Ալի մարգարէի որդու նահատակ Հիւսէյնի ոսկերտութիւնների մօտ հանգստացնելու: Շարուրի և այլ տեղերի գիւղերի գերեզմանատներում երբեմն պատահում են հողը ցած նստած գերեզմաններ, որոնք ցոյց են տալի, թէ դորանց լնակիչները արդէն ճանապարհորդել են դէպի Բաղդադ:

Այդ զգուհի դարերը սովորութեանը, որ մահմետականների աչքումը ստացել է սրբութիւն, թէ և կառավարութիւնը արդեղք չէ դնում, բայց պահանջում է, որ դադադները չինուեն բժշկական ոստիկանութեան օրէնքներից համաձայն: (Քաղաք. օրէնք հատոր ԺԳ.) Այդ օրէնքները ստեղծուած են, յայտնի բան է, առողջապահական նպատակով, բայց զազիր կրօնամոլների համար ի՞նչ նպատակ, ի՞նչ առողջապահութիւն: Նոքա ծածկաբար ուղարկում են այդ կմախքները դէպի Քերբալայի քաւարանը

առանց օրէնքի պահանջած զգուշութեան: Կմախքների տէրերը երբեմն պատժվում են իւրեանց մոլութեան համար: Որ և իցէ բաղդախնդիր յայտնի գումարով պայմանաւորվում է կմախքը հասցնելու քաւարանը և փոխանակ ֆեարալայ տանելու թաղում է Արաքսի միւս կողմումը:

Նոյի մատուռից դէպի հարաւ, Արաքսի ձախ ափերում, սփռվում է մի լայնատարած դաշտ, որի վերայ ահա երևում է Աստապատ գիւղը: Այս գիւղի շուրջը կան չորս վանքի աւերակներ, Պօղոս Պետրոսի, սուրբ Վարդանի, սուրբ Յովնանէսի և Կարմիր Վանքի, որոնց նկարադրութիւնը արել են նախապէս հանգուցեալ եպիսկոպոս Շահխաթունեանը (հատոր Բ) և ապա իմ եղբայրակից Մակար Տէր Սարգսեանցը (Մեղու Հայաստանի 1876 թ. № 30), վասնորոյ աւելորդ եմ համարում խօսել նորանց վերայ:

Նախիջևանի յիշատակներից մինն է և հանգուցեալ լճակը: Քաղաքի հիւսիսային կողմումը դեռ ևս պարսից տիրապետութեան ժամանակ եղել է արհեստական լճակի հետքեր: Երբեմն գաւառապետ Շանգիրէյը, 1865—66 թուականներումը, ստորագրութեամբ ժողովել է մինչև 6000 բուրլի հին լճակը նորոգելու: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ Նախիջևան գետի սակաւ ջուրը մեծ նշանակութիւն ունի քաղաքացւոց արտօրէից և այգեստանների համար: Վասնորոյ այդպիսի մի արհեստական ջրապահարան ունի իւր տընտեսական օգուտը: Շանգիրէյի լճակը (այսպէս են կոչում) յինուել է, բայց նորա վերայ յինուել է և նոյն իսկ յինդի սեփական ջրաղացը: Իւրաքանչիւր աշնան, երբ ոռոգման միջոցը անցնում էր, գետակի ջուրը թողնում էին այդ լճակի մէջ և գարնանը իւրաքանչիւր քաղաքացի իրաւունք է ունեցել կարգապահութեամբ ջուր ստանալ այդ պահարանից: Ամրոցը երեք տարի լաւ է բանել լճակը, բայց գետի բերած ցեխը իջել և լցրել է նորան, իսկ մաքրելու համար չէ եղել ոչինչ հողացողութիւն: Մի քանի ուժեղ խաներ ունեն գետնափոր առուներ (քեհհրիզ) որոնց ջուրը մեծ օգուտով ծախում են բնակչաց վերայ: Վասնորոյ շատ հասկանալի է, որ լճակը ամենախնայող ձևով ջրալի խաներին: Եթէ փորձ է եղել կրկին գումար ժողովել լճակը նորոգելու՝ դորան զանազան միջոցներով արգելք են եղել այդ խաները և նոցա բազմաթիւ, հլու արքանեակները: Այժմ այդ լճակը և Շանգիրէի աւերակ ջրաղացը դարձած են լոկ հնախօսութեան առարկայ:

Յիշեալ իրողութեանց վերայ խօսելով չեմ կարող լռութեամբ անցնել և մի պատմական յիշատակ, որ կազմում է Նախիջևանցոց փառքը և պատիւը: Գնացէ՛ք քաղաքի հարաւ արևելեան ծայրը, ուր կտեսնէք մի մեծ քարակոյտ մանր քարերից, որ ձգել է այդտեղ իւրաքանչիւր անցորդ: Այդ քարակոյտի տակ թաղուած է 270 տարի մեղանից առաջ մի Նախիջևանցի հայ դալալ Ղաւրաչ օրադ մականունով: Ղարաչօրադը վերջին ժամանակը ուրացաւ Քրիստոսին, ընդունեց մահմետականութիւնը և երբ մահաւ, իւրաքանչիւր գիշեր դուրս էր գալի գերեզմանից, պատանը ուտերին չրջում էր փողոցները և ահ ու սարսափ ձգում հայրենակիցների վերայ: Սրտապատառ քաղաքացիներին անդորրութիւնը երեսեց միայն այն ժամանակ,

երբ պահապանները սպանեցին Ղարաչօրագին դէպի իւր գերեզմանը վերադառնալիս (Առաքել պատմադիր զլ. 49.): Այժմ եթէ կամենում էք սարսափելի վիրաւորել Նախիջևանցուն, անուանեցէք նորան Ղարաչօրագ:

ԺԳ.

Նախիջևանի հասարակութիւնը եւ հասարակաց ժողովարանը: Պ. Նօտարէի նամակը.
երկսեռ դպրոցները:

Նախիջևանի հասարակութիւնը բաղկանում է գլխաւորապէս երկու ազգութիւնից, տաճիկներէց (ըստ մեծի մասին) և հայերից: Տաճիկները տաճիկներ են, իսկ հայերը նոյնպէս տաճիկներ են. տեղը եկած միջոցին կեղծաւոր, խորամանկ, չորոքորթ, առերես բարեկամ, տակահան թշնամի միմեանց և այլն: Կարծես զանազանութիւնը կայանում է նորա մէջ, որ տաճիկը կոչվում է հաջի Նովրուզ, մաշաղի խրդայ, Բեալբալայ Կուլբան, իսկ հայը կոչվում է միրզայ Աբրահամ, միրզայ Աղաջան, և կամ իւր վերայ կրկով Երուսաղէմի անջնջելի դրոշմը, կոչվում է մուսխսի Ստեփան, մուսխսի Մկրտիչ, մուսխսի Մամօ և այլն: Երկու յիշեալ ազգութեանց վերայ հարկաւոր է աւելացնել և երրորդը, այն է տեղական ռուս աստիճանաւորները:

Այդ երեք ազգութեան ընտիր քաղաքակրթութեամբ մասը, այն է հասարակաց փայլուն ծաղիկները յառաջ են մղում դէպի զարգացման լուսառու ճանապարհը միւս յետամնաց խաւար անհատներին: Երբե միակ միջոց իւրեանց մարդասիրական նպատակին հասնելու՝ ազդ շքեղափայլ ծաղիկները դուռ եւ 1871 թուին կազմել են հասարակաց ժողովարան (կլուբ), ուր որ իւրաքանչիւր անգամ ունի միջոց կարդալ գրեանք, լրագրներ, օլլադրներ, պարապել թղթախաղութեամբ և այլ բաղմամբիւ անմեղ դուրս ձուլթիւններով:

Երբ փարիզը իւր պաշարման պատճառով հազիւ պրծել էր կատուի, չաւ, մկան և այլ այտիսի աղնիւ կենդանեաց մսի ուտելուց, նոյն իսկ միջոցին Նախիջևանի կլուբի մթնոլորտը բուրում էր ընտիր կերակուրների հոտով, եբրե ապացոյց, որ այդ օրը, 1871 թուականի դեկտեմբերի 12ին, փառաւոր հանդիսով ալիտի բացուէր ժողովարանը: Ժողովարանը բացուեց և սկսուեց նորա գործունէութիւնը: Նորընտիր աւագները (старшины) հանաչեցին իւրեանց պարտականութիւնները, իսկ հասարակ անդամները՝ իւրեանցը: Սկսուեցին ընթերցանութիւն, վիճարանութիւն, թղթախաղութիւն, և այլն: Բայց որպէս զի հասարակութեան զարդը, այսինքն կանացի սեռը նոյնպէս կարողանայ մասնակից լինել նորաբոյս հրճուանքներին, վասնորոյ Մոսկվայից բերուեց երգեսոն, 776 բուրլի արժողութեամբ, յաճախ կրկնուող պարահանդէսների համար: Նոր ժողովարանը, իբրեւ նոր հայտատութիւն, լաւ յառաջ գնաց, բայց նորա շարունակաբար գործունէութեան վերայ դադարաւ կաղմելու համար աւելի բարւոք կհամարւի միջոցապէս

բերել այստեղ իմ բարեկամ Ֆրանսիացի Պ. Նոտարէի ինձ ուղղած նամակը:

«Յարգոյ Պարոն!»

«Ես կարծեմ, որ աւելորդ է բացաղբել Ձեզ սուհասարակ ժողովա-
« րանի նշանակութիւնը և նպատակը: Այդ երկու հանգամանքը ևս Ձեզ
« վաղուց արդէն քաջ յայտնի է, նա մանաւանդ, որ Դուք, ինչպէս ևս
« ակնհաստես եմ եղած շատ սնգամ, եղած էք ոչ միայն առհաւմ այդպիսի
« հաստատութիւնների, այլև ամենազլխաւոր գործողներից մինը նորանց
« բարօրութեան համար. (ներեցէք վստահութեանս, սա շողորթութիւն
« չէ): Մտաբերեցէք միայն Ալէքսանդրապօլը և նորա ժողովարանը: Վեր-
« ցին տեղը նորա համար եմ յիշում, որ նորա հետ կարողանաք համե-
« մատել իմ յետագայ ասածներս և տեսնել՝ թէ ինչպէս զարմանալի միա-
« նման հանգամանքներ են կրկնվում երկու բոլորովին հակառակ կէտե-
« րում, այն է Ալէքսանդրապօլում և Նախիջևանում, չնայելով որ սոցանից
« մինը դրած է տաճկական և միւսը պարսկական սահմանումը: Երկուսն ևս
« ունին բոլորովին տարբեր կլիմայ, տարբեր ժողովական տարր, տարբեր
« հասարակաց զարգացումն և կազմակերպութիւն: Բայց այնու ամենայնիւ
« կայ մի հասարակաց, մի առանձին պատճառ, որ արտադրում է մի և
« նոյն միանման երեւոյթը երկու առանձին աշխարհագրական կէտերում
« ևս, այնպէս որ ուսումնասիրելով մինը՝ ինքն ըստ ինքեան ուսումնասի-
« րած կլինիս և միւսը: Ես սկսում եմ և դուք զննեցէք:

« Մեր ժողովարանը, ինչպէս ձեզ յայտնի է, բացուել է 1871 թուա-
« կանի դեկտեմբերի 12ին և այժմ ահա չորրորդ տարին է նորա անընդհատ
« դոյութեան: Ես կարծում եմ, որ եթէ մեր քաղաքի ժողովրդի մոտաւոր
« զարգացման աստիճանը և նորա լուսաւոր մասի ձգտումը յայտնի չըլի-
« նէին Ձեզ, հէնց ժողովարանի բացումը և նպատակը կարող էին լինել Ձեզ
« համար ամենաճիշդ մաշտաւր մեր մտաւոր զարգացման աստիճանը
« ճիշդ չափելու:

« Մեր քաղաքի լուսաւոր մասը ինչ գործի մէջ ևս յառաջադէմ չլինի,
« թղթախաղութեան մէջ կարող է մրցումն յայտնել ում և կամենաք: Ինչ-
« պէս որ Ղիբլիսը որ և իցէ հասարակութեան քաղաքակրթութեան զար-
« զացման աստիճանը որոշելու համար առաջարկում է որոշել նոյն հասա-
« րակութեան մէջ գործածած սապոնի քանակութիւնը, նոյնպէս և եթէ
« մեր քաղաքի զարգացման աստիճանը կարելի լինէր չափել թղթախաղու-
« թեամբ, այն ժամանակ, ևս յոյս ունիմ, որ մենք յետին տեղը չէինք
« բռնիլ: Այս արական սկսի վերաբերութեամբ Իսկ իզական սկսի մտա-
«ւոր զարգացման աստիճանի չափը կլինէր պարահանդէսը իւր պատճառ-
« ներով և հետեանքներով:

« Ահա՛ այս երկու շարժաւթիքը, այսինքն թղթախաղութիւնը և պա-
« դահանդէսն են, որ արտադրել են մեղանում ժողովարան և իբրև հաս-
« տոհմն խարխիս պահպանում են նորան: Միւս մնացած հանգամանք-

« Եւրը, այն է օգտաւէտ խօսակցութիւն, ընթերցանութիւն և այլն՝ երկ-
 « րորդական տեղին բռնում: Շատ հասկանալի է, որ մենք թղթախաղու-
 « թեան և պարահանդէսի ձգտումն ունենալով, բայց մի և նոյն ժամանակ
 « չափ արգելափակելով՝ չէինք կարող շարունակաբար
 « դործադրել նորանց մասնաւոր տներն մէջ: Մեղ հարկաւոր էր մի այն-
 « պիսի հաստատութիւն, ուր որ իւրաքանչիւր անգամ, յայտնի գումար
 « վճարելով կարողանար ազատ մտնել և ազատ դործել իւր ցանկացածը:
 « Սորանից էլ ահա հիմնուեց մեր ժողովարանը:

« Ես հաւատարի եմ, որ մեզանից ոչ ոք չի յանդգնել ապացուցել որ
 « ժողովարանի զխաւոր և երկրորդական նպատակները վերոյիշեալները
 « չեն: Հակառակ հաստատող ճշումաբանին չհաւատաք, ըստ որում նա
 « այժմեան դարում խայտառակութիւն կհամարի: Բացորոշ խոստովանել
 « թղթախաղութեան և պարահանդիսի նախադասութիւնը, զօրօրինակ ըն-
 « թերցանութեան առաջ: Բայց իրօք իմ ասածս է: Հակառակ պնդողի
 « կասկածը փարատելու համար բերեմ անհերքելի փաստ:

« Այժմ (1876 թուի կէսը) մեր ժողովարանը ունի 22 հայ, 16 տա-
 « ճիկ, 13 ռուս, 4 վրացի և 1 յոյն, ընդամենը 56 անդամ: Ստանում ենք
 « 10 հատ հայերէն ռուսերէն և տաճկերէն լրագրեր, բայց 56 անդամից
 « հազիւ թէ 10 հոգի պարապում են ընթերցանութեամբ, որ կազմում է
 « 18% երևակայեցէք որ 100ից միայն 18 հոգի պարապում են ընթերցա-
 « նութեամբ, այն ինչ անցած բաղմութիւնը.....

« Եթէ այս փաստը բաւական չէ, ահա մի այլ փաստ ևս: Ժողովա-
 « րանի այցելութեան ժամանակը առհասարակ լինում է ամէն տեղ երե-
 « կոյին՝ իբրև պարապ միջոց: Բայց մեղանում առաւօտեան 8 ժամին
 « դուք կտեսնէք մարդիկ թուղթ խաղալիս: Այսպիսի խոշոր երևոյթ,
 « յայտնի բան է, ոչ մի տեղ չէք տեսած: Ստորը՝ ժողովարանի հանդեսե-
 « սութիւնից դուք կտեսնէք՝ թէ որքան չնչին գումար ենք ծախում մտա-
 « ւոր զարգացման նպատաների վերայ և որքան մեծ գումար է կլանում
 « մեր զուարճութիւնը:

« Մեր ժողովարանը ունի իւր կանոնադրութիւնը, ծայրագոյն իշխա-
 « նութեան ստորագրութեամբ հաստատած, որով նա պէտք է հրահանգուի:
 « Կանոնների բոլոր յօդուածները արտադրած և շրջանակի մէջ կախուած են
 « պատից իւրաքանչիւր աչքի համար: Բայց մենք չափ անգամ զանց ենք
 « առնում նորանց: Սորա պատճառը ոչ թէ անուշադրութիւնն է դէպի
 « կանոնները, ոչ. քաւ լիցի: Մեր զանցառութիւնը բոլորովին կախուած է
 « մեր նահատիկականութիւնից, որ թէև երևում է մեր ամէնիս մէջ ևս, բայց
 « մենք միզ արդար համարելով, յարձակւում ենք մեր ժողովարանի ա-
 « ռադ անդամների վերայ: Չեր հայկական Բառաճն Գասում է «ուզտին ա-
 « սացին վիզդ ծուռն է, ասեց. ինչս է ուղիղ, որ վիզս ուղիղ լինի: Ասած-
 « ներս աւելի կպարզուին յետագայ տողերից:

« Կանոնադրութեան համաձայն՝ մեր ժողովը կառավարելու համար
« իւրաքանչիւր տարի ընտրում ենք մեր մէջից 7 հատ աւագ:

« Աւագները պէտք է կազմեն հերթական օրապահութիւն, յայտնի
« միջոցներում ժողովուն և կազմին խորհուրդ որ և իցէ հարց վճռելու
« ձայների բաղմոնութեամբ, ժողովարանի ելքը և մուտքը և առհասարակ
« դանձարանի հաշիւը գնահիւս և այլն և այլն: Մեր աւագները դժուարա-
« նում են այդ կատարել և հեշտութեան համար նոքանցից մինը թղթի
« վերայ գրում է և ստորագրում, թէ դիցուք այսօր օգտահանգէս տալ,
« կամ ժողովարանի հաշուով խնձոյք կազմել և այլն և ապա թերթը տալով
« ծառայի ձեռքը պատեցնում է և միւս աւագներին ձեռք քաշել տալիս
« իւրեանց սնելու: Ահա ձեզ խորհուրդ: Այդ ձևի ստորագրութեամբ ոչ
« միայն Սրբապետին իւր ժամանակ, այլև ում կամենաք ներկայ ժամա-
« նակն կարելի է արտաքսել....

« Նոր անդամ գրուելու ցանկացողը պէտք է ընտրուի անդամների
« ընդհանուր ժողովի քուէարկութեամբ, բայց մեր աւագները միասին
« կամ իւրաքանչիւրը առանձին, իւր իշխանութեամբ անդամ է ընտրում
« սորան և նորան:

« Աւագները իւրաքանչիւր սարու վերջը ժողովարանի ընդհանուր
« մուտքի և ելքի հաշիւը պէտք է ներկայացնեն անդամների ընդհանուր
« ժողովին: Բայց այդպիսի բան չկայ:

« Զանազան ժամանակ տնայուել են օրագրեր, լրագրեր և մօտ 104
« րուբլիու զանազան գրեանք, որոնց պահպանութիւնը ժողովարանի մա-
« տենադարան կազմելու համար յանձնուած է աւագներին, բայց այժմ
« ոչ միայն մատենադարան, այլ նա և մի գիրք, մի օրագրի և լրագրի հա-
« մար անգամ չէք գտնի:

« Աւագները իւրեանց իշխանութիւնը փայլեցնում են միայն այն ժա-
« մանակ, երբ հասարակ մահկանացու անդամներից մինը վստահանում է
« աւագ օրապահ Հերակլէսի կամ ծնոտ ձեղքող Սամսոնի առաջ ձայնը
« իտոր ինչ բարձրացնել: Պատահել է անգամ, որ սպառնացել են այդպի-
« սուն արտաքսել ժողովարանից, հաստատելով որ Մոսկւայի, Պետերբուր-
« գի և այլ նախադաս քաղաքների ժողովարաններումը այդպիսի յանցան-
« քը չէ ներվում: Ուրեմն սա ինչ է, եթէ կապիկութիւն չէ: Բայց ընդ-
« հակառակը՝ Հերակլէսը ընդունում է Սամիսոնի և Սամիսոնը Հերակլէսի
« այլ և այլ ապօրինի վարմունքները:

« Եթէ թուելու լինիմ այսպիսի շատ և շատ օրինակներ, նոքա կլինէին
« անվերջանալի, իսկ ժողովարանի ներքին կառավարութեան վերայ դադա-
« ւիար կազմելու համար այսքանս ևս բանական է:

« Այս անմխիթար երևոյթները անդադար կրկնումը մենք, անդամներս,
« միշտ տեսնում ենք, այս և այն անկիւնում կատաղում իրփրում ենք:
« Բայց՝ և այնպէս հետեւեալ տարին, աւագների ընտրութեան օրը ոչ թէ
« երևաներս դարձնում ենք այդ պատուասէլ, անդործունեայ մարդիկնե-

« րից, ոչ. այլ նորանց կրկին և կրկին անգամ ընտրում ենք: Նահապե-
 « տականութիւն..... Եթէ փորձենք հակառակ վարուել, այն է երես-
 « ներս դարձնենք աւագութեան ձգտող անդամներից, այն ժամանակ
 « դա կլինի ժողովարանի քայքայման պատճառ, ըստօրում աւագները պա-
 « տուից զրկուելով կվիրաւորուին, կձգեն ժողովարանը և իւրեանց
 « հետ դուրս կբերեն շատ անդամներ, որոնք թէ ծառայութեամբ և թէ
 « զանազան պայմաններով կախումն ունեն այլ պարոններից: Ուրեմն
 « ակամայ կամօք, շարունակաբար կրկնում ենք մի անգամ աւանդած
 « աղանական հեղութիւններս:

« Այժմ տեսնում էք որ զարմանալի նմանութիւն կայ երկու յիշեալ
 « քաղաքների ժողովարանների կառավարութեան մէջ ևս: Միայն մեղա-
 « նում հաստատուիւ Դաւթի նման մինչև այժմ դեռ ոչ ոք չէ եղած, որ
 « հրաւիրադրին չստորագրէ՝ եթէ աւագներից մինը վստահացել է նորանից
 « առաջ ստորագրել:

« Այս այստեղ թէև տրանջում եմ մեր այսքան տարուայ աւագների
 « վերայ, բայց այդ դեռ ևս ապացոյց չէ, որ միակ մեղաւորը նորանք են,
 « իսկ միւս անդամները անմեղ: Ընդհակառակը մեր հասարակաց կազմա-
 « կերպութիւնն է այսպէս, բայց խոստովանուիլ դժուարանում ենք: Ու-
 « բեմն ձեր հայկական սուածի ասելով ուղտի ոչ միայն վիղը, այլ ամեն
 « անգամը ծուռն է:

« Ժողովարանը ներկայ 1876 թուին ստանում է Մեղու, Մշակ, Ա-
 « քինչի և Լօթը ռուսական թերթ:

Ձեզ յարգող Նօտարէ:

Այս արձանագրած նպմակը կողմնակի յիշելով Ալեքսանդրապոլի ժո-
 ղովարանի մասին՝ ունի, երեի թէ, այն հիմնաւոր նպատակը, որ այդ ժո-
 ղովարանը ինձ կատարելապէս յայտնի է: Այո Պ. Նօտարէի նկատողու-
 թիւնը ճիշդ է, որ երկու ժողովարանի մէջ ևս զարմանալի միանմանութիւն
 կայ, թէ և պէտքէ չեչտել, որ Ալեքսանդրապոլի ժողովարանը իւր կար-
 ճատեւ գոյութեամբ ներկայացնում է տխուր իրողութիւնների ամբողջ չարք,
 որոնց մասին այստեղ յիշելը ևս անժամանակ և անտեղի եմ համարում
 և որոնց հաղիւ թէ որ և իցէ ժամանակ կարողանայ հասնել Նախիջևանի
 ժողովարանը: Թողնենք այդ միջադէպին հաստատութիւնը, որի վերայ ա-
 ռանց այն էլ երկար կանգնեցինք, բայց ինչ անես, որ այդ հաստատու-
 թիւնները սկսվում են մեծ դեր խաղալ մեր կեանքի մէջ. գննենք զուտ
 հայկական գործունէութիւնը նոր սերնդի մտաւոր զարգացման և կրթու-
 թեան խնդրի վերաբերութեամբ:

Մեր հասարակութիւնը առանց երիտասարդական ուժի կարծես ան-
 ընդունակ է յառաջագիմութեան, մանաւանդ մտաւոր զարգացման: Տարա-
 բաղդաբար Նախիջևանը մինչև այժմ չի կարող մատնանիչ լինել մի հա-
 տայնայի երիտասարդի վերայ, որ ունենար ինքն ոչ բարձր, զոնէ միջնակարգ
 զպրօցի ուսում: Հասարակական և կրթողական գործերը կենդրոնանում են

հաստատուր մ ու խ ս ի ն ե Ր ի ձեռքում, որոնք կրիայի շարժում ան-
գամ չունեն։ Խօսքերիս ապացոյց են նախիջևանցւոյ երկսեռ դպրոցները։
Դպրոցական հարցի մէջ ալեգարդ Նախիջևանը ամէն մի հայաբնակ քա-
ղաքից շատ յետ է մնացել. դա բաւական չէ, նա չէ ցանկանում յառաջ
գնալ։ Մտէք դժբանց տղայոց դպրոցը, որ զետեղուած է Սուրբ Երրորդու-
թեան եկեղեցու դաւթումը, նոյն իսկ առաջնորդի աչքի առաջ։ Սենեակ-
ները կեղտոտ, պատուհանները քանդուած, նստարանները կոտորուած,
դաստուղութիւնը հակամանկավարժական, ձեռնարկները սաղմոս և աւե-
տարան, ուսուցիչները միմեանց անծանօթ, հոգաբարձուք լոկ անուշուկ,
աշակերտաց ընդունելութիւնը ամենայն ժամանակ, վարդապետ առաջնոր-
դը թոյլ... զորն ասեմ, կամ զորն խոստովանիմ, զի անթիւ են...

— Ո՞վ է հոգաբարձուն, հարցնում էք նախիջևանցիներից.

Մուսսի իրիցփոխն է, պատասխանում են նոքա.

— Ելի օվ է:

Քարտուղարն է:

— Ո՞վ է ուսուցիչը:

Քարտուղարն է:

— Ո՞վ է քարտուղարը:

Հոգաբարձու ուսուցիչն է:

— Ուսումնարանը ունի ծաւալ և պրօգրամայ.

Այդ բառերը մեզ անծանօթ են:

— Որքան գումար ունի ուսումնարանը:

Չգիտենք:

— Ի՞նչ աղբիւրից կարելի է ապահովացնել ուսումնարանը:

Չգիտենք:

— Առաջնորդը հոգ տանում է արդեօք դպրոցի վերայ:

Չգիտենք:

— Լինում է արդեօք մանկավարժական ժողովը:

Ամենևին:

— Գիտէ՞ք Ղարաչօրաղի գերեզմանը:

Այո՛, այո՛, քաջ գիտենք, մենք ամէնքս էլ քար ենք ձգել նորա վե-
րայ, գոչում գոռում են նախիջևանցիք:

— Ուրեմն զնացէք և այդ բոլոր քարերը ածեցէք ձեր գլխին, պատաս-
խանում եմ ես և զնում եմ օրիորդաց դպրոցը:

Այդ դպրոցը ծնուել է 1875 թուականի դարնանը չնորհիւ մի երկու
պարոնների, և հէնց սկզբումը հալածանք բարձրացաւ նորա դէմ: Բացուել
է ստորագրութիւն և թ զ թ ի վ ի ր ա յ գտնուել են մի քանի անձինք
(18 անհատ) որոնք պարտաւորուել են տալ տարեկան 36 բուլբի կամ ամ-
սական 3 բուլբի. թղթի վերայ եմ ասում՝ ըստ որում շատերը հրաժարուել
են այդ տուրքից և հանել են իւրեանց աղջկերանցը դպրոցից: Ի՞նչ է
պատճառը, կհարցնէք զուր: Պատճառը շատ պարզ է, ըստորում Սիւթար

աղան իւր 36 բուբուռ համար պահանջում է, որ դպրոցի վարժուհին լինի իւր աղջկեանց նախկին ուսուցչուհին, բայց հողաբարձութիւնը յանդգնել է նորան բացասել:

— Երկրորդը ինչի է հրաժարուել տուրքից:

Պատճառը շատ պարզ է. ըստորում հողաբարձութիւնը նորա խանութից չէ գնում ուսումնական պիտոյք (թուղթ, մատեան, մատիտ և այլն):

— Երրորդը ինչի է, հրաժարուել:

Պատճառը շատ պարզ է, ըստորում նա չէ ուզում, որ Աղուկցին լինի վարժապետ նոյն դպրոցումը:

— Չորրորդը ինչի է հրաժարուել:

Պատճառը շատ պարզ է, ըստորում նորա աղջկանը կէս տարում չեն սովորեցրել ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն, աստղագիտութիւն և այլ շատ ութիւններ:

— Հինգերորդը ինչի է հրաժարուել:

Պատճառը շատ պարզ է, ըստորում նա լսում է միւսիս Մկրտչին:

— Այն երիտասարդը, որ լրագրում իւրեան ուսումնական է անուանում, ինչի է հատուցանում իւր խոստացած 100 ռուբլը:

Պատճառը շատ պարզ է, ըստորում սպասում է, որ դպրոցի չորրորդութիւնը ապահովուի:

— Միթէ կարող է ապահովուել դպրոցի զրոութիւնը, եթէ ամէնքն ևս տուրքից հրաժարուն:

Այդ մեր գործը չէ:

— Ուրեմն որն է ձեր գործը:

Մեր գործն է թող փչել..... աչքեր կուրացնել.....

Մասնաւորապէս խօսիմ արդեօք այս դպրոցի վերայ. խօսիմ արդեօք, որ դպրոցը չունի պրօգրամայ, ուսման ծաւալ, մանկավարժական ժողով, ուսումնական պիտոյք և որ ամենապղծաւորն է՝ չունի փոքր ի շատ է ապահով զրոութիւն: Առաջնորդը չգիտէ դպրոցի տեղը և ճանապարհը:

Եւ, ահա այս անմխիթար տպաւորութեանց տակ թողնում եմ պարսկադէպի քաղաքը և գնում եմ դէպի Շխմահմուդ գիւղը:

ԺԴ.

Շխմահմուդի դպրոցը. Բիւլթափայի շահամու բնակիչները, նորանց Սրբազան մատուներ եւ վերջինի հրաշքները ու պատմութիւնը. Բարտօլէմի սրբազանը եւ նորա ունիթօռնեան թոռները. Հին Զուղան, նորա կամուրջը, աւերակները եւ հռչակաւոր գերեզմանատուներ. Շահաբազի գալուստը. Շոպէնի կարծիքը:

Այդեղարդ Շխմահմուդ գիւղը, ինչպէս յիշել եմ ԺԱ. նամակիս չմէջ, գտնվում է Նախիջևանի հիւսիսային կողմումը 3 վերստ հեռաւորութեամբ, որ և մի ժամանակ պարտաւորուած էր բանելու Նախիջևանի աղանան:

քումը: Այդ գիւղումը ուշադրութեան արժանի է նորա ծխական դպրոցը, որ գետնորում է գիւղական եկեղեցու վաւթում, բաղկացած երկու սենեակից՝ մինը դասատուն և մյուսը ուսուցչի բնակութեան համար: Դպրոցը կենդանի է մօտ 15 տարի, փոքր ի շատէ կանոնադրութիւն է ստացել 5-6 տարի առաջ շնորհիւ նոյն գիւղացի՝ Նախիջևանու հողեր կառավարութեան անդամ Մկրտիչ քահանայ Խոսակեանցի, որ բայց անմիջապէս հսկողութիւնից դպրոցի վերայ, միջնորդել է Լճմիաձնին թողնելու դպրոցի օգտին տարեկան եկամուտը այն Սուրբ Նշան անունով մասունքի, որ հագուցած է արծաթեայ բազկի մէջ և որի տօնախմբութեան հանդէսը կատարվում է Ձատկի երկրորդ կիւրակէ, որ կոչվում է և կարմիր: Այդ ուխտադրութիւնից ստացվում է տարեկան մօտ 100 ռուբլի դումար, որի վերատեսուչները լինում են այն գիւղացի երկու ընտրեալ անձինք:

1875 թուին մի տխուր իրողութիւն պատահեց այդ ուխտի արդիւնքի վերաբերութեամբ: Նախիջևանի յաջորդ եպիսկոպոս Յորեանի օրով հողեր կառավարութեան քարտուղարը ներկայ լինելով հանդիսին՝ իսկոյն իշխողատէր է հանդիսացել եկամտին և կանոնի հակառակ՝ կամեցել է տանել նորան Նախիջևան: Երբ դորան ընդդէմ են կացել ժողովուրդը և նորանց երկու ընտրեալ հաշուատեւները՝ պ. քարտուղարը այդ ընդդիմութիւնը ապստամբութիւն է անուանել և հողեր կառավարութեան կողմից պաշտօնապէս օրնութիւն է խնդրել դաւառապետից և այդ միջոցով դումարը թէև դնացել է Նախիջևան, բայց մի քանի ժամանակից յետոյ՝ քաւարանի միջից անցնելով՝ կրկին վերադարձել է Շրլամահմուդի դպրոցին:

Որովհետեւ ես ամառը այցելեցի այդ դպրոցը, երբ աշակերտները արդէն ցրուած էին, վասնորոյ միջոց չունեցայ անձամբ տեսնել նորանց, միայն այսքանս իմացայ, որ նորանց թիւը հասնում է 30—40. լինում են ձրիաթոշակ ու թոշակաւոր տարեկան 3—6 ռուբլի. վերջին ժամանակների ուսուցիչն է թիֆլիզեցի Գրիգոր սարգաւազ Յակոյեանը, որ աւանդում է աշակերտաց կրօն, հայոց և ռուսաց լեզու, պատմութիւն, վայելչադրութիւն և ցանկացողներին վրաց լեզու: Շրլամահմուդից ես գնացի Քիւլթափայ գիւղը:

Քիւլթափայ հայաբնակ գիւղը, գտնվում է վեց վերստ հեռաւորութեամբ Նախիջևանից դէպի հիւսիս—արևելք: Գիւղը թէև դեղեցիկ, կանաչադարձ, բայց ինքն ըստ ինքեան ոչ այնքան երեսի, որ արժանի լինէր այցելութեան: Մի հանգամանք միայն ձգեց ինձ այն տեղ:

Այս կողմերի հայ ժողովրդին անմիջապէս, իսկ այլ տեղերին լրացրենք միջոցով յայտնի է, որ 1875 թուականի դարնանը՝ Քիւլթափայում գտած մասունքը որքան մեծ դրդիւն և յուզմունք բարձրացրեց այս կողմերում: Առաջին յայտնութիւնից այս մասունքը ունեցաւ շատ բազմաթիւ ուխտաւորներ, մինչև անգամ շատ հեռաւոր գիւղերից: Մի խաղաղ և անձայն գիւղ յանկարծ լցուեց խուռն բազմութեամբ: Ողորմելի կրօնատէր ժողովրդի վերջին կոպէկը սկսեցին ծծել այդ գիւղումը: Թէ Քիւլթափայից և թէ սրբատէրը, այսինքն որի տանը յայտնուել էր մասունքը, մեծ օղուտ

ունէին խառնիճազանձ ժողովրդից: Ամենայն չնչին բան ստացաւ բարձր զին: Գերբնական պատմութիւնները բերանից բերան էին թռչում և ոգևորում միամիտ բաղմութիւնը: Գորանց տարածում էին շահասէր մարդիկ, որոնց ցանկութիւնն էր պղտոր ջրի մէջ ձուկը որսալ: Պատմում էին, թէ ինչպէս իւրաքանչիւր զինքը երկնքից լոյս էր կաթում մասունքի վերայ, ինչպէս էին չըխշխում եկեղեցու մօտ ընկուզենու ճիւղերը և այլ այսպիսի շատ բաներ: Աւելացրէք նորա վերայ և այն, որ խալիլ զիւղացի մի կին մասունքի առաջը նստած՝ սրբի բերանից խօսելիս է եղել բաղմութեան հետ՝ թէ «քո խորհուրդդ սուրբը ընդունում է և խոստացած մատաղ բեր:» Միւսին թէ՝ «սուրբը այս զինքը քեզ չէ արձակում դէպի քո տունը:» Եւրորդին, «սուրբը վզիդ ոսկին ուղում է» և այլն և այլն: Իմ ժամանակը այս միջնորդ կինը արդէն վաճառուած էր: Քիւլթափեցի¹⁵ մի Յակօբ անունով 15 տարեկան տղայ, նոյն սուրբը երազում տեսնելով,¹⁶ իսկոյն լարախաղէ դարձել: Նոյն իսկ Յակօբը ունի չնորհ երկար փայտերի վերայ ման դալ և որովհետեւ այդ չնորհը նա ստացել է նոյն սրբից, վասնորոյ փայտեայ ոտերով ման գալու միջոցին՝ կրօնաւոր կանայք նորա՝ ոտերի արանքով անցուղարձ անելիս են եղել:

Մասունքի յայտնագործութեան համբաւը հասաւ Վեհափառ կաթողիկոսին, որ կամեցաւ անձամբ ստուգել ճշմարտութիւնը, բայց Քիւլթափեցիք կասկած կրելով՝ թէ մի գուցէ Էջմիածինը իւր մօտ անդարձ պահէ մասունքը, յանդգնութեամբ ընդդիմացան Վեհափառի կամքին և խիստ ամբայցան իւրեանց յամառութեան մէջ: «Կամ մեր սուրբը մեզ՝ և կամ մեզ ամէնիս մահ:» գոչում էին Քիւլթափեցիք: Պակաս աղեղնութիւն չունէր ժողովրդի վերայ և նոյն զիւղի ծխաւէր քահանայի (այժմ հանգուցեալ) ծածուկ գրգռումը:

Սոյն այսպիսի ընդդիմութիւն ցոյց տուին և Ալեքսանդրապոլի դաւառի Ղփչաղ զիւղի բնակիչք, երբ Էջմիածինը, 1850 թուականի դեկտեմբերին, պահանջեց իւր մօտ Հառիճոյ վանքում բաղմնցրած Եօթն վիրաց սուրբ Աստուածածնի պատկերը, որի մասին աւելի մանրամասնօրէն կ'ըսուի, երբ լոյս կ'տեսնեն իմ պատմական նիւթերը տաճկառուսական հայ գաղթականութեան վերաբերութեամբ: Իսկ այժմ դառնամ կրկին իմ նիւթին:

Նախիջևանու հոգևոր իշխանութիւնը անձար գտնուելով դէմ դնել յիշեալ իրողութիւններին, գետեղեց մասունքը արկղիկի մէջ, կնքեց նորան իւր կնքով և մասնաւոր անից տեղափոխեց դէպի նոյն զիւղի եկեղեցին: Այս միջոցին ուխտաւորների համար երկու երկրպագութեան առարկայ որոշուեց. մինը մասունքի նախկին տեղը, միւսը նոյն իսկ մասունքը եկեղեցու մէջ:

Իմ այցելութիւնը Քիւլթափայի մասունքին եղաւ 1875 թուականի ամառը՝ վարդապետ, այժմ Նպիսկոպոս Սուքիաս Պարզեանի և Շըխմահմուտի Մկրտիչ քահանայ խաչակեանցի հետ: Երեկոյեան ժամանակ էր, որ մենք ձիով հասանք Քիւլթափայ: Ամէնատեսակ հասակի և սեռի զիւ-

դացիր խուռն բաղմութեամբ դուրս եկան մեր առաջ սպառնալի դէմքով, ըստ որում կարծում էին, որ մենք՝ եկեղեցիք Եջմիածնի կողմից նոյն տա-
րաբաղդ մասունքի համար Վարդապետ Պարզեանցին ընդունեցին իբրեւ
Եջմիածնից ուղարկուած, ինձ նորան փոքրաւոր և հայր խառնակեանցին
մեղ առաջնորդ:

Նախ և առաջ այցելեցինք այն այդին, որի մէջ կատարուել էր յայտ-
նագործութիւնը: Փոքրիկ միշտաբեր այդին պատկանում է նոյն զիւղացի
Խուզոյին և դրած է նորա տան առաջ: Խուզոն կամենալով չինութիւն
կանգնեցնել այգու մէջ, փոքր ինչ փորել է գետինը: Նախ երեսացել են սրբ-
բառաշ քարէ սիւների բեկորներ և ապա, ո՞վ Աստուածային հրաշք, երես-
ցել է շէկ կաւի մէջ խորանարդաձև քար, մի կողմը փորած և մի այլ քա-
րով բերանը սղմած: Բերանաքարը առնելով, մէջը յայտնուել ին յիշեալ
մասունքի կտորները: Այս բազէից ահա սկսվում են զղրղին, արձագանք,
զերբնական երևոյթներ և այլն:

Մենք՝ երեք այցելուներս բաձով շատ փորել տուեցինք այդ հողերը,
բայց չգտանք ոչ մի պատի նշոյլ, թէ և օրբառաշ սիւների բեկորները, ար-
դարեւ, ցանուցիր ընկած էին այնտեղ: Սրբատիրոջ ծերունի կիներ բերեց
մամը, վառեց մասունքի փոսի մէջ և աղօթեց:

Առաքել պատմագիր Դաւրիժեցին (գլուխ 16) պատմում է, որ կա-
թոլիկ պատրիկները՝ Գուլիէլմոս և Արևանչելի Հռիփսիմէ կուսի նշխարքը
գողացան Հռիփսիմէի վանքից և նորա մի մասը բերին Նախիջևանու մօտ,
Երընջակ (Ալինջայ) դաւառի Ֆրանկաց Ապարաններ գիւղը (այժմ Բանա-
նիար): Սպահանու դաղթական հայերը և հողաորականները, նոյն իսկ քա-
ղաքումը, մասունքների կէս բաժինը խլելով պատրիկներից, խնդրեցին
ջուղայեցի հոգակաւոր խօջայ Սաֆարի միջնորդութեամբ պարսից Շահին,
որ ձեռք բերէ և միւս բաժինը, որ միացած էր Ապարաներումը: Շահը իւր
ծառային, որ Աստապատցի հայերիցն էր Աւետիք անուանով, իսկ մականու-
նով Ալթուն, ուղարկեց Ապարաններ: Ալթունը զանազան միջոցներով խլեց
պատրիկից սուրբ Հռիփսիմէի մասունքը և բերեց Աստապատ գիւղը, որ
այժմ դանդում է Նախիջևանից 6—8 վերստ հեռաւորութեամբ դէպի հա-
րաւ, Արաքսի ձախ ափումը: Ալթունին պատահեց ոմն Պօղոս վարդապետ
Մոկացի, որին առաջարկեց առնել իւր մասը (1611 թուականին): Եւ
« վարդապետն առեալ ի նշխարացն զմասն մի ի չափ մասին միոյ....
« գնաց ի քաղաքն Նախչուան: Եւ է մերձ նմին քաղաքի փոքրիկ գիւղ
« մի՝ զոր Բուլթափայ կոչեն և մինչև ցժամանակն յայն ոչ զոյր ի գիւղն
« յայն եկեղեցի: Եւ անդէն դժիմն արկեալ եկեղեցւոյ, եղ ի հիմունս
« եկեղեցւոյն զնշխարն զայն և ի վերայ նորա չինեալ տաւրտեաց զե-
« կեղեցին: Եւ յաւուր օծման եկեղեցւոյն անուանեաց զանուն եկեղեցւոյն
« սուրբ Հռիփսիմէայ: (Առաք. պատմ. գլ 16. երես 188.)

Այս մի և նոյն անցքի վերայ խօսելով հայր Միքայել Չամչեանը,
Բիւլթափայ գիւղը անուանում է Վ. ա. ր. դ. ա. գ. լ. ո. լ., զոր և կիւլթի է

ասիւր այլադղեաց» (հատ.դ. զԼ.Ժ.երես 572) Եւ կարծիքով հայր Չաւհեանը ճշմարտութիւնից հեռանում է՝ դիւղի անունը արտադրելով Գիւլ (վարդ) և թէփէ (ղլուխ) բառերից: Ընդհակառակը աւելի ճիշտը Ք ի Լ Լ թ ա փ ա յ է, որ հայերէն կթարգմանուի Մ ո խ ր ա բ լ ու ը, ըստ որում տաճկերէն ք ի Լ Լ մոխիր է և թ ա փ ա յ—բլրակ: Այս բացադրութիւնը աւելի հիմնաւոր կերևի, եթէ նկատի ունենանք, որ այժմ ևս գիւղի հիւսիս արեւելեան եղրումը կանգնած է մի բլրակ, որ լիովին կազմուած է մոխրից և որի հետաքրքիր ծագումը, տարաբախդաբար չէ հետազոտուած դեռ ևս:

Սուրբ այդուց մենք զնացինք եկեղեցին և խուռն բազմութիւնը մեր յետքից: Մասունքը փայտեայ արկղի մէջ՝ դրած էր սեղանի բեմի վերայ և կնքած հողեր կառավարութեան կնքով: Այս իսկ պատճառով եւ տարաբախդաբար, չկարողացայ տեսնել նորան ու գուցէ որոշիլ նորա որպիսութիւնը և կոյսի օր ոսկրներից լինելը, որ դժուար չէր, եթէ նկատի ունենանք անատոմիական դիտութիւնը: Միայն մեղ պատմեցին, որ մասունքը երեք կտոր է. մինը մասնաշափ և երկուսը աւելի փոքր: Նորա սղմուելուց փշրվում են և ձեր փոխուած է:

Սուքիաս վարդապետ Պարզեանը եկեղեցու մէջ մի քանի խօսք ասեց բազմութեանը, թէ Վհհափառը ձեր հողեր հայրն է, ձեզ ուրախակից և ցաւակից: Ձեզ չէ վայելել մերժել Նորին Օծութեան խնդիրը և ցանկութիւնը մասունքը անձամբ տեսնելու: Ձեր անվտանգութիւնը դէպի Նորին Վհհափառութիւնը անտեղի է, մանաւանդ աւելի անտեղի կլինի ձեր կողմից, եթէ թոյլ չ'տաք որ և իցէ ժամանակ մասունքը տեսնելու տանել սուրբ Եջմիածին: Մի՞թէ արժանաւայել է ձեզ, որ Նորին Օծութիւնը ինքը անձամբ գալ ձեզ մօտ: Եթէ կամք լինի, Վհհափառը մարմնաւոր իշխանութեան ուժով կտանի ձեզանից:»

Այս վերջին խօսքերը ելեքտրական ազդեցութիւն ունեցան ամբոխի վերայ: Տէր իմ Աստուած, ինչ մոլեռանդութիւն: Եկեղեցու զանազան տեղերից և անկիւններից՝ մեծ և փոքր սկսեցին գոչել, գոռալ, թէ պատրաստ ենք մեր վզերը դնել ձեր սրի տակ, մեռնիլ, աքսորվիլ դէպի Սիբիր, բայց մեր սուրբը չենք տալ Եջմիածին տանելու: Ամբոխը թողնելով այս վրդավորութեան մէջ՝ մենք հրաժեշտ տուինք սրբասէր և բարեպաշտ Քիւլթափային:

Թէև վերոյիշեալ պատմական տեղեկութիւնը հաստատում է Քիւլթափային մասունքի լինելութիւնը, բայց 264 տարի անցնելով՝ այժմ ո՞վ կարող է հաւատարի լինել, որ արդարև, յայտնուած մասունքը նոյն իսկ Պօղոս վարդապետի պահածն է:

Վերը յիշած կաթոլիկ պատրիկների պատճառով ի դէպ է ասել այստեղ և մի քանի խօսք այս կողմերում եղած լատինակրօն միաբանողներին—ուշիթոռներին—խմբի վերայ: Նախիջևանու կողմերումը լատինականութիւնը ստացել է իւր ծնունդը և հաստատութիւնը Դօմինիկեան կարգի:

Բօլոնացի Բարտօլէմի Կալիսկապոսից, որ Յովհաննէս Պապի հրամանով, 1317 թուականներում, քարոզում էր Մարաշումը: Հայր Չամչեանը հալուելով նորա առաջ՝ անուանում է նորան ճայր հոգեշահ և քաղցրաբարոյ..... քարոզէր ամենեցուն զճանապարհ՝ փրկութեան» (հատ. գ. երես 326): Այժմեան Բրոնայ գիւղացի (Ալինջա-չայի վերայ) Յոհան վարդապետ ոմն, որ նոյն գիւղի վանքի վանահայրն էր, 1328 թուականին, զնաց Մարաղայ Բարտօլէմի սրբազանի մօտ՝ և մի տարի մնալով նորա մօտ՝ բոլորովին շփոթուեց լատինականութեամբ: Ապա Յոհանը Բարտօլէմուն բերեց Բրոնի, ուր աւելի քան 12 հայ վարդապետներ հրաւիրեց կրօնի և ծիսի վերայ խորհելու: Հոգեշահ և քաղցրաբարոյ Դամինիկեանը, որ քարոզում էր ամենին փրկութեան ճանապարհը, այնպէս ազդեց ժողովի վերայ, որ բոլորն էլ դարձան կաթօլիկ և քարոզիչներ: Հոգեշահ և քաղցրաբարոյ Բարտօլէմին մեռաւ 1333 թուին, բայց նորա ցանած սերմը աճեց ու սաստիկ յուզմունք և խռովութիւն ձգեց հայ ազգի մէջ: Հալածանքը բարձրացաւ մեր ազգի պրօղեկիտների դէմ և Յոհան Բրոնեցին անձամբ զնաց Հռօմ՝ Յոհաննէս պապի քահանայապետական ոտքը, խնդրեց նորան հաստատել հայոց մէջ միաբանողներին—ունիթոններին—Դամինիկեան կարգ, որ և ստացաւ սրբազան ոտքերից: Այնուհետև կաթօլիկութիւնը այստեղի հայերի մէջ աւելի յաջող ընդունելութիւն գտաւ, ինչպէս այս բոլորը պատմում է Ապարաներցի Մխիթար վարդապետը, որ վերջերումը ինքը ևս մտաւ այդ կարգը:

Համարենք 20 կաթօլիկացած գիւղեր կազմում էին այստեղի թեմը, որի թեմակալը կոչվում էր արքեպիսկոպոս Նախիջևանու: Զանազան հանդամանքներ ստիպեցին այդ մոլոռեալ ոչխարներին կրկին վերադառնալ մայրական հարազատ կրօնին, այնպէս որ տասնեօթներորդ դարու վերջերումը մնացել էին այստեղ շատ փոքրաթիւ կաթօլիկներ: Սրբա ևս Նախիջևանի խանի բարկութիւնից և հալածանքից ստիպուած՝ ցրուեցին դանադան տեղերի վերայ: Խանի դժգոհութիւնը ծագել է այն իրողութիւնից, ինչպէս պատմում է ճանապարհորդ Շարգէնը, որ մի ոմն Դամինիկեան, 1664 թուականին ներկայանալով պարսից շահին իբրև սրբազան պապի դեսպան, խնդրել և ստացել է հրաման, որպէս զի Նախիջևանի գաւառի հայ կաթօլիկ գիւղերը ինքեանք տանեն իւրեանց հարկերը անմիջապէս շահի դանձարանը և հետևաբար ուրեմն՝ լինել անկախ Նախիջևանի իշխանութիւնից:

Իբրև կաթօլիկութեան յիշատակ, Նախիջևանի չուրջը՝ մի քանի գիւղերում՝ այն է Զաշրի, Բրոնայ, Բանանիար, Սալթախ և այլն, այժմ ևս կանգնած են կաթօլիկաց եկեղեցիների տաճարները:

Թողնելով այս ամենը եւ անցնում եմ դէպի Հին Զուղայ: Եւ անցնում եմ հետևաբար Ղարղայ բաղար դաշտը, Ալինջա-չայը (Յրնջակու գետակը) և ահա լախաբձակ դաշտի ծայրում, անգամեւ Արաքսի ձախ ափի վերայ երևում է ծառազարդ Զուղայ գիւղը: Այդ գիւղը Հայաստանի ամենահին գիւղերից միւնն է: Նա, իբրև տեմն, յիշվում է Խորենացու մէջ

դեռ ևս 565 տարի Քրիստոսից առաջ՝ երբ Արուսեանքի Տիգրանը մաքաց գերիներին բնակեցրեց Ջուղայում, Խրամում, Խոշակունիում, Տամբա-տում և այլն (գիրք ա. դ. 29)։ Այս անուններից չատերը անհետացել են, չատերը դուրս է փոխուել են։ Զորքերնակ իլանդադի մօտ կայ այժմ մի տաճկաբնակ գիւղ Խոշքեշին անունով, որ փուլ է լինի Խորենացու Խոշակունի աւանը։

Այժմեան Ջուղայ գիւղը հաղիւ 25 տարի է, որ տեղափոխուել է հին Ջուղայի աւերակներից դէպի մերձակայ դաշտավայրը։ Ջուղայեցոյ պատմիւմ՝ նորա այն եօթն տուն մնացորդն են, որոնց առաջին Շահաբասը իբր թէ թողեց իւրեանց հայրական երկրում նաւակ (наполе) բանեցնելու Արաքսի վերայ։ Նորա բազմամալով՝ այժմ կազմում են 80 տուն բնակիչ։ Այդ նոր գիւղը ինքն ըստ ինքեան հետաքրքիր տեսարան է ներկայացնում, վասնորոյ անցնենք դէպի հին Ջուղայի աւերակները։

Նոր գիւղից դէպի հարաւ, դաշտի մէջ, Արաքսի ափումը կանգնած է երկյարկանի, աղիւսաշէն, կոնաձև աշտարակ Գիւլիստան (վարդանոց) անունով։ Նա ըստ աւանդութեան, պատկանում էր մի պարսիկ օրիորդի։ Գիւլիստանի չինութիւնը և ձևը շատ տղեղ է։ Վերնայարկի յատակի մէջ՝ տեղի բոլորակ անցքը փոխարինում է նորա դասը, որով կարելի է մտնել միայն սանդղի օգնութեամբ։

Գիւլիստանից ոչ հեռի, Արաքսի վերայ երևում են հոյակապ կամրջի մնացորդքը։ Կամրջը եղել է կրաշաղախ, լայն, բարձր և եռականի կամարակալ։ Ձախ թևը բարձրանում է ուղղակի դաշտից, իսկ աջ թևը դրած է հանդիպակաց լեռան քարածայու վերայ։ Կամարի ոտերը դեռ ևս կանգուն մաքառում են ալիքների շղէմ։ Փլուածքի պատերի մէջ երևում են մեծ և փոքր գերանների ծայրերի բուններ։

Ներկայ Ջուղայեցիք պնդում են, որ դորան չինել է Ջուղայեցի հաբուստ խոշայ խաչիկը իւր հաշուով, իսկ առաջին Շահաբասը քանդել է իւր ասպատակութեան ժամանակ։ Պատմում են նաև, որ խոշայ խաչիկը կամրջի ամրութեան համար ոսկի և արծաթ էր դնում հիմքումը։ Կամրջի չինութեան ժամանակը նա յանձնեց իւր ծառային այժմեան հինգ կոպէկին համապատասխան դոմար, որ Ջուղայի փողոցումը գնէ 3 կոպէկի 100 հատ ձու և 2 կոպէկը վերադարձնէ։ Ծառան կատարեց տիրոջ հրամանը, բայց 2 կոպէկը աւելորդ համարեց վերադարձնել և դորա համար սաստիկ յանդիմանութիւն ստացաւ խոշայ խաչիկից։ Ծառան ընդդիմաբանեց իւր պարոնին, թէ ինչ է 2 կոպէկի արժողութիւնը՝ երբ դու ոսկին և արծաթը անխնայ թափում ես ջրի յափակը։ Խաչիկը պատասխանեց, որ եթէ 2 կոպէկը չինայէ, անխաբելի կլինի և այս ատարութիւնը։

Կամրջի վերայ ունեցած Ջուղայեցոյ կարծիքը որքան էլ զրաւիչ լինի նորանց անձնասիրական զգացմունքներին, այնուամենայնիւ մեղանշում է պատմութեան դէմ։ Առաքել վարդապետ պատմադիրը, որ ժամանակակից էր առաջին Շահաբասին, իւր պատմութեան մէջ ոչ միայն չէ յիշում կամրջը։

Ջի քանդիլը, նա և խօսք չէ թողում նոյն իսկ կամրջի մասին: Այժմ Շահաբասի օրովը կամուրջը լինէր՝ ապա ինչի գերի հայերը այնքան տառապանք կրեցին Արաքսը անցնելու ժամանակ: Շարդէնը իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ 1673 թուականին նաւակով անցաւ Արաքսը և կարծում էր ջրի հոսանքն է քանդել կամուրջը: Դավեթնի է ճանապարհորդը, որ Շարդէնից 20 տարով առաջ էր, նոյնպէս չտեսաւ կամուրջը:

Լանքթամուրի արշաւանքի ժամանակ այս կամուրջը կենդանի էր, թէ և այս մասին հայր Չամչեանը ոչինչ չէ խօսում: Երբ որ Լանքթամուրը պատերազմի հանդէսը տեղափոխեց Իրան, նորա զօրքը, 1396 թուին, անցաւ Արաքը (Արաքսը) Եօղայի (Ջուղայի) կամրջով: Շերիֆ Էդդինը, Լանքթամուրի արշաւանքների պատմիչը, աւանդել է մեզ այդ կամրջի նկարագրութիւնը: «Կամուրջը հիմնած է տաշած ժայռի վերայ անխախտ ամրութեամբ, վերեր դարմանալի հարկէ և քարերը միացած են այնպէս կանոնաւոր և ամուր կերպով, որ ամենահնարադէտ ճարտարապետը պէտք է « զարմանայ: Կամարները այնքան բարձր և երկայն են, որ մինի հիմքերի արանքը 60, միւսինը 50 պարսկական բազուկ է: Կամարի ստորին « մասումը շինուած է քարուանսարայ, իսկ երկու ծայրումը դռներ՝ զարդաւոր գեղեցկութեամբ:»

Իսիդոր Սերվիլիոսը կամրջի հիմնարկութիւնը յատկացնում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, իսկ վերանորոգումը Օգոստոս կայսրին: Նոյնը շարժում է և Նովարդ Հիւրմիւղեանը իւր Մնէականի թարգմանութեան ծանօթութեան մէջ Արաքսի վերաբերութեամբ: «Երասխ... հեղ ի սկզբան « և ապա դայրացեալ հոսէ ահագին խոխովմամբ, մինչև աւերել զկամուրջս. « որպէս և զկամուրջն կառուցեալ ի մեծէ Աղեքսանդրէ կործանեաց:» Այլ ապա Օգոստոս կայսրի ժամանակ այս կամուրջը այնպիսի արժանի յիատակ էր, որ հռոմէական բանաստեղծ Վիրգիլիոսը չմոռացաւ յիշել նորա մասին իւր Մնէականի մէջ ասելով:

Indomitique Dahae

Et pontem indignatus Araxes. որպիսի լատինական պարբերութիւնը Նովարդ Հիւրմիւղեանը թարգմանել է այսպէս:

Մեղմիկ ալիքն անդ Նփրատայ հոսէին,

Անդ հեռադոյն աղբ ի բնակիչս Մորին,

Եւ երկեղջիւր Հռենոս և Տայք աննկուէնք

Եւ Երասխայն ի կամրջաց ըմբոստ հուէնք:

(Վիրգիլ. Մնէական երե 401—402)

Վերջապէս փոքր ինչ յետոյ Ստացիոսը նոյնպէս յիշում է այս կամրջի մասին այսպէս՝ «et patiens lati jam pontes Araxes—և լայնարձակ կամրջից չարչարուող Արաքս:»

Հին Ջուղայի տեղը ներկայացնում է կարմիր ժայռերով պատած մի խորափոր ձորակ, որի միջով հոսում է Արաքսը և սորա ձախ ափումն են դժբաղտ գիւղաքաղաքի աւերակները: Զախակողման ժայռի ճակատին

նոր դիւղի դէմ, երևում է ահա մի հին բերդ, որի պատերը դեռ ևս սեպա-
ցած մնում են: Այս բերդից ցած Արաքսը բաւականին մօտենալով ժայռին,
կաղմուտ է մի նեղ անցք, որի վերայ երևում են զիւղաքաղաքի արեւելեան
դարպասի պատերը: Սորանից փոքր ինչ դէնը սկսվում են աւերակները,
որոնք ցրուած են ոչ միայն տափարակի վերայ, այլ նաև ժայռի սեպերի
և լանջի վերայ: Միայն այս վերջին շինութիւնները, նոյնպէս և մի քանի
զմբէթաձև մատուռներ, որոնք կարծես բևեռած լինին ժայռի ճակատին,
այնքան փոքրադիւր են, որ տեսնողը դարմանում է թէ ինչպէս էին բնակ-
վում այդ շինութիւնների մէջ, ուր եթէ մարդ ցանկանար մօտել, նախապէս
պէտք է ոգնի դառնար և ապա թէ կարողանար ներս սողալ: Նոյնպէս
դարմանալի է՝ թէ ինչպէս էին շրջում այդ ժայռոտ լեռան ճակատում,
ուր կարող են պտտիլ միայն այծեամբները:

Յածի աւերակների որոշ կերպարանքը կորել է և հարդուել, բայց
նոցա մէջ դեռ ևս կանգնած են երկու բազմասնեակ մեծ շինութիւններ,
որոնք գուցէ լինէին իջևաններ—քարվանսարայք: Ջուղայի տեղադրութիւ-
նը այնքան փոքր է և նեղ, որ երբեմն 8000 զերդաստան բնակիչ ունեցող
զիւղաքաղաքը չէր կարող կենալ այլկերպ, եթէ ոչ սեղմուած փոքրիկ
տների մէջ, որոնք աւելի նման են թռչունի բունների, քան մարդկային
կացարանների:

Գիւղաքաղաքի արևմտեան ծայրումը գետեղուած է Ջուղայու հոչա-
կաւոր գերեզմանատունը իւր բազմաթիւ, կանգուն, հրաշակերտ տապանա-
քարերով, որոնք թուով մօտ 2000 հատ են և հեռուից նմանում են մի
պատերազմական զօրաբաժնի: Նոքա բոլորն էլ կարմիր, ծիրանի և չէկ
քարերից են երեք արշին բարձրութեամբ և ցցուած են հանգուցեալի ոտ-
քերի վերայ, արձանագործած երեսով դէպի արևմուտք: Նոցանից շատերը
կոտորուել են, խոնարհուել են, շատերի արձանագործութիւնն էլ անձրևից և
ժամանակի հոսանքից մաշուել են, ըստ որում քարերը աւազախառն են,
վառնորոյ և չղիմացող:

Տապանաքարերի նկարները առանց բացառութեան գեղեցկաքանդակ
խաչեր են, իսկ երկրորդականը զանազան պատկերներ, զորօրինակ զոյգ ա-
ռիւծ մի հասարակաց մարդկային գլխով, կամ տղամարդ խաչը ձեռքին՝
նժոյգ ձիու վերայ նստած. գետեղուած են սոքա կամ խաչի տակ և կամ
մի անկիւնում: Արձանագործութիւնները երկու տեսակ տառերով են գրած,
կամ փորագրած և կամ դուրս ընկած տառերով: Նոքա վերաբերում են
1031, 1042 և այլ հայկական թուականներին: Բայց կան, ասում են, VII
—VIII դարու տապանաքարեր: Առաջին թուանշանները, ուրեմն արձանա-
գրուած են նախ քան Շահաբասի գալուստը, որ արշաւեց Արարատեան
դաշտի վերայ 1604 փրկական թուականին, կամ 273 տարի մեղանից
առաջ:

Արձանագործութիւնները արտասանում են. «սուրբ խաչս քարեխօս առ
Քրիստոս վառն փրկութեան հոգւոյ Արարկոսին», կամ «խաչս յիշատակ է

Խոջայ Առաքելի հոգւոյն» Պէտքէ նկատել, որ խ ո ջ ա յ բառը կրկնվում է համարեն իւրաքանչիւր արձանագրութեան մէջ: Խոջայ բառը այժմ դա- նադան տեղ հայերի մէջ նշանակում է վաճառական, հարուստ: Գերեզ- մանների շարքում կան և «Փորձի» մեծապատիւ խմբագրի նախնեաց տա- ւոյնաքարերը: Զուլայի տապանաքարերը դրաւում են շատ ճանապար- հորդների ուշադրութիւնը: Մի քանի քարեր տարուած են Թիֆլիս Կովկա- սեան լժանգարանի համար. բայց էջմիածինը բոլորովին զուրկ է այդպիսի հաղուադիւտ պատմական յիշատակարաններից:

Գերեզմանատան և Արաքսի արանքում ճանապարհորդը կտեսնի մի հոյակապ, դմբէթաձև, կրաշաղաղ բաղանիք, որի ընդարձակ նախամենակը երեք դռնով բացվում է դէպի Արաքս: Նոխոստենեակից միակ կամա- րաձև դռնով դուր մտնում էք երկայն, աջ և ձախ կողմը ձգվող կամարա- կապ չեմը, որի ծայրերումը կան փոքրիկ սենեակներ, երկի-թէ հանուելու և հաղնուելու առանձնարաններ են: Շեմից մտնում էք լողարանի կամա- րակապ մեծ սենեակը, որի դմբէթի մի մասը թէև քանդուած է, բայց մէջ տեղի փոքրիկ լուսամուտները դեռ ևս ամբողջ են: Լողարանի իւրաքան- չիւր անկիւնում կան մի-մի փոքրիկ կամարակապ սենեակ, իսկ յետի պատի միւս կողմում կամարակապ չինութեան մէջ երևում են ջրի պահարանը, հնոցը և այլն: Այս տեսակ բաղանիքներ այժմ կան Ալեքսանդրոպոլի մէջ: Բա- ղանիքի անցքերը այնքան լցուած են քարերով և փլուածքով, որ ներս մտնողը անշուշտ պէտքէ մէջքը խոնարհեցնէ:

Բաղանիքը իւր շուրը ստանալիս է եղել ժայռի գլխի աղբիւրից, որ այժմ ևս հոսում է, բայց չէ համնում մինչև անդամ գերեզմաններին: Աղ- բիւրի ակը զարդարուած է ունաքի և այլ պողատու ծառերով, որոնք ա- ռանց հոգացողութեան յանձնուած են իւրեանց վիճակին: Սորանցից փոքր դէպի վեր, ժայռի գլխին կանգնած է Ա մ հ ն ա փ Ր Կ ի չ վանքը, որի շուրջը Զուլայեցի երկրասարդ աղայք և աղջկուք կատարում են իւրաքանչիւր տարի համբարձման ծաղկահիւս հանդէսը (Վանդիւլումը):

Գերեզմանատանից դէպի Ամենափրկչի վանքը, ճանապարհի ափումը, դուք կտեսնէք մի մարդաձև քարածայռ Կ ու լ դ ի Կ Մ ա մի անունով, որին իւրաքանչիւր անցողը սուրբ պարտականութիւն է համարում քարով դար- կել: Աւանդութիւնը ասում է, որ դա մի ծեր կին է, որին Ամենափրկիչը քար դարձրեց իւր սխտորը դողանալու համար:

Գերեզմաններից դէպի արևմուտ, Արաքսի նոյն ձախ ափումը կրկին երևում են Զուլայի տների աւերակները, իսկ աջ պարսկական ամրումը — երևում են մի քարվանսարայ և մի սրածայր եկեղեցի, որից դուրս է եկել և նորա ներկայ Պ ո մ Բ Լ ո ղ անունը:

Զննելով այսպէս երբեմն փարթամ, հարուստ, բազմամարդ և բաղ- ղադուրկ գիւղաքաղաքի տեղը, ևս կանգնեցի Արաքսի ափումը և նայեցի մի կողմից ժայռապատ ձորակի ընդհանուր վայրենի տեսքին, միւս կողմից

սիրգածեմ գետի ալիքների վերայ՝ չբխուճներինցս ակամայ թռռն հանճարաւոր հեղինակի անմահ ոտանաւորի տողերը:

Մայր Արաքսի ափերով

Քայլամուրդ գնում եմ,

Հին հին դարուց յիշատակ

Ալեաց մէջը պտուրւմ եմ:

Կարող է պատահել արդեօք, որ մի ո՞ր և է հայ անհատ տնտեսիկ Արաքսը, խսկոյն չմտարեր է այդ ազդու բանաստեղծութիւնը, եթէ կարգացել է դորան գոնէ մի անգամ:

Մի բոսլէում շարուեցին յիշողութեանս մէջ պատմական ամբողջ շրջաններ, սկսեալ Զուղայի փաթեմ դրութիւնից, անցած նորա թշուառ քաղաքներին դէպի Սպահան ու վերջացնելով ներկայ քարակոյտ աւերակների տխուր կերպարանքով: Ես երեակայեցի Զուղայեցւոյ միահամուռ ընդունելութեան հանդէսը պարսից առաջին Շահաբաւի դաշտեանը, 1604 թուականին: Եւ ահա իշխանները, ծերերը և երիտասարդները զարդարուած ոսկեհուռ զէնքերով և սիրտտեսիլ հանդերձներով, ընթանում են խրոխտ թաղաւորի առաջ: Նորաքողբով, դեռահաս մանուկները՝ ոսկէ բաժակներով անուշահամ և ազնիւ զինի ևն մատուցանում: Վառած մոմերով, խնկով և կնդրութիւլով քահանայք և մարմնաւոր երգիչները առաջը գնալով՝ յարմարածայն նուազում են: Եւ ահա գետափից մինչև խոջայ խաչիկի ապարանները, ճանապարհի վերայ. սփռած է կարմիր դորձուած, որի վերայ թաղաւորը ընթանում է դէպի խաչիկի պալատը: Խոջայ խաչիկը ահա իւր որդւոյ ձեռքով սսկու կոյտը ոսկէ սկուտեղի վերայ պարզ և մատուցանում թագակիր հիւրին: Նորան հետևում են Զուղայու և միւս մեծամեծները: Շահաբաւը երեք օշհիւր մնաց Զուղայեցւոյ մօտ, որոնք պատուեցին նորան համալրած կերակուրներով և ծաղկահամ զինով:

Թշուառ Զուղայեցիք: Դուք պատուեցիք, թաղաւորաւայել կերպով ընդունեցիք, չնայեցիք ձեր սիրտը, կարողութիւնը ու համակրութիւնը՝ ձեր բարձրաստիճան հիւրի համար, որը մտածում էր լոկ ձեր կորստեան վերայ: Ձեր բարձր հիւրը ձեր հիւրասիրութեան փոխարէն, մի տարից յետոյ այրեց ու քանդեց ձեր հայրենիքը, տեղը և տունը: Գլխատեց շատերին ձեզանից, շատերին էլ ջրահեղձ անելով Արաքսի յորձանքում, մնացածներին դերեց դէպի Սպահան: Ձեր պատուած հիւրի լիրձ դորականներն և զինուորները անպատուեցին ձեր կոյս աղջկերանց և ձեր փափկասուն հարսներին: Ձեր մատաղահաս մանուկները զոհեցին նոքա իւրեանց սրին: Վնդդռնում եմ Դանայեցւոյ պարզեր, բայց վախենում եմ նորանցից: Սոյն այս յատկան խօսքերի յարմար էր ձեզ կրկնել, ընդունում ենք մեր թագակիր հիւրին, բայց վախենում ենք նորանից:»

Այս տխուր տպաւորութեանց տակ ես հրաժարական տուեցի Զուղայու աւերակներին և երբ հասայ պարսպից դուրս, նոր Զուղայու ծայրը, յանկարծ աչքիս երևաց Ժայռի տակ կանգնած սուրբ Աստուածածին:

քարաշէն եկեղեցին: Ես յիշողութեամբ կրկին վերադարձայ 1605 թուականին և մտաբերեցի Առաքել վարդապետի սրտմալիկ խօսքերը:

«Բահանայք առան վերին Աթան անուանով եկեղեցու բանալին և « դուրս եկան պարսպի դռնից: Երբ հասան Աստուածածնի եկեղեցոյ առաջ և տեսան նորան, քահանայք և նոցա հետ միւս հայերը բերին իւրեանց տներէ բանալիները, աղիողորմ ձայնով աղաղակեցին, արտասուելի աչքերով լացին և ասացին, ի՞նչ սուրբ Աստուածածին, մեր սուրբ եկեղեցոյ ու մեր տներէ բանալիները քեզ ենք յանձնում: Դու մեզ օտար երկրից, ուր տանում են, կրկին դարձնես դէպի մեր տեղերը:» Այս ասելով բանալիները ձգեցին Արաքսի մէջ, երկար ժամանակ մօրմոքելի ձայնով լացին ու ապա գնացին: (Առաք. պատմ. դր. 5)

Բաւական համարելով խօսել Զուղայու կրած տառապանքների վերայ, ես բոլորովին թողնում եմ այդ թշուառ աւերակները և եթէ ոք ցանկանայ իմանալ Զուղայեցոց աղետալի դրութիւնը, մանաւանդ երբ նոքա պարսից անողորմ բռնակալութիւնից ստիպուած՝ մատնեցին իւրեանց Արաքսի կատաղի ակիքներին, 271 տարի մեղանից առաջ, այնպիսի ընթերցասէրներին առաջարկում եմ կարդալ Առաքել վարդապետի պատմութեան սոսկալի և սրտաբեկ հինգերորդ գլուխը:

Ի վերջոյ, այստեղ չէ կարելի չյիշել Շոպէնի կարծիքը, որ դալիս է բոլորովին հակառակ եզրակացութեան, քան ինչ տեսնում ենք Առաքել վարդապետի և այլ պատմութիւնների մէջ: Շոպէնը շտրունակում է: «Շատ նշաններից, հին աւանդութիւններից և տեղադրութիւնների հետազոտութիւններից պարզ երևում է, որ հին ժամանակ Հայաստանում ծաղկած էր վաճառականութիւնը: Վաղուց դէն ձգած քաղաքների փլատակները՝ այն է Աստապատի, Արտաշատի, Վաղարշապատի, Դվինի, Անայի ու այլոց՝ բերում են այս եզրակացութեան: Բայց առանձնապէս հաստատում են այս միտքը Զուղան և Ագուլիսը, որոնք չունենալով մշահելու հող՝ կարող էին պահպանել բնակիչներին միմիայն վաճառականութեամբ:»

«Զուղան 8000 գերդաստնով գտնվում էր քարաժայռերի մէջ, որոնք իւրեանց վայրենութեամբ սարսափեցնում են և որոնց վրայի ցցուած տները աւելի նման էին թռչունի բների, քան մարդկային կացարանների: Բայց նոցա հարստութիւնը այնքան գրաւեց Շահաբքասին, որ 1603 թուականին տեղափոխեց նորանց դէպի Սպահան: Ագուլիսը մշակելու հող չունենալով՝ իւր 10,000 գերդաստան բնակիչներին պահպանում էր վաճառականութեամբ:»

«Այդպիսի հետեանքներ նոյն իսկ պատճառներից՝ նկատելի են ամենահին ժողովրդի մէջ Արեւելքում: Աւաղուտ, անբերրի և անջրղի անապատները, որոնք ձգվում են Պարսից ծոցից՝ Սև և Միջերկրական ծովերի արանքում, շատ դարեր Քրիստոսից առաջ, ծածկուած էին ծաղկեալ քաղաքներով, որոնց գեղեցիկ փլատակները, հակառակ իւրեանց ամայի շրջակայքին, դարմայնում են այժմ: Մեռեալ ծովի, Նփրատի և Պարսից ծոցի

մէջերբումը սրահպանուել են աւելի քան 30 ընդարձակ քաղաքների հետ-
քեր և այնպիսի տեղերում, ուր այժմ թափառական արաբը հաղլութէ վրտ-
նում է ուտելիք իւր թշուառ հօտին: Դիւթական ոյժը, որ արտադրել էր
այս քաղաքները, Հնդկաստանի վաճառականութիւնն էր Նւրուպայի հետ
Նփրատի վրայով: Իսկ երբ բացուեց այլ ճանապարհ, այդ քաղաքները
իրանք իրանց ոչնչացան:»

«Երեւի Բարեյուսոյ գլխի գիւտը և Հնդկական վաճառականութեան նոր
ծովային ճանապարհի ուղղութիւնը ունէին աւելի աղղեցութիւն Հայոց
թաղաւորութեան անկման վերայ, քան մահմետականների և դրացի զիշատի՝
աղղերի բնոր ասպատակութիւնները: Սորանից յետոյ, հայրենիքում առու-
տուրից զրկուած հայոց կապիտալիստները, հանգամանքից ստիպուած՝
պէտք է գաղթէին Կոստանդնուպօլիս, Պարսկաստան, Հնդկաստան, Ալեք-
սանդրիա և այլն: Սորանց հեռանալուց՝ Հայաստանի վաճառականութիւնը
կոտրեց իւր նշանակութիւնը: Գ ու եց է այս հանգամանքը և ոչ Շա-
հաբասի կամայականութիւնը ստիպեց Զուղայից ուղղա-
թիւն դէպի Սպահան:» (История. памятникъ арм. области. Ереван 870)

ԺԵ.

Ռուսաց և Պարսից սահմանակից հաստատութիւնները. Զրադացաբարերի հանքը.
Աղայ գիւղը. Գիւլանի տեղակները. Օրդուբաթ քաղաքը. Բաբանի զործարտնր.
Հայոց և Ռուսաց եկեղեցիքը: Խոզանոց հիւրանոցը և Օրդուբաթի մտածող մասի
սիրագործութիւնը:

Զուղայից դէպի արեւելք, Արաքսի ձախ ափերումը բացւում է մի
շայնարձակ ամալի դաշտ: Մի քանի տարի առաջ այդ անջրդի դաշտի
միակ ընակիչներն էին մի քանի սահմանապահ կողակներ, մաքսատան և
հեռագրատան մի երկու ծառայողները: Իսկ այժմ, այդ տեղ Արաքսի ա-
փումը Պարսկաստանից Ռուսաստան եկող ճանապարհի վերայ շինուում են
հոյակապ շինութիւններ տէրութեան ծախսով: Շինութիւններն են ճանա-
պարհորդների համար հիւրանոցը, Նախիջևանից այդ տեղ տեղափոխուող
առաջին կարգի մաքսատունը, նորա ծառայողների կացարանները և սահ-
մանակից հանրացաւերի արգելանոցը (կարանտին): Այդ շինութիւնները
լրացնելու համար Տէրութիւնը նշանակել է արդէն աւելի քան 200,000
ռուբլի: Այդ հանգամանքը մի կողմից, երկու սահմանակից պետութիւն-
ների բազմաթիւ ճանապարհորդների յաճախիլ միւս կողմից, հաւաստիա-
ցնում են, որ մի քանի տարի յետոյ այդ տեղ կազմակերպուելու է մի քա-
ղաք, գուցէ Զուղայ անունով, որ կարող է լինիլ ոչ միայն հիմնաւոր սպառ-
նալէք Նախիջևանի զարգացմանը, այլ և պատճառ նորա անկմանը: Աւե-
լացրեք ասածներէս վերայ և այն զօրեղ հանգամանքը, որ Զուղայ—Թիֆ-
լիզեան ապագայ երկաթուղու վերջին կայանը պէտք է լինի իսկ այս տեղ:
Ահա որքան յաջողութիւններ են պատրաստած այդ դաշտի համար:

Բայց և այնպէս արտասահման ճանապարհորդողները դեռ ևս ստիպուած են վերջին ճաշը ուտել Նախիջևանում և ապա ուղևորուիլ դէպի Զուղայի դեռ, ևս ամայի դաշտը: Նոքա դեռ ևս ստիպուած են անցնել Արաքսը Ռուսաց և Պարսից թշուառ նաւակներով (poromъ), դեռ ևս ստիպուած են ձիերով շարունակել ճանապարհը Արաքսից դէպի Պարսկաստանի խորքերը, ըստորում Ռուսաց սահմանումը արդէն վերջանում է փոստայի հաղորդակցութիւնը:

Արաքսի պարսկական ափումը, ուր ևս միջոց ունեցայ անցնել և տեսնել, շինութիւնների մէջ իւր գեղեցկութեամբ առաջին տեղը բռնում է Հնդկա-Եւրոպական հեռագրատունը, որի պաշտօնակատարը թիֆլիզեցի Յովհանէս Յովնաթանեանցն է: Երկրորդական տեղը բռնում է պարսից մաքսատունը: Մտնելով պարսից հեռագրատունը, Տէր իմ Աստուած, այն ինչ սարսափելի դրութիւն էր, որ ես տեսայ: Սենեակի վաշտուած պատուհաններից հիւսիսային քամին անարգել զարկում էր ձակատիւս և բարձրացնում էր սենեակի կուտակուած փոշին: Մի աթոռ չկայ հիւրին առաջաթկելու, ծառայ չկայ կայանը մաքուր պահելու, վերջինի պաշտօնը կատարում է նոյն իսկ հեռագրապետը: Հեռագրաթիւրը և ֆիդիքական գործիքները այնքան խանդարուած էին, որ ելեքտրական ոյժը հազիւ էր հասնում Թաւրիզ:

Հեռագրատան պաշտօնեան, որ մի երիտասարդ պարսիկ էր, հեզնօրէն ծիծաղելով բացատրում էր այս ամենայն չարիքները: Սորա պատմելովը, այս բոլոր անկարգութիւնները ծագում են տէրութեան անկարգ կառավարութիւնից, որ բոլոր հեռագրաթիւրը կապալով տուած են մի այնպիսի պարսիկ վաճառականի, որ ոչինչ հասկացողութիւն չունենալով հեռագրական գործերի վերայ, աշխատում է միայն յեղաշրջել ամենայն բան իւր օգտին: Մենք ամենքս գիտենք և տեսնում ենք մեր կառավարութեան թոյլ կողմերը, ասում էր պարսիկը, բայց ո՞վ կհամարձակուի բան խօսել նոցա դէմ:

Պարսից կառավարութիւնը այս տեղի մաքսատունը նոյնպէս տուել է կապալով: Կապալառուի պաշտօնակատարները իւրաքանչիւր ճանապարհորդից՝ թէ Պարսկաստանից եկող և թէ այնտեղ գնացող, պահանջում են յայտնի դումար: Այս հանգամանքի վերաբերութեամբ պատմում էին ինձ մի ծիծաղելի իրողութիւն: Երկու եղբարք Թիֆլիզում մշակութիւն արած վերադարձած են եղել դէպի իւրեանց հայրենիքը և մաքսավճարը հատուցած՝ կամեցել են լողանալ Արաքսի պարսկական ափումը: Այդ միջոցին նոցանից մինը տարաբաղա՝ գտնուելով խեղդւում է և դետի ալիքները ողորմելու դիակը ձուլւում են ռուսական ափը: Երբ թշուառ եղբայրը արտասուալից աչքերով իւր հանգուցեալ եղբօր դիակը կրկին անց է կացնում պարսկական ափը, մաքսապետը նորից պահանջում է մաքսավճարը դիակի համարժէքնդելով, որ նա ռուսաց ափիցն է եկել:

Եւ կրկին անցայ ռուսաց սահմանը: Իմ ժամանակս ընդարձակ դէտրինը քանդում էին մի արշին խորութեամբ՝ վերոյիշեալ շինութիւնների

համար ցելս պատրաստելու: Այդ փորձացքը ցոյց էր տալի, որ երբեմն եղել է այդ տեղ բնակութիւն. ըստ որում հողի տակից դուրս էին գալի տան սլատեր, կարամներ, կուէ ամաններ, ճրագներ, թանդիրներ, գրոտուած են նաև մի պղուղի մէջ երկու և կէս ֆունտ պարսկական արծաթեայ դրամների կոտրտուածք:

Չէ կարելի չատել այս տեղ մի քանի խօսք այն քարահանքի վերայ, որ կայ յիշեալ դաշտի հիսիսային կողմի ժայռապատ լեռան վերայ: Քարահանքը, որ կազմուած է կարմրագոյն քարից, ապահովացնում է պատուական ջրաղացաքարերով ոչ միայն ամբողջ գիւղերը և քաղաքները Օրդուբաթից մինչև Երևան, այլ նաև պարսկական սահմանակից գաւառները: Մի քանի տարի առաջ քար կտրելը ազատ էր և դորանով պարագում էին ջուղայեցիք, բայց երբ նախիջևանցի դէներալ Քալալի խանը կամեցել էր սեփականացնել իւրեան այդ հանքը, այդ ժամանակը անբովանալի գոնձաւանք յաղթող է հանդիսացել և այժմ քարահանքը գանձարանի կողմից մօտ 1000 ռուբլի կապալով տուած է ջուղայեցւոց երեք տարի ժամանակով: Այժմ քար կտրել կարող է ամէն ոք, բայց կապալուութիւն պէտք է վճարէ մի զոյգ քարի համար 10 ռուբլի: Քարերն ունին որոշ մեծութիւն. իւրաքանչիւրի տրամագիծը լինում է մինչև 2½ արշին և զոյգը ծախվում է 40, 60 և 80 ռուբլիով:

Ջուղայից յետոյ փոստայի առաջին կայանը տաճկաքնակ Նայիջի գիւղն է, Արաքսի ափումը, ուր ոչ մի արժանայիչատակ բան չտեսայ, բացի մի քանի տապանաքարեր դեղեցիկ մարմարիօնից, որ բերվում է Արաքսի միւս կողմի մօտերքից— Պարսկաստանից:

Նայիջից փոստայի ճանապարհով ես գնացի հայաքնակ Ազայ գիւղը, ուր Գիլան գետակի վերայ գտնվում է հինգ աշխարհի, կամարակապ, քարաշէն կամուրջը, որ շինուած է Ագուլիսեցի հանգուցեալ Աւետիս Տէր Մկրտչեանի հաշուով: Կարմրի ծայրից մինչև գիւղը ճանապարհը աստիճանաբար բարձրանում է և սաստիկ քարքարոտ է, այնպէս որ քնքոյշ, սիրարեան ճանապարհորդներին բաւականին նեղութիւն է պատճառում: Այս անյարմարութեան վերայ գանգատվում էր, գոնէ, Տիկին Ժեյլիսովսկին «ПО ЗАКАВ-КАЗЬЮ» յօդուածի մէջ «Трудности ВЪСТАНКЪ» լրագրում: Տիկինը իւր ամուսնոյ հետ ճանապարհորդում էր Անդրկովկասում, կարծես լոկ այն նպատակով, որ նկատի ճանապարհի անյարմար տեղերը, հայ օրիորդական զարդերի մէջ իտալական եղանակով երգեցողութիւնը և զլխաւորապէս ցոյց տայ, թէ ինչպէս մի կին մարդ ընդունակ է ոչ միայն պտուկելու Անդրկովկասում, այլ նաև տպագրելու իւր տպաւորութիւնները: Ազայում նշմարվում են բամբակի պարտէզներ համարեա վերջին հետքերը և այս տեղից դէպի Օրդուբաթ արդէն սկսվում է թթենիների ընդարձակութիւնը և հետեաբար չերամապահովեան արուեստը:

Ազայից դէպի հիւսիս, ճանապարհից բաւականին հեռու, երևում են խարաբայ Գիլան անունով հայոց պանդակները— տներ, եկեղեցիք և

այլն, բայց, տարաբաղդաբար ես չկարողացայ անմիջապէս այցելել նորանց: Զաւալի է, որ մերայինքներին անյայտ են այս աւերակները:

Դաստայ տաճկաբնակ զիւղը, իբրեւ նկատելի առարկայ, կարող է ներկայացնել լոկ մի չինարի ծառ՝ տակը մի վճիտ աղբիւր, որ շատ գրաւողական են, եթէ մտաբերենք, որ ճանապարհորդը, սարսափելի շոքից թալկացած, զովանում է չինարու ստուերի տակ և աղբիւրի սաւը ջրից խմելով: Այս զիւղից ճանապարհը շարունակելով, մենք արդէն կհասնենք Օրդուբաթ քաղաքը:

Այս քաղաքը գտնվում է Կապուջակեան ժայռապատ լեռների գոտու տակ: Այս գոտին շարունակուելով վայոց ձորի լեռնային բարձրավանդակներից Գողթն գաւառումը, կազմում է հաստահին անառիկ պատնէշ ու բնականապէս բաժանում է Զանգազորի գաւառը Գողթնից: Հին դարերումը պատնէշը անմիջապէս անցնելիս է եղած դէպի Պարսկաստան, բայց այժմ այդ չղթան Օրդուբաթի մօտ կտրվել է Արաքսի սոսկալի հոսանքով: Արդարև՝ այստեղ բարձրաբերձ, վայրենի, մերկանդամ ժայռերի մէջ՝ դարեր ժամանակներում Արաքսը հանդելով իւր համար սարսափելի խոր ու նեղ ընթացքի, ներկայացնում է մի վեհ և հոյակապ տեսարան: Արարատեան դաշտի ծանրաքաղ, հպարտ Արաքսը՝ հասնելով Օրդուբաթի ժայռապատ կիրճը, կորցնում է իւր հանդարտ բնութիւնը և փրփրաղէզ ավազներով, սոսկալի աղաղակով, առիւծօրէն, կատաղաբար այնպէս է հարուածում գետափնեայ ժայռերը, որ կարող է ամբողջ ժամերով դռաղեցնել տեսնողին այդ բնական տարերքների խրոխտ պատերազմով:

Օրդուբաթը մի կազմից ունենալով Կապուջակեան լեռնային չղթան, միւս կողմից Արաքսի հոսանքը, իրաւապէս համարվում է աշխարհի ծայրը: Օրդուբաթը, որ Երևանի նահանգի արեւելեան ամենավերջին կէտն է, ունի բաւականին բարձր դիրք և չընկալատած է գեղեցիկ այգիներով: Որքան հակառակ պատկերներ են. նայել մի և նոյն ժամանակ լայնարձակ կանաչադարձ այգիների վերայ և մի փոքր դէնը—անվերջանալի սեպացած մերկ ժայռերի վերայ: Գողթն գաւառը իւր բարերեր կլիմայով խորենացու նոյն գինեւտ Գողթն է:

Այս քաղաքի սկիզբը յայտնի չէ որ դարիցն է, միայն Որդվատ անունը յիշում է արդէն ժ.թ դարումը: Այժմ այդ քաղաքը համարեն տաճկաբնակ է: Փողոցները ծուռ, նեղ և կեղտոտ: Գլխաւոր փողոցով իմ անցնելու ժամանակ փոստայի երեք ձիերից մինն արձակեցին, որ հազիւ թէ սայլակը անցաւ: Իւրաքանչիւր քայլում կպատահէք քեալբայիներ, մաշաղիներ և հաջիներ: Մեզիդի առաջ կանգնած է մի վիթխարի չինար, որի դատարկ բնի մէջ կարող են տեղաւորուել մօտ 10 մարդ: Այս ծառը շատ հին է: Մի և նոյն զրուծեամբ նորան յիշում է նաև Շոպէնը իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ, 1835 թուականին:

Օրդուբաթի արժանայիշատակ առարկաներից մինն էլ Բաբաեանի և ընկերութեան մետաքսի դործարանն է, չինած երեք կամ չորս տարի առաջ:

Այդ պարսկական ճարտարապետութեամբ շինած տունը կանգնած է զլխաւոր փողոցումը: Եւ մտայ գործարանը: Նորա ներսը յարմար է, նաև չքեղ: Երկու ահաղին կից դահլիճ միմեանցից բաժանուած են դռնով. իւրաքանչիւր դահլիճում պտտվում են 30 հատ ակն (չարխ) որոնցից 15 ակը դիմադիր են միւս 15 ականը: Իւրաքանչիւր ակի տակ նստած է մի բանուոր (մշակ) առաջը փոքրիկ կաթսայ, որի մէջ տաք ջրում թռչվում են շերամի կոկոնները և բարակ թելով փաթաթվում ական վերայ: Երեսուն մշակները բոլորն էլ տաճիկ են: Միւս դահլիճի մէջ նոյնպէս կան 30 հատ ակն, ուր 30 հայ աղջկունք գործ են կատարում: Նոքա մետաքսը երկուստակում են և վիլա շինում: Արական և իղական բանուորների ամսական վարձն է 5—12 բուրլի: Ներքնայարկումը դրած է մի հատ շոգեշարժ մեքենայ, որ բանեցնում է բոլոր ակները:

Թէև հետաքրքիր էր իմանալ գործարանի արժողութիւնը, տարեկան մթերի և մանուածի քանակութիւնը և այլ շատ տեղեկութիւններ, բայց այդ տեղեկութիւնները դժուար էր ստանալ: Թէ այսպէս և թէ այնպէս՝ ես չնորհաւորում եմ Բաբայեանի և ընկերութեան օրինակելի ձեռնարկութիւնը և սրտով ցանկանում եմ նորանց բարօրութիւն: Դա մի ուրախառիթ երևոյթ է, որ Արաքսի ափումը, թուրամորթ տաճիկների մէջ, մեր ականջին հասնում է շոգեշարժ մեքենայի սուլելը:

Օրդուբաթի յիշատակարանների կարգումն են նաև հայոց և ռուսաց եկեղեցիները: Շոպէնի ժամանակ (1835 թ.) Օրդուբաթում եղել է միայն մի տուն հայ, իսկ այժմ 40 տարուայ մէջ վաճառականութիւնը ժողովել է այդտեղ մօտ 50 տուն հայ: «Ubi bene, ibi patria» (ուր լաւ է, այնտեղ է հայրենիքը) ասում է լատինական առածը: Հայերը մի բարձր ժայռի վերայ շինել են իւրեանց համար մի հասարակ եկեղեցի և նորա առաջը, նոյն ժայռի գլխին, ձգվում է սալայատակ ձեմելիք, որի ստորոտումը դրած է ամբողջ քաղաքը:

Ռուսաց եկեղեցին նշանաւոր է նորանով, որ նորան շինել է իւր սեփական 18,000 ռուբլի գումարով, վերին Ագուլիսեցի Պ. Արասխանեանցովը: Այդ սխրագործը ունեցել է երկու վերջնական նպատակ: Առաջինը՝ հասցնել իւր անձը և իւր ժառանգներին պատուաւոր կոչումի: Երկրորդը՝ արժանանալ յաւիտենական յաւէրժ կեանքին: Առաջին նպատակին նա արդէն հասել է, այն է ստացել է տոհմական պատուաւոր քաղաքացու արժանաւորութիւն: Իսկ երկրորդ նպատակը դեռ եւս ապագայի գործ է և մեզանից անկախ..... Այնու ամենայնիւ՝ ես յուսով եմ, որ Վերին Տեսուչը զանց չի անիլ պարոնի ձգտումը: Քաջազարմ պարոնը միայն դորանով չէ բաւականացել: Այն նեղ ճանապարհը, որ սահմանապահ կօղակներին Օրդուբաթից տանում է դէպի Ղարաբաղ՝ Արաքսի յիշեալ ժայռապատ ձորակով՝ շինած է նոյն իսկ Արասխանեանցովի առատ զոհաբերութեամբ: ¹⁾ Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի:

¹⁾ Որքան մեղ յայտնի է այդ ճանապարհ շինողը Ագուլեցի մեծ պարոն Տէր - Զահեանցն է:

Օրդուբաթին հրաժեշտ տալուց առաջ նկատողութեան առնենք և այն հռչակաւոր հիւրանոցը, որի մէջ բնակւում էին Նրեանի նահանգի մի քանի քաղաքներում, նորեկ աստիճանաւորի ժամանակաւոր կեցութեան համար՝ ոստիկանութիւնը քաղաքի հաշուով վարձում է տուն, որ կոչւում է *забѣ-жѣи домъ*։ Այս նպատակի համար մի խոզանոց է նշանակուած Օրդուբաթում։ Թղթածածկ պատուհանները, գետնի աղբը, կիսակործան սեղանը, Նոյլից մնացած աթոռները, լուի, բաղլինջի և այլ աղնիւ միջատների բազմութիւնը և արտաքնոցի բուրումը արժանացնում են հիւրանոցը յիշեալ տիտղոսին։ Հիւրանոցի շինութիւնը (երեք սենեակ) պատկառնում է միրզայ Ուս....ին, որ այդ խոզանոցի համար ստանալով տարեկան 100 ռուբլի վարձ, պարտական է հոգալ և նորա մաքրութեան վերայ։ Վերոյիշեալ հանգամանքը ապացոյց է, որ տան տիրոջ գլխաւոր հոգացողութիւնը կայանում է տարեկան վարձի ճիշդ ստանալումը և ոչ հիւրանոցը մաքուր պահելում։ Նրդար բարեխղճութիւն..... Հիւրերը, որ մի երկու օրով դալիս մնում են այդ հիւրանոցումը, յայտնի բան է, բացի լուռ արտնչից ոչ ոքի բողբոջէն յայտնում։ Կեայդ հանգամանքը շատ և շատ ձեռնառն է թէ միրզայ Ուս....փին և թէ տեղական ոստիկանութեանը, որին պատկանում է հիւրանոցի գլխաւոր հոգացողութիւնը։

Նթէ մի ոք այդ և դորա նման անաղնիւ հանդամանքները ուզենար ենթարկել հասարակաց կարծիքին, այդ մի ոքը կլինէր ամենաչար մարդ Օրդուբաթու մտածող մասի աչքում։ Այդ քաղաքի մտածող մասը չէ սիրում խօսքի փոքր իշատէ ազատութիւնը։ Քաղաքը որքան տաճկաբնակ՝ ուրեմն և անչարժ լինէր, այնու ամենայնիւ նորա մէջ կայ մտածող մասը, որ կաղմում են նորա միջի արքունական ծառայողները։ Նթէ մենք կաղմում ենք յայտնի կարծիք որ և է հասարակութեան մասաւոր դարգացման վերայ, այդ դէպքում մենք աչքի առաջ ունենում ենք միշտ անհասանքի թիւը, որոնք իրեանց դարգացմամբ վեր են լինում ամբոխի մակերևութից։ Մի անցք, որ մօտեցումս պատահել է Օրդուբաթի քաղաքակրթողների մէջ, հայելու պէս ցոյց է տալի նորանց աղնիւ քաղաքակրթական հոգին։ Անցքը այս է։

«Կալկադ» լրագրի համարների մէջ (1875 թ.) տպագրուեցան մի քանի տեղեկութիւններ Օրդուբաթի սահմանում պատահած աւաղակների ազատ անպատակութեան և նորանց ձեռքով դործած եղեռնագործութիւնների, աւարների և հետեաբար տեղական ոստիկանութեան անհոգ լինելու վերաբերութեամբ։ Փաստերի մերկացումը պարբերական թերթի մէջ սաստիկ վրդովեց Օրդուբաթի ճահիճի անվրդով դործողներին։ Նոքա սկսեցին դուրս գալ իրեանց խաղաղ դրութիւնից և պարապել որսորդութեամբ։ Կամենում էին որսալ ոչ թէ անպատակող աւաղակներին, քաւ լիցի, նոքա չարժեն հետախուզութեան։ Որսորդների նպատակն էր դռնել յօդուածների յանդուգն հեղինակին։ Հետախուզութիւնը պատկուեց, հեղինակը դտնուեց և ուրախութեան նշոյլ փայլեց հետախուզների կրեսին։ Սոքա

հեղինակի անունը հասցրին ումի տեղեկութեանը հարկն էր: Բայց այս վերջին հանդամանքով հետախոյճները ինքնասիրութիւնը բաւականութիւն չստացաւ: Նոքա, այսինքն հասարակաց ապահովութիւնը պահպանելու համար նշանակուածները շքեղ ճաշ պատրաստեցին և դաւաճանօրէն հրաւիրեցին յօդուածի հեղինակին, որ տեղական մանկավարժներից մինն էր: Ճաշի ժամանակը՝ քաղաքակրթուած կոչնառէրերը մանկավարժի կողքերից հաշիւ և համար սլահանջեցին՝ մանկավարժական ճիշդ կանոններին համաձայն: Յայտնի բան է, այս աննման քաջութեան գործը հասաւ ոչ թէ Օրդուբաթի, այլ Նախիջևանի հաշտարար զատաւորի արդարադատութեանը:

Այս տխուր հանդամանքը ցոյց է տալի, որ Օրդուբաթի քաղաքակրթողները հասել են Հերքիւլլեսիան սիւներին և միայն դոյա նման ազնիւ քաղաքակրթողները ընդունակ են դիմելու այդպիսի դաւաճան միջոցների սխալալուծեան համար: Նամակագիրները իւրեանց անձը ինչով արդեօք կարող են ապահովուած համարել: Երանի՛ Օրդուբաթցոյ, որ ունին այսպիսի ժրաջան քաղաքակրթողներ: Կեցցէ՛ քաղաքակրթութիւնը:

ԺԶ.

Աղուլիսը. Աղուլիսեցոյ սրտապնդութիւնը, հասարակաց ընծերցարանը: Մանկավարժ հերոսները և երկսեռ զպրոցները:

Օրդուբաթից Աղուլիս տանող ճանապարհը անցնում է դեղեցիկ մրբ-դալից անընդհատ այգիները միջով մինչև Հանդամէջ գիւղի գլխի սարը, որից արդէն չրջվում է դէպի ցած տափարակ ամայի դաշտը և սորա վերջին ծայրումը, ժայռոտ լեռնային կաթնայի մէջ դրած է վերին Աղուլիսը: Աղուլիսները երկու են, վերին՝ որ է իսկոյն յիշած և ստորին՝ վերինից դէպի արեւելք՝ դաշտավայրի հարաւային ծայրումը: Երկուսի արանքի երեք վերածառի տարածութիւնը ծածկուած է այգիներով:

Նորեկները ուշադրութիւնը աւելի գրաւում է վերին Աղուլիսը, որ իւր երկայարկ աներով, փողոցներով, առետուրով, խանութներով, ուսումնարաններով, ընթերցարանով, հարստութիւնով և այլն, նախադասելի է ստորինից: Ուրեմն իմ յետադայ խօսքերս կվերաբերեն միմիայն վերին Աղուլիսին:

Արտաքին կերպարանքը այդ հին դիւղաքաղաքի ցոյց է տալի, որ նա մտած է մերկանդամ ժայռերից կաղմուած կիրճի մէջ, ուր յորդահոս աղբիւրները ոռոգում են մինչև անդամ փողոցները: Մանեւով դիւղաքաղաքը, ձեր աչքին դարնում են երկյարկանի կանոնաւոր տները, իւրեանց բարձր բերդանման պարիսպներով և օր ցերեկով միշտ կողպած դարպասներով: Մտնելով բաղարը՝ դուք տեսնում էք խանութների կարգեր, ուր կարող էք դանել ամենատեսակ ներքին և ւերտական նիւթեղէնք: Այդտեղ կհանդիպէք շատ տեսակ արհեստանոցների: Կան և երկու երեք մետաքսի հի-

ճառուրց գործարաններ, որոնց մէջ շողին դեռ ևս չէ ստացել ոչինչ գործադրութիւն։ Այստեղ և այնտեղ բարձրացնում են իւրեանց գմբէթները շատ անգամ արդէն նկարագրած եկեղեցիքը։ Նոյն իսկ վաճառանոցի ծայրումը կայ գերեզմանատուն, որի անշարժ բնակիչները 300 տարի է, որ հրաժարական են տուել այս աշխարհին։ Այս է արտաքին կերպարանքը այն գիւղաքաղաքի, որ հնուց յայտնի է եղած իւր բազմամարդութեամբ, վաճառականութեամբ և հարստութեամբ։ Այս վերջին հանգամանքը եղել է յաճախ ասպատակութիւնների պատճառ պարսից նախկին բարբարոս խաների կողմից, որոնց անմիջապէս հետեանքը եղել է ժողովրդի կոտորումը և զաղթումը, հարստութեան սպառումը, վաճառականութեան անկումը, հասարակաց սրտերի վնասումը, ձեռնարկութեան վստահ ողւոյ անկումը և այլն։

Աղուլիսեցիք նոյն իսկ իւրեանց ներկայ լեզուն յատկացնում են արհեստական ծագման, պսիւնքն նոքա ստիպուած ստեղծւելն այդ լեզուն, որպէս զի հարստահարող հայապէտ պարսիկներին և տաճիկներին անհասկանալի լինի նա։ Այդ հնադարեան ահը մինչև այն աստիճան է Խիրապետել աղուլիսեցոց սրտերի վերայ, որ նոքա այժմ ևս արեգակի ճառագայթների տակ, միշտ կողպած են պահում իւրեանց տների դարպասները։ Երևակայեցէք ձեզ, որ տան տէրը դառնալով իւր տուն, օր ցերեկով ամուր բաղխում է դարպասը, որ նորա համար բանսն։ Իբրև վաճառական ժողովուրդ, Աղուլիսեցիք շատ յաճախ փող են ուղարկում Ռուսաստանի և արտասահմանի քաղաքները։ Բայց փողը ընդունում են Օրդուբաթում։ Ուրեմն փողի յուղարկւորութիւնը այս տեղից մինչև Օրդուբաթ, 5—6 վերստ հեռաւորութեամբ, մեծ հոգս է ներկայացնում աղուլիսեցոց համար։ Թէպէտ նոքա իւրեանց սրտի ահը փոքր ինչ աւելացնում են, բայց պէտք է ասել, որ նորանց ահաբեկութիւնը լոկ երևակայութիւնից չէ առաջ եկած, այլ ունի իւր իրաւացի պատճառները։ Շատ անգամ պատահել է, որ փող տանողին օր ցերեկով կողոպտել են Օրդուբաթի խիտ այգիների ճանապարհում։ Աւելացրէք սորա վերայ և այն տխուր իրողութիւնը, որ վերջին տարիներում վստահ աւաղակները անդադար ասպատակում են Օրդուբաթի սահմանները։ Մինչև անգամ ոստիկանութիւնը հարկադրուեց ներկայ 1876 թուին, դարձանը, առանց դատաստանի աքսորելու ութը տաճիկ գերդաստան, որոնք ծածկաբար նպաստում և պաշտպանում էին այն կողոպտող, մարդասպան աւաղակներին։ Աւելացրէք սորա վերայ և այն հանգամանքը, որ չրջակայ տաճիկներին ճիշդ յայտնի է լինում թէ որ օրը, որ ժամին այս ինչ վաճառական գումար պէտք է տանի Օրդուբաթ փոստը ձգելու, կամ այնտեղից ստանալու։ Թէև զարմանալի է տաճիկների մտաց այս թափանցիկութիւնը, բայց հասկանալի է, եթէ մտաբերենք, որ նոյն իսկ Աղուլիսի մէջ բնակվում են 50 տուն տաճիկներ, որոնք պարագում են ճանճ կուլ տալով։

Այս հանգամանքները նկատի ունենալով՝ Աղուլիսեցիք շատ անգամ

խնդրադործ են եղած բարձր իշխանութեանը, որ Օրդուբաթում կենտրոնացած տեղական իշխանութիւնը տեղափոխուէր զէպի Ագուլիս և զորա համար նորա յանձնառու են եղած մի քանի կարելի զոհաբերութիւններ: Բայց նոցա խնդիրը թողած է առանց հետեանքի: Վերջին ժամանակները յուսահատ ագուլիսեցիք կրկին զոհաբերութեամբ խնդրեցին, որ զոնէ՝ փոստայի կանտօրը տեղափոխուէր իւրեանց մօտ: Այս խնդիրը նոյնպէս մնացած է առանց հետեանքի:

Ագուլիսի ժողովրդի վաճառականական յարաբերութիւնը Ռուսաստանի և եւրոպական մեծ քաղաքների հետ՝ ունեցել է նորա վերայ այն բարոյական ազդեցութիւնը, որ այժմ այդ ժողովուրդը վերածելով եւրոպականի իւր հաղուստը, ընտանեկան յարաբերութիւնը, ընտանեկան սարք ու կարգը՝ փոխել է և իւր ընտանեկան զէպի քաղաքավարութիւն, փոքր առ փոքր զարգացրել է իւր ճաշակը ընթերցանութեան, ուսման և նոր սերնդի կրթութեան հարկաւորութեան մէջ: Երբ շատ բազմամարդ քաղաքներ դեռ ևս չեն մտածում հասարակաց ընթերցարան ունենալու, ագուլիսեցոց ընթերցարանը արդէն բացած է իւր դռները վաճառանոցի բուն կենտրոնում և իւրաքանչիւր ցանկացող կարող է կարգաւ այնտեղ բոլոր հայ և մի քանի ռուս պարբերական թերթեր: Որքան ուրախալի երևոյթ է, երբ տեսնում էք յարմար սենեակի մէջ, լայնարձակ սեղանի շուրջը նստած, ընթերցասիրում են կօշկակարը, դերձակը, վարժապետը, աշակերտը, վաճառականը և այլն: Ընթերցարանի կանոնադրութիւնը կախած պատին, պարբերական թերթերը սեղանի վերայ, գրեանքը պահարանի մէջ, իւրաքանչիւր ստացած կամ դուրս տուած թերթը կամ գիրքը մատենի մէջ նշանակած և այլն: Այս, այս բանը իրագործելու համար նախապէս պէտք է լինէր յայտնի մտաւոր զարգացումն:

Քանի որ շատ այլ բազմաթիւ քաղաքներ դեռ խորին թմրութեան մէջ վայելչանում էին, Ագուլիս գիւղը դեռ ևս 1867 թուականին, մեզ ամենիս յայտնի նշանաւոր զոհաբերութեամբ իրագործեց իւր երկսեռ զբոսայիտները, որոնք մինչև այժմ, և Աստուծով այսուհետև ևս, շարունակելու են իւրեանց գործունէութիւնը: Զերմեռանդ, ուսման ծախաւ ժողովուրդը իւր ուսումնարանների օգտին չէ խնայում իւր քառաւ տուրքը, բայց զբոսայիտները ուղիղ ճանապարհով տանելու համար հարկաւոր են բարեխիղճ ղեկավարներ, որպէս զի ջերմեռանդ սրտերը չյուսահատուին և չախտօտան իւրեանց տուրքերը: Որքան ցաւալի կլինի, եթէ զանազան քաղաքային ուսուցիչներ, փոխանակ ժողովրդի սիրտը ջերմ սիրով կապելու իւր զբոսայիտների հետ, իւրեանց անտեղի խնայողութիւնով և միմեանց զբաւարտելով, սառեցնեն ժողովրդի ազնիւ զգացմունքները: Այդպիսի պարոնները պէտք է լաւ հասկանան, որ մի երկու տարուց յետոյ իւրեանք կարող են անդարձ հրաժարական տալ Ագուլիսին, աւելի տաք տեղ գտնելով, բայց զրանց ցանած սերմը չուտով չի հրաժարուիլ ժողովրդի միջից: Այդ զէպում

իւրաքանչիւր բարեմիտ կարող է կրկնել «չար մշակողին», չար սերմանց նորին, չորացնող ստուգը»:

Երեակայեցէք ձեզ, ընթերցող, որ մի դպրոցի ուսուցիչներ փոխանակ զուգընթացութեամբ մի ձգտման և նպատակի հետեւելու, իւրեանց փոխադարձ սիրով աշակերտներին բարի օրինակ լինելու, դպրոցի միատեսակ ուղղութեան վերայ հոգալու, սկսեն պախարակել միմեանց, մինը իրան շատ իմաստուն կարծելով՝ միւսի պակասութիւնը երեան հանի, ըստ առաջ, աշակերտներ թուալ: Մինը միւսի վարկը ցածացնելու համար հաւատացնի անմեղ մանուկներին, որ իրան նման երեւի հայկաբան չկայ ամբողջ Կովկասում և իբրեւ ապացոյց իւր քաջ հայկաբան լինելու՝ շարադրի մի աղ-գասիրական ոտանաւոր և աշակերտներին անգիր անել տայ: Այդ ոտանաւորի հինգ տնից միայն երկուսը կարտագրեմ այստեղ իբրեւ օրինակ:

Առանձին տեղ քեզ չեմ տեսնում,

Որ փաթաթուեմ, լղջիդ կաշեմ,

Աղաչում եմ, ոտքդ ընկնում,

Չահիլ կեանքս չես խնայում:

Սաղ զիշերը ձեր դռանը,

Անքուն աչքով լուսացրել եմ,

Թէ խօսքիցդ յետ ես կանգնում,

Կամ ինձ սպանիր, կամ դու մեռիր:

Սա բաւական չէ, ընթերցող, երեակայիր, որ մի դպրոցի ուսուցիչ միւս ուսուցչի ընտանեկան զուարճութիւնը նկատելով և մանկավարժական ճիշդ կանոններին անհամաձայն գտնելով, յօրինում է մի յօդուած միմասնէր վերնադրով և ուղարկում է «Մշակի» խմբագրութեանը: Բաղմակողմանի «Մշակը» երկու ձեռքով պինդ բռնում է նորան և այնքան արժանաւոր է համարում, որ չինում է իւրեան առաջնորդող յօդուած: Դէ, բաւական են այս ակնարկութիւնները, ապա թէ ոչ սագերը կորանջան:

Օրիորդաց դպրոցը ղեկեղուած է բարձր, յարմարաւոր տեղ, ընդարձակ սենեակների մէջ: Օրիորդների թիւը իմ այցելութեան ժամանակ հասնում էր 45ի. նոցա տարիքը էր 6 մինչև 12. հագուստները միաձև և միագոյն: Դասատները երկու էին, պատրաստական և առաջին:

Տղայոց դպրոցը ղեկեղուած է նոյնպէս լայնարձակ սենեակների մէջ, միւս եկեղեցւոյ գաւթում: Մշակերտաց թիւը հասնում էր 120ի, նոցա հագուստը բազմատեսակ էր: Դպրոցը ունէր երկու պատրաստական և մի առաջին դասատուն: Ուսուցիչները փոփոխաբար դասեր էին անողում երկու դպրոցումը եւ: Ունելով շատ կարճ ժամանակ՝ յայտնի բան է, ևս չէի կարող փոքր իշատէ մանրամասն ծանօթանալ դպրոցների ներքին կողմի հետ, վստայեց այստեղ սահմանափակուելի լով յիշեալ կարճառօտ տեղեկութիւններով:

Իմ այցելութեան միջոցին (1875 թ. սեպտեմբեր) տղայոց դպրոցումը նկատեցի մի երևոյթ, թէ և ինքն ըստ ինքեան չնչին, բայց այնու ամենայ-

նիւ խորթ և անսովոր մեր ազգային դպրոցներումը: Երբ ես նոյն դպրոցի ուսուցիչ Մ. Միան.....եանցի առաջնորդութեամբ մտայ դասատուն, դասատու ուսուցիչը սառնութեամբ պատասխանելով իմ ողջունիս՝ աւելորդ համարեց նստած տեղից շարժուել անգամ, կամ ավոռ առաջարկել: Կըրկնում եմ, որ այս հանգամանքը ինքն ըստ ինքեան չնչին է և ընթերցողները ընդունելով իմ մէջ կսական դդաղմունքների ծայրայեղ զարդացում, կկարծեն, որ փառասիրութիւնից շարժուած՝ համարում եմ այդ իբրեւ վիրաւորանք իմ անձիս: Բայց քաւ լիցի, ես հեռու եմ այդ նպատակից: Ընդհակառակը, այդ հանգամանքի վերայ ես նայում եմ այլ կէտից, ազգային ուսումնարանների ընդհանուր սխտեմայի կէտից: Ամենին յայտնի է, որ մեր դպրոցների դռները բաց են առանց բացառութեան ամենայն այցելուի համար, որ դասից ու ազգից որ նա լինէր: Այդ ազնիւ սովորութիւնը ամենայն տեղ պահպանվում է: Այդ հիման վերայ մեր դպրոցների վարչութիւնները և ուսուցիչները, դռնէ իմ տեսակ քաղաքներումը (բայց ես տեսել եմ շատ տեղեր և քաղաքներ) միշտ ընդունել են և պէտքէ ընդունեն քաղաքավարութեամբ և սիրով իւրեանց դպրոցների ծանօթ և անծանօթ այցելուներին:

Մեր առարկայ — ուսուցիչը գուցէ արդարանայ նորանով, որ արդարեւ ինձ չէ ճանաչում, բայց դա արդարութիւն չէ, ըստորում մենք պէտք է քաղաքավարութեամբ պատուենք ոչ թէ այցելուի ծանօթ անձնաւորութիւնը, այլ նորա այցելութիւնը: Ես ինքս եղած եմ և հողաբարձու, և ուսուցիչ, և գործունեայ դպրոցական գործերում, գուցէ առաւել քան մեր առարկայ — ուսուցիչը, բայց ոչ մի ժամանակ՝ թէ ես և թէ իմ ընկերներս, չենք չեղում յիշեալ խոհմութեան դադախարից: Ծանօթ, մանաւանդ նշանաւոր այցելուին իմ պապը ևս կպատուի, դա մի քաջութիւն չէ, այլ ազնւութիւնը և մեր դպրոցական սխտեմայի պահանջը նա է, որ ամէն մի այցելու հաւասարապէս պատվուի: Դորանով ոչ թէ կցածանայ ուսուցչի կամ դպրոցի վարիչը, ընդհակառակը կբարձրանայ: Այդ դէպքում գոռոզ անքաղաքավարութիւնը բնաւ տեղիք չունի և նա ապացոյց է ուսուցչի ստորաստիճանի զարգացման: Այսքանս բաւական է: Խմացողին մին, չիմացողին հաղար.....

Սորանով ահա վերջանում է մի ուղղութեամբ կատարած ճանապարհորդութիւնս, Աղեքսանդրապոլից մինչև Ագուլիս: Այժմ գնում եմ Դարալագեաղի դռները, որտեղ իւրաքանչիւր քայլում գտնելու եմ հնութեան պատմական հետքեր, իբրեւ յիշատակ երբեմն Սիւնեաց իշխանների:

ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԻ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հինգ հարիւր տարի կայ որ Հայաստանի անկախութեան վերջին կայծը հանգաւ, հինգ հարիւր տարի կայ որ հայ ժողովուրդը, իւր յետին ապաստանարանիցը քշուելով, անտուն, անտեղ, աստանդական թափառում է իւր բնիկ երկրում և նորա սահմաններից դուրս, ոչ մի տեղ դադար չգտնելով, ոչ մի տեղ ապահովութիւն չունենալով իրան շրջապատող թշնամիներից: Երկար դարերի ընթացքում սուրը և խաչը ձեռին արիաբար կռուելով Զրադաշտի և Մահմէտի սկզբունքների դէմ՝ Հայը քայլ առ քայլ պաշտպանեց իւր բունը, և չնայելով որ հայերի երկրի ամէն անկիւնները մոխրակոյտերով և մզկիթներով ծածկուեցան, յաղթութիւնը վերջի վերջոյ քրիստոնէական եկեղեցու կողմը պիտի մնար, եթէ ճգնաժամի ամենածանր րոպէին հայութեան բնական դաշնակիցը, խարդախ ու երկուերեսանի յոյնը, դաւաճանած չլինէր Հային և իւր ճիգը թափած չլինէր կորստեան անդունդը ձգելու նորան: Պահ մի Հայը կարծես կորցրեց իւր հոգեկան արիութիւնը, իւր վստահութիւնը սեպհական զօրութեան վրայ, երբ ամէն կողմից թշնամիներով շրջապատած տեսաւ իրան. մինչ մէկ կողմից ժողովրդի մի մասը հայրենի երկրի թանգազին նշխարները հետն առած՝ օտար աշխարհներ էր գաղթում փրկութեան ելք գտնելու համար, միւսը արեան գնով նոր հայրենիքի ճանապարհ էր բացանում իւր համար Տաւրոսի լեռների վրայ: Արշակունեանց և Բագրատունեանց արծուէկիր ու խաչանիշ զրօշակների տեղ մայր հայրենիքից դուրս սկսաւ բարձր ծածանիլ Ռուբինեանց առիւծանկար զրօշը, իւր հովանաւորութեան տակ հրաւիրելով ցիրուցան եղած հայերին:

Երազի պէս անցան Հայոց քաղաքական կեանքի վերջին ժամերը: Ընդունայն եղան նոցա հերոսական ջանքերը իրանց ցանկալի անկախութիւնը և ազգային ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու. անգութ մամէլւբը և նենգաւոր հոռոմը երգուել էին այս նոր ա-

պատանարումն էլ հանգիստ չթողնել նոցա: Եւրոպան, որի գլուխը այն ժամանակ կանգնած էր Հռոմի պապը, զարմանալի անտարբերութեամբ բարձի թողի արաւ Հային, չնայելով որ այս քրիստոնեայ ժողովուրդը օգնութեան ձեռք էր մեկնել նորան խաչի թշնամիների դէմ՝ մղած կռիւների ժամանակ: Հայկական ազատութիւնը որ մի պահ յուսոյ ճառագայթի պէս փայլեցաւ կիլիկեան երկնքի վրայ, Լևոն Զրզի հետ անդառնալի կերպով գերեզման մտաւ: Երկարատեւ հոգեվարքին յաջորդեց հոգեւոր և բարոյական կեանքի կատարեալ մեռելութիւնը: Ստրկութեան լուծը մինչև այն աստիճան ծանրացաւ. Հայի վրայ որ մոռանալ տուեց նորան իւր փառաւոր անցեալը, սպանեց նորա սրտի մէջ ազգայնութեան զգացմունքը, և եթէ հայութեան միակ սիւնը, նորա փրկութեան միակ խարխուլը — Եկեղեցին եղած չլինէր, այսօր հայ անունից անշուշտ, ուրիշ շատ ժամանակակից ու դրացի ազգերի նման, միայն մի թեթեւ յիշատակ մնացած կը լինէր զրքերում:

Այդ աղէտալի ժամանակամիջոցում ինքնաճանաչութեան զգացմունքը հետզհետէ մի ընդհանրական ապշութեան և անզգայութեան տեղի տուեց: Հայ ժողովուրդը զարմանալի համբերութեամբ տարաւ այն բոլոր նեղութիւններին որոնց նմանը հազիւ թէ ուրիշ ազգ երբեկիցէ կրած լինի. ոչ մի բողոք չբարձրացրեց նա, ոչ մի գանգատական ձայն չլսուեցաւ նորա բերանից. նա կարծում էր թէ ծնած է ուրիշներից միշտ անարգուելու ու արհամարհուելու, միշտ ոտնակոխ լինելու համար: Անտրտունջ տարաւ նա բռնակալութեան և կամայականութեան բոլոր հաճոյքներին որոնք վերաւորում են մարդկային արժանաւորութիւնը, վասն զի հայի «ճակատի գիրն» էր, նորա կարծիքով, յաւիտեան ստրուկ և ծառայ լինել:

Սինչ այսպէս ամէն բան կորած էր համարվում, հայ ժողովուրդը, ընդհանուր հոսանքին ենթարկուելով, յանկարծ սթափում է իւր մահաճանաչ քնից, ոտի է կանգնում, նայում է իւր շուրջը և զարհուրելով տեսնում այն բերանաբաց անդունդը որ սպառնում էր կուլ տալ նորան: Ծանր են այն տպաւորութիւնները որ դործում են մարդկանց սրտերի վրայ գիտակցութեան առաջին նշանները, բայց մի և նոյն ժամանակ անհերքելի է նոցա բարերար ազդեցութիւնը ազգութեան ապաղալի համար: Այն օրից երբ մի ժողովուրդ խլրտում է ճանաչել իրան, երբ նա կարողութիւն է ստանում ներկայի և անցեալի համեմատութեամբ հետազօտել իւր անկման իսկական

պատճառները, այն օրից, ասում ենք, ծագում է նորա փրկութեան արշալոյսը: Ինչպէս իւրաքանչիւր անհատի, այսպէս և ամբողջ ժողովրդի մէջ սեպհական վիճակի տժգոհութիւնը ծնեցնում է մի զօրաւոր ձգտում այդ վիճակը հետզհետէ բարւոյնելու և լաւագոյն կեանքի հասնելու: Նորագոյն ժամանակների պատմութիւնը բազմաթիւ օրինակներ է ներկայացնում, որոնցից երևում է թէ այս կարգի ժողովրդների օգնութեան աղաղակները միշտ արձագանգ են գտել քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ, և որքան նոցա զործ դրած ջանքերը մեծ են եղել, այնքան աւելի համակրութեան արժանի են եղել, համակրութիւն որի մէջ ջերմ խօսքերին յաճախ հետևել է և զործը:

Հայաստանը և հայ անունը առաջին անգամ հանդէս եկան եւրոպական մամուլի մէջ Զէյթունի անցքերի ժամանակ, երբ մի բուռն լեռնական ժողովուրդ իւր արիական դիմադրութեամբ ցոյց տուեց որ հայ արիւնը բոլորովին չէ սառել Հայկի որդոց երակների մէջ: Այնուհետև ժամանակ առ ժամանակ համակրական խօսքեր էին լսուվում նոյն մամուլի բերանից մեր ազգի աշխատասիրութեան և ընդունակութեան մասին, իսկ վերջին ժամանակներում մեր Փոքր Ասիայի ազգակիցների քաջած նեղութիւնների պատճառով ընդհանուր համակրութիւնը մինչև այնտեղ հասաւ, որ արևմտեան հասարակական կարծիքը բարձրաձայն սկսեց պահանջել ընդարձակ արտօնութիւններ հայոց համար, հաւասար Բուլղարների հետ, որոնցից պակաս չնահատակուեցաւ հայ ժողովուրդը երկար դարերի ընթացքում: Այս բաւական չէ: Նորերումս Լօնդօնում մի առանձին ընկերութիւն կազմուեցաւ մարդասէր ու բանիմաց անձինքներից, «Արևելեան Խնդրի Ընկերութիւն» անունով, որի նպատակն է հետազօտել արևելեան քրիստոնեաների արդի դրութիւնը և դեղ ու դարման առաջարկել նոցա թշուառ վիճակը բարւոյնելու: Բացի սուրանից, ընկերութիւնը դիտաւորութիւն ունի մօտիկ ժամանակներում և միլիարդի հիմնել նոյն նպատակով, որի էջերը բաց կը լինին յիշեալ ազգութիւնների համար իրանց կարիքն ու ցաւերը դնելու եւրոպական արիսպաքեան գատարանի առաջ:

Ահա այս ընկերութեան հրատարակութիւնն է «Հայաստան և Լիբանան» ¹⁾ վերնագրով զբօյկը, որի բովանդակութեան հետ

¹⁾ ARMENIA AND LEBANON, by J. W. Probyn, esq. Published for the Eastern Question Association by Cassel Petter et Galpin, Lon-

տեսութեանս մէջ հարկաւոր ենք համարում ծանօթացնել մեր ընթերցողներին:

Հարեանցի յիշատակութիւն տնելով Հայաստանի արդի աշխարհագրական բաժանման և նորա բնակիչների իշխող պետութիւնների և կենտկից ժողովրդների հետ ունեցած յարաբերութիւնների վրայ, հեղինակը ուղղակի դառնում է Արեւելքի ներկայ քաղաքական անցքերի վրայ խօսելու: Նա առանձին ուշադրութիւն է դարձնում այն հանգամանքի վրայ որ հայերը օգուտ չբաղեցին այժմեան աղմկալի դրութիւնից Բ. Դրան դէմ ապստամբելու. նոքա բաւականացան միայն խնդրելով կառավարութիւնից որ նահանգներում տիրապետած անիրաւութիւնների առաջն առնուի: Ի՞նչ կարող է աւելի չափաւոր լինել այն աղերսագրից որ հայերը անցեալ 1876ի սեպտեմբեր ամսին իրանց պատրիարքի, եպիսկոպոսների և մի քանի ուրիշ ներկայացուցիչների միջնորդութեամբ ներկայացրին Մէհմէտ-Րուշտի փաշային: Աղերսագրի մէջ ասվում էր թէ ասիական ճաճկաստանում բնակող հայ ազգի մեծ մասը երկրագործութեամբ են պարապում և սուլթանի ոչ միայն հաւատարիմ՝ այլև օգտակար հպատակներն են. և սակայն նոցա հետ անգթաբար են վարվում և շատ զաւառներում հարստահարում են նոցա. իսկ տէրութեան պաշտօնեաները օրէնքի համաձայն չեն զործում և պէտք եղած պաշտպանութիւնը չեն ցոյց տալիս նոցա: Չնայելով որ պատրիարքը մի քանի անգամ դարձրեց կառավարութեան ուշադրութիւնը հարստահարեալ զաւառների անմխիթար դրութեան վրայ և Դուռը մի քանի անգամ խիստ պատուէրներ ուղարկեց իւր պաշտօնակալներին չարագործութիւններին վերջ դնելու, այնուամենայնիւ հարստահարութիւնները և անիրաւութիւնները առաջուան պէս շարունակուեցան: Եւ որովհետեւ մինչև այժմ զործ դրուած միջոցները անկարող եղան չարիքը արմատախիլ անել, հայերը խնդրում էին Բ. Դռնից:

Ա. Լուծել կառաւածական իրաւունքների խնդիրը, որ այնքան չարագործութիւնների առիթ է տալիս ներկայումս:

Բ. Գիւղական բնակիչներին ազատել Դէրէբէյերի հարստահարութիւններից:

don, 1877. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԼԻԲԱՆԱՆ, աշխատութիւն Զ. Վ. Պրօբինի, հրատարակութիւն Արեւելեան խնդրի ընկերութեան, Լոնդոն, 1877:

Գ. Դրան և պատրիարքի համաձայնութեամբ առանձին յանձնաժողով կազմել, որ իշխանութիւն ունենայ գաւառացիների գանգատները քննելու իւրաքանչիւրը իւր տեղում:

Դ. Եկեղեցական ու վանական հոգերի և ուրիշ սեպհականութիւնների խնդիրը լուծել:

Ե. Առանձին օրէնք հրատարակել, որի զօրութեամբ հաւատալովութիւնը միայն չափահասների կողմից օրինաւոր համարուի:

Զ. Հայոց պատրիարքարանին իրաւունք տալ առանձին յանձնաժողով սահմանել, որի պարտաւորութիւնը լինի ծանօթանալ հայկական գործերի հետ և իւր նիստերն ունենայ ներքին գործերի նախարարութեան եկեղեցական բաժնում:

Է. Քրիստոնեաների վկայութիւնը ընդունել ինչպէս մասնաւոր դէպքերում՝ այսպէս և քրէական գործերի մէջ, իրաւունք որից զրկում են հայերին բոլոր գաւառական դատարաններում:

Աղբսագրի այս բոլոր կէտերի ճշմարտութիւնը հաստատելու համար՝ հեղինակը զանազան իրողութիւններ է մէջ բերում արդի վարչական սիստեմից: Նա յիշում է, օրինակի համար, այն անգթութիւնները որ Դրան պաշտօնեաները անցեալ տարի գործեցին Տրապիզոնի շրջակայ հայ գիւղերում տասանորդը հաւաքելիս: Մի քանի տեղերում հողագործների ապրուստի միակ միջոցը — եղն ու գոմէշը խլուեցան ու ծախուեցան արքունի գանձարանին բաւականութիւն տալու համար. ուրիշ տեղ մինչև անգամ գիւղացիներին բռնեցին, սիւների, ծառերի վրայ կապոտեցին և ամէն տեսակ հայհոյանքներ թափեցին նոցա գլխին: Մի հայ քահանայ, Տէր Սարգիս անունով, Ղան գիւղից, որ ուրիշների համար երաշխաւոր էր կանգնել, խոստացած հարկը մի ժամ ուշացնելուն համար՝ ամէն տեսակ անպատուութիւններ կրեց իւր դաւանած կրօնի պատճառով. նորան ձեծեցին, գլխին սառը ջուր ածեցին և մի սիւնի վրայ կապեցին մզկիթի դրան առաջ: Գիւղի իմամի միջամտութիւնը հարկաւոր եղաւ խեղճ քահանային տանջանքից ազատելու: «Հայրենիք», «Մէճմուլայի — Հաւատիս» և «Արարատ» լրագրերի խմբագիրները, այս անցքերը հրատարակելուն համար, դատաստանի կանչուեցան: Հարցուփորձի ժամանակ «Արարատի» խմբագիր պ. Ս. Վատեանի քաջածնեղութիւնները մինչև այն աստիճան ազդում են նորա թոյլ կազմուածքի վրայ, որ նա ծանր կերպով հիւանդանում և մեռնում է 1876ի օննդեան օրը: «Այսպէսով Դրան երկու քրիստոնեայ հպա-

տալիները (Արարատի և Մէճմուլայի — Հաւատիսի տնօրէնները), իրանց ճշմարտասիրութեամբը ծանօթ անձինք, որոնք ցանկանում էին որ նահանգներում ցրուած բռնակալ պաշտօնեաները սուլթանի ցանկութեան հակառակ չվարուին նորա հպատակների հետ, կապուեցան, ծեծուեցան և ամէն տեսակ անարգանքների ենթարկուեցան Կոստանդնուպօլսում, նոյն իսկ մեծ եպարքոսի պալատում: Յիշեալ երեք լրագրերի հրատարակութիւնը արգելուեցաւ, ինչպէս որ մի ամիս նորանից առաջ արգելուել էր «Նորագիրը», իբրեւ սուտ լուրեր ու զրպարտութիւններ տարածող թերթեր: Յաճախ պատահում է, աւելացնում է հեղինակը, որ այդպիսի դէպքերում Դրան պաշտօնեաները խուլ տեղերի անպաշտպան գիւղացիներին սպառնալիքներով և անգթութիւններով ստիպում են ստորագրել մի թուղթ, որ սուտ է հանում նոցա անարդար վարմունքի վրայ տարածուած բոլոր համբաւները:

Եւրոպական հասարակական կարծիքին բաւականութիւն տալու դիտաւորութեամբ՝ Դուռը մի քանի անգամ հրովարտակներ է արձակել Կոստանդնուպօլսից, բայց մի և նոյն ժամանակ ծածուկ պատուէրներ էր ուղարկում իւր նահանգական ներկայացուցիչներին խստութեամբ վարուիլ քրիստոնեաների հետ: Այն նշանաւոր հանգամանքը որով քրիստոնեաների վկայութիւնը մերժվում է և որով այս վերջիները (մի քանի բացառութեամբ) հեռու են պահվում քաղաքական պաշտօններից և զինուորական ծառայութիւնից, ակներև ցոյց է տալիս կառավարութեան դիտաւորութիւնը միշտ ստոր դրութեան մէջ պահելու իւր այլադասան հպատակներին: Մէկ կողմից Դուռը, եւրոպական քաղաքականութիւնից ստիպուած, զանազան վերանորոգութիւններ է խոստանում, իսկ միւս կողմից այդ վերանորոգութիւններից ոչ մինը չէ գործադրվում նահանգներում, և ոչ մի պաշտօնական անձն յանդիմանութեան կամ պատժի չէ ենթարկվում այդպիսի անհնազանդութեան համար: Դորանից բղնում են այն պարբերական ապստամբութիւնները որոնք համարեա միշտ կրկնվում են: Այնու ամենայնիւ տաճկական կառավարութիւնը չէ փոխում իւր ընթացքը, որքան էլ ֆէսսակար լինի նա կայսրութեան ընդհանուր շահերի համար և վտանգաւոր խաղաղութեան համար: Քրդերը և չեքէզները ամէն տեսակ սպանութիւններ, բռնաբարութիւններ ու աւազակութիւններ են գործում, որոնց զոհերը լինում են հայերը, և նահանգական կառավարիչներն ու դատարանները ոչինչ

բաւականութիւն չեն տալիս նոցա: Դրան՝ այս անդադար կրկնուող
չարագործութիւնների առաջ ցոյց տուած անտարբերութիւնը կամ
թոյլտուութիւնը նորա անյուսալի տկարութեան կամ դատապար-
տելի մասնակցութեան ապացոյց է: Բանն այն է որ կառավարու-
թիւնը տեսնում է թէ ինչպէս, այս կամ այն պատճառով, թուրք
բնակիչների թիւը հետզհետէ նուազում է: Մահմէ-
տականների ծուլութիւնից, կրօնամոլութիւնից և բազմակնութիւնից
բղխում են նոցա օրըստօրէ աճող թշուառութիւնները և յետադի-
մութիւնը. այն ինչ քրիստոնէայ ժողովուրդները շատ աւելի լուսա-
ւորուած և աշխատասէր լինելով, չնայելով ամէն տեսակ խոչընդոտ-
ների, ծանր բայց հաստատուն քայլերով ձգտում են իրանց ընկե-
րական և նիւթական վիճակը բարեփոխել: Այս շարժողութիւնը
իրաւամբ վախեցնում է Դրան, ուստի և տաճկական քաղաքակա-
նութիւնը աշխատում է անիրաւ միջոցներով ճնշել իւր ամենայա-
ռաջագէժ հպատակներին, և մի և նոյն ժամանակ կրօնական և ազ-
գային ատելութիւն է սերմանում նոցա մէջ: Այսպէս է կղել միշտ
խորտակուող բռնակալութեան ընթացքը, որ ցանկացել է իւր սոու-
րադրեալների յառաջադիմութեան առաջ զանազան խոչընդոտներ
դնել. բայց նորա վայրենի ու կատաղի ջանքերին կոպիտ զօրու-
թեամբ այդ հոսանքի առաջն առնելու՝ միշտ կից է եղել զարհու-
րելի անգթութիւնը որ յայտնի նշան է նորա մօտակայ վախճանին:
Տաճկական բաժնի Հայաստանը, ինչպէս և ֆնացեալ նահանգները,
կրեցին այն բոլոր տառապանքները որ բղխում են այս տեսակ քա-
ղաքականութիւնից:

Հայ ժողովուրդի թշուառութեան մի ուրիշ աղբիւրը փոքր Ա-
սիայի Դէրէբէյերի Ֆէօդալական իշխանութիւնն է: Այս ինքնակոչ
իշխանները իրանց անտանելի հարստահարութեամբ ծծում են խեղճ
ժողովուրդի արիւնը, որ չէ համարձակում բոլոր բարձրացնել նոցա
անիրաւութիւնների դէմ: Դէրէբէյերի բռնաբարութիւնների և տե-
ղական պաշտօնեաների անտարբերութեան շնորհով, Վժբաղդ գիւ-
ղացիքը ստիպուած են արիւն քրախնք թափել և ահագին հարկեր
վճարել: Դարձեալ Հայ վանքերն ու եկեղեցիները ունին իրանց
սեպհական հողերը և ուրիշ կայքեր որ գոյանում են ժողովուրդի
նուիրատուութիւններից: Վոքա (վանքերն ու եկեղեցիները) կարող
են համարուիլ իբրեւ մի մի ուղեցոյց եւրոպական քաղաքակրթու-
թեան, որովհետեւ նոցա մէջ կան ուսումնարաններ որոնք պէտք ե-

ղած կրթութիւնը տալիս են պատանիներին, և գրասուռներ՝ որոնցից շատերի մէջ ամբարուած են հին ձեռագրեր, որոնք պատմական և դրականական մեծ արժէք ունին: Գուռը լաւ հասկանալով այդ վանքերի նշանակութիւնը հայութեան համար, թշնամական աչքով է նայում նոցա բարգաւաճման վրայ, և այս պատճառով մինչև այսօր կախ է թողել եկեղեցական հոգերի խնդիրը, որ կեանքի և մահուան խնդիր է յիշեալ հաստատութիւնների համար:

Այս պակաս անիրաւութիւնների տեղիք է տուել այն հարկը որ հայերը ուրիշ քրիստոնեայ ազգերի նման հատուցանում են զինուորական ծառայութիւնից ազատուելու համար: 1856ի օրէնքով այս հարկը պէտք է վճարեն միայն զէնք կրելու կարողութիւն ունեցող անձինք, այսինքն 20ից մինչև 40 տարեկան հասակ ունեցողները. բայց հարկահանների համար օրէնք ասած բանը չկայ, նոքա մինչև կաթնակեր մանուկներից զինուորական հարկ են առնում. նոքա կանոն են շինել իրանց համար որ ամենայն զիւղ 5000 զուրուշ պիտի հատուցանէ իւրաքանչիւր 180 բնակչի համար, առանց խտրութեան հասակի: Վերջին ժամանակներում, ինչպէս յայտնի է, հայոց և յուսնաց պատրիարքները բարձրագոյն իշխանութիւնից խնդրեցին որ թոյլ տրուի քրիստոնեաներին զինուորական ծառայութիւն մտնել, փոխանակ այսպէս անիրաւ հարկեր վճարելու: Գուռը, իւր քաղաքականութեան հակառակ համարելով պատրիարքի առաջարկութիւնը, բացասական պատասխան տուաւ նոցա, բայց հարկադրուեցաւ փոքր ինչ մեղմացնել յիշեալ օրէնքը, համարելով որ զինուորական հարկը պահանջուի միայն 15ից մինչև 70 տարեկան հասակ ունեցող անձինքներից, թէև հարկի քանակութիւնը առաջուանը մնաց, այսինքն իւրաքանչիւր 180 հոգուց 5000 զուրուշ: Այս հարկը հողագործների տասանորդի հետ մինչև այն աստիճան աղքատացրեց ժողովրդին, որ եթէ կառավարութիւնը կամենար վիճակագրական ճիշդ տեղեկութիւններ հաւաքել, կը տեսնէր որ իւր հպատակների թիւը տարեցտարի նուազում է:

Այս տառապանքների վրայ աւելացնելու է և այն չարագործութիւնը որ համարեա ամենայն օր տեղի է ունենում ասիական նահանգներում ոչ միայն պատերազմի, այլ և խաղաղութեան ժամանակ: Յաճախ պատահում է որ թուրք զինուորները բռնաբարում են հայ կանանց և ծնունդների գրկից խլում են հայ աղջիկներին, որոնց յետոյ հարկադրում են մահմէտական կրօնն ընդունել: Այս բռնի

հաւատաւորութիւնները բոլորովին հակառակ են 1856ի հրովարտակին, որ թէև Փարիզի դաշնագրութեան մէջ էլ մտած է, այնուամենայնիւ երբէք չէ գործադրուել նահանգներում: Այսպիսի դէպքերում կառավարութիւնը չլսելու է տալիս անպատուած ծնողների դանգաւանները և միայն մոլեռանդ թուրքերին ականջ է դնում: 1875ի կայսերական Ֆիրմանը, սուլթան Ազիզի օրով, որոշում է որ քրիստոնեաների և մահմէտականների մէջ եղած վէճերը քննուին քաղաքական դատարաններում. բայց այս կարևոր վերանորոգութիւնը խափանուեցաւ Մուրատ Երգի հրովարտակով, այնպէս որ այնուհետև հայերի և թուրքերի հաւասարութիւնը օրէնքի առաջ մնաց միայն թղթի վրայ: Ղերէբէյերի, քրդերի և թուրք զինուորների ձեռքին հարստահարուող հայերը անդադար դանգաւորում են պատրիարքին, որ շտապում է նոցա դանգաւանները հասցնել մեծ եպարքոսին. այս վերջինը, ով որ էլ լինի, խոստանում է պէտք եղած ուշադրութիւնը դարձնել, երբեմն մի հեռագիր է ուղարկում տեղական վարչութիւնների վրայ, և բանը դորանով վերջանում է:

Այս կերպով կառավարութեան ականերն թուլութեան և նորա ծածուկ թշնամութեան շնորհով, թուրքիայի քրիստոնեաները ընդհանրապէս և հայերը մասնաւորապէս զուրկ են քաղաքական կեանքի ամենակարևոր տարրից—կեանքի և ստացուածքի տառհորութիւնից: Հայերը, բուլղարները և ուրիշ քրիստոնեայ հպատակները ներկայացնում են մի անօգնական հօտի պատկերը, անպաշտպան այնպիսի դայլերի յարձակմունքներից որպիսի են քրդերը, չերքեզները և ուրիշ վայրերի ցեղերը. իսկ կառավարութիւնը որ պէտքէ պահպանէր իւր հպատակների շահերը, յաճախ աւազակներին է պաշտպանութիւն ցոյց տալիս և աւարը նոցա հետ բաժանում: Հայոց այս անմխիթար դրութիւնը շարունակվում է և ներկայումս, չնայելով որ շատ տարիներ են անցել այն ժամանակից, երբ հրատարակուեցան զանազան խաթիւ—Շերիֆներն ու խաթիւ—Հումայունները, որոնց մէջ օսմանեան կայսրութեան բոլոր հպատակներին անխտիր խոստացվում էր կատարեալ ապահովութիւն, կրօնական թոյլտուութիւն և հաւասարութիւն օրէնքի առաջ, միով բանիւ այն բոլորը որ կարող է տալ մի արդարօտէր կառավարութիւն: «Հայերը, ինչպէս և ուրիշ քրիստոնեաները, տրամադրուած են կարծել թէ թուրքերը, նախանձելով նոցա բարօրութեանը, որ բղխում է այդ ժողովուրդների աշխատասիրութիւնից, և համեմատելով նոցա դրութիւնը իրանց

սեպհական ազգի անկման և նուազման հետ, թոյլ են տալիս քրդերին անպատիժ կողոպտել և սպանել նոցա, որպէս զև այդ միջոցով միշտ ստոր վիճակի մէջ պահեն և նոցա արագ զարգացման առաջն առնեն: Եթէ այդ ճշմարիտ է, թուրքերը հասել են իրանց նպատակին»:

Այս տխուր և մասամբ չափազանցութեան հասցրած նկարագրից յետոյ, հեղինակը անանկունների կերպով մի գեղեցիկ տեսարան է բաց անում մեր առաջ: Օսմանեան պետութեան այս ընդհանրական ապականութեան և անարդարութեան մէջ նա գտնում է մի ովասիս ուր թագաւորում է բարեկեցութիւնը և բաղդաւորութիւնը. այդ ովասիսը լիբանանն է: Բայանի է որ 1860ի ապատամբութեան ժամանակ լիբանանի քրիստոնեաները զարհուրելի կոտորածի ենթարկուեցան մոլեռանդ մահմետականների կողմից. բացի պատերազմի մէջ ընկնողներից, 5000 հոգի անգթաբար մորթաւեցան. մօտ 20,000 հոգի, որոնց թվումն էին սպանուածների կանայքն ու զաւակները, անօթի թափառում էին ամբողջ նահանգի մէջ...: Ֆրանսիան և Անգլիան, միաբանելով միւս պետութիւնների հետ, միջամեցին թշուառ լիբանանցոց համար. 6,000 Ֆրանսիացի զօրքեր ուղարկուեցան Ասորոց երկիրը, ինչպէս նաև առանձին քննիչներ գործի էութիւնը հետազօտելու և Բ. Դրան ստիպելու որ խաղաղութիւնն ու բարեկարգութիւնը վերահաստատէ յիշեալ նահանգի մէջ: Միջամտութեան առաջին հետևանքն այն եղաւ որ մի քանի թուրք փաշաներ, բէյեր և ուրիշ պաշտօնեաներ մահուան պատիժ ստացան սպանութիւնները թոյլ տալուն կամ խրախուսելուն համար: Բացի սորանից, մեծ պետութիւնները, այսինքն Ֆրանսիան, Անգլիան, Աւստրիան, Պրուսիան և Բուսաստանը, ապագայում այսպիսի կոտորածների առաջն առնելու դիտաւորութեամբ, Դրան հետ համաձայնելով վճռեցին վարչութեան նոր եղանակ մտցնել լիբանանում, որ մինչև այժմ էլ շարունակվում է:

Լիբանանի նահանգապետը պէտք է կաթոլիկական կրօնը դաւանէ, իբրև ամէնից տարածուած դաւանութիւն նահանգի բնակիչների մէջ: Ամէն մի աղանդի պատկանող բնակիչները, մարօնիաները, չրուպները, ուղղափառ և կաթոլիկ յոյները և մահմետականները, մի մի խորհրդական և մի մի դատաւոր են ընտրում, որոնք միասին կազմում են տեղական վարչութիւնը մէջլիս կամ խորհուրդ առնունով: Լիբանանը բաժանուած է մի քանի փոքր գաւառների, գա-

ւառապետների իշխանութեան ներքոյ, որոնք բնակիչների մեծամասնութեան կրօնին պիտի պատկանին: Այս վերջիններին իրանց պարտաւորութիւնները կատարելու օգնում են իւրաքանչիւր աղանդից ընտրուած երեսփոխանները, որոնք կազմում են տեղական մէջլիսները կամ խորհուրդները: Ամենայն գիւղ կամ գիւղերի խումբ մի մի դատաւոր ունի իւրաքանչիւր աղանդի համար, որ քննում է մանր գործերը. աւելի նշանաւոր խնդիրների քննութիւնը ենթարկւում է դատաստանական ժողովին, որ բաղկացած է իւրաքանչիւր աղանդի անդամներից, իսկ ամենակարեւոր գործերի քննութիւնը -- գերագոյն դատարանին, որի անդամներն իրանց նիստերն ունին մայրաքաղաքում նախագապետի հետ միասին: Այս բոլոր վարչական և դատաստանական ժողովների անդամները ընտրվում են նշանաւոր բնակիչների համաձայնութեամբ և իրանց պաշտօնների մէջ հաստատվում են նախագապետի ձեռքով: Նախագի մէջ բարեկարգութիւնը պահպանելու համար՝ Վիբանանն ունի մի զինաւորուած խումբ 1,000 հոգուց բաղկացած, որ նոյնպէս զանազան կրօնների պատկանող բնակիչներից է կազմվում. այս խումբը ենթարկվում է նախագապետի իշխանութեանը, որ եւրոպական պետութիւնների համաձայնութեամբ հինգ տարի ժամանակով է ընտրվում: Ամբողջ նախագի մէջ օսմանեան զօրքեր չկան ամենեւին. նոցա թոյլ է տրուած միայն երկրի միջով անցնել, երբ գնում են Դամասկոս կամ ուրիշ նախագներ: Հարկաւոր դէպքերում նախագապետը կենտրոնական վարչութեան համաձայնութեամբ կարող է կայսերական զօրքեր բերել տալ, բայց մինչև այսօր դեռ ոչ մի անգամ հարկաւորութիւն չէ եղել, այդ միջոցին զիմեւ:

Ահա համառօտապէս այն վարչութեան եղանակը որ 1860 ի կոտորածից յետոյ սահմանուեցաւ Վիբանանում մեծ պետութիւնների շնորհով: Նոր կառավարութեան անմիջական հետեւանքներն եղան կեանքի և ստացուածքի ապահովութիւնը, ընդհանուր խաղաղութիւնը և բարեկեցութիւնը, որ այսօր վայելում են նախագի կէս միլիոն բնակիչները: Արօնական ատելութիւնը վերացաւ և տարբեր դաւանութիւնների տէր մարդիկ բարեկամաբար հանդիպում են միմեանց իրանց մասնաւոր և հրապարակական գործերի մէջ: Կանայքը և մինչև անգամ մատաղահաս օրիորդները կատարեալ ապահովութեամբ կարող են մէկ տեղից միւս տեղը ճանապարհորդել: Ամենայն այդ մարդ իրաւունք ունի զէնք կրել իւր վրայ. այս պատճառով

Հասարակութեան ոչ մի դասը միևսից կախում չունի, ինչպէս որ պատահում է միշտ երբ բնակիչների մի մասը իրաւունք է ստանում զէնք բանեցնել, իսկ միւսը զրկւում է այդ իրաւունքից:

Ընթերցողն անշուշտ գուշակում է թէ ինչ դիտաւորութեամբ մեր հեղինակը ներկայացնում է Վերանանի վարչական եղանակը և նորա ժողովուրդների վայելած իրաւունքները. նա պահանջում է որ միևնոյն արտօնութիւնները շնորհուին և հայոց. «Միայն այս տեսակ իրաւունքներ, ասում է նա, կարող են վերջ գնել այն նեղութիւններին որ մինչև այժմ քաշում են հայերը» և այլն: Բայց արդեօք այդքանը բաւական է հայ ժողովուրդին վաճառելու իւր կրած անթիւ տառապանքների համար: Մենք այս խնդրի վրայ արդէն յայտնեցինք մեր կարծիքը Հանդիսի էջերի մէջ, և հաւաստի ենք որ եթէ անգլիացի հեղինակը իւր աշխատութիւնը վերջին անցքերից յետոյ դրած լինէր և ընդհանուր եւրոպական շահերը աչքի առաջ ունենար, նա ևս ձայնակից կը լինէր մեզ, աւելի որոշու ապահով գրութիւն պահանջելով Հայաստանի համար, հաւասար Սերբիայի և Ռումանիայի գրութեան, ինչպէս որ անում է ներկայումս արեւմտեան մամուլի մի մասը: Լուսաւոր և արդարասէր թուրքերն անգամ խոստովանում են որ հայ ժողովուրդը, չնայելով իւր կրած անտանելի զրկանքներին, այնու ամենայնիւ ինչպէս միշտ, այսպէս և ներկայումս կայսրութեան այս ծանր տագնապի ժամանակ, ցոյց տուեց իւր անյողզողութեամբ հաւատարմութիւնը դէպի Օսմանի դահլ, ուստի և մի առանձին վարձատրութեան արժանի է, մի շօշափելի ու էական վարձատրութեան: Այս հայեացքի թարգման հանդիսացաւ նոյն իսկ սուլթանը: Ընթերցողին յայտնի է այն սիրտը ընդունելութիւնը որին նորերումս Համիդ Բ արժանացրեց Կոստանդնուպօլսի Ներսէս պատրիարքին: Մեզ այս ընդունելութեան մէջ իհարկէ ամենևին չէ զբաղեցնում այն հանգամանքը որ սուլթանը հայ ազգի ներկայացուցչի կուրծքը զարգարել է Օսմանիէի շքանշանով, պատիւ որ պատրիարքը ընդունել է իբրև նշան սուլթանի դէպի հայ ազգը ունեցած յարգանքի ու համակրութեան: Միթէ պատուի ու յարգանքի վրայ խօսք կարող է լինել այնանց ուր հայի ազգայնութեան սուրբ իրաւունքը ոտնակոխ է արած... կրկնում ենք Օսմանիէի աստղը յուսոյ աստղ չէ կարող լինել տարապեալ հայ ժողովուրդի համար և նորա ժապաւենը չէ կարող պատել ազգի բազմապատիկ վերքերը: Ինքը սուլթանը այդ բանը շատ լաւ է հասկանում, ինչպէս որ պարզ երևում է հետեւեալ խոստովանութիւն

նից. «Ես գիտեմ, առաջ նա պատրիարքին, որ իմ Հայ ազգը շատ վնասներ է կրել այս պատերազմից: Բայց նա պետք է իմանայ թէ կը վարձատրուի այդ գրկանքներին համար, նա կը տեսնէ բարօրութեան օրերը և կը հնձէ իւր հաւատարմութեան պտուղները»:

«Բայց — գուցէ մոռա՞նք ընթերցողը — այսպիսի խոստումներ շատ անգամ են եղել օսմանեան պետութեան կողմից, և երբէք չեն կատարուել»: Այո, միայն պետք է իմանալ որ ամէն բանի մէջ Հափ ու սահման կայ: Աշխարհին յայտնի են այն անասելի նեղութիւնները որ Հայ ազգը կրեց և կրում է ոչ այսօրուանից և ոչ երէկուանից, այլ հինգ ամբողջ դար շարունակ. դառնութեան բաժակը մինչև յատակը խմեց նա, այլ ևս կարողութիւն չունի համբերելու: Բւեր մնաց որ և Համիդ Բրդի խոստովանութիւնը այնքան անկեղծ, նորա խոստումները այնքան բացորոշ է... երբէք օսմանեան ոռլութեան այդքան անկեղծ ցաւակցութիւն չէ ցոյց տուել իւր որևէ հպատակ ազգին: Հայ ժողովուրդը պետք է վերջապէս իւր հաւատարմութեան արժանաւոր վարձը ստանայ: Խնդիրն այն է միայն թէ ի՞նչ պիտի լինի այդ վարձատրութիւնը: Հասկանալի է որ որքան զոհողութիւնները ծանր եղան այնքան և փոխարէնը մեծ պետք է լինի: Ազգին մնում է ուրեմն ընդհանուր խաղաղութեան ժամանակ լուծել իւր երկարժամանակեայ համրութիւնը. նա պետք է բարձրաբարբառ յայտնէ իւր անբռնաբարելի իրաւունքները որոնք ներկայումս ոչ ոքի համար գաղանիք չեն. պետք է ցոյց տայ որ արևելեան քրիստոնեաների մէջ չկայ մէկը որ իւր Հափ չարչարուած և միևնոյն ժամանակ իւր նման սակաւ արտօնութիւններ վայելած լինի միայն նորա համար որ երբէք բուռն միջոցների չէ դիմել իւր իրաւունքների պաշտանութեան համար:

ՆԱՄԱԿ Ս. ՊԵՏԵՐՐՈՒՐԳԻՑ *

Ըմբոստ եկեղեցականները եկեղեցու, ազգի և գիտութեան առաջն:

Քրիստոնէական եկեղեցին, ուր որ նա հաստատութիւն է դառած, պատճառ է եղել մարդկային հասարակութեան զարգացման և բարելաւութեան: Հատ տեղ և երկար ժամանակ միմիայն նա է եղել դայեակ և սնուցիչ, քաղաքակրթիչ և պաշտպան հասարակական բարոյական շահերին:

Ինչքան որ սուրբ Աւետարանի սկզբունքների վսեմութիւնն է քրիստոնէական եկեղեցու հաստատութեան և յառաջադիմութեան պատճառը՝ այնքան էլ այս սկզբունքների ազդեցութեան ներքոյ հաստատուած եկեղեցական վարչութեան եղանակն է, որով կառավարուել է Քրիստոսի բանաւոր հօտը: Ինչպէս անկարելի է մի ժողովրդի մէջ իրագործել հասարակաց ազատութեան, հաւասարութեան և յառաջադիմութեան սկզբունքներն առանց որոշեալ վարչական ձևերի և իշխանութեան, այնպէս էլ անկարելի է, որ սուրբ Աւետարանի լուսաւոր սկզբունքներն արդիւնաբեր լինէին մարդկութեան համար առանց յատկացեալ վարչութեան և գործակաւորների:

Եկեղեցական վարչութեան եղանակը սահմանուած է նոյն իսկ Աւետարանի և Առաքելոց քարոզած սկզբունքների զօրութեամբ: Այս սկզբունքներն են. նախ՝ որ եկեղեցու նուիրապետութեան զլուխը մի է, ինչպէս մի է նորա հիմնադիր Յիսուս Քրիստոսը, երկրորդ՝ որ նորա պաշտօնեայները կամ սպասաւորները մարմնի անդամների նման միաւորուած են այն գլխի հետ, ինչպէս միաւորուած են եկեղեցու առաջին քարոզիչ-առաքեալներն իւրեանց վարդապետի հետ, և երրորդ՝ որ զլուխն և անդամները բնականապէս կապուած են իրար հետ

* «Փորձի» խմբագրութիւնը միանգամայն համակրելով նամակիս մէջ արտայայտած գաղափարներին հայոց եկեղեցականների պարտաճանաչութեան վերաբերութեամբ և ճանաչելով սրբազան Սուքիաի գործունէութիւնը, ջաւում է որ նա գուցէ արտաքին դրդումներից կամ կրքերից թելադրուած առիթ է տուել յիշեալ նամակին:

Մենք յոյս ունինք որ սրբազանը օգուտ կ'ընէ այս յօդուածից և իւր անկեղծ զղջմամբ և օրդիական հնազանդութեամբը ներողութիւն կըստանայ Նորին Վեհափառութիւնից, որով մեր հոգևորականութեան մէջ իւր արժանաւոր տեղը կ'ստանայ:

լիակատար համաձայնութեամբ, և այս համաձայնութեան պայմանն է անդամների հնազանդութիւնը:

Արդի իրաւաբանական գիտութիւնը խոստովանելով եկեղեցական վարչութեան այս էական սկզբունքների անհրաժեշտականութիւնը՝ աւանդում է եկեղեցական կանոնադիտութեան մէջ հետևեալ որոշ և անփոփոխ կէտերը.

Առաջին՝ եկեղեցու նպատակը ժողովրդի բարոյական կրթութիւնն է:

Երկրորդ՝ այս նպատակի իրագործութիւնը հնարաւոր է միմիայն երկու ոյժերի միջնորդութեամբ՝ իշխանութեան և նուիրապետութեան (hierarchia canonica):

Երրորդ՝ իշխանութիւնն է, որ ապահովում է միութիւնը, առանց իշխանութեան չկայ միաբանութիւն և հասարակական կենսակցութիւն:

Չորրորդ՝ նուիրապետութեան իւրաքանչիւր դասակարգին յատկացեալ է մի որոշեալ չափ իշխանութեան, ինչպէս աւանդել են սուրբ Հարք:

Հինգերորդ՝ հնազանդութիւնն է եկեղեցու վարչութեան էական պայմանը. իշխանութիւնը լոկ խօսք կը լինէր, եթէ եկեղեցու ստորադրեալները պարտաւորուած չլինէին հնազանդելու մեծաւորին, ինչպէս որ հրամայում են կանոնները. ի դէպս կանոնադանցութեան ստորադրեալները գործում են infamia canonica (թշնամանք կանոնի) ասուած յանցանքը.

Եւ վեցերորդ՝ թէպէտ իրօք աւելորդ կը լինէր մի արտաքին ցոյցով հաստատել հնազանդութիւնը, որովհետեւ ձեռնադրուող եկեղեցականը ինքն ըստ ինքեան կապուած է ձեռնադրողի հետ՝ կամաւոր ընդունելով նորանից կարգի սրբազան խորհուրդը և սրբադնադործելու իրաւունքը, այնու ամենայնիւ սուրբ Հարք աչքի առաջ ունենալով աշխարհիս գայթակղութիւնները՝ սահմանել են նաև հրապարակական ուխտ և երգումն հնազանդութեան ձեռնադրուողի կողմից:

Արդի գիտութեան մշակած այս սկզբունքները միանգամայն հիմնուած են Աւետարանի և Առաքելոց պատուէրների վերայ. «Զի՞ կոչէք զիս Տէր Տէր՝ և զոր ասեմն ոչ առնէք»¹⁾, ասում է Քրիս-

¹⁾ Ղուկաս 9, 46.

տոս: «Ամենայն անձն որ ընդ իշխանութեամբ է», ասում է Պողոս առաքեալը, «ի հնազանդութեան կայցէ, քանզի ոչ ուստեք է իշխանութիւն, եթէ ոչ յԱստուծոյ, և որք ենն, յԱստուծոյ կարգեալ են: Աստուհետե որ հակառակ կայ իշխանութեան՝ Աստուծոյ հրամանին հակառակ կայ: ¹⁾

Առաքեալներին հեռեող Հայաստանեայց եկեղեցու սուրբ Հաբէն էլ անդադար քարոզել են ամենայն դասի և աստիճանի մարդոց, մանաւանդ նոցա, որոնք իշխանութեան ներքոյ են, հնազանդութիւնը պաշտելու: Ներսէս Շնորհալին իւր «Առ դասս քահանայից» ուղղած ընդհանրականի մէջ գրում է. «Իսկ՝ կրտսերագունիցդ՝ պատուէր տամք զխոնարհութիւն և զհնազանդութիւն ցուցանել աւագագունիցն, և իմաստոց քահանայից». ²⁾ և «Առ կրօնաւորս» ուղղածումը. «Մի՛ որ յեղբարց տրտնջող լինիցի զառաջնորդէ իւրմէ՝ յինչ և իցէ պատճառս տրտնջման. թէ և արդար գտանիցէ ի տրտնջելն»: ³⁾ Եւ այս պատուէրները այնքան նշանաւոր են Շնորհալու աչքին, որ մի տեղում մինչև անգամ պնդում է Ս. Բարսեղի խօսքը թէ «ամենայն ժուժկայութիւն և առաքինութիւն այնմ, որ զհնազանդութիւն առաջնորդին ոչ ունիցի՝ անօգուտք են և յոչինչ պէտք համարեալ»: ⁴⁾ Շնորհալին մի տեղում հնազանդութիւնն անուանում է «զլուսն ամենայն բարեաց»: Եւ այն կրօնաւորների համար, որոնք առաջնորդի կամքին հակառակ վանքերից դուրս գալով զիւզ կամ քաղաք էին տեղափոխում իւրեանց բնակութիւնը, «հրամանաւն Աստուծոյ» ⁵⁾ և իւր պատուիրում է քահանաներին, որ այնպիսիներին «ոչ հաղորդութեան և ոչ օրինաւոր թաղման արժանի առնել»:: Իսկ եթէ որ յայնպիսեացն մերձ եղեալ ի մահ զըղջացի և հայցէ արտասուօք զհաղորդութիւն և զթողումն և խոստովանութեան նորա գիտողք վկայեցեն, եթէ հաստատեալ էր ի միտս ելանել յաշխարհէ, եթէ օրհաս մահուն ոչ էր կանխեալ, այնպիսոյն վասն ողորմութեան Աստուծոյ տացի թօշակն վերջին և օրինաւոր թաղումն, ո՛չ որպէս քահանայի կամ կրօնաւորի, այլ իւր և զմիոյ աշխարհականաց: ⁶⁾ Այս և

¹⁾ Թուղթ Պողոսի առ Հռոմայեցիս գլ. ԺԳ. ²⁾ Եր. 54. (Պետ. տպագ.). ³⁾ Եր. 27. ⁴⁾ Եր. 27. ⁵⁾ Եր. 18.

⁶⁾ Ներսէս Ե կաթողիկոսը զրկեց Մինաս եպիսկոպոսին, որ Տփլիս էր բնակում, եպիսկոպոսական թաղումից, և ո՛չ նորա ազգականների, ո՛չ բարեկամների և ո՛չ իսկ իւր մտերիմ և բարեկամ փախարքայի (Իշխ. Վօրօնցովի) միջնորդութիւնքը չկարողացան փոխել տալ նորա այդ վճիռը:

այսպիսի շատ օրինակներ, որ կարելի է բերել Հայոց եկեղեցու կանոնական գրուածներէից, պարզ ցոյց են տալիս, որ Հայաստանեայց եկեղեցին նայում է անհնազանդութեան վերայ իբրեւ մի ամենախիստ պատժի արժան յանցանքի վերայ:

Եկեղեցական կանոնների այսպիսի իրաւացի խստութիւնն անշուշտ կարող էր ծանր չգալ ըմբոստ և անհնազանդ կարգաւորներին և մեր պատմութեան մէջ երևել են երբեմն և այնպիսի կարգաւորներ, որոնք կրքերի կոյր գործիք դառնալով ոտնակոխ են արել նոյն իսկ Աւետարանի սկզբունքների վերայ հաստատուած եկեղեցական վարչութեան կանոններն ու հրամանները և իւրեանց հրապարակական երդումը, և շատ անգամ չկարողանալով տանել իւրեանց ըմբոստութեան հետևանքների դառնութիւնը, և զգալով որ չունին մասն և բաժին Հայոց եկեղեցու հետ կամ հաւատաւիտութեան են դիմել անձամբ, կամ միամիտներին որսալով պատճառ են եղել պէսպէս ազգային տարաբաղդութեանց: Հայաստանեայց եկեղեցին և հայոց պատմիչները այսպիսի սխնեթիւն դասել են ազգի և եկեղեցու թշնամիներ զասը:

Ո՞վ են այս տեսակ ըմբոստները և ի՞նչպէս են յառաջ եկել, այդ ցոյց կուտայ հարցասիրողին նոյն իսկ Հայաստանի պատմութիւնը:

Մենք գիտենք, որ այն ժամանակ, երբ հայոց ազգի հայրապետը և բոլոր եկեղեցական ուխտը հակառակում էին մոզական վարդապետութեանը՝ Սիւնեանց աշխարհի քահանաներից Զանգակ և այլք իշխանութեան հրամանին հակառակ՝ գործակցում էին ուրացեալ վասակին և նպաստում էին նորան ուխտապահներին հալածելու (ե-դ դար) եւ այն ժամանակուայ պատմիչներն իրաւացի արհամարհելով այդ մի քանի քահանաներին, նոցա էլ դասել են ուրացողների կարգը:

Մենք գիտենք նմանապէս, որ այն ժամանակ երբ Հայաստանեայց եկեղեցին ամենայն հնար գործ դրեց իւր հօտը պատուապարելու յոյների ազգաւմաս միտումներից, վրաց կիւրոն եպիսկոպոսը, որ հայոց կաթողիկոսի ձեռնադրածն և նորա իշխանութեան ներքոյ էր, իւր անհնազանդութեան կիրքը շարժելով առիթ դարձաւ վրացոց ազգը հայոց կաթողիկոսի իշխանութիւնից բաժանուելու, որով և հերձուած ձգեց հայոց և վրաց եկեղեցիների մէջ (Զ-դ դար):

Մենք գիտենք նաև, որ այն ժամանակ երբ հայոց կաթողիկոսները չնայելով իւրեանց ժամանակի դժուարութիւններին և արտաքին թշնամիների խորամանկ միտումներին, Վիլնիայի պէս հեռուոր տեղում ս. Մկայն կերպիւ տքնում էին Հայաստանեայց բարոյական ասպհոյութեան վերայ, մի ապստամբ վարդապետի պապականութիւն քարոզող կուսակցութեանը (Քոնցեղիք կամ Զահեղիք) օգնական են լինում իւրեանց Հայրապետի հրամաններին չանսացող Սէմէօն պէկ և Ներսէս Պալինց եպիսկոպոսները, որոնք և սլատճառ եղան, որ պապականութիւնն առաջին անգամ բուն դրեց Հայաստանում (ԺԴ դար):

Մենք գիտենք վերջապէս, որ իւրով քաղաքի Նիկոլ եպիսկոպոսը, երբ չէր ուզում կասարել հայոց հայրապետի արդար պահանջները՝ պատճառ եղաւ լեհաստանի հայերին պապականութիւն ընդունելու, որով և սկիզբն դրեց նոցա ազգային նշանների հետզհետէ ջնջուելուն (ԺԵ դար):

Որքան և ծանր ու անախորժ է այս ըմբոստների թողած յիշատակը, որքան և սակաւաթիւ են մեր պատմութեան մէջ այսպիսիները, այնու ամենայնիւ վերջին ժամանակներս մեր եկեղեցական դասի մէջ կարծես թէ կան անձինք, որոնք երբեմն երբեմն ձգտում են գլուխ բարձրացնելու: Մասամբ տգիտութիւնը, մասամբ մեր մի քանի օրագիրների բռնած անպատկառ և կրքալեց ուղղութիւնը, մասամբ էլ նոյն իսկ մի քանի եկեղեցականների թեթեւամտութիւնը, կրօնական և ազգային զգացմանց պակասութիւնը, այն այստեղ այնտեղ սնունդ կն տալիս այսպիսի ձգտումներին:

Իւր իշխանութեան դէմ ըմբոստացող մի քահանայի համար երկու տարի առաջ «Մշակն» էր ասպարէզ դառել, այս տարի էլ «Մեղուն» է բացել իւր էջերը մի ըմբոստ եպիսկոպոսի համար՝ Հայոց ընդհանրական Հայրապետի դէմ: ¹⁾

«Մեղուն» 17 համարում, ինչպէս յայտնի է, տպուած էր Պարզեանց Սուքիաս եպիսկոպոսի յայտարարութիւնը Վեհափառ կաթո-

¹⁾ Ներկայ խնդրի վերայ «Մեղուն Հայաստանի» լրագրի մէջ տարբեր հայեացքով մի յօդուած հրատարակուեցաւ Դր. ի. չ ստորագրութեամբ. պարտք ենք համարում յայտնել որ այդ յօդուածը մեր աշխատակից Դր. ի. գրութիւնը չէ, որ առհասարակ ոչ մի պարբերական հրատարակութեան գործակից չէ՝ բացի «Փորձից»

ղիկոսին գրած: Սրբազան Պարզեանցը յայտնում է Վեհափառին՝
 թէ Սինոդի տեղապահ և Մայր Աթոռի տաղ լուսարար սրբազան-
 ները Վեհափառի կողմից յայտնել են նորան, որ նա Վեհափառի ժամ
 դնալու ժամանակ չդիմաւորէ նորան միւս եպիսկոպոսների հետ և
 եկեղեցու մէջ շուրջառ չծածկէ: Սրբազան Պարզեանցը բողոքելով
 Վեհափառին այս հրամանի մասին՝ յայտնում է, որ նա չդիմաւորելու
 հրամանը կատարելու պատրաստ է, իսկ շուրջառ չծածկելու հրա-
 մանն ընդունել չի կարող: Մի և նոյն ժամանակ հասկացնում է
 Վեհափառին, որ ինքն ազատ է Աստուծոյ տաճարի մէջ աղօթե-
 լու և դորա համար իշխանաւորի հրաման պէտք չէ, որ նա Նորին
 Մեծութեան Օգոստափառ Կայսեր տօնին ներկայ էր եկեղե-
 ցական մաղթանքին բոլոր միաբանութեան հետ, որ նա ինչ-
 պէս այդ տօնին միւս կայսերական և եկեղեցական տօներին էլ պատ-
 րաստ է և ցանկութիւն ունի անձամբ ներկայ լինելու հանդիսին
 և աղօթակցելու: Ի վերջոյ սրբազան Պարզեանցն իւր այս դիմադրո-
 ձութիւնը չի թագցնում լուութեան վարադուրի տակ՝ այլ յայտ-
 նում է Վեհափառին թէ հրատարակում է ի լուր հասարակաց, իւր
 յայտարարութեան իսկական պատճէնը ուղարկելով ազգային թեր-
 թերին որպէս զի կարողանայ, ինչպէս ինքը գեր. Պարզեանցն հաս-
 կացնում է Վեհափառին, «ապացուցանել զարդ սր իրաւունս մեծի
 հրամանատուիդ և փոքու ըմբոստացողինս»: ¹⁾

Մենք չգիտենք թէ ի՞նչ կապ ունի Օգոստափառ Կայսեր
 անունը աղօթաւորութեան հետ, կամ աղօթաւորու-
 թիւնը հանդիսաւոր մաղթանքների հետ և կամ դեր.
 եպիսկոպոսի ցանկութիւններն ու պատրաստականութիւնը
 Վեհափառ հայրապետի առ նա արձակած հրամանի հետ:
 Բայց առաւել անհասկանալին այն է, որ սրբազան Պարզեանցի հաս-
 կացողութեամբ ազգային թերթերը պիտի ապացուցա-
 նեն կաթողիկոսի և եպիսկոպոսի արդար իրաւունքը:
 Եթէ սրբազանն իւր եպիսկոպոս տեղովը խաբուած չլինէր խակ ու
 տհաս գատողութիւններից և մտածած չլինէր թէ ազգային թեր-
 թերին դիմելը լուսաւորութեան նշան է, նա ինքն էլ
 քաջ գիտէր, որ այդ գատաւտանը ազգային թերթերի բանը չէ և թէ

¹⁾ Ինչիւրը ուսական մամուլի քննութեան նիւթ չլինելու նպատա-
 կով գեր. եպիսկոպոսը իւր բողոքը ուղարկում է նաև մի ուսու թերթի....

նորա գերագոյն դատաւորը ազգի ընդհանրութեամբ ընտրուած և հովուութեան կոչուած Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հայրապետն է:

Մէկ կողմ թողնելով ըմբոստ սրբազանի յայտարարութեան մանրամասնութիւնքը, որոնք չունին ոչ մի նշանակութիւն նորա արարքի նկատմամբ, նայենք այդ արարքի վերայ սկզբունքի կէտից: Այստեղ մեզ ներկայանում է մի եպիսկոպոս, որ անհնազանդ է հանդիսանում իւր եկեղեցու հայրապետին, և այսպէսով ժպրհում է խանգարել Հայաստանեայց եկեղեցու կարգ ու կանոնները: Ամենայն հայ, որի համար սուրբ է Հայաստանեայց եկեղեցին, այն դարեւոր կենտրոնը, որի շնորհիւ և որի հովանաւորութեան ներքոյ նա շարունակում է իւր նախնեաց կեանքը, ամենայն հայ, որի համար թանգ է հայոց հայրապետական աթոռի հաստատութիւնը, այն աթոռի, որ իւր ազգութեան ներկայացուցիչն է. ի վերջոյ ամէն ազնիւ և խելացի մարդ, որ գիտէ զանազանեւ ազատութեան գաղափարը ստահակութիւնից, որին յայտնի են ամենայն մարդկային հասարակութեանց էական և հիմնական սկզբունքներն ու պայմանները. ամենայն ոք այսպիսիսիւներից՝ պէտք է դատաւարտէ Պարգեանց եպիսկոպոսի արարքն՝ իբրեւ մի արարք ազգի և եկեղեցու բարեկարգութեան թշնամու: Աւելի հափառ կաթողիկոսի վերայ, իբրեւ Հայաստանեայց եկեղեցու ծայրագոյն Հայրապետի վերայ՝ սրբազան պարտք կայ խստիւ պատժել այն տեսակ անձին, որ ոտնակոխ է անում սուրբ եկեղեցու առաքելապիւր կանոնները և զրգում է իւր ուխտը: Մեղուի 22 համարից տեսնում ենք, որ վեհափառ կաթողիկոսը չզլացաւ կատարելու իւր այս սրբազան պարտքը:

Եթէ բարոյական և եկեղեցու կանոնական կէտերը թողած գեր. Պարգեանցի գործը պետութեան օրէնքների կէտիցը քննելու լինինք, այն ժամանակ ևս այս գործը մեզ դատաւարտելն կը հանդիսանայ, որովհետեւ ոչ մի բարեկարգ տէրութիւն թոյլ տալ կարող չէ, որ իւր օրինաց պաշտպանութեան ներքոյ դատուած եկեղեցու պէս վսեմ նպատակ ունեցող հաստատութիւնը փաստուի և անպատիւ լինի անհարապատ կամ անհնազանդ պաշտոնեայների ըմբոստութիւնից: Բաւական է մտաբերել մի քանի օրինակ մեր եկեղեցական պատմութեան մօտաւոր անցեալից, որ յայտնի լինի թէ ոչ միայն գեր. Պարգեանցի նման նորապսակ եպիսկոպոսներին, այլ առաւել արհիւսպատիւ և մեծամեծ ծառայութիւններով հռչակուած եպիսկոպոսներին անգամ երբեք չէ պաշտպանել կառավար-

րութիւնը հայոց կաթողիկոսի դէմ: Այսպէս մենք գիտենք, որ Յովհաննէս կաթողիկոսի առաջ չկարողացաւ դիմանալ Ներսէսի նման նշանաւոր և մեծ եպիսկոպոսը. մենք գիտենք որ տէրութիւնը Ներսէս կաթողիկոսին հակառակ չյարգեց մինչև տեղամ կտրապետ եպիսկոպոսի նման եկեղեցականին, որ շատ նշանաւոր ծառայութիւններ արած էր նոյն իսկ տէրութեանը և օրի հետ կապուած էր լիակատար սիրով մի քաղաքամարդ գնդութական ժողովուրդ. մենք գիտենք նմանապէս, որ Մատթէոս կաթողիկոսի ժամանակ, երբ մի երկու՝ նոյնպէս իւրեանց ծառայութիւններով տէրութեան յայտնի վիճակաւորներ՝ ըմբոստութեան նշմարանքներ երևացրեցին և կաթողիկոսն ուշադրութիւն դարձնելով հրաժարեցրեց նոցա, տէրութիւնն և ոչ իսկ հակառակեցաւ նորա կամքին. էլ ի՞նչ յիշենք այն եկեղեցականների մասին, որոնք զանազան ժամանակ և երբեմն բազմաստորագիր գրաւոր ամբաստանութիւններով լցրել են կառավարութեան ատենները, բայց ոչ մէկի ձայնն էլ տեղը չէ հասել և նշանակութիւն չէ ունեցիլ: Այս ամենի վերայ հիմնուելով մեզ դժուար է հաւատալ, որ Երեանու Նահանգապետը, ինչպէս գրած է Մեղուի 22 համարում, առաջարկութիւն արած չինի սրբազան Պարզեանցին՝ մարմնաւոր իշխանութեան առաջև նորա պաշտպան հանդիսանալու մտքով, քանի որ անտարակոյս նորան յայտնի պէտք է լինի, որ օրինաց գրքի XI հատ. բաժ. I, յօդ. 940-ի զօրութեամբ եկեղեցականների այս տեսակ յանցանքների համար վախճանական վճիռը կախուած է Եջմիածնի սինոդից, որի գլուխն է Վհայիմու հայրապետը:

Ուրեմն եթէ բոլոր մեր ասածներից մի ընդհանուր եզրակացութիւն տնելու չենինք, այսպէս պէտք է ամփոփենք մեր խօսքը. Ա. գեր. Պարզեանց Սուրբիսս եպիսկոպոսը իւր յայտարարութեամբ գործել է մի կանոնադրանցութիւն, որ դատապարտում է նորան իրիւր ըմբոստացող — անհնազանդի. Բ. ոչ աւետարանի և առաքեալների պատուէրները, ոչ եկեղեցական վարչութեան տարրական սկզբունքները, ոչ արդի իրաւաբանական դիտութեան եզրակացութիւնները, ոչ Հայաստանեայց եկեղեցու Սուրբ հարց վարդապետութիւնը, ոչ Հայոց պատմութեան ցուցումները, և ոչ իսկ Հայոց ազգի բազմութեան տրամադրութիւնները չեն ներած երբեք եկեղեցականների ըմբոստութեանը:

ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՆԴՐԿՈՎԼԱՍՈՒՄ ԱՐԱԾ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐԻ ՄԷջ *

1802 թուականի սեպտեմբեր ամսին Կնոթրինգի տեղնշահակապետը
Իլիսն Պ. Դ. Ցիցիանովը:

Իլիս. Ցիցիանովին Արաստանի վերայ կարգուելիս (1802 թուականին) արուած բարձրագոյն հրովարտականն, ի միջի աշուղ, արուած էր
«այսու ամենայնիս հայերը, իբրեւ վաճառական ազգ» Ասիայի այս մասի
ամբողջ առևտուրն, իւրեանց ձեռքումն ունենալով, արժանիքն ձեր յարողի
ուշադրութեան և պաշտպանութեան, որովհետեւ Պարսկաստանում հարստութիւն
հարուածեան ենթակայ լինելով անտարակոյս շատերը այս ազգից կը հաս-
տատուին Արաստանի մէջ, երբ նոքա համոզուին որ մի բարեկարգ տեղում
թիւն է ապահովում նոցա» (ԱՐԹԻ հատ. Բ, էր. 9): Հետեւաբիրողութիւնները
ապացուցանում են, որ Ցիցիանովը Կովկաս գալիս, գին 1 ազարբեյջանական հաս-
խապաշարում էր հայերի դէմ: Նա միշտ օգուտ էր քաղում անդրկովկասեան
հայերի ծառայութիւններից, բայց մի և նոյն ժամանակ շառանց այլևայլութեան
և առանց պատճառի նախապտում էր նոցա, վիրաւորում անվտանգութիւն էր
ցոյց տալիս թաղաւորական հրամանին հակառակ, ոչ միայն օրէնքների պաշտ-
պանութիւնը չէր ցոյց տալիս հայերին, այլև վտանգաւոր ազգ էր համա-
րում նոցա: Աւանդութիւն կայ, թէ Իլիս. Ցիցիանովը անձնական պատ-
ճառ ուներ հայերից անբաւական լինելու. մի անգամ Գատչիւում նա զին-
ուորական պատիւ ցոյց չտուեց Յովսէփ արքեպիսկոպոսին. վերջինս գան-
դատուեց Պոտեմկինին և Իլիս. Ցիցիանովը ինք օրով բանդարակաւ Մենջ-
լի հարկէ չենք կարող ընդունել, որ մի այսպիսի շնչին պատճառ եթէ նա
մինչև անգամ իրօք էլ եղած լինէր, կարողանար ծնեցնել այսպիսի յիշա-
ւարտութիւն: Ընդհակառակն յայտնի է որ Իլիսան իւր ատելութիւնը արտայայ-
տեց մինչև անգամ դէպի իւր սեպական ազգը, թէ պէտաւելի փոքր, չափով

*) Տես Բ տարուայ Ա. համարը:

իշխ. Յիցիանովը մեր ազգի յատկութիւնների նկատմամբ շատ վատ գաղափար ունէր: Քիչն՝ յայտնի է հայերի յատկութիւնը, գրում է նա իշխանունի Նինա Գէորգիեւիւային, որ նոքա մեծ ճարտարութեամբ գրաւում են բարձրաստիճան անձնաւորութիւնների շնորհը և իւրեանց խարդախ շողոքորթութիւնների շնորհիւ ձեռք են բերում այնպիսի վարձատրութիւններ, որոնց արժանի չեն եղել: (ԱԵԽ հ. II, եր. 523). Հայերին համարում էր նա յիմար (եր. 888), երկչոտ (եր. 334) ագահ դէպի ապօրինի շահերը (եր. 943), նոցա վաճառականական ընդունակութիւնը համարում էր ավնասակար բնակիչների ընդհանրութեան (եր. 49).

1804 թուականին, երբ խնդիրը հայազգի իշխանների վարձատրութեան և վրացիների հետ հաւասարելու վերայ էր, իշխ. Յիցիանովը շտապեց տեղեկագրել թագաւորին. «Որովհետև նորամբարձ հայազգի իշխանները և Ղարաբաղից դուրս եկող մելիքները իւրեանց հարստութեան պատճառով, թագաւորներից յարգվում էին, իսկ վրացի իշխանները յատկապէս առաջնակարգ լինելով երբեք ոչ հաւասարութիւն և ոչ յարգանք ունէին դէպի դոցա, ուստի համարձակվում եմ հաստատապէս ամենախոնարհաբար ծանուցանել Ձ. Կ. Մեծութեան, որ մի այսպիսի հաւասարութիւն հայազգի և վրացի իշխանների մէջ վերջինների համար վիրաւորիչ կը լինի, ի նկատի ունենալով այստեղացոյց համոզմունքը և նոցա սովորութիւնները, որոնց ես բաւականին ծանօթացայ», (եր. 208). Նոյն 1804 թուականին, դեկտեմբերի 30-ի ամենախոնարհ տեղեկագրումը իշխ. Յիցիանովը յայտնեց. «Իբրահիմ-խանը (Շուշույ) ունէր մինչև 60 հազար տուն միայն Ղարաբաղի հայերից, որոնք կառավարվում էին հինգ նշանաւոր մելիքներից, որոնցից ոմանք, ինչպէս ես կարծում եմ, յիմարութեամբ իւրեանց ծագումը յառաջ են բերում հին Հայաստանի թագաւորներից...» (եր. 628): Ներքեւը մենք կը տեսնենք. թէ ինչպէս էին իւրեանց հերթին Ղարաբաղի մելիքները խօսում իշխանի մասին:

Յիցիանովի դէպի հայերն ունեցած յարաբերութեան նկարագիրը տալու համար, հարկ ենք համարում առաջ բերել հետևեալ դէպքը. Նրեանի խանի հպատակ հայերը այս դարու հէնց սկզբից խումբ խումբ հարիւրաւոր ընտանիքներից բաղկացած այլևայլ ժամանակ փախան ուստաց սահմանը. խնդրելով կայսեր հովանաւորութիւնը: Մի այսպիսի խումբ՝ բաղկացած մինչ 2000 զերդաստանից՝ 1804 թուականին փախաւ Նրեանից և վախենալով պարսկական հետամտութիւնից, անց կացաւ դէպի Ղարաբաղ երկիրը. այս բանը իմանալով, գրում է իշխ. Յիցիանովը, Թիֆլիսից փառակ ուղարկեցի հայազգի արքեպիսկոպոս Յովհաննէսին (Գեղարդակիր), որ պէտք չի նա յորդորէր նոցա մեր կողմն անցնելն ալ ու. թէպէտ այն պայմանով, որ նոքա ազատ լինին Նրեանը ձեռք բերելուց յետ՝ իւրեանց հայրենիքը վերադառնալու, որ և յաջողութեամբ կատարուել է...»: Կոմս Մուխին - Պուշկինին գրում է նա. (հայերին) առժամանակ Լօռուայ ամրո-

ցում բնակելու տեղ տուի և նոքա արդէն այնտեղ են գտնվում իւզբաշու մօտ, բայց որովհետեւ ես լսում եմ, որ մօտ 1000 տուն հակամիտ են մըշտապէս մնալու վրաստանում, ուստի աւելորդ չէր լինիլ եթէ Ձ. Պ. հաճէր հրամայել ծածկաբար մարդ ուղարկել՝ նոցա առ այն միտել տալու, որովհետեւ իմ տուած խօսքի հաւատարմութիւնը արգելում է ստիպման մինչև անգամ ամենափոքր արտայայտումն... (Եւ. 614-և-615). 1805-ի ամառը Երևանից ցանկացան գաղթել նաև մնացած հայերը, իշխ. Յիցիանովը՝ նորից յանձնեց Յովհաննէս եպիսկոպոսին նոցա համոզելու որ շտապեն: Այս եպիսկոպոսին գրած նամակում իշխանը ասում է... Ձեր գերապատուութեան ջերմեռանդութիւնը իմանալով՝ խոնարհաբար խնդրում եմ շտապել այստեղ ուղարկելու Երևանի հայերին, որոնց իւրաքանչիւր գերդաստանին կը հրամայեմ տալ պատրաստի տուն, այգի և արտ, որ կարծեմ նոցա համար խիստ շահաւէտ պէտք է լինի, միայն թէ նոքա չլինին ոչ վանքերին, ոչ մոկլիքներին, ոչ իւզբաշիներին պատկանեալներին, այլ ազատ գիւղացիներ, ինչպէս, օրինակի համար, Քեղուարդայ բնակիչներն են: Իսկ այստեղ մնալու են նոքա համաձայն առաջուայ կարգադրութեան, այսինքն հարկերը երեք տարի չնորհուած կը լինին և ոչինչ ծառայութիւններ չի պահանջվում նոցանից, բայց այնուհետև նոքա կը պարտաւորին վճարելու նշանակեալ հարկ: Բայց խնդրում եմ չուշացնել նոցա ուղարկելը, որպէս զի նոքա կարող լինին այս իսկ աշնան իւրեանց յաջորդ տարուայ համար երկիր վարել:» (Եր. 625):

Երևանի հայերը յորդորուելով իշխ. Յիցիանովի գործակալներին՝ մըշքներում զրին պարտից հողից մեր կողմերը փախչելու և այս մասին գրում են նոքա. «Անհամբեր սպասում ենք ձեր վաղընդփոյթ օգնութեան. եթէ ուշացնէք՝ այն ժամանակ մեզ կը տանեն և կը վնասեն...: Ամենայն ինչ դրում ենք ձեզ և թողնում ձեր կամքին. եթէ մեզ պէտք լինի թղթի վերայ նկարադրել, թէ ինչ նեղութիւններ ենք կրում, այն ժամանակ ոչ թողթ և ոչ մեղան կը բաւականանայ...: Երբ դուք այդտեղից դուրս ելեաք, այն ժամանակ քաղաքում ոչ ոք չի մնալ, բոլոր հայերը ձեր հանդէպ դուրս կը գան. եթէ այդտեղից մեզ օգնութիւն լինելու է, պէտք է որ շուտով լինի, որպէս զի մենք չը դրկուենք մեր բոլոր գոյքերից և չվնասուենք, իսկ մեզ վնասելուց և գերելուց յետոյ, — օգնել մեզ, կամ ոչ — մի և նոյն կը լինի...: Այնպիսի բան արէք, որ մենք Մահմեդ խանի (Երևանի) վիճակին չհամենք...: Եթէ մենք կամենայինք Տաճկաստան քնալ, այդ շուտով կարող էինք անել, բայց ինչ մարդ է նա, որ թողնում է իւր տունը, գոյքը, գերեզմանը և գնում: Այսպիսի դիպուածում լաւ է, որ մարդ մեռնի, քան թէ կենդանի մնայ...: Եթէ կըգաք այդտեղից՝ պէտք է Աբարանի դաշտով դալ... այն ժամանակ ձեր հանդէպ դուրս կը գանք և զօրքի առջից կը գնանք բերդն առնելու և կը տանք ձեզ, և վրէժինդիր կը լինինք մեր թշնամիներից... (Եր. 627):»

Հայերը՝ հրապուստելով Յիցիանովի գործակատարներին խոստմունքներից՝ հազար գերդաստանի չափ մի խմբով վերջապէս Փամբակու նա-

հանգը փախան, որտեղից նոցա առաջնորդները Մելիք Աբրահամ և իւզ-
բաշի Գաբրիէլը դիմեցին Յիցիանովին, խնդրելով շտապել օգնել Ներսէսում
մնացող հայերին, իսկ մինչև այն ժամանակ թոյլ տալ իրանց փամբակու
կողմերը բնակելու: Քաջ գիտենալով, որ այդ հայերը՝ չեն կարող վերա-
տին Նրեան դառնալ, միւս կողմից անգոր լինելով այն ժամանակը Նրեանի
նուաճումն իրագործելու, և մի և նոյն ժամանակ ջանալով ծածկել իւր
դրութիւնը, և, վերջապէս, ցանկանալով այդ աշխատասէր երկրագործնե-
րին քանդուած վրաստանումն ունենալ և ոչ փամբակումն, իշխան Յիցիա-
նովը գրեց հայ մելիքներին. «Ձեզանից ինձ ուղարկուած նամակն ստացայ
և տալիս եմ նորան: հետեալ պատասխանը. փոփոխամիտ հայեր ան-
տաւորուած պարսկական ոգւով, — այժմ դուք մեր հացի վերայ եկաք յու-
սալով կարելի է որ դեէք այն. քայց ես ձեզ կանխաւ իմաց եմ տալիս, որ
եթէ ձեր բերած գերդաստանները այս իսկ աշխան չվարեցին այնքան եր-
կիւր, որ հետեալ տարին կարելի լինի առատութեամբ հաց ծախել, այն
ժամանակ իմացէք, որ հետեալ դարնան կը հալածեմ նոցա այս տեղից
ոչ միայն դէպի Նրեանը, այլ և դէպի նոյն իսկ Պարսկաստան, որովհետեւ
վրաստանը պարտաւոր չէ ձրիակներնին մնուցանելու: Եւ որովհետեւ ին-
ձանից օգնութիւն էք խնդրում Նրեանում մնացող հայերի համար, որոնք
կորչում են սնահաւատների ձեռքից, ուստի հարցնում եմ. արդեօք մատ-
նիչները արժանի են պաշտպանութեան: Թող չքանան նոքա ինչպէս չներ.
նոքա արժանի են այս վիճակին, որովհետեւ անցեալ տարի, երբ ես ռու-
սական անպարտելի զօրքերով պաշարել էի Նրեանի բերդը՝ այս կարեկցու-
թեան անարժան անձինք բռնել էին Նարին-կալէն և, մինչև ես նոքա կա-
րող էին այն ինձ տալ, չարեցին այս իսկ դու, Գաբրիէլ իւզբաշի, նոցա
հետ գտնուելով և Նրեանի նենգաւոր Մահմետ խանի առաջին խորհրդա-
տուն լինելով՝ օգնեցիր նորան ինձ խաբելում և ուխտագրութ գտնուելում
ինձ դէմ: Այժմ տեսնում էք, թէ ինչպէս Աստուած պատժեց ձեզ՝ ձեր
վերայ այնքան զթացող ամենայն ռուսաց թաղաւոր կայսերին մատնելու
համար: Չլինի թէ դուք կարծում էք, որ ես այնպիսի գեներալ եմ, ինչպէս
որ ուրիշներն են, և չգիտեմ, որ հայն ու թաթարը պատրաստ է հազա-
րաւոր անձինքների զոհելու իւր օգտի համար, պատրաստ է սուտ խօսել և
ձեռքնել ամէն տեսակ յարմարութիւններ Նրեանի առման համար,
ինչպէս հաւատացնում էք ձեզ չճանաչող գեներալներ: Նեավետայեւիլին: Եւ այս-
պէս այս բոլոր բաներից յետոյ միթէ կարող եմ ես նոցա օգնութեան հա-
մար զօրք ուղարկել, մանաւանդ այնտեղ, ուր չկայ հաց: Միթէ կարող եմ,
իւզբաշի, քո խօսքերին, դէթ ամենափոքր հաւատ ընծայել, թող թէ յու-
սալ պարսկական խօսքին՝ թէ Նրեանի բնակիչները ռուսական զօրաց մեր-
ձենալուն պէս ամենքն էլ կը հնազանդին, թէ այս խօսքերն ևս այնպէս
չեն, ինչպէս անցեալ դարնանն էին, կամ կարծում էք որ 300 գերդաս-
տան ձեր երկնոտ հայերից կարող լինին մի որեւիցէ դիմադրութիւն անե-
ռ 3,000 պարսկական հետակազօրաց, կամ թերեւ կարծում էք այնքան

սուտ փաստերով համոզել ինձ հաւատ ընծայել Երեանի նոր խանին և ամենախաղախ ֆելթալի խանին (Նախիջևանի), որպէս թէ նորա ծածկապէս ձեզ հետ խօսել են հնադանդելու ռուսաց և որպէս զի ես զօրքով այնտեղ գնամ: Բայց մի ոպասէք, պարսկական խորամանկութիւնները բոլորն էլ ինձ յայտնի են և ես ինքս զիտեմ ինչպէս և երբ պէտք է առնել Երեանի բերդը: Ահա ձեզ իմ պատասխանս, իսկ դուք հանդարտ ապրեցէք, տներ շինեցէք և դաշտեր վարեցէք: (ԱԵԽ Զ. 2 Եր. 628):

Թէ ոչ միայն ռուսաց հպատակ, այլ և Պարսկաստանում ապրող հայերը սրտով նուիրուած էին ռուսական գահին, (չնայելով յառաջ բերուած պատասխանին,) մինչև անգամ նոյն ինքն իշխ. Յիցիանովն էլ համոզուած էր, որի մասին տեղեկագրեց կայսրին. «Հայերը, որոնք Ասորպատականի դաւաճները մեծ մասով բռնում են, քրիստոնէական միութեան պատճառով և համոզուած լինելով, որ ռուսական կառավարութեան պաշտպանութեան ներքոյ յոյժողութեամբ առևտուր կանեն հէնց իւրեանց սեպհական օգտի համար հիմնաւոր հաւատարմութիւն ունին դէպի մեզ և ցանկանում են տեսնել ռուսական իշխանութեան բարեյաջող հաստատութիւնը այս կողմերում, նոքա ամէն օր ձայն են բարձրացնում դէպի ինձ՝ Երեանի արշաւանքը փութացնելու» (Եր. 290): Իսկ ինչ որ հայերի քաջութեանն է վերաբերում, պէտք է ասել որ այս յատկութիւնն էլ անյայտ չէր իշխանին: «Միթէ դուք, Ղարաբաղի հայեր, դրում է Յիցիանովը նոցա, որ մինչև այսօր հռչակաւոր էք եղել ձեր քաջութեամբ փոխուեցաք, երբ ձեր Ղարաբաղի պայազատ և բարձրաստիճան իբրահիմ խանը Ռուսիոյ մշտական հպատակութեան ներքոյ մտաւ: Դուք պէտք էր որ այժմ աւելի ես քաջ լինէիք, յուսալով կայսերական հզօր զօրութեան վերայ, բայց դուք կինարմարտի բնութիւն ստացաք նման միւս հայերին, որոնք միայն առևտուրով են պարապում: Ինձ յայտնի է ձեր վաղեմի քաջութիւնը. այս պատճառով էլ հրաւիրում եմ ձեզ... օգնել ռուսաց հզօր և անպարտելի զօրքին ընդդէմ Պարսից և այլն (Եր. 833):

Երբ վրաստանը Ռուսիայի հետ միացաւ, նորա հայերի թիւը համեմատաբար մեծ չէր, այն ինչ Պետերբուրգի արքունիքից յաճախ ուղարկվում էին պատուէրներ հրապուրելու հայերին: Այս հրաւերը չմնաց ձայն բարձառոյ յանապատի և չնայելով իշխ. Յիցիանովի դժնեայ ընդունելութեանը, նորա վարչութեան ժամանակ մի քանի բիւր հայեր զաղթեցին վրաստան կամ ընդունեցին Ռուսիայի հպատակութիւնը: Այս զաղթականների մասին մանրամասն տեղեկութիւն ստանալ ցանկացողներին ցոյց ենք տալիս ԱԵԽ Է. Ա. Կ. (հատ II Եր. 211, 276, 615, 626, 681, 672, 696, և 867): Հայերը հարիւրաւոր ընտանիքներով ռուսների մօտ փախան և, հալածուելով պարսիկներից, կորցրին բոլոր իւրեանց առձեռն ունեցած կայքը: Զրկուած նւթական օգնութիւնից՝ որպիսի և իցէ կերպով զետեղուեցան իւրեանց վրաստանի վաղեմի բնակիչ համասեռների մօտ, անպատենքը մարդաբնակ արին, մի թաղար հացի և մի զոյգ եղան համար

ստորով գրուեցան: Յրտից և քաղցածութիւնից, և երկարատե մաշիչ տենդերից հարիւրներով ջնջուեցան, իսկ 1804 և 1805 թուականների ժանտախտը այդ դժբաղդների չորրորդ մասն էլ չթողեց: Բայց և այնպէս նոքա բնակութիւն հաստատեցին Թելափ, Սդնախի, Բօրչալուայ և Լօռուայ գաւառներում, որոնք այն ժամանակ զուրկ էին խաղաղասէր երկրագործ բնակիչներից: Այլ և՛ անմիջապէս անձնատուր լինելով զաշտերի և այգիների մշակութեան՝ նոյն հայերը միջոց ունեցան մի և նոյն ժամանակ առաջնորդելու ռուսաց զօրքին, կանխաւ յայտնում էին դաւաճանութիւնը, խռովութիւնները, տեղեկութիւններ էին տալիս թշնամու մասին, զօրքին պաշար հայթայթում, ճանապարհները չինում և քաջութեամբ կռվում զօրաց շարքերի մէջ: Գանձակու և Նրեանի արչաւանքների ժամանակ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի և Ներսէս վարդապետի ձեռքով կազմուեցաւ մի հայկաւան գունդ՝ բաղկացած 1,500 մարդուց: Այս կրօնաւորները իւրեանց զօրականների հետ միատեղ միշտ յառաջապահ գնդումն էին գտանվում և յաճախ կռուեցան տաք պատերազմներում: Իշխ. Յիցիանովը չկարողացաւ ծածկել Յովհաննէսի դործողութիւնները և հակառակ իւր ցանկութեան տեղեկագրեց թագաւորին. «...նորա (Յովհաննէսի) անսահման եռանդը դէպի Ռուսիոյ օգուտները և նոյն արքեպիսկոպոսի անձնատուրութիւնը թելադրեց նորան՝ զօրքի Նրեանից վերադառնալու ժամանակ աւելի քան թէ 11,000 գերդաստան հայեր բերել Վրաստանում բնակեցնելու... այս բոլորը պարտք է դնում ինձ վերայ ամենահպատակօրէն խնդրել արժանին հատուցանել նորան և հայցել նորա այս կողմերի առաջնորդութեան հաստատութեան մասին... և եթէ բարեհաճիք՝ արժանացնել նորան պատճանշանի ի ցոյց Զ. Կ. Մ. բարձրադոյն բարեացակամութեան առնա, ամենողորմածաբար շնորհելով նորան արքեպիսկոպոսական պանագէ, բայց այդ լինելու է աւելի պակաս, քան թէ այն, որ շնորհուած է Իմերեթի մետրապօլիտին, որպէս զի մեր կրօնակից հոգեւորականութիւնը քրիստոնէական միւս գաւառնութեան հոգեւորականութիւնից նախապատու լինի Զ. Կ. Մ. բարձրագոյն կառավարութեան առաջև...» (եր. 276):

Այս իսկ Յովհաննէսը Ներսէս վարդապետի հետ գտանվում էր Գանձակը պաշարող զօրքերի մէջ. սոցա յանձնուեցաւ դէպի ռուսները փախչող զանձակեցի հայերի և վերաւորուած ռուս զօրականների հոգատարութիւնը: Գանձակի առնուելուց յետոյ՝ երբ Նրեանի արչաւանքին ձեռնարկուեցաւ, յիշեալ կրօնաւորները գնեռալ Լեօնտիէվի յառաջապահ գնդումը լինելով՝ զօրաբաժնին անվտանգ ճանապարհ ցոյց տուին, թշնամու մասին տեղեկութիւններ հաւաքեցին, պաշար հասցրեցին, հաղարար գերդատաճներով հայեր գաղթեցրին մեր կողմերը: 1804 թուականին յունիսի 20-ի նշանաւոր կռուումը, ուր ռուսները ջարդեցին պարսիկներին, սպանուած հերոսների մէջ կային և ԼՂմիաճնի վարդապետներ. յունիսի 27-ին և օգոստոսի 11-ին վանքի միաբանները Յիցիանովին մեծ քանակութեամբ պաշար տուին, առանց որոյ ռուսները քաղցածութեան բոլոր տառա-

պանքներին ենթարկուելու էին: Նրեանի պաշարման ժամանակ, երբ վրաստանի և իշխ. Յիցիանովի զօրաբաժնի մէջ հաղորդակցութիւնը կտրուել էր, Ղարաբաղի մելիք Աբովի որդին՝ Ռոստոմ բէկը զարաբաղի հայերի փոքրաթիւ խմբով անց կացաւ պարսկական զօրքի միջով և նոյն իսկ կռուի բռնէին, հասցրեց զօրաբաժնին վառօդ և պաշար: 1804 թուականի օգոստոս ամսի սկզբում իշխ. Յիցիանովը Ռոստոմ բէկին Նրեանի մօտից վերստին փամբակ ուղարկեց թէ նոր պաշար ձեռք բերելու, և թէ ապահովելու վրացի այն իշխաններին և ազնուականներին, որոնք իշխ. Յիցիանովի բանակումն եղած ապրուստի պակասութեան պատճառով վրաստան էին վերադառնում: Բայց ճանապարհին փամբակու կարաքիւսում Ռոստոմ բէկի զօրաբաժինը յիշեալ վրաց իշխանների հետ միատեղ պատահեցան տան հազար հոգուց բաղկացած մի պարսկական զնդի և այստեղ անհաւասար՝ բայց բուռն կռիւց յետոյ զօրաբաժինը գերի առնուեցաւ և մասամբ թէհրան տարուեցաւ, մասամբ էլ Իսաբիթումն արգիլուեցաւ: Վիրաւորուած Ռոստոմ բէկը մի քանի ամիս Դաւրիթում պահուեցաւ և վերջապէս 1805-ին հրապարակաւ դատապարտուեցաւ. (ԱԵԹԻ հ, II եր. 811 և 813): Ռոստոմ բէկի հայր Մելիք Աբովը 1804-ին Պետերբուրգ Մինաս Լազարեանցին ուղղած նամակումը գրում է. «Իմ մեծ ծառայութիւնը, որ մատուցել եմ Ռուսիոյ նախկին զահին, և դեռ Զուրով զօրավարի օրով Շուշում ցոյց տուած իմ քաջութիւնները ամենքին յայտնի են: Կարելի է որ ձեզ ես անյայտ չէ, որ Աղա-Մահմետ խանի զօրաւոր գնդերը մեզանից հալածուեցան և ցիր ու ցան եղան երկրի երեսը... Թէ ինչքան մեծ է իմ մատուցած ծառայութիւնը ամենողորմ թագաւորին, բարձրագոյն կառավարութիւնը չէ իմանում այս: Ի՞նչ է մնում ինձ անելու: Ես ունէի անդրանիկ—Ռոստոմ բէկ, ծերութեանս զաւակ և ժառանգ նախորդներին՝ նորան էլ զոհ բերի իմ ամենողորմ կայսրին...: Բացի սորանից, ինչ որ ես արի և ինչ որ այժմ եմ գործում, ոչ ոք չի կարող անել: Ես ունիմ մի կաթիլ արիւն, այն ես ամէն ժամ պատրաստ եմ թափել իմ թագաւորի անուան համար: Ել ինչ կարող եմ անել սորանից աւելի: Իրօք միայն մի բան է տեսնվում, այն է որ ես հայ եմ. զօրա համար էլ բոլոր հրամանատարները և զօրապետները զայրանում են իմ վերայ իմ մեծագործութիւնների և ցոյց տուած քաջութեան համար. իմ գործածների վերայ չեն կամենում նոքա տեղեկութիւն տալ ուր որ պէտքն է, որովհետեւ ցանկանում են, որ ես յուսահատուիմ և կորչիմ անյայտութեան մէջ: Բայց Աստուծոյ օգնութեամբ այսպէս լինելու չէ: Ես քանի որ գերեզման չեմ մտել՝ ցաւից և յուսահատութիւնից չեմ կործանուիլ, ընդհակառակն ես մտադիր եմ դեռ այնպիսի մեծագործութիւններ կատարել, որ ամենքին զարմացնեն. իսկ գերեզման իր զնամ քաջութեամբ և այրութեամբ գործելու միջոցին. ես չեմ մեռնել նման անգործներին և հիւանդներին, որք իւրեանց հոգին անկողնու մէջ են տալիս»:

Մելիք Զուռուդն էլ պակաս վշտացած չէր: Երբ Մինաս Լազարեանը

Պետերբուրգից յայտնեց նորան իւր զարմանքը, թէ զվսաւոր հրամանատարի տուած տեղեկութիւնների մէջ կովկասեան գերազանցող հերոսների ցանկումը ոչ մի տեղ չեն յիշատակւում հայազգի մեղիքներ, Ջումշուդը պատասխանեց. «Այս առիթով թէպէտ ես վշտացած եմ, բայց այնու ամենայնիւ պատասխանում եմ, որ մենք և խամսայի մեղիքները նոցանից (վրացի իշխաններից) աւելի գերազանց ենք գտնուել կռիւների մէջ և արժանի էինք աւելի բարձր վարձատրութիւնների և շնորհների, բայց հանգուցեալ իշխան Յիցիանովի սրտումը արմատացած ատելութիւնը դէպի Հայոց ազգը չթոյլ տուեց նորան ամենողորմ թագաւորի ականջը հասուցանել մեր ղեկաւորին ծառայութիւններն և ջանքն, որ ցոյց տուինք մենք Գանձակի տունելիս, ինչպէս և Երեսնի և Շիրուանի արշաւանքներումը: Ղարաբաղի վեց մեղիքները մի ուրիշ նամակում միաբան բողոքում են այս իսկ նախատիքի պատճառով. «Դուք ասում էք, զրեցին մեղիքները, թէ ցաւում էք և առհասարակ զարմանում, թէ մեր անուանները և ծառայութիւնները ոչ մի տեղ չեն յիշատակւում և թէ մեր աշխատութիւնները ի դուր են կորչում: Այս բանին մենք պատասխանում ենք, թէ ահա այդ է իսկ մեր վիշտը և թշուառութիւնը, որովհետեւ մենք մինչև արեան վերջին կաթիլը չենք խնայում Ռուսիոյ հայրենեաց համար, և միշտ ձգտում ենք, որ մեր հաւատարիմ զգացմունքները բարձրանային մինչև Նորին Կ. Մեծութեան գահը, բայց ինչ օգուտ որ այս բոլորը վարագործի ներքև ծածկուած են մնում»: Սորա վերայ պէտք է աւելացնել, որ 1805 թուականի ամառը՝ երբ քաջ գնդապետ Կարեազինը պարսկական ահազին զօրքերից փակուեցաւ Շահ-բուլաղի բերդումը և մատնուած էր կորստեան, մեղիք Ռուսներ իւր ձիաւորներով անակնունելի կերպով ճեղքեց պաշարող պարսիկների շարքերը և, զօրաբաժնին պաշար և զէնք հասցնելով, թշնամուն ստիպեց հեռանալ: (ԱԵԹԻ հ. II եր. 836): Ճիշտ այսպէս, երբ 1805-ին Աբբաս - Միրզայն Գանձակ եկաւ և թուրքերն՝ իսկոյն մատնելով Ռուսիային՝ պարսիկների կողմը բռնեցին, այն ժամանակ տեղացի հայերից իսկոյն մի գումարտակ կազմուեցաւ, որ կատաղաբար կռուելով՝ վերջ ի վերջոյ ազատեց թէ իրան և թէ մայօր Կոչնեվի հրամանատարութեան ներքոյ գտնուող սակաւաթիւ ռուսներին, որոնք փակուել էին ամրոցում: (ԱԵԹԻ հ. II. եր. 836):

Յիցիանովի ժամանակ հայերի Ռուսիոյ հետ ունեցած յարաբերութեան համառօտ տեսութիւնը վերջացնելիս հարկ եմ համարում ասել, որ պարսիկները իւրեանց կողմից այժմ սկսան առանձին նախանձ անուցանել դէպի հայերը, իբրև դէպի զօրաւոր մտերիմներ Ռուսիայի: Աբբաս - Միրզայի հրովարտականքը Յիցիանովի ժամանակ և աւելի ուշ յատկապէս չնչում են այս նախանձը դէպի Հայոց ազգը: «Հայերը հաւատարիմ են Ռուսիոյ և նոքա առան Գանձակի բերդը, իսկ այնտեղի պարսիկները անարդուած՝ երեսից ընկել են»... ասուած է Աբբաս - Միրզայի Ղազախու աղալարներին ուղարկուած թղթումը, (եր. 565):

Այժմ պարզ է, թէ ինչքան իրաւացի էին իշխ. Ցիցխանովի կատկածները Հայերի հաւատարմութեան և արիւնթեան նկատմամբ:

Գուգովիչը, հիւանդութեան պատճառով, 1809 թուականի մարտ ամսին հեռացաւ երկրից և Վրաստանի գլխաւոր հրամանատար նշանակուեցաւ Տօրմասովը: Նուիրուած լինելով զուտ անանձնային պարտովանց, որի արդիւնքն եղել է նորա այն թղթակցութիւնը, որ պարունակվում է «Առկասեան Հնախօսական Գանձաժողովի Արձանագրութեանց» Գ-րդ հատորումը, ազնիւ և բարի ըղձերթով լի գէն: Տօրմասովը եկաւ այս երկիրը չգիտենալով Անդրկովկասում բնակող ժողովուրդների ոչ լեզուները, ոչ պատմութիւնը, ոչ կեանքի պայմանները, ոչ բնաւորութիւնը և ոչ փոխադարձ յարաբերութիւնները: Տօրմասովը ցանկանում էր մէկ անպամից, այսպէս ասել, գրչի մի շարժումով ամբողջի բարեկարգութիւնը մոցնել այստեղ, որոնցից մի քանիսը մինչև այժմ էլ կանխահա եւ համարում այս երկրի համար: Նա կամենում էր Վրաստանը դարձնել Ռուսիոյ պարզ նահանգ և ենթարկել ներքին նահանգների կառավարութեան ընդհանուր կանոններին: Նա ցանկանում էր, օրինակի համար, Տփլիսում և Գանձակում, որոնք դեռ ևս Աղա-Մահմեդ խանի օրերի աւերակաց քաղաք կերպարանքն էին կրում, մագիստրատների հաստատել. դարմանում էր թէ ինչպէս քաղաքացիք չեն ըմբռնում, որ ոստիկանութեան համար արած նոցա բոլոր ծախսերը նպաստում են նոյն իսկ նոցա անդորրութեան և անպահովութեանը. նա ջանաց գիրդիայ մոցնել երկրումը, որով և կարծում էր անպահովել վաճառականների բարեկեցութիւնը: Սակայն այս վերանորոգութիւնները չյաջողեցան Տօրմասովին, ի վեր անդ մեծացրին դիւանական թղթակցութիւններն և բաւական վնասակար հետեանք ունեցան երկրի առևտրականութեան համար: Ամենից աւելի վաճառական — հայերը վնասուեցան: (ԱՅԻՄ հ. IV. եր. 56, 92 և այլն):

Տօրմասովը բոլորովին չէր իմանում, թէ ինչ էր անց կացել իւր նախորդների օրովը, չէր էլ կամենում իմանալ այդ: Օրինակի համար, երբ Ղարաբաղի մելիք Աբովի որդին՝ Մինաս բէկը յայտարարեց իւր իրաւունքները Բօլնիսի բնակիչների վերայ, որոնց նորա հայրը վրաց թագաւորների հրաւերովը և ռուսական կառավարութեան հաճութեամբը Ղարաբաղից էր գաղթեցրել, Տօրմասովը հետեւեալ նշանաւոր պատասխանը տուեց. «Յայտնել (Մինաս բէկին), թէ Բօլնիսի բնակիչները սեպհականութիւն են թագաւոր կայսերն և ուրիշ չեն պատկանում... և Ղարաբաղից բերուել են նոքա իբրեանց նախնի բնակութեան տեղ ռուսաց ղինուորական լոխանութեամբ առանց նորա որեւիցէ օգնութեան, և նա իւր աղերսագրում բոլորովին սուտ է գրում, ասելով թէ ինքն այն բնակիչներին Ղարաբաղից նախնի բնակութեան տեղ Բօլնիս բերեց» կառավարութիւնից օրինաւոր օգնութիւն ստանալով, որովհետեւ ևս այս քան ղարաբաղի բնակիչները:

տեմ, և ոչ ոք այս բանի մասին ինձ զեկուցումն չի տուել: Տօրմասովք մի և նոյն ժամանակ հրամայեց բանտարկել Մինաս բէկին... (նոյն տեղ եր. 53):

Անդրկովկասեան հայերը Տօրմասովի ժամանակն էլ շարունակում էին ցոյց տալ Ռուսաստանին իւրեանց առաջուայ համակրութիւնը և աշխատում էին զիւրացնել ոռւսաց կառավարութեան այս կողմերում հաստատուելու յաջողութիւնը: Եփրեմ կաթողիկոսը միջնորդ եղաւ ցանկացած հաշտութիւնը հաստատելու Պետերբուրգի և Թեհրանի արքունիքների մէջ, և այս պատճառով թղթակցութիւն սկսեց Աբբաս-Միրզայի, կայմակամ Միրզայ-Բեգիւրգի, և նոյն իսկ Բաբախանի հետ, և ամենի վերայ անդեկութիւն տուեց Տօրմասովին: Այս վերջինն էլ իւր կողմից շտապում էր կաթողիկոսին տեղեկացնել իւր կառավարութեան ունեցած յարաբերութիւնների մասին Գրան, Ֆրանսիայի, Անգլիայի և ուրիշների հետ. «Հաւատացած լինելով, գրում է Տօրմասովն Եփրեմին, որ ձեր սրբութիւնը հաճում էք մասնակցել Նորին Կայսերական Մեծութեան յաղթակիր զէնքի յաջողութեամբ և՛ ցանկանալով սորա միջոցաւ ցոյց տալ ձեզ իմ անձնութիւնը՝ օգուտ քաղեցի այս հանգամանքից տեղեկացնելու ձեզ այն աւրագ և նշանաւոր սխրագործութիւնների մասին, որ ռուսական բանակը Դանուբի միւս կողմը գործում է տաճիկների դէմ» և այլն (նոյն տեղ եր. 749, նաև եր. 707, 747): Եփրեմ կաթողիկոսը իւր կողմից որոշել էր երկու տէրութիւնների հաշտութեան պայմանները: «Պատիւ ունենալով ստանալ ձեր սրբութեան ամենայարգելի նամակը, գրում է նորան Տօրմասովը—որով դուք ըստ ձեր յօժարամտութեան հաճել էք ծանուցանել ինձ՝ մինիստր... Միրզա-Հասանի հետ ունեցած բանակցութիւնը, որ եղել է անցեալ տարում ընդհանուր ռուսիոյ կայսերութեան և պարսկական կառավարութեան մէջ զուխ չեկած զինադադարման պատճառների մասին,—քաղցր պարտաւորութիւն եմ համարում ինձ յայտնել ձեր սրբութեան իմ ամենազգայուն շնորհակալութիւնս ձեր այս հրապուրիչ վստահութեան նշանի համար» և այլն (նոյն տեղ եր. 751): Սակայն Եփրեմի ջանքերը չկարողացան իրագործուիլ՝ Պարսկաստանումը գտնուած Ֆրանսիայի և Անգլիայի ներկայացուցիչների զօրաւոր դարանների շնորհիւ:

Տօրմասովի ժամանակ հայերի պատերազմական դաշտի վերայ ունեցած գործերից միայն մի քանիսն ենք յիշատակում. 1810 թուականի յուլիսի 12-ին Շամչադինի հայերը ոչնչացրին Գյուլսօղարի լեզգիների աւազակային խումբը (նոյն եր. 485). Փամբակու հայերը վերահաստատեցին հաղորդակցութիւնը Փամբակու վարչութեան և Վրաստանի մէջ. 1810 սեպտեմբերի 12-ին Շամչադինի հայերը ցրուեցին պարսկական այն զօրաբաժինը, որ Չարդախլուի միջով անց էր կացել Գանձակու Քիլիսաքենդի վերայ. 1810 նոյեմբերի 20-ին Փամբակու հայերը փոքր Բեկանտի մօտ սաստիկ կռիւ ունեցան պարսիկների հետ և յաջողեցան յափշտակուած պաշարների մեծ մասը յետ խլել այդ գործում: Ռուսաց վկայութեամբ Արղութեան

իշխաններից երկուսը ցոյց տուին իւրեանց քաջութիւնը, և այլն: (նոյն տեղ եր. 489, 239, 246): Այսպիսի քաջագործութիւնների օրինակները բազմաթիւ են:

Անցնելով մարկիզ Պաուլուզայ կարճատե վարչութեանը, մենք պէտք է նախ և առաջ կանգ առնենք Վրաստանի 1811—1812 թուի խռովութեան վերայ: Արհամարհանք դէպի բնիկ ժողովուրդը, վախառութիւն և կաշառակերութիւն, անբարոյականութիւն, խտուրթիւն և անիրաւութիւն, որոնք՝ ընդդէմ միապետի մարդասէր բաղձանաց՝ երեւցան այն ժամանակ Անդրկովկասի ռուսական իշխանութեան մի քանի ներկայացուցիչներին մէջ, արդէն Յիցիանովի ժամանակներիցն սկսած սակաւ առ սակաւ պատրաստում էին նոր զրաւած երկրումը անբաւականութեան այն կայծը, որին նպաստեցին և ռուսիայի արտաքին թշնամիները: Այս երկիրը հասնելով, տեղեկագրում է Պաուլուզին թագաւորին, նորան ամենախառնադարեալ դրութեան մէջ գտայ. ժանտախտ, հացի անբերութիւնը, այն հանգամանքը որ ոչ ոք չէր հոգացել ժողովրդի դրութիւնը հեշտացնելու համար զօրքի համար դրսից պաշար բերել, չարաչար կիրառութիւններ և ժողովրդական տրտունջ—ահա սորա էին այն առաջին առարկաները, որ ներկայացան ինձ, երբ ձեռնամուխ եղայ Վրաստանի հրամանատարութեանը (ԱԵԽ հ. V. եր. 67): Մի ուրիշ ամենահպատակօրէն տեղեկագրում Պաուլուզին՝ գրում է... այստեղ ծագած յեղափոխութեան պատճառները իմ կարծիքով և որչափ ես տեսնել կարողացայ, պարունակվում են. 1) ընդհանրապէս այն անբարոյականութեան մէջ, որ տարածուած է այստեղ ռուսաց աստիճանաւորների մէջ, որոնք կրօնի դեկից զուրկ լինելով, թոյլ են տալիս իրանց մեծ կամ փոքր յանցանքներ՝ նայելով թէ պատժի երկիրը ինչպէս է ներգործում նոցա վերայ, որով յառաջ են գալիս չափազանց չարաչար կիրառութիւններ...: Ընծաները կիրառութիւնների թվումը վերջին տեղը չեն բռնում, և դժբաղդաբար այս չարութիւնը գործելու իրաւունք տուին յաճախ նոյն իսկ մեծաւորների օրինակները, որոնք ասիական սարդաւորների, խաների և փաշաների նման ընծաները համարում էին իբրեւ օրինաւոր վաստակ և մատուցած ծառայութեան վարձատրութիւն... 5) ժողովրդից չափազանց քանակութեամբ հարկեր պահանջելումը և այս մասին եղած վատ կարգադրութիւններումը... 6) Ռուսական դատաստանական քննութիւնների դանդաղութեան մէջ, որ յառաջ է գալիս անվերջ ձեւապահպանութիւնից և վերջապէս, 7) պաշարի տեսչութեան պաշտօնակալների գործած հազար տեսակ ցածութիւնների մէջ, որ չնայելով իմ ամէն հսկողութեան և խստութեան, հրամանատարութեանս կարճ միջոցում դեռ չկարողացայ երևան հանել և վերջ տալ: Այս բոլորը ծանրանալով ժողովրդի վերայ և ի վնաս գանձի, հէնց իշխ. Յիցիանովի մահից սկսած՝ չէ դադարում (ԱԵԽ հ. V, եր. 81):

Ով որ գէթ հարեանցի կերպով ճանաչել է պատմութիւնից Աղէքսանդր Ա-ի մարդասէր սիրտը, նորան հասկանալի կըլինի, թէ ինչպէս ա-

նախորժ պէտք էր լինէր ըստինքս միապետին, երբ առաջին անգամ իմացաւ, թէ իրանից կարգուած իշխանութեան մանր ներկայացուցիչները այսպէս ի չարն զօրծածեցին թագաւորկան վստահութիւնը այն երկրումը, որ դեռ նոր էր միացել կայսերութեան հետ՝ ճոշ ոյժի աճման, ոչ չահու, ոչ սահմանների ընդարձակութեան համար... այլ յանուն արժանաւորութեան, պատուոյ և մարդկութեան... անսալով տառապեալներն աղերսը և բառնալու նոյա աղէտները և իւր օգոստոսիաւ անունով շնորհելով նորան» իրաւադատութիւն, անձնական և նիւթական ասպնոսութիւն և օրէնքի պաշտպանութիւն (արքունական հրովարտակ վրաստանի միաւորութեան մասին, ԱԵ. հ. I.): Որքան և արդարացնում էր իւրեան մարկիդ Պատուլչին, բայց և այնպէս վրաստանում չորս ամիս մնալուց յետոյ, յետկանչուեցաւ, և 1812 թուականի սկզբում վերին հրամանատար կարգուեցաւ գէն. Բախչելով, որ ի օրով երկրումը դեռ տեղ տեղ շարունակվում էին աղմուկները: Այժմ վրաստանում եղող ռուսաց զօրքի զրոյթիւնը նորանով աւելի ևս դժուարացաւ, որ Ռուսաստանը ինքը տեսաւ «տաւն երկու ազգերի» ահեղ արշաւանքի ժամը, այս պատճառով էլ չէր կարելի ոչինչ օգնութիւն սպասել այնտեղից: Այնտեղ նոյն իսկ վրաստանումն էլ երկամեայ անբերութեան պատճառով սաստիկ սով եղաւ և զօրքը մնաց առանց ուտեստի: Ռուսաց զօրքերի սակաւաթիւ խումբը մինչդեռ երկրի ներքին ապստամբների դէմ պաշտպանում էր իրան՝ այժմ ստիպուեցաւ երկիրը թափանցող պարսկական նշանաւոր գնդերի դէմ ևս պատերազմել: Եւ ահա այսպիսի կոնձուտ հանգամանքների մէջ, երբ գլխաւոր հրամանատարը մտածում էր վրաստանը յաւիտեան թողնել (նոյն տեղ եր. 1), դարձեալ հայերն են երևում ռուսներին համակրող: Հայերի մատուցած ծառայութիւնների նկարագրութիւնը մենք թողնում ենք այն ազնիւ զինուորականին, որին բաժին ընկաւ անդորրութիւնը և կարգը կատարելապէս հաստատելու երկրումը և որ՝ անձամբ հետազօտելով խռովութեան պատճառներն ու ընթացքը՝ պարտք համարեց իւրեան հետեւեալը տեղեկագրել թագաւորին. «... Բաղդ ունիմ ամենահայտակօրէն ծանուցանելու — գրում է Բախչելով — որ Հայոց ազգը, որ վրաստանի բնակիչների նշանաւոր մասն է կազմում, — ի հպատակային երախտագէտ զգացմունքներով դէպի այն բարձր պաշտպանութիւնն և անասելի ողորմութիւնը, որ Ձեր Կ. Մեծութիւնը հեղում է ամբողջ ազգի վերայ, — մնում է դժվարի ջերմեռանդութեան և անդողուելի հաւատարմութեան մէջ առ ռուսաց կայսերութիւնն: Ռուսաց կառավարութեան այստեղ հաստատուելուց իսկ՝ հայ ժողովուրդը միշտ գերազանց էր իւր հաւատարմութեամբ դէպի նա, և՛ վրաստանում յաճախ կրկնուող ամէն չարախոհ կուսակցութիւնների ժամանակ, որոնք զրգվում էին վրաց թագաւորական տան անդամների պատրողական խօսքերով, այստեղի աղնուականների սնոտի յոյսով՝ վերադարձուցանելու ժողովրդեան ճնշիչ իւրեանց իրաւունքները, և նոյն իսկ ժողովրդեան թեթեամբութեամբ — կառավարութիւնը հայերի մէջ հաւատարմութիւն գտաւ:

որ ոչինչ հրապուրանքով չէր զգորում, և ծառայութիւններ, որոնք ջերմե-
ռանդութեամբ մատուցվում էին Ձեր Մեծութեանը: Ճիշդ այսպէս էլ ան-
ցեալ ապստամբութեան ժամանակ, որ տարածուեցաւ ամբողջ Կախեթում
և յուզեց վրաստանում համարեա բոլոր մտքերը, միայն հայերն էին, որ
ամենափոքր մասնակցութիւն անգամ չունեցան այդ գործում, այլ զոհ
բերելով իւրեանց ստացուածքը և մինչև անգամ կեանքը՝ միաբանեցան
ուռուաց զօրքերի հետ, Կախեթում զէնք առին խռովայոյզների դէմ, և՛
միանալով զօրաբաժիններին՝ ապստամբների դէմ եղած գործողութիւնների
մէջ ցոյց տուին արիւթեան և՛ դէպի Ձեր կայսերական Մեծութիւն՝ ան-
կեղծ հաւատարմութեան գերազանց փորձեր: Բացի ստրանից այստեղի կա-
ռավարութիւնը խռովայոյզների դրութիւնը և նոցա դիտաւորութիւնները
յառաջագոյն իմանալու՝ և Կախեթի կողմեր ներգործող՝ բայց իրար հետ
ազատ հաղորդակցութիւնից բոլորովին զուրկ զօրաբաժինների մասին տե-
ղեկութիւններ ստանալու՝ շատ շնորհապարտ է նոյն իսկ հայերի անձնա-
նութիւնները, որոնք շատ անգամ զոհ էին բերում իւրեանց կեանքը՝ այս-
պիսի յանձնարարութիւններ կատարելու ժամանակ: Նմանապէս չեմ կա-
րող չհասուցանել Ձ. Կ. Մեծութեան բարձրագոյն տեղեկութեան, որ Տրփի-
խիսի պատուաւոր քաղաքացիք, որոնք բաղկանում են հայերից, ապստամ-
բութեան ամենաչիփթ ժամանակը և մինչ դեռ վրաստանի անցեալ տա-
րուայ ընդհանուր անընդունեալ պատճառով այլևս հայ չէր գալիս Տփլիս
քաղաքը, և Ձեր Մեծութեան այստեղ գետեղուած զօրքերին սպառնում էր
ուռեստի պակասութիւն, նոքա իմ հէնց առաջին պաշարկութեան վե-
րայ ցոյց տուին՝ այն ժամանակուայ հանգամանքներին նայելով՝ մեծագոյն
երախտիք, որովհետև իւրեանց վերայ առնելով Տփլիսի շտեմարանին 800
չեղվերտ ուռեստ ճարել, և այս պարտաւորութիւնը արքայական գանձին
ափազանց նպաստաւոր կերպով կատարելով առ ժամանակ առաջն առին
Տփլիսում գտնուող զօրքերի ուռեստի մասին ունեցած նեղութեանը:
Արդ Ձեր Կ. Մեծութեանից ինձ յանձնուած ամէն գործերում սուրբ ճմար-
տութեան հետեւելով՝ անհրաժեշտ հարկ եմ համարում ինձ՝ Ձեր բարձրա-
գոյն տեղեկութեան հասուցանել վրաստանում բնակող հաւատարիմ
հպատակ հայերի առ Ձեր Մեծութիւն ունեցած այսքան գերազանց սէրը,
հաւատարմութիւնը և անձնանութիւնը, և համոզուած լինելով, որ
նոցա ամենայն քաջակերութիւնը աւելի ևս նշանաւոր օգուտներ կը բերի
այս երկրի ծառայութեան և գործերին՝ կրկնապատկելով նոցա ջերմեռան-
դութիւնը և արթնցնելով նոյնպէս նախանձաւորութիւն նոյն իսկ վրացի
ժողովուրդների մէջ՝ դիմում եմ Ձեր Մեծութեան սրտին յատուկ գթու-
թեան, և ամենահպատակօրէն հայցում բաղդաւորել վրաստանում բնակող
հայ ժողովրդեան բոլոր դասերը Ձեր Մեծութեան արքայական բարեհաճու-
թեամբ՝ յայտնելով բոլորը այս ժողովրդեան անունով տրուած բարձրագոյն
հրովարտականքը, որ և բաղդ ունիմ յանձնելու Ձ. Կ. Մեծութեան գթալի
տեսութեանը (ԱԲԽ. հ. V. եր. 221):

104

1813 թուականի սեպտեմբերի 15-ին Տէպլիցում Ալէքսանդր I-ը հաճեց բաղդաւորել Վրաստանում բնակող հայ հասարակութիւնը՝ հետեւեալ բարձրագոյն հրովարտակովը: Բոլոր Մեր սիրելի հաւատարիմ — հպատակ հայ ժողովրդեան, որ բնակում է Վրաստանում, և նորան բաղկացնող բոլոր դասերին Մեր կայսերական ողորմութիւն: Վրաստանի Մեր բարձր հրամանատարի տեղեկութիւնիցը ճշմարիտ գոհունակութեամբ նկատեցինք այն հաւատաւիմ — հպատակային շնորհակալութեան զգացմունքների նոր արտայայտութիւնը, որով Ռուսաստանում բնակող հայերի բոլոր դասերը միշտ լի էին առ Մեր բարձր հովանաւորութիւն և հայրական հոգատարութիւն նոցա և այնտեղի բոլոր ժողովրդեան երջանկութեան համար: Նոքա ամէն անգամ ցոյց տուին այս զգացմունքները բազմաթիւ փորձերի և անդրդուելի հաւատարմութեան մէջ. նոքա գերազանց զասուեցան զովանի հաստատամտութեան և անձնանուիրութեան մէջ, երբ թեթեւամտութիւնն ու անբարեմտութիւնը աշխատում էին ի զուր վրդովեցնել Վրաստանումը Մեր հաստատած անդորրութիւնը, և աղմկալից հանգամանքներումը հաստատուն և անդրդուելի մնացին առ Մեզ և առ Մեր գահն ունեցած ջերմեռանդութեան մէջ՝ զո՛հ բերելով Մեզ ծառայելու և ընդհանուր բարօրութեան համար իւրեանց ստացուածքը, բոլոր միջոցները և կեանքն իսկ: Վրաստանի ամբողջ հայ ժողովրդեան և նորա դասերի այս ջերմեռանդութիւնը, երախտիքն ու սխրագործութիւնները Մեր վերայ քաղցր պարտք են զնում աշխարհի առաջն և յայտնել Մեր արդարացի երախտագիտութիւնն աւ բերեացակամութիւնը: Այս վկայութիւնը թող պահուի ի փառս և ի պատիւ նոցա և ի յիշութիւն ապագայ սերնդի: Մեր կայսերական գթութեամբ մնում ենք նոցա ամենքին բարեհաճոյ: Տրուեցաւ Մեր գլխաւոր կայարանում Տէպլից քաղաքումը, որ Բոհեմիայի մէջն է, փրկչի 1013 թուականի սեպտեմբեր 15-ին, իսկ Մեր թագաւորութեան տաճաներեքերորդ տարումը:

Ստորագրուած է. Ալէքսանդր:

Վաւերացրեց. արքունի կանցլեր կոմս Բումիանցով:

Այս հրովարտակի Տփլիսի համեմու առիթով Բախչեվը 1814 յունուարի 2-ին հետեւեալն է տեղեկագրում կանցլեր Բումիանցովին. «...իմ վերայ ամենախորժելի պարտք են զնում... տեղեկագրել այն հանդիսի մասին, որով այս բարձրագոյն հրովարտակը յանձնեցի հայ հասարակութեան, որովհետեւ ես հարկաւոր համարեցի, որ, որպէս զի բարձրագոյն բարեացակամութեան այս յատուկ նշանը, որ պէտք է ցեղից ցեղ անմոռանալի յիշատակարան մնայ Հայոց ազգին՝ փոխարէն իւր առ հանուր Ռուսիոյ կայսերական բարձրագոյն գահն ունեցած գերազանց անձնանուիրութեանը, հրապարակաւ հանդիսաւոր կերպով յայտարարուած լինէր:

Նոյեմբերի 22-ին՝ Վրաստանի ղինուորական և քաղաքական նահանգապետ գեներ.-մ. Սիմոնովիչի՝ ոստիկանութեան ձեռքով արած յայտարարութեան համեմատ՝ բոլոր հայ իշխանները և պատուաւոր քաղաքացիքը առա-

Լօտեան ժամը 8-ին հաւաքուեցան նահանգապետի մօտ, որտեղից նորա և քաղաքական աստիճանաւորների առաջնորդութեամբ վերին հրամանատարի բնակարանն եկան, ուր ես՝ նոցա հատարակաց դահլիճումն ընդունելով և այս դէպքին վայելուչ մեծարանքն անելով՝ բարձրագոյն հրովարտակը յանձնեցի զլսաւոր հայ իշխաններից մէկին, իսկ հասարակութիւնը իւր ընտրած անդամի բերանով ազդու խօսքերով յայտարարեց հայ ազգի բոլոր դասերի անասելի շնորհակալութեան զգացմունքը առ օգոստափառ միապետն ու իւր ամենողորմ բարեացակամութեան այս յատուկ նշանովը բաղդաւորեց նոցա։ Սորանից յետոյ բարձրագոյն հրովարտակը դրուեցաւ մի խիստ թանգազին դիպակեայ բարձի վերայ, որ վեր առան չորս անձինք՝ ընտրուած պատուաւոր հայ իշխաններից և երկու առաջնակարգ քաղաքացիներ, և ոստիկանապետի ու ոստիկանութեան աստիճանաւորների առաջնորդութեամբ հանդիսաւոր կերպով ճանապարհ ընկան դէպի հայոց մայր եկեղեցին՝ Վանքը, որոնց ուղեկցում էինք ես բոլոր շտապի և զինուորական աստիճանաւորների հետ և նահանգապետը՝ քաղաքական աստիճանաւորների հետ։ Վերին հրամանատարի տան մօտ գտնուող պահանորդը՝ բարձրագոյն հրովարտակն երևալիս՝ պէտք եղած զինուորական յարգանքը մատուց և ընթացքը ժողովրդեան խուռն բազմութեան հոսանքի մէջ շարունակուեցաւ։ Իսկ Վանքի մօտ հայազգի արքեպիսկոպոս Մինասը կատարեալպէս զգեստաւորուած բազմաթիւ հոգևորականներով, խաչերով և սրբոց պատկերներով բարձրագոյն հրովարտակի դիմաց դալով՝ իւր ձեռքն առաւ այն և զլսի վերայ դնելով՝ ձայնաւորների յարմարաւոր երգեցողութեամբ, ալլել զանգակի հնչման և ժողովրդեան ուրախ աղաղակների մէջ՝ այսպիսի սրտառուչ կերպով ընթացքը շարունակեց մինչև եկեղեցու մուտքը։ Յետոյ հայոց առաջնորդ Աստուածատուր արքեպիսկոպոսը նոյնպէս կատարեալ զգեստաւորուած՝ եկեղեցական բազմաթիւ պաշտօնեայների հետ եկեղեցու դրան մօտ յարմարաւոր արարողութեամբ այս թափօրի դէմն ելաւ, և Մինաս արքեպիսկոպոսի ձեռքիցն ընդունելով բարձրագոյն հրովարտակը և նմանապէս իւր զլսի վերայ դնելով՝ ընթացքը շարունակեց եկեղեցու միջով, և Աստուծոյ զահի սեղանի մօտ հասնելով՝ դրեց յատկապէս նորա համար պատրաստուած տեղումը։ Սորանից յետոյ դէպքին յարմար մի ճառ խօսեց նա, Հայ ժողովրդեան, և ապա Ն. Կ. Մեծութեան և օգոստափառ ամբողջ գերդաստանի առողջութեան համար ծնկաչոք գոհացողական աղօթք կատարուեցաւ։ Այն ճամարիտ յարգանքը և սրտագին խանդաղատանքի արտասուէքը, որ այս առիթով տեսնվում էին Հայոց ժողովրդեան բոլոր դասերի դէմքերի վերայ, ամենահաւատարիմ բացատրիչներն են նոցա շնորհակալութեան և ջերմեռանդութեան ճամարիտ զգացմունքներին, որ ունին նոքա դէպի Նորին Կ. Մեծութիւնը։ ...Նոյն իսկ հայ հասարակութիւնը պարահանդէս կարգեց, ուր հրաւիրուել էին բոլոր պատուաւոր ռուս աստիճանաւորները իւրեանց ընտանիքներով միատեղ և իշխանները, իսկ յե-

200 հոգուց աւելի այր և կին հիւրասիրուեցան այստեղի սովորու-
թիւնից արտաքոյ կարգի ընթրիքով:

«Ասկայն հայ հասարակութիւնը չքաւականանալով իւր զգացմունք-
ների այս արտաքին ցոյցերովը, այլ ըղձալով իրօք անպացուցանել իւր խո-
րին յարգանքը դէպի օգոստանիառ Միապետի անհուն ողորմութիւնը, որ
իւր երջանկութեան բարեբանն էր եղել, կարեկցութեան և օգնութեան կա-
րօտ աղքատների համար նախապէս՝ հազար իռնքլով թաղաւորական թըղ-
թաղքամ նշանակեց՝ յանձնելով այն հասարակաց իննամակալութեան Ատե-
նին: Նաև սուրհանդակը, որ Ձեր Պայծառափայլութիւնից բերել էր բարձ-
րագոյն հրովարտակը, դարձեալ այս հասարակութեան 1,000 ուրւքով թըղ-
թաղքամ վարձ ստացաւ:» (ԱԵԿԵ. Կ. Ա. Կ. V. եր. 231—272):

Ա. ԵՐԻՑԵԱՆ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՏԻԷՐ, ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐԸ:

Անցեալ ամսի Ֆրանսիայի նշանաւոր դէպքերից մինն է՝ Տիէրի յանկարծահաս մահը: Ամբողջ երկու շաբաթ փարիզը և բոլոր Ֆրանսիան խօսում և ցաւում էր այս երեւելի քաղաքացուց զրկուելու վերայ:

Աղօլֆ Տիէրը ծնաւ Մարսելումը, 16 ապրիլի 1797 թուի: Նորա համար ասացին, իբր թէ մի խեղճ մշակի որդի էր, որպէս թէ նրա մայրը ածխալաճառութեամբ էր պարապում իսկ քոյրերը նոյնպէս աննշան մանրավաճառներ էին: Բայց ճշմարիտն այս է, որ նա պատկանում էր մի փոքրիկ բուրժուազական գերդաստանի: Նրա պապը երկար ժամանակ արխիվարիոս էր Մարսելումը, իսկ նրա հայրը ինչպէս երևում է, շատ ճանապարհորդութիւններ էր արել և գործունեայ մարդ էր:

Ինքը Աղօլֆը ուսանում էր Մարսելի լիցէօնումը և յառաջադէմ աշակերտներից մինն էր: Այդ տեղից աւարտելուց յետոյ նա գնաց է քաղաքը և այն տեղի լիցէօնումը դասս խօսութիւններ էր լսում իրաւաբանական մասումը, որից յետոյ իրան նուիրեց փաստաբանութեան՝ 1820 թուականին, 23 տարեկան հասակում:

Տիէրի ուղղութիւնը հասկանալու համար հարկաւոր է աչքի առաջ առնել այն հասարակութիւնը, որի մէջ գտնվում էր նա: 1820 թուերին է քաղաքը թագաւորական կուսակցութեանն էր պատկանում: Զարմանալի է տրեմն, որ Ֆրանսիական երրորդ հասարակապետութեան ապագայ հիմնադիրը բաժանուեց, դուրս եկաւ այդ յետաձայն

¹⁾ Այս յօդուածի նիւթը քաղուած է Էմիլ Զօլայից:

Հասարակութեան կարգիցը: Դեռ նոր կայսերութիւնը կործանուել էր իսկ ըստ որսի մի սխալմունքից միւսի մէջն էր զըրվում: Այս իսկ էր պատճառը որ երիտասարդութեան հետ միասին Տիէրը ազատամտութեան ձգտեց: Տիէրը իւր ընկերների պատմածին համաձայն, մի եռանդոտ և ուրախ պատանի էր, նրա արիւնը եռում էր, նա խիստ գործունեայ էր:

Երբ որ Տիէրը աւարտեց իւր իրաւաբանական ուսումը, զնաց փարիզ մի քանի ընկերների հետ, որոց միջին էր և Մինիէն: Եւ ահա Տիէրը փարիզումն է. նա այստեղ եկել էր առանց մի վըճռական նպատակի, նրա միտքն էր այստեղ փորձել իւր բաղրը և այնպէս հաստատ յոյս էլ ունէր որ անպատճառ պէտք է յաջողեցնէ: Նա թողեց փաստաբանութեան մտադրութիւնը. առժամանակ կարծես զորան գրաւել էր գրականութիւնը. սկզբներում գրեց մի քանի մանր մուկ հատուածներ, յետոյ պարագեց պատմութեամբ և փիլիսոփայութեամբ. նա շատ ձգտումն ունէր դէպի պոլեմիկան, այդ էր պատճառը, որ նա «Constitutionnel» անունով օրագրի մէջ գրեց մի շարք քաղաքական յօդուածներ, որոնք իսկոյն աչքի ընկան: Խմբագրական ասպարիզում նա ճարեց շատ երևելի բարեկամներ. Տալէյրանն ու Ղաֆիտը նրան գործակցեցին. նա բարեկամացաւ Բեմիւզայի և Ժուֆրուայի հետ, որով և սկսաւ մեծ դեր խաղալ պատամիտ երիտասարդութեան խմբի մէջ: Նրա վերայ ամէնքը նայում էին ինչպէս ազատութեան համար մի եռանդուն ախոյեանի վերայ:

Բաղդն օգնում էր Տիէրին: Շատ սակաւ կը պատահին այնպիսի օրինակներ, որոնք իւրեանց յառաջադիմութեան ասպարէզը Տիէրի նման կամքի ուժով ձեռք բերեն: Դեռ նա ոտքը նոր էր դրել փարիզ, որ ահա բոլոր դռները բացուեցան նորա առաջ և բոլոր նորա ցանկութիւնները ի դուռն եկան. ամէն տեղ նա մտնում էր, ամէն բանի ձեռք էր տալիս և ամէնքի մօտ ընդունելութիւն էր գտնում: Արժան է նկատել, թէ ինչպիսի արագ քայլերով էր նա յառաջ ընթանում: 1823 թուին նա տպեց «Ֆրանսիական յեղափոխութեան պատմութիւն» անունով երկու հասոց հատորներով գիրքը. 1829 թուին նա սկսեց «National»-ը Արման Կարրելի և Մինիէի հետ 1830 թուին նա դարձաւ արքունի խորհրդական և նշանակուեցաւ Ֆինանսական նախարարութեան մէջ բարոն Լուիի գլխաւոր ատենատպիրը: 1832ին նա ընտրուեցաւ նախարար Կազմիր Պերրիէի

փոխարէն, վերջապէս 1834 թ. նա ընտրուեցաւ Ֆրանսիական ա-
կազմիւիայի անդամ: Նա այդ ժամանակը 37 տարեկան էր: 15 տարի
հազիւ էր, որ Տիէրը փարիզումն էր, և արդէն հասել էր այս բարձ-
րութեան աստիճանին:

Անկարծիք դէպքերը նրան օգնեցին. 1830 թուի յեղափա-
խութիւնը պատճառ դարձաւ նրա յառաջադիմութեանը. «National»-ը
նորա առաջին գէնքը դարձաւ. փետրվարի 9ին մի յօդուած գրեց
յօգուտ Որլէանեան դքսի. բողոքովին պաշտպան կանգնեց այն ժամա-
նակուան կառավարութեան հակառակ կուսակցութեան և ընդդէմ
գնաց այն բռնի յեղափոխութեանը, որով փարիզի փողոցները արիւ-
նով լուացուեցան. յաղթութեան միւս օրը նա օգնեց Լուի—Ֆիլիպի
գահը բազմելուն. նա լաւ էր հասկանում, որ ինքն էլ նոր թագաւորի
հետ միասին պէտք է կառավարութեան ղեկը ձեռքն առնի:

Այս րոպէից սկսած՝ Տիէրը պարլամենտի գլխաւոր գոր-
ծողներից մինն էր: 18 տարուան թագաւորութեան ընթացքումը
Տիէրը կամ գործերի կամ տէրութեան ընդդէմ կուսակցութեան
մէջ էր. նա էր կառավարութեան մեքենայի գլխաւոր անիւներից մինը:
1832 թուին 35 տարեկան հասակումը նա Վազիմիր Պիրրիէի տեղը
յաջորդեց. այս ժամանակը նա խաղաղացրեց այն խռովութիւն-
ները, որ ծագել էր Վանդէումը Բերրեան դքսուհու ձեռքով
և զօրք ուղարկելով Բէլգիա, առաւ Անտվերպիւնեան միջնաբերդն
ու հաստատեց Բէլգիայի անկախութիւնը: 1832 թուին Տիէրը դարձաւ
առևտրականութեան և երկրագործութեան նախարար և նշանաւոր
արեց իւր կառավարութիւնը նրանով, որ վերջացրեց Y Etoile
«կամարի շինութիւնը» 2էնց այս միջոցումն էր, որ ժողովրդական
խռովութիւնները ստիպեցին նրան խիստ միջոցների ձգտիլ. նա
հաստատեց տպագրութեան այն նշանաւոր օրէնքը, որ կոչվում
է սեպտեմբերի օրէնք: Երկար ժամանակ հասարակապետականները
դատապարտում էին նրան այս բանի համար: 1836 թուին նա յանձն
առաւ արտաքին գործոց նախարարութիւնը և նախարարական խոր-
հրդի նախագահութիւնը: Այս ժամանակը Տիէրը մօտեցաւ ազատա-
միտներին և ձախակողմեաններին յայտնապէս գլուխ դարձաւ: Սա-
կայն այս նախարարութիւնը երկար չքաշեց, Սպանիայի գործերը
յառաջ բերին Տիէրի անկումը և նա նորից կառավարութեան ընդ-
դէմ կուսակցութեան գլուխն անցաւ պալատի մէջ: 1840 թուին
Լուի Ֆիլիպը յանձնեց նրան կազմել մարտի մէկի նախարարութիւնը,

որ յաջորդեց Մօլէի նախարարութեանը: Այն ժամանակն էր, որ նա ստիպեց ամրացնել Փարիզը. առ միայն էր որ իւր ընկերակիցներին միջեց պաշտպանում էր Մահմետ—Ալու կարծիքները, որի առջարկութիւնն էր զէնքը ձեռքին խառնուել արեւելեան հարցի մէջ: Այս խնդրի առիթով նրա և թաքաւորի մէջ եղած անհամաձայնութիւնը պատճառ դարձաւ նորա անկմանը. նրան յաջորդեց Գիզօն և այնուհետև շարունակ կռիւներ էր այս երկու պետական գործունեաների մէջ: Տիէրը անցնելով կառավարութեան հակառակ կուսակցութեան մէջ, հարուածեց իւր հակառակորդ Գիզօյի իշխանութիւնը. նա մի քանի երեւելի ծառերով զինամարտեց նրան. սպա էին եղութաների իշխանութիւնը փորացնելու, ուսուցիչների իրաւունքի մասին փոփոք ծառերը, և մանաւանդ՝ 1848 թուի փետրվարին հասարակական քաղաքականութեան վերայ ասած ծառը, որ նրան ժողովրդական մարդ շինեց և Գիզօյին միանգամայն հարուածեց: Սակայն պէտք է ասել, որ Տիէրը բոլորովին անձնատուր չէր եղած միայն քաղաքականութեանը. պայմաբանը քնած չէր, նա գործում էր նաև վերջացրեց Ֆրանսիական յեղափոխութեան պատմութիւնը և սկսեց իւր ահագին բազմահատոր «Հիւպատոսութեան և կայսրութեան պատմութիւն» անուն աշխատասիրութիւնը:

Թողնելով կառավարութեան դեկը Տիէրը իրան նուիրեց պատմաբանական աշխատասիրութեանը: 1836ից մինչև 48 թիւը նա միայն 40 թուին մի քանի ամսով նախարար դարձաւ: Միւս ժամանակները նա պարապած էր նիւթեր հաւաքելով իւր աշխատութեան համար, որի պատճառով 1841—45 թուականներին ճանապարհորդեց նախկին կայսրութեան գործողութիւնների տեղերը. աչքով տեսաւ այն դաշտերը, ուր պատերազմներ էին եղել և հաւաքեց շատ վկայութիւններ ու փաստեր իւր պատմութեան համար: «Հիւպատոսութեան և կայսրութեան պատմութեան» առաջին երկու հատորները լոյս ընծայուեցան 1845 թուին:

Եւ ահա Տիէրը երեւան եկաւ 1848 թուի յեղափոխութեան մէջ: Նա Գիզօյի վերայ անդադար յարձակումներովը անզգայանաբար օգնեց այս յեղափոխութեան հիմնուելուն, նրա միաքը միայն նախարարութեան կործանելն էր, բայց դրանից յառաջ եկաւ թագաւորութեան կործանումը:

Դեկտեմբերի 2ի պետական շփոթը մի յանկարծական հարուած եղաւ Տիէրի համար: Նա Սլինեան պալատի գործունէութիւնից հե-

ռացաւ: Ապագայ կայսր Լուի Նապօլէօնը երկիւղ կրելով Տիէրից՝
բանտարկեց նրան ղեկտեմբերի 2ին և հալածեց արտասահման, որով
մեծ ծառայութիւն արեց Տիէրին: Ահա այս բոսէից Տիէրի կեան-
քումը բացփում է մի նոր շրջան՝ մի ամենավսեմ և հիանալի շրջան:

1852 թուին Տիէրը առանց իւր խնդրանացը վերադարձաւ
Ֆրանսիայ և կրկին անձնատուր եղաւ զբականութեանը: 1852—63
թիւը 11 տարուան ընթացքումը Տիէրը բոլորովին հեռացաւ քա-
ղաքական ասպարիզից և բոլոր իւր ժամանակը նուիրեց «Հիւպատոսութեան
և կայսրութեան պատմութեան» որ բոլորովին աւարտեց
1862 թուին: Հետեւեալ տարին Տիէրը կրկին քաղաքականութիւնը
ձեռք առաւ, ֆարիզի Ծղ թաղը նրան պատգամաւոր ընտրեց: Կայս-
րութիւնը խոստովանեց, որ Տիէրը իւր վտանգաւոր հակառակորդ-
ներէից մինն է, մանաւանդ որ նա շատ չափաւոր հայեացքի տէր էր և
շատ լաւ հասկանում էր ներկայ քաղաքականութեան բռնած ըն-
թացքը: Տիէրի ասած ճառերը մեծ շփոթ բարձրացրին: 1869
թուին Տիէրը կրկին ընտրուելով, ամենայն հնարք գործ դրեց զի-
մապրել 1870 թուի կորստական պատերազմին: Մի ժամից աւելի
միջեց նա օրէնսդրական ժողովում գրգռուած բազմութեան ձայնի
դէմ, նախագուշակելով բոլոր թշուառութիւնները, որոնք թափուե-
ցան այն օրից Ֆրանսիայի գլխին: Այս ճառովն է սկսվում Տիէրի ճըշ-
մարիտ մեծութիւնը. մինչև այդ օրը նա միմիայն մի խելացի և
ճարպիկ քաղաքական գործունեայ էր, իսկ այդ օրուանից սեպհա-
կանացրեց իւրեան մեծ ազգասէրի և մեծ պետական մարդու
անունը:

Ոչ դե չի մոռացել այն ճանապարհորդութիւնը, որ նա ա-
րեց՝ դիմելով եւրոպական բոլոր արքունիքներին և խնդրելով դաշ-
նակցութիւն, որով կարողանար ազատել Ֆրանսիան: Նա ոչ մի տեղ
յաջողութիւն չգտաւ, բայց ամենքի աչքումն էլ բարձրացաւ, ա-
մենքը ճանաչեցին նրա ջերմ ազգասիրական ոգին:

Կառավարութեան զլուխն անցնելով, Տիէրը իւր վճռականու-
թեամբ և հաստատամտութեամբ ամենայն հնար գործ դրեց՝ որ-
քան կարելի է, օգտուէտ պայմաններ կապել գերմանացոց հետ:
Նրան է պատկանում Բելֆօրը ձեռքից չթողնելու փառքը:

Հաշտութեան պայմանը կապելուց յետոյ՝ շնայելով սարսա-
փելի կուսակցութիւններին, Տիէրի միակ նպատակն էր շուտով վճա-

րել Տինգ միլիարդ պատերազմական ծախսը և օր յառաջ ազատել հայրենիքը օտար լծից:

Մշանջենաւոր փառքը տարաւ Տիէրը. նա հայրենիքը ազատեց թշնամու զօրքերիցը նշանակեալ ժամանակից շատ շուտ:

Այդ էլ բաւական չէր. նա իսկոյն սկսաւ կազմակերպել զօրքը և բարւոքել Փինանսական դրութիւնը: 70 տարեկան ծերունին մի աներեւակայելի կայտառութիւն և գործունէութիւն էր ստացել այս ժամանակը. իսկ նրա քաղաքականութեան համար խօսել էլ հարկաւոր չէ, նրա բռնած ընթացքը ամենակարեւոր էր այդ միջոցը:

Երկրորդ կայսրութեան դառն փորձերը Տիէրին համոզել էին, որ իշխանութեան ձգտող երեք ցեղերից և ոչ մինը չի կարող Ֆրանսիային խաղաղութիւն և ազատութիւն տալ. ոչ Օրլեանականները, ոչ Բուրբոնեանները և ոչ Նապալիօնականները ընդունակ էին այն բանի համար. միմիայն հասարակապետութիւնն էր, որին երկու ձեռքով զրկեց Տիէրը: Նա ասում էր, որ միայն հասարակապետութիւնը հնարաւոր է Ֆրանսիայումը, միայն վերջինս կարող է վերանորոգել կիսաւեր հայրենիքը: Սակայն Տիէրը զիտէր, որ հասարակապետական գաղափարը սարսափ է ձգում Ֆրանսիայի բուրժուազների վերայ, այս պատճառով էլ նա ցանկացաւ թոյլ տալ ամենքին խորամուկ լինել այն ճշմարտութեանցը և այնպէս հանգարտուել: Ահա այստեղից յառաջ եկաւ Տիէրի հանձարը՝ նրա խոհեմութիւնը և բռնած քաղաքականութիւնը, որ Ֆրանսիացոց այն ժամանակը երկիւղալի էր թվում, այսօր միայն նոքա հասկանում են, այսօր զգում են նորա մեծամեծ օգուտները: Խւր խոհեմութեամբը և քաղականութեան մեծ հանձարովը Տիէրը կարողացաւ գրաւել բոլոր ազատամիտներին և օրլեանեան բուրժուազներին. երեւելի մարդիկը հետևեցան նրան և այսպիսով հասարակապետութիւնն էլ մի սպառնալիք, մի հրէշ չթուեցաւ երկչոտների համար. հասարակապետութիւնն է այսօր համարվում այն միակ կառավարութեան ձևը, որ կարող է բոլորովին բարեկարգել Ֆրանսիան:

Տիէրը կօմմիւնայի սարսափելի խռովութիւնը ճնշելով, կարողացաւ հասարակապետութիւնը բարձրացնել:

1871 թուի օգոստոսի 3-ին կայացած ժողովը ընտրեց նրան հասարակապետութեան նախագահ: Բիվերի առաջարկութեամբը Տիէրի իրաւունքը միայն ժողովը լուծուելու օրը պէտք է վերջանար, բայց խռովութիւնները սաստկացան. թագաւորական կուսակցութեան

ձայնը բազմացաւ, կռիւը երկարատեւ եղաւ և բազմութեան ձայնը մոռանալով Տիեզրի իւր հայրենիքին արած մեծամեծ ծառայութիւնները՝ հարկադրեց նրան հրաժարական տալ:

Մարշալ Մակ—Մահօնը յաջորդեց նրան:

Այսուհետեւ երկու խօսք ասեմք Տիեզրի կեանքի վերջին տարիների մասին: Նա կրկին իւր անձը նուիրեց գրականութեանը և աւարտեց իւր փիլիսոփայական շարադրութիւնը, որի վերայ շատ ժամանակ աշխատել էր:

Որքան էլ Տիեզրը հեռացէլէր քաղաքական ասպարիզից, բայց և այնպէս բոլոր Ֆրանսիան նրան համակրում էր: Նա ամենքի կամաց հակառակ մնաց Ֆրանսիայի բարոյական առաջնորդողը, նա գործակցում էր իւր հայրենիքի օգտին, խորհրդակցում էր զօնազան ղեկավարների հետ, գործ էր դնում իւր հզօր ազդեցութիւնը, ամենքի հետ բարեկամական ընդարձակ կապեր էր պահում, միայն նրա համար որ հեռացնի իւր սիրելի հայրենիքի գլխից ամեն վտանգները:

Եւրոպայի աչքումը Տիեզրը ըստ առաջնոյն ազգային շարժողութեան գլխին էր կանգնած և առանց նորա ոչինչ չէր կատարվում: Նորա անկումը շատ մեծ անբաւականութիւններ և բողոքներ բարձրացրեց: Նրր որ հասարակապետութիւնը հրատարակուեցաւ, այս ժամանակ աւելի հասկացուեցաւ, որ Տիեզրի ձեռքից կոպտութեամբ խլեցին գործը, որ ուրիշ մէկին յանձնեն:

Ամենքը այնուհետեւ հակառակ իրանց կամաց խոստովանեցին այն ճշմարտութիւնը, թէ Տիեզրն էր Ֆրանսիական հասարակապետութեան հիմնադիրը, և անկարծիք, եթէ նա կենդանի մնար, կը քաղէր իւր յաղթանակի պտուղը. նա կամ այժմ այս խռովութիւններն անցնելուց յետոյ, կամ թէ Մարէշալ Մակ—Մահօնի ժամանակամիջոցը լրանալուց յետոյ, որ լինելու է 1880 թուին, կ'ընտրուէր կրկին հասարակապետութեան գլուխ:

Բայց ձախտագիրը այլապէս էր տնօրինել. Տիեզրը իւր մահուամբը կարողացաւ գործել աւելի քան շատերը: Նա մեռաւ յանկարծական մահով Սէն—Ժերմէնումը օգոստոսի 22-ին, երկու շաբթի օրը—երեկոյեան 6 ժամ և 10 րոպէին:

Այսպէս վերջացաւ այն մեծ մարդու առօրեայ կեանքը, բայց նրա անունը յաւիտեանս պէտք է հնչէ Ֆրանսիայի տարեգրերումը:

Մեզանից անկախ պատճառներով չկարողացանք այս համարում ծանօթացնել ընթերցողին Տաճկաստանից գաղթած մեր հայրենակիցների հետ, թէև ձեռքի տակ ունինք մեր աշխատակիցներից մէկի ընդարձակ զրուածքը և զանազան անձանց նամակագրութիւններ:

Խնդիրը մեզ այնքան կարեւոր է երևում որ մտադիր ենք այս օրերս անձամբ ճանապարհորդել Հայաստանի այն կողմերը որ հիւրասիրել է այդ թշուառներին: Այնուհետև գուցէ կյաջողի մեզ գաղթականների մասին ժողոված տեղեկութիւնները առանձին տետրակով հրատարակել իբրև «Փորձի» սոյն համարի յաւելում: